

Темур Пулатов

Торозий тошбақаси Шинаванда

РОМАН ВА ҚИССА

Тошкент
Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти
1989

Русчадан Нурулло ОТАХОНОВ
таржимаси

Пўлатов Т.

Торозий тошбақаси; Шинаванда: Роман ва қисса. — Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1989. — 352 б.

Таниқли ёзувчи, Ҳамза номидаги республика давлат мукофоти лауреати Темур Пўлатовнинг мазкур тўпламига «Торозий тошбақаси» романи ва «Шинаванда» қиссаси киритилди. Маълумки, Т. Пўлатов прозаси нафақат иттифоқимизда, балки хорижий элларда ҳам машҳур. Азиз китобхон, фалсафий хаёлчан, бир қарашда ғалати қаҳрамонлар олами билан танишув, ишонамизки, сизни ҳам берво қолдирмайди.

Пуллатов Т. Черепаха Тарази; Завсегдатай: Роман и повесть.

Р 2

П $\frac{4702620201-142}{M 352 (04)-89}$ 77—89

ISBN 5 -635-00312-5

© Москва, издательство «Советский писатель» 1985 г.
Журнал «Дружба народов», 1982 г., № 6

© Ғафур Ғулум номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1989 й. [тарж.]

Торозий тошбақаси

Роман

БИРИНЧИ ҚИСМ

I

Қуйида сўз юритиладиган шаҳарнинг ер юзидан изи ўчганига неча замонлар бўлди. Қўпларга ғоят сирли туюлган бир воқеа туфайли қум босиб, у бутунлайича қумтепалар тагида қолиб кетган.*

Ҳаммаси бир қарашда оддий туюлган ҳодисадан, яъни карвонсарой эгаси Бенишоннинг кутилмаганда ғойиб бўлишидан бошланди. Ўзи ёшу шу ёш умрининг ҳам талай йилини дарвешларча бир тарзда ўтказган Бенишон хеш-ақраболаридан ҳам, ёр-биродарларидан ҳам айрилиб, сўққабош кун кечирар эди. Унинг тўсатдан ғойиб бўлганини карвонсарой хизматкори ўша куннинг эртасига, нозик бир иш юзасидан маслаҳатлашгани эшигини қоқиб борганида билди.

Воқеанинг боши бундай: ўша мусибатли куннинг тонготарида карвонсаройга бир отлиқ сайёҳ кириб келди ва хирилдоқ, ҳорғин товушда тунашга жой сўради. Кўҳна чакмонининг барига оёқлари ўралашиб отдан тушар экан, теваракда турганлар эгар қошига илиғлиқ бир қафасни кўришди; унда саҳро тимсоҳи — эчкиэмар кулча бўлиб, қимир этмай ётарди.

Урта ёшлардаги бу сайёҳ қўноқларга аввал-бошда-ноқ ёқмай қолди. Ўзини тутиши ҳам, гап-муомалалари ҳам ғайриоддий, ҳавойи, ҳатто бир оз енгилтак туюлди одамларга. Бунинг устига, эчкиэмар... Рост, кейин маълум бўлишича, эчкиэмар ўлик экан, жасади обдан қуритилган, демак ҳеч кимга зиёни етмайди, шундай бўлса ҳам, тижорат аҳли иримчи эмасми, «шу газанда карвонсаройда турса, савдо-сотифимизга путур етади», деб ўйлаб, тобора ғазабга мииншарди.

* Урта асрлардаги мазкур шаҳарнинг жойлашган ўрни хусусидаги тортишувлар илм оламида ҳали-ҳануз давом этмоқда. Айрим истисноларни ҳисобга олмаганда, «Торозий тошбақаси»нинг муаллифи доктор Туяқозоқовнинг мулоҳазаларига қўшилади. Докторининг фикрича, қазув ишларини тахминан Или тизмалари билан Орол пасттекислиги оралиғида олиб бориш лозим.— М у а л л и ф и з о ҳ и.

«Лаънати олибсотарлар! Қаерда шуларга йўлиқсам, домангир бўлишгани-бўлишган-а, — деб сайёҳ ичида койина бўшлади. — Ҳечқиси йўқ, бу гал ҳам шармандаларини чиқараман!»

Пайдо бўлиши биланоқ ҳаммининг тинчини бузган бу сайёҳ Торозий эди.

Эски қўноқлар хўжайиндан сайёҳни кўчириб юборишни талаб қилишар, акс ҳолда юз киши ҳаммалари бошқа карвонсаройга ўтиб кетишини айтиб, дўқ уришар эди: улар кўчиб кетса, хўжайиннинг киссаси зарар кўриши аниқ-да. Хуллас, бу шовқин-сурондан бостирмадаги от-туялар ҳам безовталаниб қолишди: барра пичан лиқ тўла охурга қарашмайди, ўзларини уёқдан-буёққа уришади. Омбор томонда шақир-шуқур, жаранг-журунг овозлар. Ажабланишга ўрин йўқ: қачонлардан бери савдогарлар бу ерларга шойи матолару ширин-шакар егуликлар келтирмай қўйишган. Омборлар қиличу хаскашларга, пойчангакларга тўлиб кетди. Бўлмаса, қояларга чиқишдагина кийиладиган пойчангакка бало борми? Шаҳарнинг теварагида, ўн кунлик йўл нарида ҳам тоғ-поғдан асар йўқ, нуқул қумтепалар, холос.

Тагин ким билади дейсиз, савдогар халқи ер тагида илон қимирласа биладиган халқ. Салгина ўзгаришдан, кўз илғамас бирор белгидан ҳам таназзулнинг исини сезади. Дарҳақиқат, шаҳар ҳаётида алланечук безовталиқ, саросималиқ ҳукмрон эди. Бунинг устига, чор тарафдан қумтепалар бостириб келяпти. Гоҳо қиличини яланғочлаб қаттол ўлат дайдиб қолади...

Бу юртга савдогарлар нуқул темир буюмлар келтиришади, одамлар эса ҳайрон: нега энди қиличу пойчангакларни сотиб олишлари керак? Гарчи савдогарлар билан харидорларнинг мантиғи бир-бирига сира мос келмаса-да, савдо барибир қизийверади. Шаҳар кўчаларидаги жаранг-журунг садолар тунга борибгина тинади. Аста-аста, аста-аста...

Торозии ўзига ажратилган болохонага аллақачон кириб кетганига қарамай, савдогарлар ҳали ҳам тинчишмас, хизматкор Фарруҳ эса бу ваҳимани қандай бошишни билолмай боши қотган эди. Шовқинни эшитиб хўжайин чиқади-да, ўзи тинчитади, деган умидда нуқул ҳовли этагидаги уй деразасига қарарди. Бироқ хўжайини Бенишон ҳадеганда чиқа қолмасди. Шу асно анча вақт ўтди. Савдогарларнинг тоқати тоқ бўлиб, хўжайинингни чақириб чиқ, деб талаб қила бош-

лашди. Шундагина Фарруҳ Бенишоннинг уйга яқинлашди ва ботинмайгина эшикни тақиллатди. Жавоб бўлмади. Фарруҳ ҳайрон бўлганча, орқасига ўгирилди: ҳамма унга ўқрайиб, ишонқирамай қараб турарди. Одамларнинг нигоҳидан юрагига гулгула тушиб остона ёнида чайқалиб кетди ва мутлақо бенхтиёр равишда елкаси билан эшикни туртиб юборди.

Хўжайин кирганимни билсин, деб Фарруҳ одоб юзасидан томоғини қирди, сўнгра... ичкари кирдию даҳлиз деворидан ўйилган катта тешикка кўзи тушди. Ҳайратдан донг қотиб турди-турди-да, инграниб ҳовлига отилди.

Савдогарлар тешикни томоша қилишга ёпирилишди. Бу антиқа туйнук шу ҳолида бирон-бир йиртқич инининг оғзига ўхшаб кетарди.

Бу бемаъни тахминни шу ерлик қози дарҳол йўққа чиқарди. Аниқроғи, деди у, туйнук аввал очилган, йиртқич кирган бўлса ҳам кейин кирган, ичкарида изғиб-изғиб, егулик нимаики топса еб, яна тагин чиқиб кетган, деди. Қози яна айтдики, карвонсарой хўжайини қарзларини тўлашдан қочиб, сирли, изсиз гумдон бўлиш ниятида деворни ўзи тешган...

— Бинобарин,— деди қози,— хўжайин ўзини бирон йиртқичга ем бўлган қилиб кўрсатиш учун...

Қозининг мулоҳазалари барчага оқилона туюлиб, жамоат зумда тешикни унутди. Қози қўноқларни бирма-бир сўроқ қила бошлади. Ҳамманинг фикри бир ердан чиқди: кўп кунлардан бери хўжайин қорасини кўрсатмайди, барча ишни Фарруҳнинг ўзи бажаряпти, ҳоказо ва ҳоказо...

Табиатан одамови хўжайинининг сўнгги пайтларда уйдан чиқмай қўйгани ҳақида Фарруҳ ҳам чалкаш-чулкаш бир нималарни гапириб берди. Хобгоҳидан чиқмайди, куну тун ўзи билан ўзи, нималарни ўйлайди — ёлғиз худога аён, деди у. Қиёфасидан ё юриштуришидан бирон ғайритабиий нарса сезмадингизми, деган сўровга Фарруҳ ғалати гапларни айтди. Бенишон нимагадир оёғини товонигача ўраб юраркан. Худди тўртта оёқ иккита-иккитаси битта бўлиб қўшилиб кетгандай, оёқлари семиз-семиз, бесўнақай эмиш. Фарруҳ бир воқеани эслади: ўшанда ёмғир ёғиб ҳовли сирпанчиқ бўлиб кетган кун экан, у хўжайинининг ёнидан чопиб ўтаётиб бехос қоқиниб тушибдию Бенишоннинг орқасига тегиб кетибди. Гўё чопони тагида совут бордай, хўжайиннинг бели қаттиқ эмиш. Камига, у бел

қурғур ғалати бир товуш ҳам чиқарган эмишки, одатда ичи ғовак қилиб темирдан қуйилган тана шундай товуш берармиш.

Маза-матрасиз бу гаплар, табиийки, терговга ёрдам қилмас эди. Шунинг учун қози хизматкорни койиб, карвонсаройдан жўнаб қолди. Унинг қораси ўчмасданок савдогарлар тағин шу воқеани муҳокама қилишга тушишди. Торозий эсларидан бутунлай чиқиб кетди.

Сайёҳ бўлса, ҳали айтганимиздай, ўзига ажратилган хонага бекиниб олиб, қўшни шаҳарда бошлаб тугатолмай қолган рисоласини давом эттирар, тинмай нималарнидир ёзар эди. Ҳовлида бўлаётган шовқинга ҳам эътибор қилмасдан ишлар, алланечук асабий, иситмаси бордай бир аҳволда эдики, одатда зерикарли, бир маромдаги йўл босиб келгач, руҳнинг ғуссалли, дилгир ҳолатидан кейин бунақа аҳволга у тез-тез тушиб турарди.

У бухоролик эди, шу боисми, феълга сира тушуниб бўлмасди. Бир қарасангиз бениҳоя совуққон, бир қарасангиз салгина нарсадан, ҳатто турмушнинг майда-чуйда нағмаларидан ҳам дарров қизишиб кетаверади. Соддага ўхшайди, айни чоқда ўта қув. Гоҳо ҳар қандай бойликдан нафратланиб зоҳидлик тариқатига ўтиб олса, гоҳо, ажабки, ҳаммадан ажралиб кўриниб юргиси келиб қолади. Дейлик, калласига бирор фараз келиб қолса, ҳатто у сира мантиққа тўғри келмаса ҳам, ўшани текшириб кўриш, моҳиятига етиш учун кеча-кундуз тиним билмай ишларди, шу билан бирга, табиатида дангасаликка, бекорхўжаликка мойиллик ҳам бор эдики, туйқус ҳаммасини ташлаб, машғулотлари беҳуда эканига ўзини ишонтира олар, ялқов бўларди-қоларди. Сўнг ойлаб, ҳеч иш билан шуғулланмасдан, ҳажга йўл олган киши сингари камтарин турмуш кечириб, бир шаҳардан иккинчи шаҳарга кўчиб-ўтиб юраверарди. Бундай пайтлари унинг кўнглида яна қайтадан ҳаётга меҳр уйғотадиган ягона куч ўзининг устидан, феъл-ҳўйидаги заифлигу иллатлар устидан кула олиш хислати бўларди ва бунақа заифлигию иллатларини Торозий поёнсиз саҳрода танҳо қолганида, қумтепада ўтириб, қум зарраларининг шувиллаб оқишини томоша қилаётган маҳаллари айниқса яққол сезади... зарралар шувиллаб бошқа зарраларни қўзғатади, пастга қуйилади... Эҳ, у кунлар...

«Ялқовлик бениҳоя ёқимли ҳолатдир!» деб ёзарди

Торозий. Унинг алланечук ҳаяжонли услуби узук-юлуқ чирмашиб кетган арабча имлода жуда аниқ ўз ифодасини топарди...

«Ялқовлик нақадар одамга ёқади-я!

Ҳаётбахш қувват вужудимизда шунақа оқилона тақсимланганки, табиатнинг донолигига қойил қолмасдан иложингиз йўқ. Бутун куч-қувватимизни ўзининг кирим-чиқим дафтарига аввалдан қайд этиб қўйгандай худди. Масалан, дейлик, манави ҳужайраларингизнинг қувватини қишда, айнан энг қаттиқ совуқ келадиган сафар ойида сарфлашингиз лозим, анавинисини икки ёшингизда, бунисини эса қариганингизда, айтайлик, олтмиш бир ёшингизда ишлатасиз, олтмиш икки ёшингизга етмайди... Аммо-лекин янада аниқ, бағоят пухта ҳисоб-китоб ҳам мавжуд: унга кўра сиз ўз қувватингизнинг муайян қисмини, мисол учун, якшанба куни, бошқа қисмини эса сешанба куни пешин арафаси соат иккидан қирқ етти дақиқаю ўттиз сония ўтганида сарфлашингиз керак.

Етар ҳисоб-китоб! Шундай паллалар ҳам бўладики, жисму жонингизда туйқус шижоат уйғониб, сизга ҳов олис келажакда керак бўладиган куч-қувват бирдан шиддат билан ҳужайраларингиз бўйлаб чақмоқдек чопиб ўтади, ғужанак бўлиб, чўғдай соққага айланади ва айтайлик, олтмиш бир ёшингизнинг фалон ойи сешанбасида сарфлашингизга мўлжалланган ҳаётбахш қувват дабдурустан ўттиз уч ёшингизнинг фалон ойи сешанбасига кўчади, ана ўшанда, айти шу сешанбадан бошлаб сиз бениҳоя шижоатга тўлиб, бениҳоя кўтаринки ҳолатга тушасиз, нима ишга қўл урманг, ҳаммаси оппа-осон кўчаверади, бундай ҳолатда барча ниятларингизга ҳам оппа-осон эришаверишингиз мумкин, ҳеч нарса тўсқинлик қилолмайди, ўзингизни шундай бир илоҳий ҳолатда сезасизки, бундай пайтда киши ҳатто мусиқа яратиб юборса бўлади...

Жон-дилингиз билан интилган, айтайлик, икки йиллар ичида эришарман-да, деб қўйган ниятингиз илоҳий ҳолатга тушган пайтингизда ўзингиз ўйлагандан анча илгари, мисол учун, бир ё бир ярим ой ичидаёқ рўёбга чиқади, шунда маълум дамгача балчиққа бекиниб ўлжасини пойлаб ётган, уни кўрган заҳоти шартта ирғиб томоғидан ғиппа тишлаган тимсоҳ сингари сиз ҳам катта сакраш қилганингизни билиб қоласиз... Узр, хаёл опқочди, бўлмаса, ғайратга тўлган киши хатти-ҳаракатларини тимсоҳнинг разил сакрашига ўхшатар-

мидим, унинг ўрнига, ҳаёт сўқмоқларидан эринчоқлик билан судралиб бораётган, олдидан чиққан жарликни айланиб ўтиш мумкин бўлган бир пайтда ҳаммани ҳайратга солиб, устидан кўндалангига сакраб ўтган йўловчига ўхшатсам яхши эмасмиди?

Бор кучни йиғиб жарни кесиб учиб ўтаётган чоғда чакмонингизнинг йиртилганини, этаги ҳавога тўлиб ғайритабиий пирпираётганини ўзингиз илғамайсиз ҳам. Бироқ, жарнинг у ёғига ўтиб олгач, йўлда кетавериш ўрнига, бирдан энди илож қолмаганини, оёқларингиз чалишиб кетаётганини, ўрмалаб юришга ҳам мадорингиз етмаслигини сезиб қоласиз, маълум бўладики, тўпчадай, соққадай бўлиб олган бояги қувватингиздан асар қолмабди, фавқулодда кўтаринкилик жисму жонингизда қандай тез пайдо бўлган бўлса, шундай тез сўнибди. Оз муддат ичида кўп нарсага эришганингиздан қанча қувонманг, барибир энди юролмаслигингизни, ўлардай чарчаганингизни ҳис қиласиз...

Чарчоқдан машаққатли ҳолат йўқ ўзи!

Тинка-мадорингиз қуриб, тобутдай тор, бесўнақай, ваҳимали катга қулайсиз, ундоғига ётиб кўрасиз, бундоғига ётиб кўрасиз, оёқ тарафга ёстиғингизни кўясиз, ёки аксинча, барибир бефойда: ўзингизни авраб чарчоқдан қутулишга қанча уринманг, тобора толиқиб бораверасиз, боз устига, уйқусизлик дардига гирифтор бўлиб, шунақа азоб чекасизки, бундай пайтда агар тепангизга жаллод келса, бошингизни шартта тутиб берган бўлардингиз.

Лекин сизга буюрилган жаллод ҳали-ҳозир келмаган экан, ялқовликнинг зўр жиҳатлари тўғрисида ўйланг. Қандай қилса одам ақалли сал муддатга зўр Ялқов бўлиши мумкин, Ялқовликнинг сеҳрли оламига қандай чулганса бўлади?

Бунинг учун, аввало, кат-тобутингиздан воз кечасиз, чунки у сизни уйқусизлик дардига гирифтор этган (кўрдингизми, ҳатто тобутда ҳам одам абадий уйқуга кета олмаскан, тобутларнинг шунақаси ҳам бўларканки, унақаларида одам абадий бедор ётавериши мумкин экан). Кўрпани эса, ерга солиб ётасиз.

Бунақа ётиш дастлаб ноқулай туюлади, чунки танангиз бир ғалати ҳолатда, каллангиз ёнбошингизда — худди жаллод уни шартта кесиб олгану танангизнинг ёнига қўйиб қўйгандай. Унг қўлиңгизни истаб пайпаслансангиз, қўлингиз оёғингизга, энг ёмони, семиз чап думбангизга тегади... қўрқманг, ҳовлиқманг, бунинг

хавфли жойи йўқ, шунчаки, ялқовлик сизни ҳузур-ҳаловатга чулғашдан олдин, андак қийнагиси келган, холос.

Лекин ҳар қандай оқила аёл сингари ялқовлик ҳам меъёрни билади, сизни ортиқча чарчатмайди, «Бўлди, шунча ноз қилганим етар!» дейдию аста-секин унинг сеҳрли оламига чулғана бошлайсиз. Дастлаб ўнг оёғингиз фароғатга чўмади, чапига қараганда сал узайгандай бўлади. Шабада эпкини каби енгил, ҳилпирама бир сезим бўғинларингиздан ўтиб оёқ панжангизга жон киргизади. Йиртқич қушнинг тирноғи мисол қайрилиб турган бармоқларингиз бири иккинчисини турта-сура тўғрилана бошлайди. Бошмалдоқ исмсиз бармоқни, исмсиз бармоқ жимжилоғни туртади, токи ҳар бирови ўзини енгил ва холис ҳис этмагунча, қимирлашни истамай қолгунча бу ҳол давом этаверади. Жим ётаверинг, акс ҳолда, ҳали вужудингизни тўла фароғат қўйнига олмай туриб Ялқовлик сизни ташлаб кетиши мумкин.

Ялқовлик оёқ бармоқларингиздан товонингизга, кейин тўпиғингизга, кейин яна нарига ўта бошлайди.

Э воҳ, не ҳол бу?! Ялқовлик товонингизга ўтган маҳал у жойда худди пичоқ билан тилиб юборгандай тўсатдан кучли оғриқ қўзғалади. Албатта, сиз саросимада сапчиб туриб кетишингиз, чироқни ёқиб, ярамиди, тилинган жоймиди — пайпаслаб кўришингиз, оёғингизни илиқ сувга солишингиз ёки товонингизга шифобахш гиёҳнинг, ким билсин яна нималарнингдир талқонини сепишингиз мумкин — бу сизнинг ишингиз, лекин, яхшиси, ҳозир оғриқ кирган мана шу оёғингиз бир пайтлар — сиз ғайрат-шижоатга тўлган маҳалингни қандай гуноҳ қилганини эсланг: бирон тўс-тўполонда кимнингдир қўлини босиб олгандирсиз ё бирор жонивор шўрликнинг думини эзгандирсиз, ҳа, эсланг. Аслида-ку, гап эшлашда эмас, гап шундаки, ўзингиздан ҳам ўтганда, биродар. Зотан, ялқов пайтингиз асло ундай гуноҳ қилмаган бўлардингиз, шундай экан, энди сизга гиёҳмиёҳнинг фойдаси кам...

Ниҳоят, Ялқовлик чап оёғингизга ўтадию товондаги ҳалиги оғриқ тўхтайтиди.

Чап оёқнинг иши осон, ҳеч нимани босиб-эзмаган, ўнг оёғингизга ёрдам бериб турган, холос, яъни, шериклик қилган. Лекин бу ер қозихонамас, бу ерда фақат асосий айбдор жазо олади, шериги танбеҳ билангина кутулиб кетиши мумкин.

Шундай қилиб, чап оёқ ҳам Ялқовликнинг алдов-

авровига осонгина учиб ўнг жуфтнинг ёнига чўзилади, иккала оёқ ерга қапишиб кетади гўё, уларни қимирлатиш азоб...

Ҳартугул, Ялқовлик энди енг шимариб юқорилайверади. Ишни қорнингизнинг оғирлигини, семизлик даражасини ўлчашдан бошлайди, чунки, мабодо бир уринишдаёқ қорнингизни тинчлантириб қўйса, кўнглингиз айниши, зардангиз қайнаб азоб бериши мумкин, ахир Табиат сизга ажратган ҳаётбахш қувватни ниҳоятда тез, ўзингизга бениҳоя фойдали қилиб сарфлаган пайтларингиз тўйиб-тўйиб овқатланишингизга тўғри келган, бинобарин, бордию Ялқовлик қорнингизнинг, айтайлик, бир тишлам бировнинг ҳақи бемалол ҳазм бўлаётган жойига дарров бориб қолса, албатта кўнглингиз айниди-да.

Шунинг учун Ялқовлик қувватни олдин умуртқа поғоналарингизу қобиргаларингиздан ҳайдайди, ҳамирдан қил суғургандай шунақа осон ҳайдайдики, чивин чаққанчалик ҳам оғриқни сезмай, орқангиз билан ерга қапишиб бораверасиз...

Ниҳоят, Ялқовлик меъдангизни ҳам асир қилади, кейин аъзоларингизни аврай-аврай янада тепага ўтади ва тўғри келиб юракка ташланади. Юрагингиз шунақа миттики, аксига олиб, Ялқовлик шунақа баҳайбатки, бечора юрак кўкрак қафасингиздан чинқириб отилиб чиқиб кетай дейди, сиз эса уни ушлаб қоламан деб кўкрагингизни чангаллайсиз. Қўйиб беринг, майли, юрагингиз жиндайга қафасидан чиқаверсин. Бориб дори-дармон турадиган халтачани титкилаб кўради, гиёҳлардан тайёрланган суюқ доридан бир-икки қултум ютади. Бирга боришга, ахир, қурбингиз етмайди — ерга қапишиб ётибсиз-да.

Мана, юрак ҳам енгил тортди. Ялқовлик яна нарига ўрмалади. У ўз оғушига олмаган биргина бош қолган. Эҳ, бош, бош! Дарвоқе, баландпарвоз гапларнинг ўрними ҳозир? Баландпарвоз гапларни Ялқовлик суймайди, боз устига, у ҳозир бутун диққатини жамлаб, обдан ўйлаб кўриши лозим, негаки, тан аъзоларингизнинг ичида бошдан қайсари йўқ ўзи, бўйсунуши қийин.

Каллада нуқул қаланғи-қасанғи ўйлар дайдиб юради, одамга тинчлик йўқ улардан. Бу ўйларнинг ғоят чалкашлиги, жўшқинлигидан Ялқовлик ҳадеганда каллага йўлай олмайди. Қайси тарафидан келмасин, дарров оғриқ бошланади.

Чиданг. Тек ётавериш ноқулай туулса, бошингизни

ушлаб олишингиз мумкин. Лекин ушлайдиган ўша қўлинг ўзи йўқ-да, ерга қапишиб қолган-да. Яхшиси, тиришмай қўяқолинг, азоб чексангиз ҳам чиданг, оғриқ ақлдан оздирмайди одамни, Ялқовлик ҳаммани аяйди, у ҳаммани ором қўйнига олиб киради, шундай экан, бошингизнинг энг нозик нуқтасини, яъни кичик миянгизни пайпасламагунча тишингизни тишингизга босиб туринг. Топиб, кичик миянгизни мулойим сийпалай-сийпалай ухлатиб қўйгач, лип этиб устига сакраб чиқади ва сават тутган жувон сингари, кичик миянгиз томонга оқиб келаётган ўйларни битта-битталаб овлаб саватига сола бошлайди — шаппа тутадию саватига солади, шаппа тутадию саватига...

Шунда сиз ҳалигиндай ўйлардан қутулиб, аста-секин фароғат қўйнига чўмаётганингизни, айни чоқда бўлак одамга — ўзингиз орзу қилган чинакам Ялқовга айланиб бораётганингизни ҳис қиласиз.

О бу ялқовлик! Энди сиз буткул унинг таъсирига берилсангиз бўлади. Қизиқ, ҳақиқий Ялқовга айлангач, кимга ўхшаб қолдингиз экан? Олдиндан, орқадан, ёндан қараб кўрайлик-чи қани. Хўш, баланддан — ўргимчак уясидан туриб қаралса-чи? Тепадан қараса, чормихга тортилган Исога ўхшаб қопсиз — бошингиз худди Исонинг бошидай бир ёнга қийшайган, оёғингиз ҳам, худди бутга ёпишган Исонинг оёғидай, ерга қапишиб кетган — Рим ибодатхонасидаги суратда Исо пайгамбар шундай ҳолда тасвирланган. Талтайманг, мен санъат хусусида фикр юритяпман, ҳаётда Исо асло ялқов бўлмаган.

Алқисса, ҳозир сиз буюк ялқовлик гаштини суриб ётибсиз, ҳатто унутгансизки, онадай меҳрибон Ялқовлик танангиздаги барча оғриқни аритди-ю, фақат бир ишда ожизлик қилди, яъни келажак ҳаётингиздан қарзга олиб, илоҳий ҳолатга тушган пайтингиз бир ой ичидаёқ сарфлаб қўйганингиз ҳов ўша, айтайлик, икки йиллик қувватингизни ўз ўрнига қайтариб беролмади. Мана энди сизга, мисол учун, олтмиш икки ёш ўрнига, Табиатнинг кирим-чиқим дафтарига мувофиқ, қолган олтмиш ёш ҳисобидангина олдиндан қувват ажратилди, холос.

Лекин ҳозир бунинг нима аҳамияти бор, муҳими, сиз зўр Ялқов бўлиб олдингиз-ку!»

Торозий шарқона муболағаларга тўла бу рисола-сини ёзиб битиргач, уни ҳазилакамига «Ялқовлик таро-

налари» деб номлади-да, анча енгил тортди. Онгига ўтириб қолган, кейинги пайтлар зериктириб, иккилан-тириб, ёлғизлик ваҳимасига солиб қийнаб келган қандайдир туйғуларни ниҳоят у енгиб чиққан эди. Ҳатто оғзида ёқимли бир таъм туйиб, ўзида қайтадан ҳаётга иштиёқ уйғонганини ҳис қилди ва ҳаяжон ичида ўрнидан туриб, хонада уёқдан-буёққа юра бошлади. Энди теваракка қараб унинг нафрати қўзимас, бу ҳол уни ақалли вақтинчага ўзлиги билан муросага келтирар, ишончини уйғотар эди.

II

Лекин ўша кунни олдинги кундагидан ҳам ғалатироқ яна бир воқеа рўй бердики, буниси, кейин маълум бўлишича, Бенишоннинг йўқолиши воқеасининг давоми экан.

Торозий рисоласини ёзиб тугатган пайтда ҳовлидаги савдогарларнинг хаёл чечаклари сўлган, сирли ғойиб бўлган хўжайин ҳақида энди ҳеч ким қизиқарли нақл тўқиёлмай қолган эди. Шу боис бояги жавабалар ўз-ўзидан тиниб, ҳамма юмуш-юмушига тарқади.

Торозий ҳалиги қафасни кўтарганча, пиллапоядан дадил-дадил юриб ҳовлига тушди ва яна Фарруҳга дуч келди. Шундоқ ҳам дили хуфтон бўлиб юрган Фарруҳ ногаҳоний бу учрашувдан чўчиб кетди, сўнг меҳмонга қараб ҳайратланди. Ахир, атиги бир соатгина бурун, қирчанғида карвонсарой ҳовлисига судралиб кириб келганида Торозийнинг аҳволидан одам қўрққулик эди. Суроби тортилиб қолганидан, жони кетиб қуруқ жасадигина ликиллаб турганга ўхшарди. Энди бўлса, Торозий Фарруҳга ғайратли, қатъиятли, хушқайфиятли, хуллас, бошқача одам бўлиб кўринди.

Серилтифот, итоатгўй Фарруҳ дарров бостирма тагидан сайёҳнинг отини келтирди ва кутиб ўтирмай уни эгарлашга ёрдамлаша бошлади. Қафасни эгарнинг ёнига осди. Эчкиэмар тулумини савдогарлар ўғирлаб қўймасин деб Торозий уни ёнида олиб юришга қарор қилган эди.

Торозий шоир ва олим эди. У хат ёзиб ё рисо-лалар битиб кўнглидагиларни баён қилса, оғир ғамларидан, машъум умидсизликлардан бир қадар фориф бўлар, аксинча, илм билан шуғулланса, руҳий тушкунликлар ҳамда шубҳа-гумонлар тагин уни ўз гирдибодига олар эди. Илмда моҳият сари кириб бораркан,

юзаки қараганда учи бир-бирига сира тўғри келмай-
диган ўринлардан ҳам ўзаро алоқадорликлар топиб
уларни умумлаштираркан, тагин тушкунликка тушар-
ди, ўзи билан ўзи бўлиб, одамлардан безиб, узлатга
кетарди. Бошқача айтганда, пухта, теран, турган-бит-
гани ҳисоб-китобдан иборат, найранг-майрангдан холи
илм Торозийни тез-тез ўз жонига қасд қилар даража-
га келтириб қўяр, шеърият эса енгиллиги, самимийлиги,
ёқимлилиги, эркинлиги, сирлилиги ва бутун жозибаси
билан уни ҳар сафар ўлимдан сақлаб, унга нақ қайта-
дан ҳаёт бахш этар эди.

Лекин ҳардамхаёллик Торозийнинг моҳияти, тур-
муш тарзи. тақдирига айланиб кетгани учун савдогар-
лардан қанча гап тилаб берган бўлишига қарамай
ҳатто мана шу касофати эчкиэмар ҳам унга азиз —
тажриба ўтказишга керак-да.

Эчкиэмарни у саҳродан тутгани ва энди ёнида олиб
юргани эвазига ҳамма ерда анча-мунча солиқ тўлашга
тўғри келарди... Юртма-юрт сарсон-саргардон кезиш-
ларга ахийри эчкиэмар дош беролмади — ўлди, лекин
ўлик ҳолида ҳам у олимга зарур эди.

— Қафасни олиб кетаман, хотиржам бўлинг!— деди
Торозий жиддий ва қатъий оҳангда. Муғомбир Фар-
руҳнинг ўрнида бошқа сезгирроқ одам бўлганида, у
Торозийдаги бу кибр-ҳаво сохталигини, сайёҳ ўзини
атай шундай тутаётганини осонгина пайқашни мумкин
эди.

— Чин юракдан миннатдорман,— дея таъзим қил-
ди хизматкор ва қафасни шаҳарликларнинг кўзидан
пана қилиш мақсадида чопиб бориб бир ёпқич кўтариб
келди.

Торозий отни етаклаб дарвозадан ташқари чиқди ва
оломонга аралашиб кетди: оломон уни бирпасда ўз
муҳитига қўшиб олди, ҳар томонидан туртиб-суриб,
эркига қўймай, қаёққадир эргаштириб кетаверди.

Лекин бизнинг сайёҳимиз барибир одамларнинг кал-
лалари орасидан теваракка кўз ташлаб борарди, у бир
нарсани пайқадимики, бу шаҳар ҳам иккита қўшни саҳ-
ро — Қизилқум билан Қорақум музофотида илғари ўзи
кўрган бошқа ўнлаб шаҳарлардан ташқи кўриниши би-
лан ҳеч фарқланмас экан: оқ тупроқдан бино қилинган
бир қаватли, икки қаватли иморатлар, қизил ғишдан
бунёд этилган миноралар... яна, булар бари гавжум
бозорлар теварагидаги тор майдончаларга жойлашган.

Оқимнинг кучи сал сусайгач Торозий дарҳол тор

жинкўчага ўзини урди. Оз-моз шу кўчада дайдиб юргача, ҳатто қаерда нима шубҳалироқ ётганини, қаерда нима яширилаётганини кўз тагига олиб юрадиган энг тажрибали айғоқчи ҳам бу шаҳарда осонгина адашиб кетиши мумкинлигига иқрор бўлди. Отини эргаштириб бозорнинг ёнидан ўтиб бораркан, нохос яна ҳалиги карвонсаройнинг олдидан чиқиб қолди, кўнгли хижил тортиб бошини дарвозадан ичкари суқди ва нигоҳи ўлардай қўрқиб кетган Фарруҳнинг нигоҳига тўқнаш келди. Фарруҳ нимагадир жонҳолатда ҳадеб қўл силкир эди.

Бу ғалати манзарадан Торозий ҳайрон бўлиб, отини орқага судради, сўнг бозордаги оломон орасида анчагача сандироқлаб юрди. Бу ерда қаёқдаги қаланғи-қасанғилар ҳеч бир тортинмай қафаснинг устидан ёпғични кўтариб кўрар, лекин ўзлари кутган ноёб харидоргир молга эмас, эчкиэмарнинг тулумига кўзлари тушиб, қарғана-қарғана тескари бурилиб кетишар эди.

«Хизматкорнинг олдига қайтишим керак, бу дарди белаво кўчадан чиқиш йўлини у билар, ахир?» деган фикрга келди Торозий ва тагин карвонсаройнинг рўпарасида пайдо бўлди.

Фарруҳ кимнингдир отини эгарлаётган эди. Торозий бошини дарвозага суқар-суқмас, ўзини дарров панага олди. Похол уюмининг орқасига яшириндими ё жун тойининг орқасигами — Торозий ҳатто илғаёлмай қолди.

Шунда уни бирдан ғалати кайфият эгаллади, муттаҳам тахлит бу хизматкорни юракдан бир калака қилгиси келди ва вақтни чўзиб ўтирмасдан овлоқ жойга чопиб ўтди. Айни шу дамда тойлар ортидан бошини чиқарган Фарруҳ меҳмоннинг ҳам яширинаётганини кўриб баттар ажабланди. Қаёққа яширинишни билмай, ақлидан адашиб қолди. Лекин, сайёҳ яна дарвоза ёнида пайдо бўлиши билан, ҳушини йиғди ва энди тузли қоплар турган томонга ўзини урди.

«Ҳозир унинг фикри-зикри йўқолган хўжайиндан қоладиган меросда, мен уни фош қилиб қўйишимдан қўрқяпти», деб илжайди Торозий ва отни дарвозанинг ёнига боғлаб, шахдам қадамлар билан хизматкор яширинган жойга қараб юрди. Бироқ Фарруҳ на тойларнинг, на туз тўла қопларнинг олдида ва на хашак уюмининг орқасида кўринди.

Торозий отини ўғирлатиб юборишдан чўчиб, дарҳол орқасига — дарвозахонага қайтди ва хизматкор билан

шу ерда юзма-юз келиб қолди: Фарруҳ ҳеч нарса бўлмагандай арқонни тортиб, қафасни эгарга маҳкамроқ боғлаб қўяётган эди.

«Нимага қилиқ қиляпсиз?» деб Торозий Фарруҳни койиб бермоқчи эди-ю, аммо кўчада, бегона одамларнинг кўзида гижиллашишни ўзига эп кўрмай, тийилди.

— Шаҳар марказига, Денгизхоннинг саройига қандай борсам бўлади? Малол келмаса...

— Шаҳар марказига дейсизми?— деб қайта сўраб олди Фарруҳ гуноҳкор қиёфада қўлларини кўксига қўйиб. Сўнг таъзим қила бошлади.— Узр, мен ҳам мусофирман... Шаҳар марказига сира бормаганман... Барака топгур, бошқа биронтасидан сўрай қолинг.

Торозий шубҳаланди, кўзлари қисилди:

— Қандай мусофир?! Бу ерда қачондан бери яшайсиз?

— Етти йил бўлди... Лекин бутунлай шу ерли бўлиб кетишга камида йигирма йил умр кечиришингиз керак бу ерда. Одат шунақа: Аммо-лекин ўша йигирма йилдан сўнг ҳам сиз барибир бегона саналаверасиз,— деди тўнғиллаб Фарруҳ ва яна бир марта узр сўраб, ҳовлида кимгадир хизмат кўрсатиш учун чопиб кетди.

Аҳвол ҳақиқатан аҳмоқона, сайёҳимиз бу аҳволдан энди ўзи чиқиб кетиши лозим эди.

Торозий карвонсаройнинг чап томонига юрди, диққат билан ўнг томонини кузатиб борди: деворларнинг бирор ерида торкўчами, тирқишми ё тешикми учрамикан, деган умидда эди у. Лекин бир уй тугаши билан дарров иккинчиси бошланар, ҳаммаси бир-бирига улашиб кетган эди.

«Нима бало, бу уйларнинг биттаси шу кўчага, иккинчиси орқадан ўтган кўчага қарайдиган иккиёқлама дарвозалари бормикан?— деб хаёлидан кечирди Торозий.— Кугунтепанинг уйлари шунақа эди... Бирортасига чойчақа бериб бўлса ҳам ҳовлисидан нариги кўчага ўтиб олаймикан-а?»

Торозий дуч келган дарвозани қоққан эди, бир қария чиқди. Бутун вужуди тинглашга чоғлангандек, оғзини астойдил очиб олган.

— Мен бир меҳмонман, узр... Озгина ҳақини тўласам, ҳовлингиздан ўтиб иккинчи дарвозангиздан нариги кўчага ўтиб олишимга рухсат берармикансиз...— Торозий хижолат чекканидан бирмунча тумтароқ сўзлар эди.

— Қанақа дарвоза?— деб ажабланди қария ва ор-

қага ұгирилиб, худди Торозий айтган дарвозани излаётгандек, яйдов ҳовлисига қаради.

Ҳадеб қарагиси келаверганидан сайёҳимиз ҳам ҳовлига мўраллади, бироқ олдида турган мана шу дарвозадан бўлак дарвозага кўзи тушмади: у истаётган кўчани ҳовли гирдидаги баланд девор тўсиб турарди.

— Нариги, қўшни кўчага чиқадинг...— деди Торозий ҳамон, қанақадир йўл бўлиши керак, деган илинжда минғирлаб.

— Нима деяётганингизга ақлим етмай турибди,— деб жавоб қилди қария.— Мана шу кўриб турганингиз кўчамиздан бўлак кўча борлигини...

— Ахир, у бўлиши керак-ку! Бир соатдан бери тентираб юрибман. Ё, сизнингча, бутун шаҳар шу айлана кўчадангина иборатми?

— Узр, аммо камина бир нарса дея олмайман,— деди уйнинг эгаси.— Қаранг, қанча қариб кетганман. Бир кунда икки-уч сўздан ортиқ сўзлаб юборсам, тинкам қурийди дарров. Эртага келинг, яна бошқа саволларингизга жавоб қилишга қувватим етиб қолар. Лекин аввал сиз саволларингизни пишитиб олинг, бўлма-са, мени яна толиқтириб қўясиз.

Шундай деб қария дарвозани ёпди. Торозийнинг ўзга чораси қолмади — йўлида кетаверди.

«Булар мени қўшни амирнинг айғоқчиси ўйлашяпти, шекилли». Торозий умидсизланиб, яна карвонсаройга қайтмоқчи бўлди: бир кеча тунаб, саҳардаёқ бу ерлардан жўнаб, жаҳонгашта ҳаётини давом эттиришни кўнгли истаб қолди. Сўнг жўяли бир қарорга келди: Денгизхоннинг саройини кўргани билан маҳаллий ҳукмдорлар тўғрисида билганларига ҳеч бир янги нарса қўшилмайди, шундай экан, сарсон бўлиб юришдан не ҳожат?»

Ҳорғин судралиб, карвонсаройга томон қараб юрар-юрмас эпчилгина бир киши алпанг-талпанглаб (унинг бир думбаси иккинчисидан баландроқ эди) йўлидан чиқди. Бир қўлини ёйиб ўзини Торозийга отди ва нақ от туёқларининг тагида қолаёзди. Кўз очиб юммасдан, қоққан қозиқдек от тумшуғининг ёнгинасида қад ростлади. Гўё ҳозиргина лапанглаб чопмаган, гўё Торозийнинг келишини кутиб қачондан бери шу ерда тургандай. Сўнг лаганбардорлик билан сайёҳнинг тирсагидан ушлаб, худди қайдаража одобли эканини чамаламоқчидек, кўзларига тикилди ва:

— Сизга нима кераклигини биламан,— деди одоб-

сизларча баланд овозда.— Бозорда юрганингизда кўрсатишган эди сизни менга.

Торозий қаршисидаги одамнинг кимлигини сеза бошлади.

— Ҳа, кўрмайсизми...— деди ғўдраниб.

— Албатта, чойчақа берсангиз, камина сизни аминнинг саройига олиб бориб қўяман,— деди йўлбошловчи ҳеч бир ортиқча истиҳоласиз.— Нима қилай, шунинг ҳисобига кун кўраман, бошқа даромадим йўқ.

— Чинми сўзингиз?— деди Торозий суҳбадошига тик қараб: ўз навбатида уям рўпарасидаги кишининг гапи ростми, ёлғон эканини билмоқчи эди.

— Албатта-да!— йўлбошловчи бирдан хахолаб кулиб юборди, кейин кутилмаганда жиддий тортиб:— Бетўхтов марказга боришни ўйлаб тўғри қилдингиз,— деди.— Бошқа кўчаларда бир-бирига ўхшайдиган дарвоза ё деворлардан бўлак томоша қиладиган ҳеч вақо йўқ.— У яна хахолаб кулди, лекин дарҳол, сайёҳ мени энгилтаклардан фаҳмлаб кам ҳақ тўлаб қўймасин, деб ҳадиксираб, оғзини кафти билан тўсди.

— Келишдикми?

— Ҳа, хизмат ҳақингиз ёмон бўлмайди.

— Кетдик бўлмаса,— деди йўлбошловчи ҳамон ўшандай баланд овозда ва отнинг жиловидан ушлади.

Бирга бораётганимизни бошқалар билмасин деб Торозий теваракка қараб қўйди, модомики у чойчақага ишлайдиган манови кишининг хизматидан фойдаланаётган экан, демак бу иш қонун-қоидага мос келадими, йўқми ҳали...

Торозий йўлбошловчининг изидан жим, хўмрайганча кетаверди, у эса, худди ўзидан бўлак ҳамма бекор-беиш санқилардек, ўтган-кетганга гоҳ-гоҳ қичқириб қўяр, туртиб-суртиб ўзига йўл очиб борар эди. Шу кўйи озгина юрилгач, қанақадир бир дарвозадан ичкари кириб кетди. Ва улар торгина бир кўчадан, аниқроғи, икки томони баланд-баланд деворлар билан тўсилган йўлакдан чиқишди. Деворларни қурум босиб кетган, бу ҳол тунлари изғиб юрадиган дайдиларнинг бу ерда олов ёқиб ўтиришларидан далолат эди.

Ҳеч қанча юрмасларидан атроф буткул қоронғи-лашди. Йўлак энди лаҳмйўлга ўхшаб қолди. Юрайми, юрмайми деб Торозий тўхтади, лекин йўлбошловчи аллақачон кўздан йўқолган, фақат от туёғининг дупур-дупури эшитилиб турар эди. Оти бўлмаганида-ку То-

розий у номаълум томонга бормасдан тураверган бўларди. Кўнглидан қўрқувни қувиш мақсадида, йўталиб олди, кейин лаҳмйўл ичида бир неча қадам ташлади. Лаҳм ичида бир энлигина нур лип этиб, йўлбошловчини ёритди, сўнг яна жимлик чўкди, худди от ҳам, ҳалиги киши ҳам ер қаърига чўкиб кетгандек.

«Шу жойни эслаб қолишим керак, эҳтимол орқага ёлғиз қайтишимга тўғри келар», дея хаёлидан кечирди Торозий ва орқасига ўгирилиб, лаҳмнинг шифтига тушиб турган ингичка ёруғликни, унинг сўниб бораётганини кўрди. Тепада кимдир ўтирганга, дарчани ўша очиб, йўлбошловчи билан Торозий ўтиб олгандан кейин яна бекитиб қўйганга ўхшарди.

«Йўлбошловчининг шотирларидир?— деган ўй ўтди Торозийнинг хаёлидан.— Балки пора бериб ёлланган соқчилар...»

Шунда Торозий бир нарсани фаҳмлаб қолди: бу лаҳмйўлда ҳам, боши-кети йўқ ҳалиги кўчада ҳам, йўлбошловчи билан манави ёрдамчиларининг хатти-ҳаракатларида ҳам ҳеч қанақа ғалатилик йўқ, афтидан, шаҳар кўплаб сертармоқ ғорлар устида жойлашгану шаҳарликлар душман босиб келганда улардан ишончлироқ асраниш мақсадида ўша ғорларни у кўчадан-бу кўчага ўтиб юриладиган лаҳм йўлларга айлантириб олишган эди, холос.

Лаҳм туйқус тугаб, кўча ғовур-ғувури ва ҳар хил овозлар эшитилганда бу тахмини тасдиқланди. Торозий чароғон, кўзни қамаштирадиган ёруғликка чиқди.

Кўча четида бир муддат қўлини кўзига соябон қилиб турди, кейин апил-тапил йўлбошловчининг орқасидан чопди. У эса Торозийни унутгандек, орқасига ўгирилмасдан, уйларни таглаб ҳамон шитоб билан кетиб борарди.

Юрганда энди у қилпилламас, қатъий ва текис қадам ташлар эди. Аслида оёқлари соппа-соғ бўлгану Торозийнинг раҳмини келтириб, ундан кўпроқ чойчақа ундириш ниятида ўзини нотавон қилиб кўрсатган шекилли...

Ҳашаматли уйларни, бу кўчадан ўтаётган оғир-вазмин йўловчиларни томоша қилиб бораркан, Торозий шеригининг усталик билан гоҳ ундай, гоҳ бундай қиёфага кира олишига қойил қолди. Давлатманд кишилар орасида у бировдан кам-кети йўқ, ўзига хон, ўзига бек кўрингиси келган, карвонсаройлар атрофида, ҳар хил шубҳали кишилар ичида эса, кўзга айрилиб ташлан-

маслик учун, ўзини чўлоқ ё лапанг қилиб кўрсатгани фойда.

Мана, айланма кўчанинг ҳам ярмини босиб ўтиб тўхташди. Йўлбошловчи бир дарвозани очиб, яна бошқа йўлакка кирди. Ерга ётқизилган мрамартахталар узра от туёқларининг тасир-тусир шовқини янгради.

Бир бой-бадавлатлар кўчасини иккинчи бой-бадавлат кўчаси билан ўзаро улаб турган бу йўлак аввалгисига бутунлай ўхшамас эди. Деворлари қизил тошдан, ўнг ё чап муюлишда (деворлар келиб туташган жойда) оқ устунлар. Боз устига, деворини қурум босган аввалги йўлакка қараганда икки баробар кенглигидан шунча юриб отнинг сағрини деворларга тегмади. Хуллас калом, булар бари шаҳар аҳолисининг бадавлат қисми уруш тугагунча шу ерости йўлакларида бадастир яшаб туришлари учун мўлжаллаб қурилган эди.

Йўлларида зина учради, энди пастга қараб туша бошлашди. Пастликда тўсатдан бир дарча очилиб, йўлакни ёритиб юборди. Уша жойдан йўлбошловчи оёғи остига қараб ўтди, лекин кимларгадир миннатдорона бош силкиб ҳам қўйди. Бироқ, ёруғлик тушиб турган жойга Торозий яқинлашиб, уёқда нима борлигини кўриш ниятида бошини кўтариши ҳамон дарча бекилди.

Ҳар кўчанинг мана шунақа йўлаги, лаҳмйўлларга элтүвчи пана жойлари борлиги энди Торозийга аён эди. Унда нимага Торозийдан бўлак бирорта одам шу йўллардан ўтиб марказга бормаяпти?! Эҳтимол, бир кўчадан иккинчи бир кўчага ўтадиган ва шаҳарликларнинг ўзларигина биладиган бошқа жой бордир. Бу йўлаклардан эса келгиндиларни ўтказиб қўйишса керак. Албатта, пулга махфий... Озгина чойчақани деб бегона юрт кишиларига қўрқмай сирларини ҳам очишадия... «Қандай пасткашлик, қандай сурбетлик! — деган ўй ўтди Торозийнинг кўнглидан. — Бу ерда ҳатто шаҳар ҳимоясига алоқадор ишларда ҳам порахўрлик, фирибгарлик авж олибди-я!»

Улар яна лаҳмйўлдан ўта бошлашди. Бир қисмига ташқаридан ёруғлик тушиб турарди. Кейин туйқус қоронғилик ичида қолишди. Бироқ эс-ҳушини йиғиб улгурмасидан яна нур тушди.

Ёруғ қаёқдан келаётганини билишга у беҳуда уринарди: бу атрофда дарча ҳам, бирор туйнук ҳам кўришмайди, йўлак бошдан-охир мрамар девор билан ўралган эди. Урина-урина, билолмагач, бор-э, деб қўл силтадию қутилмаганда барча айёрликнинг калитини топ-

ди: йўлак шифтидаги мрамар тахталар тепадагиси пастдагисини, пастдагиси ундан кейингисини ёритиб турадиган қилиб атай пиллапоя тарзида қўйиб чиқилган экан. Шундай усталик билан жойлаштирилганки, унча-мунча одам бунни пайқашни қийин. Унча-мунча одам лаҳмйўл билан ҳалиги кўчаларни бошқа-бошқа экан-да, деб ўйлаб, энди қаёқдан чиқаркинман, деб каловланиб қолишни турган гап. Ҳа.

«Саройга яқин келиб қолдик шекилли», деб қўйди Торозий ва тагин йўлбошловчини кўздан қочирганини билиб, тараддудланди.

Илдам юра бошлаган эди, туйқус чоққина дарахтзорга кириб қолди. Зимистон қаъридан чиқиб бирдан дарахтзорга дуч келганига қарамай, ҳар қандай тасодифларга руҳан тайёр тургани учун, у ажабланмади. Боз устига, дарахтзорнинг нарёғидан лаҳмйўл яна давом этиб кетганини кўриб, чақалоқлар оралаб бораркан, хаёлидан: «Лаҳмйўлнинг томир деворлари қулаб, кейинча шу жой чангалзорга айланганмикан», деган ўй кечди. Орқада қопкетмайини деб чопиб рўпарадаги лаҳмйўлга кирди, бироқ оғзидаёқ йўлбошловчига урилиб, тўхтади. У киши устидан чанг-чунгини қоқаётган бўлиб, лаҳмйўлнинг камарида турарди.

— Келдик, — деди ерга қараб. — Дарахтзордан бораверсангиз, саройдан чиқасиз. Мен шу ерда кутиб тураман.

Дарахтларга қараб туриб, сайёҳимизнинг кўнглида нимагадир ҳадик уйғонди.

— Кўп қопкетмайман, — деди у ўзини оқлагандай оҳангда.

Сўнг от жиловидан тортиб энди йўлга тушган эди, негадир яна тўхтади.

— Маъзур тутгайсиз, бир нимани сўрамоқчийдим... йўлда сўрайман десам, ҳеч етиб юролмадим сизга, — деди. — Амирларингизни кўриб қолсам жазоланмайманми, ишқилиб? Қўрқмасдан, очиқ қараса бўладими унга ё бирор панадан қараганим маъқулми?

Йўлбошловчи бунга жавобан шарт ўрнидан турди-да, камар тоқчасидан сакраб пастга тушди ва юзини тириштириб теvarакка қулоқ осди. «Жим!» деган ишорада оғзини бекитиб, жиноят устида қўлга тушишдан чўчиётгандай алпозда лаҳмйўлнинг ичкарисига тикилди.

Вақтни ғанимат билиб Торозий дарахтзор оралаб юра кетди. Хаёлида эса, Денгизхонни кўрганим эва-

зига товон тўлашим лозим бўлиб қолса нима дейман, деган ўй кезинарди.

«Амир жаноблари мендайн бир қизиқувчан олимнинг бир қошиқ қонидан кечар, ахир. Қолаверса, олийнасаб меҳмонларданман...»

III

Торозий бир-бир босиб кетаверди. Дарахтлар сийрак экан. Умуман, бу ер чоққина сайргоҳ эди. Сўқмоқнинг икки тарафидаги буталар батартиб қайчиланган, дарахтларнинг таги айланасига юмшатишган, сўқмоққа кўкимтир шағал сепилган. Ҳар-ҳар жойда йўлкўрсаткич белгилар учрайди. Ажаб, учлари бутунлай қарама-қарши томонларга қаратиб осиб ташланибди. Торозий таваккалига энг узун йўлкўрсаткич қараган тарафга юрди ва катта ғилдиракли замбилғалтак суяб қўйилган бир деворга дуч келди.

«Э-ҳа, бу белгилар коргарларга мўлжалланган шекилли, асбоб-ускуналари қаерларда ётганини кўрсатса керак-да», деб ўйлади сайёҳимиз ва бундан бу ёғига белгиларга парво қилмайман, деб қўйди.

Ҳаммаёқ тутзор, сўқмоқда оқиш-кўкиш мевалари тўкилиб ётарди. Атроф жимжит. На қушларнинг чуғури ва на баргларнинг шитири эшитилади. Ҳатто тут мевалари ҳам оёқ остига, худди пахтадан ясалгандай, юмшоқ тўкилади.

Кун чошгоҳдан ўтган-у, вақтнинг неча бўлганини аниқ айтиш қийин палла эди. Қуёш дарахт учидаги шох-шаббага илиниб қолгандай. Торозий қуёшга қараб, соат тўртлар бўлгандир, деб тахмин қилди. Кўнглини алланечук хавотир чулғаб, илдам юра кетди. Анчагина юриб қўйган бўлса ҳам, тутзор ҳали-вери тугамасди.

Лаҳмйўлдан чиқаверишда дарахтзор тепаликка ястанган эди, нари борган сари боши-кети йўқ томошабоғга айланди. Бу ерда ҳам ҳар томонга қаратилган сон-саноқсиз белгилар кўринди. Ҳатто ўртага ўрнатилган бир ёғочга бирваракайига тўртта кўрсаткич белги қоқиб қўйинлибдики, учлари тўрт томонга тўғрилланган. Торозийга ўхшаган мусофирни бунақа чигалликлар йўлдан оздириши турган гап.

Бора-бора йўлида деворлар ҳам учрай бошлади, улар томошабоғнинг қоқ ўртасида тўйқус пайдо бўлиб,

яна туйқус ғойиб бұларди. Ажаб, бу деворлар бир томонни бошқа томондан тўсмайди, атрофи очиқлик. Айрим жойлари паст, ўша жойларидан оппа-осон ҳатлаб ўтса ҳам бўлади, нарироқлари эса бирдан икки одам бўйича, ҳатто уч одам бўйича баландлаб кетган.

Сўқмоқ ғайноли чакалаклари орасига кириб тугади. Торозий қайси тарафга юрарини билолмай, бояги деворлардан бирининг ёнида тўхтади.

«Туришидан, бу деворлар олдинги ҳукмдор боғининг девори бўлган-у, ҳозирги амир боғни кенгайтиргач, бузилиб кетган, лекин амир ўз ҳокимиятининг меросийлигига бир ишора сифатида у ер-бу ерда парчаларини сақлаб қолган. — Сайёҳ топқирлигидан илжайиб қўйди. — Бу билан, олдинги ҳукмдордан анча фаровон яшаяпман, кўриб қўйинглар, демоқчи бўлган».

У қаёққа юришини билмай иккиланиб турган пайти қорни очиққан от бамайлихотир майсаларни чимдишга тушди. Қачонлардан бери отнинг оғзи бунақа сершира кўкка тегмаган эди, шунинг учунми, шавқи қўзиб кишнаб юборди. Торозий қамчинини ҳаволатди, астойдил саваламоқчи ҳам бўлди-ю, фикридан қайтди. Отининг кишнаганини ким ҳам эшитарди. Лаҳмйўлни ёритиб йўлбошловчига кўмак бериб турган кўзга кўринмас анов шарпаларни демаганда... қанча юрдилар, йўлларида ҳеч ким учрамади-ку.

Яна ким билади дейсиз. Одам оёғи етмаган, деб ўйлаган жойларимизда ҳам олдимиздан лоп этиб биронтаси чиқиб қолиши ҳеч гап эмас. Бунинг устига, ўша «кимдир», кўпинча, Шарқ мамлакатлари саройларида илакишиб юрадиган немис бўлади. Ана, худди айтганимиздай бўлиб чиқди: майин, юмшоқ қадамлар ташлаб, деворнинг нарёғида бир немис кела бошлади. Ориққина бу кишининг исми шарифи Ҳолдфингеғ эди. Чеҳрасида аслзодаларникидай назокат, иягида деҳқонларга хос ғайрат балқиб турарди. Қошлари ҳайратдан чимирилган, нигоҳи ўт чимдиётган отда. Бир қўлини белига тираганча, иккинчиси билан мўйлов силарди.

— Ўзлари ким бўладилар?

У сўзларни жуда бузиб, аммо кескин оҳангда гапирди. Бу қатъийлик талаффузидаги камчиликни ҳам ювиб юборди.

Торозий эсанкиради.

— Мен сизга айтсам... камина амир саройига бо-раётиб... адашиб кетдим...

— Эҳтиёт бўлинг, курфюрст*нинг ғазаби ёмон, боғини бегона от топтаса жуд-да жаҳли чиқади, — деди ҲолдфингеҒ.

— Наҳот камина онҳазратнинг мулки боғларига келиб қолган бўлсам! Унда дарҳол ортимга қайтаман.

Торозий кетишга энди чоғланган эди, немис яна сўз қотди. Гап оҳангидан билиндики, ўз оёғи билан келган меҳмонни у осонгина қўйиб юбормоқчи эмас:

— Бу ердан тез чиқиб кетолсангиз-ку, қутуласиз, акс ҳолда курфюрст аяб ўтирмайди, — дея ғўлдиради у. Кетидан, мутлақо ўринсиз бўлса-да, сирли бир сўзни бураб айтди: — Ауфбау...

Торозий саросимада елка қисиб:

— Келган сўқмоғим билан... — деди.

Афтидан, ҲолдфингеҒ бу сўзларга ҳеч қандай аҳамият бермагандай эди, фақат нимадандир таассуфланганнамо лабини қимтиб қўйди:

— Ҳа, айтганча, икки қадам юрмасингиздан курфюрстга қўлга тушасиз.

Чиндан ҳам шундай бўлди. Девор ортидан «ҲолдфингеҒ!» деган овоз келди. Овоз шунақа шўх ва шунақа ширин эшитилдики, чақирган одам худди висол айёмидан ҳолсизланиб туриб келяптими, дейсиз.

Сал ўтмай сўқмоқда бу ёқимли овоз эгасининг ўзи кўринди. ҲолдфингеҒ жойида бир депсиниб, ҳар қандай имо-ишорага шай ҳолда: «Лаббай, курфюрстим!» деганидан Торозий қаршисида кимсан Денгизхоннинг ўзи турганини билди.

Кичкинагина, пакаңагина бу зоти олийлари Торозий шу пайтгача учратган не-не ёвуз шоҳлардан фарқли ўлароқ анчагина хушфёъл, меҳрибон кўринарди. Кўзлари дум-думалоқ, қизғиш. Нигоҳи бирпасда меҳмоннинг бошидан оёғигача югуриб чиқди. Торозий эс-ҳушини йиғиб улгурмасидан Денгизхон уни олий шарафга муяссар қилди — дўрдоқ-дўрдоқ, ҳўл лаблари билан сайёҳнинг пешонасидан ўпиб олди.

— Оҳ қадрдон биродарим! — дея уни қучаётганида жиға қадалган салласи бир ёнга қийшайди.

ҲолдфингеҒ дарҳол амирнинг салласини тўғрилади-да, унинг ҳовурини босишга уринди:

* Курфюрст «қадимги Олмонияда император сайлаш ҳуқуқига эга бўлган боён. Бу ерда «жаноб», «олий мартабали шахс» маъноларида қўлланган.

— Бугун ҳеч кимни ҳузурингизга чақирмаган эдингиз, шекилли?

— Ахир бу киши менинг энг яхши биродарим бўлади! — дея хитоб қилди Денгизхон ва севинганидан бир оёғида, сўнг иккинчисида силтана бошлади. — Бу киши ҳузуримга кўнгли чопган маҳали келаверади.

Торозий ҳукмдорга гангиб қараб турарди. Ахир, илиқ муомалаларнинг охири вой бўлишини, барча майда шоҳлар сингари Денгизхон ҳам айёрлик қила бошлашини у билади-да. Шунинг учун эси борида айбига иқдор бўлишга, бу ерларга изнсиз келиб қолгани учун Денгизхондан узр сўрашга аҳд қилди.

— Лафзимга ишонсангиз, жаноби олийлари... Кўнглимда сизни безовта қилиш нияти йўқ... гуноҳим — қизиқувчанлигим... Аксари сайёҳларга теккан касал-ку бу...

— Йўл толиқтириб қўймадими, биродарим? — деди Денгизхон Торозийнинг сўзларига гўё аҳамият бермагандай елкасига қўл ташлаб. Ёқимли бирор гапга муштоқдай бошини Торозийга эгиб, боғ ичкарасига йўл бошлади. — Аввалги сафарингиз чоғида Чингизхоннинг менга ёзган мактубини келтиришга ваъда қилган эдингиз? Каминани ўзига ака деб билиб мактуб битмоқчи бўлган экан-ку, а?

— Жаноби олийлари, сиз фақирни... — Торозийни ғам босди, у ҳали ҳам Денгизхондан қандай узр сўрасам экан, деб қийналарди. — Жаноби олийлари, мамлакатингиз қонунларига итоат этишга, товон тўлашга тайёрман...

— Биладан, биладан, — деб бош ирғади Денгизхон, — ҳозир Чингизхон укамнинг биздан бошқа ташвишлари етарли. То манфур танғит элини қириб битирмас экан... Бойпин*ни ер яксара қилмас экан... Лекин вақт дегани тезоқар дарё. Майли, каминага суянаверсин, акалик елкамни тутиб бераман. Аммо эҳтиёт бўлсин, бир хафа бўлиб қолмайин, унда суянаман десаям елкамни тутмайман...

Ҳануз амирини сайёҳдан рашк қилаётган Ҳолдфингег иккаласининг дил суҳбатларига халал бериш ниятида Торозийнинг нақ қулоғи остида йўталиб юборди. Ва дарров Денгизхондан бир юмуш олди.

— Биродарим Ҳолдфингег, — деди Денгизхон ил-

* Б о й п и н — ҳозирги Пекин.

тифот ила, — меҳмонимиз билан андак суҳбатлашсам, деган эдим.

Ҳолдфингеғ қайғули қиёфада таъзим бажо айлади ва:

— Бош устига! — дея бир белги йўл кўрсатиб турган ёққа — деворнинг нариги тарафига ўтиб кетди.

— Ҳолдфингеғ ҳам меҳмоним, — деб Торозийга тушунтирди хон. — Гоҳо бир-икки ой саройимизда қўноқ бўлади, кейин яна бошқа мамлакатларга жўнайди. Тижорат ташвишлари... — Денгизхон гапдан тўхтаб, худди суҳбатларини биров эшитиб қолишидан чўчиётгандай, теваракка олазарак қаради ва кутилмаганда: — Уруш қачон бошланади? — деб сўраб қолди.

Торозий гап нимадалигини дабдурустан фаҳмламади.

— Ким билан?

Денгизхон ранжиганнамо қиёфада, юраги андуҳга тўлиб, сўзлай бошлади:

— Камина бу ёруғ дунёда энг бахти қаро ҳукмдорлардан эканимни биласиз. Менга қаёқдаги бидъатпарасту миждов бир халқ теккан. Мана, янги гап: одамлар ташландиқ бир майдонда тошбақа... жуда катта, ақлга сиғмайдиган катталикдаги тошбақани кўриб қолишибди денг. Шу заҳоти ҳамма урушдан гап очди. Ҳатто айрим кимсалар бу тошбақани ёмонлик аломати деб эл орасига фитна ёйиб юрибди. Эмишки, уни бизни урушдан огоҳ этиб — ким деб ўйлайсиз?.. — ҳа, шу ўзимнинг укам Чингизхон... ер юзининг у буржидан, Бойпиндан йўллаганмиш... Оллоҳ каминани қандай элга ҳукмдор этиб қўйганини кўрдингизми?! — Денгизхон кўзларини қисиб, Торозийга синовчан тикилди.

— Ростини айтсам, билолмай қолдим, жаноби олийлари... Аммо сизни ишонтириб айтаманки, шаҳрингизга ҳозир Чингизхон эмас, саҳро хавф солиб турибди. Тўрт йил аввал ҳам шаҳрингиздан... тўғри, чеккасида... ўтган эдим, ҳозир камина сездимки, саҳро шаҳар деворларига тағин ҳам яқинлашиб қолибди. Фикри ожизимча, шаҳарнинг гирдига айлантириб икки-уч қатор саксовул экиш лозим, зудлик билан. Акс ҳолда, ҳаммасини қум ютиб кетади...

Аммо бизнинг сайёҳимиз гапини тугатолмади: олдин гулдур-гулдур шовқин келди, кейин замбилғалтак етаклаган Ҳолдфингеғ кўринди. Замбилғалтакда нимадир бор эди. Немиснинг синовчан нигоҳи гоҳ амирга, гоҳ Торозийга қадалар, шундан кўринардикки, иккаласи ўр-

тасидаги суҳбатдан бирор муҳим нарсани эшитмай қолдимми, дея жони ҳалак эди унинг.

Ҳолдфингеғ тўхтаб, замбилғалтакдан бесўнақай, ўралиб-чирмашиб кетган ниманидир ола бошлади. Майсазор устига олиб ёйганида, Торозий у нарсанинг тўрбеланчак эканини кўрди.

Белидан пастроғини арқон билан сириб боғлаб, Ҳолдфингеғ чаққонгина олдин бир тутга, кейин бошқа тутга чиқди ва арқоннинг учларини ҳалиги тутларнинг бутоғига маҳкам боғлаб, тўрбеланчак тортди. Ипакдан тўқилган, попукли, енгил тўрбеланчак шабадада дарров тебрана бошлади.

Рашкчи Ҳолдфингеғ ишдан чалғимасин, деб амир бу пайтда суҳбатни тўхтатиб турди ва индамай Торозийнинг отини томоша қилаверди: думини майин силаб, бармоғини жониворнинг биқинига нуқди ва туёғини томоша қилиш учун тиззалаб олди. Ора-чора кўнгли равшан тортиб лабларини чапиллатиб қўярди. Торозий бўлса, кўнглида ҳадик-ҳаяжон билан, ишқилиб Денгизхон ёпқичнинг тагидаги қафасда нима борлигини сўраб қолмасин-да, дея жиловдан ушлаганча қотган.

— Марҳамат қилсинлар, курфюрстим! — деди Ҳолдфингеғ тўрбеланчакни тортиб бўлгач.

Суюниб кетган амир пилдираб келди-да, эпчиллик билан тўрбеланчакка ўтирди. Бир маромда тебранаркан, лаззат туйиб кўзларини юмди-да, кутилмаганда куйлаб юборди:

Ухланг, ухланг, шумтакалар,

Ана, олдингизга Ҳолдфингеғ боряпти.

Оҳ, орзуларим, оҳ, орзуларим...

Ким дунёда ёмон яшаса, ҳаммасига жазо бор.

Оҳ, орзуларим, оҳ, орзуларим, армонларим...

Шўхлик қилган болалар

Қутулмайди жазодан, қутулмайди жазодан...

— Қойил! — дея чапак чалиб юборди Ҳолдфингеғ мийиғида сезилар-сезилмас илжайиб. — Ўзларини қандай ҳис қиляптилар, курфюрстим?!

— Оҳ, камина ҳаловат қўйнидаман! Бу боғ, бу беланчак, сизлар, биродарларим менинг... Камина нақадар ёлғизман-а! Э, нимага ҳасрат қиляпман?! «Ухланг, ухланг, шумтакалар, ана, олдингизга Ҳолдфингеғ боряпти...» Шу тўрбеланчак бизни неча бор кўнгилсизликлардан асраб қолган, — деди Денгизхон маза қилиб тебранаркан.

Ҳолдфингеғ мақтов эшитишни кўтиб тургандек дарҳол жавоб қилди:

— Кўп марта, менинг курфюрстим, кўп марта! Денгизхон тўхтамай тебранарди.

— Мана, масалан, бугунни олайлик: мамлакатимизда ҳалиги газанда пайдо бўлганини каминага айтишди... У ҳали ҳам ўша майдонда юрибди, мен бўлсам хотир жамман. Ҳолбуки, элим қайсарлик билан қанақадир ёмонлик аломати тўғрисида тинмай гапириб ётибди...

Ҳолдфингеғ арқоннинг бир учидан тутганча, тўрбеланчакни тебратишга тушди.

Сал-пал иккиланиб тургач, Торозий ҳам арқоннинг нариги учидан олди. Амир кўнгилхушлик қилаётган бу вазият одамни беихтиёр унга ихлосини ошириб юборар эди.

— Сизни лаҳимдан олиб ўтиб қўйган кишига қанча тўладингиз? — деб туйқус сўраб қолди Денгизхон кўзларини очмасдан. Сўнгра махфиёна бир тарзда шилшиди: — Камина бу лаҳимларни мабодо уруш бўлиб қолса эҳтиёт шарт, деб қурдирганман. Ҳазинамдаги бор бойлигим шунга сарфланди. Урушдан эса дарак йўқ. Мени кўриш ниятида келган сайёҳлар ҳисобига хазинани тўлдирсам қандоқ бўларкин, ахир лаҳимйўл бекор ётган бўлса... Чингизхон яна бирор йил бизга ҳужум қилмай турса, лаҳимларни кавлашга кетган сарф-харажатни чиқариб олардик.

Торозий хижолат тортди.

— Онҳазратим, биз у билан каминани шаҳарга олиб бориб қўйгандан кейин ҳисоблашишга келишган эдик...

— Чойчақани кўпроқ беринг, — дея илтимос қилди амир, — чўнки йўлбошловчиларга катта солиқ солганман. Ўзларига жуда кам қолади. Ахир, уларда ҳам оила, бола-чақа бор...

— Хўп бўлади, — деди шоша-пиша Торозий.

Денгизхон яйраб кетди.

— Ешлигимда сиздақа сайёҳларни мириқиб сайр қилдирардим... хўш, айтайлик, аравакаш ўрнига ўзим ўтириб олардим... Унда, албатта, икки баравар кўп ҳақ олардим. Энди бўлса... Ҳолдфингеғ биродарим у кунларни яхши эслайди...

Амир гапдан тўхтаб, тўрбеланчакдан тушди. Торозий билан хайрлашувга бир сўз ҳам демай, кета бошлади. Девор орқасига ўтиб, кўздан йўқолди. Фақат бир

марта Ҳолдфингега (у амирнинг тирсагидан тутиб, суяб бораётган эди) мурожаат қилди, холос:

— Уч олишни унутманг, Ҳолдфинге.

Бунга жавобан немис:

— Хўп бўлади, курфюрстим. Ҳалиги газандани юртимиздан олиб кетишни бўйнига қўямиз, — деди.

Бу иккала гап одамнинг эт-этидан ўтиб кетар эди.

— Ҳа, айтганча, айни шу тошбақаларни йиғиб юрадиган олим эди-я. Фақат, бугуноқ, бугуноқ даф қилсин!. Халқимиз сал тинчисин учун. Ўзинг тарихдан биласан-ку, биродарим Ҳолдфинге, битта оддий чаённи деб бутун бошли халқ ғалаёнга келган. Ғазабдан қутуриб кетганидан чаёнга қўшиб ўзининг содиқ ҳукмдорини ҳам ўлдириб қўйган, ахир...

IV

Денгизхон айтган даҳшатли тошбақа бирор соатлар илгари шаҳар чеккасидаги сайёҳимиз қўнган карвонсарой орқасидан топилган эди.

Унинг катталигини ва бадбуруш қиёфасини кўрган бидъатпараст шаҳарликлар шунақа жазавага тушишдики, ана энди бу шаҳарга бирон-бир офат — қурғоқчиликми, ўлатми, урушми келади-ёв, деб ҳамма бирданнига тақдирга тан бериб қўйди.

Албатта, Торозий булардан мутлақо хабарсиз эди. Шу боис аллақандай тошбақа тўғрисида амир оғиз очганида гапни айнан тушунмади, топширигини ҳам махлуқни қаерга бўлмасин узоқроққа олиб кетиш ҳақидаги топшириқ деб билмади, шунчаки, Денгизхонни кўриб гуноҳга ботдим, энди шу гуноҳимни ювиш учун бирор маросимдан ўтишим лозим экан-да, деб ўйлади.

«Тошбақа бу ерларда ҳалигача қадим аждод сифатида қадрланса керак, — деб тахмин қилди Торозий кўнглини ғамгинлик чулғаб. Шунинг баробарида, атрофга алашглаб, отини изларди. — Оломон мени тошбақанинг косаси тагига киришга, кейин шу ҳолимда кўчама-кўча ўрмалаб юришга мажбурласа... Начора, тақдирга тан бермоқдин ўзга иложим йўқ. Зотан, ҳукмдор қанчалик аянчли ҳам кулгили кўринмасин, унинг жамолига мушарраф бўлдимми, энди товонини тўлашим лозим. Нафақат пул билан...»

Денгизхон сайёҳнинг кўнглини чоғ қилаётган палла от ўтлаб юриб анчагина узоқлаб кетган эди. Торозий

зора баҳонада Денгизхоннинг саройини кўрсам деган умид билан отини ахтара бошлади.

У кетишга атай шошилмасди, гоҳ тўнкага, гоҳ пастаккина деворга чиқиб теварак-атрофга назар ташлади, лекин дуч келган ерга қўнқайтириб қўйилган деворлардан, ажриғу чирмовуқ қоплаб кетган аллақандай равоатлардан ўзга ҳеч нарса кўзига чалинмади.

«Ажаб, бу амир менинг тошбақа овлаб юришимни қаёқдан билдирди? — деб хаёлидан кечирди у. — Ҳа, бундан англашиладики, камина шаҳарга етиб келмасимдан буруноқ айғоқчилар бор гапни амирга етказишган. Йўлбошловчи ҳам махфий лаҳимйўлларни қўрқмасдан менга кўрсатавергани сабаби, мана, қаерда. Тушунарли...»

Торозий отини бир деворнинг тагидан ушлади. Боғичкарига сўнг бор нигоҳ ташлади-да, лаҳимйўлнинг оғзи қаерда эди, деб эслай бошлади. Барибир эслаёлмади ва у ўйладики, таваккалига кетаверишдан фойда йўқ, йўлида тагин рашкчи ва қаллоб Ҳолдфингега дуч келиб қолиши мумкин.

— Жаноби йўлбошловчи! — дея қичқирди Торозий.

Шу яқин-атрофдан шивирлаган товуш эшитилди, бироқ бунинг қанақа товушлигини у дабдуруст англаб ололмади.

— Худо хайрингизни берсин, бақирманг! — Энди ҳалиги товуш сал баландлаб чиқди. — Деворни айла-ниб ўтинг-да, тўппа-тўғри лаҳимга кираверинг. Мен томошабоғда кўринмаслигим лозим, рухсат йўқ!

Торозий отини етаклади, деворнинг шундоқ орқасига ўтиб, лаҳимйўлга кўзи тушди. Аммо-лекин бу ҳалиги лаҳимйўл эмас, бошқаси эди, бунинг оғзига ёввойи тоқ новдалари шунчаки ташлаб қўйилибди.

Йўлбошловчи уни кутиб турган экан, Торозий лаҳимйўлга тушар-тушмас, дарров отнинг жилловини қўлга олди-да, индамасдан, мутлақо лоқайд қиёфада кетаверди.

Торозий енгил нафас олди ва вужудида куч-қувват уйғонганини ҳис этиб, ўзининг ҳозирги аҳволдан мириқиб кулгиси келди. Ахир, унга ҳар дақиқа ғанимат бўлатуриб, шунча вақти маънисиз ўтса, ичи ачийди-да.

— Нега сизга томошабоғга кириш, ҳазрати олийларининг кўзларига кўриниш ман этилган? Ахир, амир билан ҳамтовоқсиз-ку — мендақа гўлларни лақиллатиб хизмат ҳаққингизни ўндирасиз-да, кўпроғини амир-

га берасиз. Бинобарин, ҳаммангиз бир гуруҳнинг одамларисизлар! — дея чинқирди Торозий.

— Худо хайрингизни берсин, бақирманг! — деди йўлбошловчи. Бу гал унинг товуши анчагина қатъий, кескин чиқди.

— Нимага энди бақирмас эканман?! Бу шивир-шивирлар, бу кулгилар, бу ҳавойи гаплар, тўрбеланчак, хонларингнинг анов пакана ювиндихўри Ҳолдфингеғ, одамнинг айнигани — ҳаммаси жонга тегиб кетди!

Йўлбошловчи аллапайтгача индамади, унинг бу сукути ваҳимали тус ола бошлади.

Торозий хаёлидан туйқус, шу гапни бошлаб бекор қилдиммикан, деган ўй ўтди. Ахир, бу лўттибоз йўлбошловчи уни бирор хилват ерга олиб бориб тунаб кетиши ҳам турган гап.

— Қайси тўрбеланчак, нималар деяпсиз, менинг хабарим йўқ. У ёғини сўрасангиз, шу ёшга кириб хон ҳазратларини кўзим билан кўрган эмасман...

Торозий таажжубга тушди. Йўлбошловчи билан очиқчасига гаплашиб олиш учун чопиб олдинга ўтди.

— Наҳот кўрмагансиз? Амирнинг боғида тез-тез бўлиб турадиган одам... Йўқ, ишонмайман.

— Сиз билан ҳам гаплашмаслигим керак, мумкин эмас, — деди йўлбошловчи хўрсиниб. Хўрсинишидан, ўзининг сукутидан ўзи қийналаётгани сезилиб турарди.— Сиз кетасиз, мен бўлсам шу ерда кун кўришим лозим...

— Э, гаплашганингизни ким эшитиб ўтирибди! — деб юборди Торозий. Лекин шу заҳоти аҳён-аҳён йўлларини ёритиб турган сирли кимсалар ёдига тушди.

У ҳатто ўзини йўқотиб қўяёзди: ахир, Денгизхон билан Ҳолдфингеғ иккаласи тўғрисида айтган ҳамма ножўя гаплари амирнинг қулоғига етиб бориши мумкин. Аслида-ку, Торозий бўлак хонлик одами, маҳаллий қонунларга, урф-одатларга бўйсунуши шарт ҳам эмас, бироқ қасос олмаса тинчимайдиган айёр Денгизхон нималарга қолдирлигини ким билади дейсиз.

Бироқ Торозий ўзини юпата бошлади: «Бир ҳисобда, ҳукмдор ҳурматини йўқотиб қўйибди. Қаранг, бамайлихотир тўрбеланчакда учяпти, меҳмонлардан уялмасдан ҳақ олиб, тубанлигини кўрсатяпти, шундай экан, кескин гапларимни у қулоғининг тагидан силлиққина ўтказиб юборади».

— Нимага менга кўрқмасдан ҳарбий лаҳимийўлларингизни кўрсатавердингиз? — деб сўради Торозий.

Шуни сўрайман деб у анча олдин кўнглига тугиб қўйган эди.

— Шаҳримизга кириб келмасингизданоқ кимлигингизни билганмиз, — деди йўлбошловчи, Торозийнинг ҳар балоларни сўрайверишидан норозидек оҳангда. — Юриши дунё кезиш, қилар ишининг тайини йўқ кимсалар озми...

«Ҳа, ҳа, албатта билишган, — деб аламли илжайди Торозий. Шу заҳоти эсига Денгизхон айтган тошбақа келди. — Демак, ноёб тошбақаларни ўрганишимни билиб олишган-да...

Улар яна нимани хаёл қилишган — бунини Торозийнинг уриниб ҳам тополмади. Йўлбошловчининг туйқус қичқириғи, мрамор узра яланг оёқнинг шип-шип товуши хаёлини бўлиб юборди.

Йўлбошловчи ўннга қайрилар-қайрилмас бир одам билан тўқнаш келиб қолган, у ўша заҳоти орқасига қараб қоча бошлаган эди. Ўзи кичкинагина, сочи тақир қирилган, узун оппоқ кўйлакли ҳалиги киши йўлбошловчининг бақирқларидан чўчиб-чўчиб тушарди.

Тақирбош узун кўйлагига ўралашиб, ҳар қадамда мункиб кетаверди. Охири Торозий:

— Оталарингизнинг ҳақини талашяпсизларми?! — деб қичқирди чидаёлмай.

Тақирбош нам деворга суяниб бир сонияга тўхтади ва ўзини бу зўравондан қутқара олиш-олмаслигини билмовқчи бўлиб Торозийга қаради. Бироқ, унча ишонмадими, қочишни мўлжаллаб, жисму жонида сақланиб қолган бор мадорини жамлаб кутиб турди.

Бироқ қочишга улгурмади, йўлбошловчи уни қувиб етди ва савалашга чоғланиб арқонни энди ҳаволатган эди, боши берк кўчага қамалиб қолган қочоқнинг шундоқ бурни тагида кутилмаганда дарча очилди.

Еруғликда қочоқнинг кўзлари қамашиб, турган ерида чайқалиб кетди. Дарчани очганлар йўлбошловчининг ҳамтовоқлари эканини яхши билса ҳам, қулочини кенг ёйиб, ўша еруғлик тушиб турган жойга ўзини отди. Тураверса, йўлбошловчидан кўрадиганини кўради, шунинг учун у ёқни маъқул кўрди, шекилли. Бутун таънаси билан энди бўйланган пайти туйнукдан икки жуфт қўл чиқди-да, елкасидан чангаллаб, юқорига тортиб олиб кириб кетди.

Шунга қарамай, дарча ёпилишидан олдин йўлбошловчи ҳалиги қочоқнинг ялангоёғига барибир арқон билан бир уриб қолди.

Сўнгра кўнгли жойига тушиб, усти буткул чанга белангандек, жаҳл билан кийимларини қоқа бошлади. Ажаб одат, керак бўлса-бўлмаса кийимини қоқавераркан. Торозийнинг нимагадир шундан ҳам жаҳли кўзиди.

— Одамни унақа хўрлашга нима ҳаққингиз бор?!— деб бақриб берди у. — Тараққий этган бирон-бир жамиятда, мисол учун, Римда сизни шу ишингиз учун оломонсазойи қилиб ташлашар эди! — Тараққий этган жамият хусусида Торозий жаҳл устида, гапи баланд-парвоз чиқиши учунгина айтди, негаки у бир пайтлар Римдаги ибодатхонага девор суратларини томоша қилиш мақсадида кирганида, харрактларга чиқиб олиб ишлаётган усталар унинг салласига ювинди ағдариб юборишган эди. Буни унутди, албатта.

Йўлбошловчи ўзини мағрур тутиб бир қадам орқага тисланди.

— Измингизда бўлган жойнинг қонун-қондасини кимдир бузишга уриниб кўрса, сиз нима қилган бўлардингиз?

Торозий масхараомуз илжайди.

— Қим бу ерларни сизнинг измингизга бериб кўйибди?

— Йўлбошловчилик ҳунари каминага отамерос. Бу қийин ишга ҳозир ўғлимни ўргатапман, у кейин ўзининг фарзандини ўргатиши лозим. Бу ҳуқуқимизни кимсан Денгизхоннинг ўзи муҳр босиб тасдиқлаб берган! — дея таъкидлади йўлбошловчи. Лекин кейин кўзлари безовта олма-кесак териб қолди. — Ё, сизнингча, яқин орада булар ҳаммаси... қолмайдими?

— Билмайман, — дея жаҳл билан сўзини кесди Торозий. — Бир нарса дейишим қийин...

— Унда тезроқ юринг, — деди йўлбошловчи қадамини тезлатиб, — сал ўтмай ўша тошбақангизни кўрасиз.

V

Мана, яна тошбақанинг дарагини эшитди Торозий. Боши қотиб тўхтади, лекин йўлбошловчи орқа-олдига қарамай узоқлаб борар эди... сайёҳ шошиб қолди. Бир қадам кўйди, икки қадам кўйди ва... лаҳимйўл кутилмаганда ёришиб, бақир-чақиру шовқин сурон эшитилди. Унга қайрилиб, Торозий шўрлаб кетган бир майдондан чиқди. ўткир ёруғ унинг кўзларини қамашти-

риб юборди: оломон худди шу ерда гувранар, жўшар эди.

Шаҳарликларнинг бир қисми қўл чўзиб қаерларнидир кўрсатар, бошқалари эса бу ёққа ўгирилиб, Торозийга тик қараб турарди. Худди сайёҳнинг орқасидан дароз биронтаси келаётгандек, кўзлари ўша ёқларда олма теради. Торозий беихтиёр орқасига ўгирилиб, йўлбошловчидан бўлак кимсани кўрмади: у бир четда, одатдагидек энгил-бошидан кўринмас чанг-ғуборларни қоқиб турарди.

Ҳозир бир даҳшатли воқеа юз беради, деб ўйлаб, Торозий жунжайиб кетди... уни — энгил-елпи хурсандчиликка ҳуши йўқ одамни, дейлик, ўйин тушишга мажбурлашса... қийқира-қийқира гижгижлашаверса, жазавали ўйинда янада тезроқ, янада чаққонроқ айлансин деб турткилашаверса... оқибатда у ҳеч нарсани ҳис қилмай қўйиб, тутқаноқ тутиб ҳушсиз тиришиб қолса... Йўқ, у кутган воқеа бўлмади — оломон унга дағал, кўнгилни ғашлантирадиган йўсинда эмас, аксинча, ундан паноҳ истаб, илтижо билан термилишар эди. Нарироқда турганларнинг боши итоаткорона энгилган, ёнида турганлар эса нима учундир жилмайишади...

— Бу жаноблар мenden нима кутишяпти? — деб Торозий орқасига ўгирилди-ю, йўлбошловчининг карвонсарой хизматкори Фарруҳ билан маҳфиёна пичирлашиб турганини, Фарруҳ афсусланганнамо бошини чайқаб қўяётганини кўриб, ҳайратга тушди.

— Ахир, камина ҳур кишиман... — У сал тетиклашди. — Ҳеч қандай ножўя иш ҳам қилмадим... Қолаверса... — деб ҳозиргина Денгизхон қароргоҳида меҳмон бўлганини, демак амирнинг ҳимоясида эканини қўшимча қилмоқчи бўлди.

Фарруҳ Торозий ёнига чопиб келиб, тутила-тутила:

— Кўрмайсизми, мавлоно... узр, хон ҳазратлари, — дея тилёғламалик билан тўнғиллади ҳаяжон ичида. — Шаҳримизда аллақандай газанда... махлуқ пайдо бўлди... — Шу заҳоти ўз гапидан ўзи чўчиди ва газанданинг қулоғига етиб бормадимикан, деган хавотирда жимиб қолди. Ҳатто юзини Торозийнинг хуржуни панасига яшириб олди.

Ҳаммасидан ҳам Фарруҳнинг шу қилиғи ошиб тушди-ю, Торозий ўзини тиёлмай бақирди:

— Буюмларимни олишга ким сизга рухсат берди?! Уша битхонангиздан мени тезроқ кетсин деяпсизми?! Торозийнинг бирдан жазавага тушишини кутмаган

Фаррух беихтиёр орқасига тисланиб, оломон орасига шўнғиди. Шўрлик шунақа қўрққан эдики, ҳиссиётга берилувчан эмасми, ногоҳ тарсаки егандек юзи буришиб кетди.

Худди шу пайт яна бир, энди анчагина таҳликали чинқириқ эшитилди ва ур-сур, қочиш бошланди... Оломоннинг олдида турганлар орқадагиларни сиқиб келди, Торозийга яқин ерда турган орқа қатордагилар эса унга жилмая-жилмая, таъзим қила-қила, майдонни ташлаб қоча бошлади. Таажжубки, ҳаракатлари палапартиш эмасди, қочар йўлларини илгаридан тасаввурда белгилаб қўйгандек, бизнинг сайёҳимизни ҳам йиқитиб юбормасликка ўлардай тиришиб, ўша йўлдан пириллаб кетишди.

Мана, энг охирида қолган одам ҳам ниҳоят сайёҳнинг ёнидан чопқиллаганча ўтиб кетди, майдонда ёлғиз Торозий қолди ва шундагина турган жойи тепалик эканини, бир-бирига уланиб кетган томлару баландликда жойлашган айланма йўллар бу ердан кафтда тургандай кўринаётганини пайқади.

Оломон аллақачон ана шу айланма кўчалардан қочиб борарди. Олдинда қизил кийимли семизгина бир киши лўкиллаб кетаётир. Бировнинг устидан мазах қилиб кулишни яхши кўрадиган, танбал, аммо-лекин бирор гап бўлса ҳаммадан олдин, ҳеч кимга еткизмай қочиб қоладиганлардан бўлган у киши жиға қадалган салласини гоҳ қўлига олиб, гоҳ яна тақир бошига кийиб, ҳамон ирғишлаб борарди.

Бир лаҳзага кўздан йўқолиб, кейин маҳалланинг бошқа айланма кўчасида пайдо бўлди. Бақалоқнинг кетидан нигоҳ узмай қараб тураркан, Торозий ҳозирча ҳаммаси хамирдан қил суғургандек осон кўчаётганини, бу кўчаларда каллани говлатадиган жумбоғу ваҳимали ҳеч қандай сир йўқлигини хаёлидан ўтказди.

«Ахир салласида жиғаси бор киши лоақал бир марта бўлсин лаҳимйўлга кирмади, шунга қарамай ҳаммани ўзига аввалдан таниш сўқмоқ йўллардан бошлаб ўтмоқда», деб хулоса ясаркан, сайёҳимиз томошага берилиб кетиб отини ҳам, йўлбошловчини ҳам унутди. Эсини йиғиб уёқ-буёққа аланглаганда эса, майдондан аллақачон йўлбошловчининг қораси ўчган эди. Бояқиш оломон билан бирга қочиб кетган чоғи. Фақат от ҳеч нарсадан ҳуркмасдан, шўрхок тупроқдан чиқиб турган оппоқ майсаларни хотиржам чимдиб еб юрар эди.

«Худога шукур-э, бало ариди,— деб енгил нафас олди Торозий.— Оломон нимага бунақа қилгани номаълум, лекин муқаррар хўрликдан қутулганим аниқ... энди вақтни ўтказмасдан этакни йиғиштирсамми...»

Торозий отига қараб ошиқди. Сувсиз сойнинг тубидан ўтиб, тепаликка кўтарилди ва шу ерда беихтиёр тўхтади: шўрхоқ дўнгликлардан, кўкариб кетган кўлмак сувли ўйдим-чуқурлардан иборат майдон тошларга, таёқларга, темир хивчинларга тўлиб кетган эди. Худди одамлар бу ерда қўлига илашган нарсани олиб бир-бири билан роса урушгандек... чинакам қирғинбарон уруши бўлганга ўхшарди.

Булардан ташқари, оёқ остида тўр парча-пурчалари, арқон бўлаклари, ҳатто титилиб кетган қопнинг қолдиқлари сочилиб ётарди. Буларни кўрган киши, ҳа, оломон ниманидир тўрға туширмоқчи бўлибди-да, у махлуқ эса (йиртқичми, одамми?) тузоққа илинишни истамай ҳалиги тўрни титиб-йиртиб ташлабди-да, дейиши турган гап.

Торозий Фарруҳнинг сўзларини, оломоннинг ғалати хатти-ҳаракатларини эсладию: «Бу тағин анави тошбақа бўлмасин?» деб қолди.

Барча сайёҳлар каби қизиқувчан Торозий ҳар қанақа хавфни ҳам унутиб, майдон бўйлаб югуриб кетди. Бирор дўнгликда тўхтаб чўнқаяди, теваракни кузатади, лойқа сув тўла чуқурга чўп тикади, моғорлаб кетган сувни ғайрат билан чайқалатади, балчиқнинг ҳидидан димоғи қичиб чучкира бошлайди, сўнг яна ўрнидан сапчиб туриб, ҳалиги латта-путта, лаш-лушлар уюмига қараб чопади, уни сочиб-титиб юборгиси келади. Ниҳоят, излаганини топиб, чуқур ёнида тўхтади. Бир ҳайратга тушса, бир довдирайди, негаки лойқа сув ичида газанда, қўрқувдан чуқурнинг тубига қапишиб олган тошбақанинг худди ўзгинаси ётарди...

Урта бўйли одамга тенг келадиган, гўлабирдай тошбақани кўриб, Торозий беихтиёр қичқириб юборди:

— Ё худо!

Бироқ диққат билан разм солиб чиққач, қўрқинч ҳисси дарҳол кўнглидан ариди, чунки лойга кириб кетган бу улкан тошбақа энди унинг раҳм-шафқатини кўзгаган эди. Косасининг гумбази лой сув юзасига гоҳ қалқиб чиқиб, гоҳ чўкиб кўринар эди. Ўзини фош қилиб қўймаслик илинжида зўрға нафас олаётгани ҳам сезилиб турарди.

Афтидан, тошбақа майдонда семиз оёқларини бесўнақай ташлаб айланиб юрган, худди ўша пайт шаҳарликлар уни пайқаб қолишган-да, тош, таёқ ота бош-лашган. Тўр, темиртирноқлар билан қуролланиб устига ташланишган, чуқурга тушириб олишган, тошбақа эса бошини чиқариб, довюраклардан биронтасининг нақ бурни тагида тилини чиқарган-да, чийиллайверган, зорланаверган, уни қўрқитмоқчи бўлган. Ахийри кимдир тошбақанинг устига эпчиллик билан тўр ташлаган. Барча тошбақалар сингари бу ҳам кар-да, кетидан пу-сиб келишганини сезмай қолган. Аммо бўш келмасдан, тирноқлари ва кучли думи билан тўрни жон-жаҳдида йиртиб юбораверган.

Ҳозир у жуда ноқулай ҳолда ётарди: оёғи қорни-нинг тагида қолиб кетибди, уни тўғрилайёлмади питир-лайди. Қаттиқ бир силтанган бўлса керак, сассиқ бот-қоқдан ҳар ҳолда юзароққа чиқиб олибди. Эҳтимол, у ниҳоятда пишқириб, лабларини беўхшов чалпиллатиб силтанган ва шундоғам боши қотиб турган оломон тирақайлаб қочиб қолган.

Яна, ким билади бу одамларни? Торозий бошлаб келган йўлбошловчини кўришмаганида балки қочиб кетишмасди. Аксинча, бақир-чақир билан тошбақага қарата тош отишавармиди...

«Уларни бу ерда бурч ҳисси ушлаб турган,— дея нчида кулиб қўйди Торозий.— Ҳа, булар тошбақанинг хатарини Денгизхонга етказиш учун киши юбориб, ундан олий фармон келишини кутиб туришган, энди бўл-са, амир жаноблари бу ишни каминанинг зиммасига юклаганини билишди ва дарров тошбақага қизиқиш-лари сўнди, ўзларини ёлғондакам қўрққан кўрсатиб, қочиб қолишди...»

Торозий тошбақани обдан синчиклаб кўрди, унда одамни даҳшатга соладиган ё ижиргантирадиган ҳеч қанақа аломат йўқ эди.

— Мабодо Денгизхоннинг каминага тайин этган жазоси шу бўлса, мен уни миннатдорлик билан қабул этаман,— деди бизнинг сайёҳимиз товушини баландла-тиб. У ҳозир эҳтиёткорликни ҳам унутган эди.— Ажаб-ки, амир умр бўйи саҳродан шунақа катта тошбақа қидириб юрганимни билгандек...

Чўп билан тошбақани туртаркан, шогирди Армонни эслади. Бундай топилдиқдан у бениҳоя ҳайратга туши-ши аниқ.

Торозийга ўхшаб сўнгги пайтлар Армон ҳам бутун

вужуди билан тошбақашунослик¹ка берилган эди. Улар бирга не-не тошбақаларни ўрганиб чиқишмади — калтабўйин, тимсоҳтахлит, арслонбош, балчиқхўр, букриилонбош... эҳ-ҳе сон-саноғи йўқ... Лекин Армон тутиб олган ноёб тошбақа феъл-атворини ёки катталигини (унинг бўйи қарийб беш тирсак келарди) буларнинг бирортасига тенглаштириб бўладими?

— Қани, биродар, бу ахлатхонадан чиқмаймизми?— деди Торозий ҳазил йўсинида ва тошбақани енгилгина туртиб қўйди.

Тошбақа пишқира-пишқира бир ёнга сал оғиб (шунда унинг семиз, серёғ, билинар-билинемас тук қоплаган қорни кўриниб кетди), тагида қолиб кетган оёқларини чиқарди. Кейин бошини ҳам кўтарди. Бош-этига илашган лойларни силкиб-силкиб тушираркан, ўзининг халоскорини эслаб қолмоқчи бўлди, маънос қийикўзларини Торозийга қадади. Бироқ, чамаси, дуруст таниб олмасдан, нигоҳи яна сўниқ, бекфарқ бўлиб қолди. Бундан сайёҳимиз ёқимсиз бир ҳис туйиб, жунжикиб кетди.

— Шунча қараганинг етар, қани,— дея уни шошилта бошлади.— Қоронғи тушмасидан кетишимиз керак,— шаҳарликлар ҳам эшитиб қўйсин, деб гапининг охиросини у атай баланд овозда айтди. Ахир, яқин ўртадаги бирорта ёрга бекиниб олиб, Торозийнинг ҳар бир ҳаракатини пойлаб турган бўлишлари ҳам мумкин, бунга унинг ишончи комил.

Тошбақа сира шошилмас, сувни ҳидлар ва яна (худо биледи нечанчи марта) яқинни кўрадиган кўзларини Торозийга тикиб қарайверар эди. Охири Торозий астойдил бақриб берди, қарғади, «тошбақа эмас, бир коса ичак-чавоқсан!» деб сўкди. Шундай қилмаганида яна қачонгача ўшандай қараб тураверарди — худо биледи.

Тошбақа ҳадиксирай-ҳадиксирай, косасининг тагидан бошини чўзиб, хавф йўқлигига ишонч ҳосил қилиш учун тевааракка олазарак кўз ташлади, шундан кейингина зўрға оёққа туриб, пишиллаб, ботқоқликдан судралиб чиқа бошлади.

— Сенгинани ўлгудай жонингни олиб қўйишганга

¹ Оврүпода бу фан «Тестудология» дейилади — инсоншунослик билан ҳайвоншунослик ўртасидаги бир фан: testudiens — тошбақа (лотинча).

ўхшайди!— деди Торозий. Кейин уёқ-буёққа ўгирилиб:— Жаноб Фарруҳ — деб чақирди.

Атрофдан худди оғир масала устида маслаҳат кетаётгандек, шивир-шивир ва ғўнғир-ғўнғир товушлар эшитиларди.

Торозий тоқатсизланиб, яна чақирди:

— Чиқсангиз-чи, ахир! Қарвонсаройнинг ҳақини тўлайинми, йўқми? Мен кетяпман...— Шундай деди-да, қани, Фарруҳ қайси жойдан чиқиб келаркан, деб тева-ракка қаради, лекин барибир кўролмай қолди: у қараганда хизматкор аллақачон унга томон келаётган эди. Қўлида негадир битта челак. Юзлари ўликниқидай оппоқ. Устимга ташланиб қолмасин тағин, дея кўзларини тошбақадан узмайди.

Торозийдан ўн қадамлар нарида тўхтаб, ўлдирсангиз ўлдилинг, лекин бошқа бир қадам ҳам жилмайман, дегандай жаҳл билан челакни ерга қўйди-да, ясама қиёфада тураверди. Унинг шу туришида муғомбирлик бор эди, Торозий бир қарадию ўзини тутолмай, узиб олди:

— Ие, қўрқмай келаверибсиз-да. Форда пусиб ётган ошналарингиздан бирортасини бошлаб келасизми, деб ўйловдим...

Жавоб ўрнига Фарруҳ туйқус бир неча қадам орқага ташланди ва ўйноқи кўзларини ерга қадаганча, ўрнида депсиниб тураверди. Лекин Торозийни Фарруҳнинг сохтакорлиги эмас, хизматкорга кўзи тушиши биланоқ ваҳимага тушиб, чуқурга кириб кетган тошбақа таажжубга солаётган эди.

Тавба, тошбақа нимадан чўчидийкин? Отдан деса, у майдоннинг бир чеккасида хотиржам ўтлаб юрибди...

Дилга монанд жавоб тополмаганидан хаёлига: «Ё фордагилардан бирортаси тош отдимикан?» деган ўй ҳам келди ва бирдан бақириб юборди:

— Ҳой форда пусиб ётган ботирлар, мени тинч қўй-масаларинг, тошбақани ўзларингга ташлаб кетиб қоламан!

Эндиги шивир-шивирлардан уларнинг бирмунча додираб қолишгани сезилиб турарди. Чамаси, Торозий тошбақани қачон олиб кетаркин, деб сабрсизлик билан кутишар, унинг ҳаққига тинмай дуо қилишаётганини қандай тушунтириш устида бош қотиришар эди.

— Чиқ, бу ёққа!— дея Торозий аччиқланиб тошбақанинг косасига таёқ билан солди, ичи бўм-бўшдек коса бир ғалати жаранглаб кетди.

Шўрлик тошбақа истар-истамас бошини сувда чиқарди, лекин кўзи Фарруҳга тушган заҳоти балчиққа ўзини урди.

Торозий таажжуб аралаш Фарруҳга ўгирилди, бояқиш хизматкор эса бошини кўтаришга ботинмай, ҳали ҳам бўйинини итоаткорона эгиб турар эди. Фарруҳнинг аввалги қилиқларию муомала йўсини Торозийнинг ёнида эди, шу боис хизматкор билан тошбақа ўртасида бирон-бир боғлиқлик йўқмикан, деб ўйлаб қолди. Ахир, Фарруҳ пайдо бўлиши билан у саросимага тушди, бежиз эмасдир бу? Шунақа пинҳоний, ички боғлиқликларнинг мавжудлигига бизнинг тошбақашуносимиз ишонар, етти пуштнинг бирида пақ этиб бузилиш рўй бериши, яъни одам ўрнида тошбақа ё эчкиэмар туғилиб қолиши ҳам мумкинлигини билар эди.

— Бу одамнинг нимасидан қўрқяпсан-а?— дея Торозий тошбақа устида энкайди.— Ахир, ўзига шафқат уйғотиш учун аянчли қиёфага кира олишдан бошқа иш келмайди-ку бунинг қўлидан.

Қайда дейсиз, тошбақа баттар чуқурнинг тубига қапишиб олди. Шундан кейин Торозий Фарруҳга имо қилиб, бу ердан даф бўлишни буюрди. Хизматкор буйруққа бажонидил бўйсунди.

Сувдан чиқаётиб тошбақа бир пишқириб қўйди ва силкиниб баданидаги сувларни туширди. Ҳаракатларидан ўзи ҳам тезроқ қуруқликка чиқиш истаги билан ёнаётгани кўриниб турар эди. Косасининг учи сал ботиқ бўлиб, садафдан ясалган тарози палласига ўхшарди. Бўйинини айтмаганда, бошқа тошбақалардан фарқи йўқ: бирор нарсадан бекинмоқчи бўлса, тангачалар қопланган йўгон оёқларини тагига йиғиштириб олар, бошини барча ҳамжинслари каби косасининг ичига тортарди... Лекин Торозий шу заҳоти Армоннинг хатидаги гапларни эслади. Унинг ёзишича, аллақандай дарвишлар Армонга оролдан филдек келадиган тошбақа тутиб олишганини гапириб беришибди. Киприк қоқмай тикилиб турган мана шу тошбақа Армон тасвирлаган ўша махлуққа жуда ўхшар эди.

Аммо бу Армон айтган тошбақа эмасдир, шунча узоқ жойдан ўрмалаб келиб қолмас, ахир? Уртада денгиз бўлса... Яна ким билади дейсиз. Бу ерларда ҳам бир пайтлар денгиз бўлган, ороллари ҳам бор эди, қирғоқдаги қумларни ювиб, сувлар чайқалиб турган. Кейин сув кетди. Бу тошбақа шу ерда қолиб қуруқликда яшашга кўникиб олганлардан биттасидир балки?

Сайёҳимиз бирдан ўзига келиб, яна тошбақани шошилтира бошлади:

— Ҳа, қани, бўлақол энди!— Сўнгра, гапини Фарруҳ ҳам қаердадир туриб эшитаётганига амин ҳолда, қўшиб қўйди:— Қарвонсаройга энди қайтмаймиз. Оризга, Армоннинг олдига борамиз. Тунни эса, тузларнинг илиқ ҳовурида исиниб-иб, Тузтепада ўтказамиз...

Торозий бир ғалати товуш берган эди, от кишнаб хўжайинининг қошига йўртиб келди. Эгарда хуржун... Фарруҳ ими-жимиди уни жойига илиб қўйибди.

Йўлга тушиш керак. Лекин Торозий отга миниб улгурмаёқ, майдон узра ғалати қичқириқ янгради. Пахталик кийимдаги бир киши майдонни бошига кўтариб бақира-чақира, қамчинини жаҳл билан ҳавода силкитиб чопиб келаётган эди. «Нима бало бўлди бу?» деб ўйлади Торозий ижирғаниб. Узангидан оёғини олмай кутиб тураркан, ҳали Фарруҳдан қўрқиб қочган тошбақа анави бегона киши келаётган томонга ҳатто қайрилиб қараб қўймаганидан таажжубланди. Урта ёшлардаги, соқоллари ҳурпайган бу киши терга ботиб чопиб келди-да, отнинг нақ тумшуғи тагида таққа тўхтади. От беихтиёр уни ҳидлай бошлади ва жирканиб калласини бурди. У киши эса оғзини очиб-ёпиб, нимадир дейишга тиришар, лекин сира гап бошлаёлмас эди.

— Мен Кумушман, барча азиз-авлиёлар ҳаққи қасам ичаман!— дея тилга кирди у. Шеваси тоғликларга тортиб турарди.— Билсам, кетаётган экансизлар... унда ким менга қарзини тўлайди?

Кумуш одамнинг раҳмини келтирадиган ҳолда эди, эҳтимол, сохта даъвогар бўлиб туюлишдан қўрқиб қаттиқ ҳаяжонланаётгандир?!

— Сиз мени бошқа одам билан адаштиряпсиз, шекилли,— деди Торозий жилмайиб. Яхшироқ эшитсин учун энкайиб гапирди.

Кумуш от ёнида жим турган тошбақага қамчини билан ишора қилиб, бақириб юборди:

— Бу, ахир, Али баққол-ку! Эшитдим, энди сизнинг қулингиз... хизматкорингиз...— дегач, давомига аниқ бир сўз тополмасдан, тутилиб қолди, негаки тошбақани хизматкор деб аташ унча тўғри эмаслигини у ҳам билар эди, ғазабдан кўзи кўр бўлиб турса-да, шунга ақли етарди.— Хуллас, у энди сизнинг мулкингиз. Марҳамат қилиб, қарзимни тўлаб қўйинг... Ҳали ушлашга уринишаётганда одамларга тушунтирдим, лекин ҳеч ким қулоқ солмади гапимга,— деди у ҳовлиқиб. Кумуш гапини

иложи борича тез айтиб олгиси келарди.— Бу худосиз қишлоғимиздаги дўконда ишлаган. Ҳаммани алдарди, тарозидан, ҳамёндан уриб қоларди, кейин биз уни қарғаганмиз... Оллодан унга жазо тиламаган биронта одам йўқ... у бўлса мендан ўн тилла қарздор... Кейин мен тоққа, акамни кетдим, қайтиб келсам, қишлоқда дув-дув гап, оллоқ илтижоларимизни инобатга олиб, Али баққолни тошбақага айлантириб қўйди, суюнавер, дейди одамлар. Ростдан ҳам, қарасам, тошбақа бўлиб қолибди...

Торозий юзида табассум билан ҳамон Кумушга қараб турар, қандай эътироз билдиришни билмас эди.

— Наҳот сиз... ҳақиқий мусулмон бўлатуриб... ишонмаяпсиз?— дея Кумуш пешонасига тарс этказиб урди. Одатда, тоғликлар шундай йўл билан қасам ичишади.— Ўзингиз бир қаранг: косаси нимага ўхшайди?! Бу фирибгар ҳалол одамларнинг ҳақидан уриб қоладиган тарозининг палласига ўхшамайдими! Қилиқлари-чи? Пасткашлар, қўрқоқлар уятдан бошини худди мана шунақа яширишга ҳаракат қилишади... Утинаман, қарзимни қайтиб беринг!— дея бирдан қўлларини илтижога чўзганча, Торозийнинг пойига тиз чўкди.— Мен бу қаллобни неча кун изладим-а!¹

Кўкрагига, пешонасига, қорнига ураркан, Кумуш кўз қири билан тошбақага қизиқсиниб қараб-қараб қўяр, унинг ўзини фош қилиб қўювчи бирорта ҳаракатини пойлар эди. Лекин тошбақа ҳеч нарса бўлмагандай от атрофида айланиб юрарди, дам отнинг думига тумшугини чўзади, яна пастга эгади, дам нимадир излаётган бўлиб туёқ изларини ҳидлайди...

Торозий елкасини қисди. Энди унга жиловни силтаб қўйиб юборишдан ўзга чора қолмаган эди. Қолаверса, бу хирапашша тоғликдан ҳозир шаҳарликларнинг ўзи уни халос этажакларини Торозий биларди.

Дарҳақиқат, Кумуш сайёҳнинг кетидан энди ташланган эди ҳамки, лаҳимйўлнинг битта мрамар тахтаси сурилди-да, гор ичидан тўрт жуфт қўл чиқиб, бақириб-чақириб ўз тақдирини қарғаётган Кумушни тортиб кириб кетди.

Торозий эгар устида ўтирганча, орқасига ўгирилди: "Зларидач" тошбақа итоаткорона судралиб келар эди.

¹ Муаллиф бу ерда фирибгарроқ бир савдогарнинг тошбақага айланиб қолгани тўғрисидаги шарқ афсонасидаги воқеалардан фойдаланди. [Муаллиф эскартиши.]

Ниҳоятда эҳтиёткорона қадам босганидан ҳатто нам қумда изи қолмасди.

Торозий Фарруҳга қичқириб юборгиси, кимки ўзини пойлаб турган бўлса ҳаммасига, гапининг мағзини чақолмай, кейин тоза бошлари қотсин учун ачкиқ, мужмал бир гап айтгиси келди, бироқ айтмади, қўлини силтади.

Яна йўлга тушди, яна жаҳонгашталик. Майдон туғаб, у ёғи узун кетган йўл эди. Торозий саҳро бағридаги сон-саноқсиз йўллардан бири бўлмиш бу йўлга кўнгилда ҳеч бир афсус-надоматсиз қадам босди, негаки ёзмиши шундай — кўчманчилик ҳаётни у ўзи танлаган, ахир.

Чамаси, яна нимадир тошбақани шаҳарга боғлаб турган чоғи, сўнги бор тўйиб олиш учун у майдоннинг чеккасига келганда тўхтади. Тошбақанинг аламдийда башараси бир лаҳза ёришиб кетгандек бўлди. Бироқ олдинда ҳали ўзига мутлақо номаълум олис йўл бор. Бу уни даҳшатга солди ва жонҳолатда қаттиқ бир ўтти чимдиб ташлади-да, кавшана-кавшана, бесўнақай одимлаб йўлга тушди.

Анча масофани босиб ўтгач, Торозий бирдан тағин Фарруҳни эслади, гап билан бўлиб унга карвонсарой ҳақини тўламаган эди. Лекин хуржунини очиб, билдики, рисоладаги бир ҳужрага ҳамда отга солинган хашакка қанча лозим бўлса, хизматкор ҳалоллик билан ҳамёндаги роппа-роса ўшанча пулни олиб қолибди.

VI

«Эсиз, гапнинг муҳимини айтмабман,— дея Фарруҳни кўз олдига келтирди бизнинг сайёҳимиз.— Энди карвонсарой хўжайинлиги ўзингга қолди, деб шаъма қилиб қўймабман-а. Ахир, бу дунёда Бенишоннинг меросхўри йўқ. Ажаб, айтганимда Фарруҳ ўзини қандай тутардийкин? Ҳеч ким тушунмайдиган тилда бир нималарни тўнғиллар-да. Бировнинг мулкига кўз тикмаганига, ишқилиб муҳтарам хўжайини соғ-омон қайтиб келса бўлди, деб ёлғондакамига кўз ёш тўкар-да...»

Кейин Торозий орқадан пилдираб келаётган тошбақага диққат билан назар солди-да, хаёли бошқа ёққа кўчди:

«Бу шўрлик билан Фарруҳ иккаласи орасида қандай боғлиқлик бўлиши мумкин. Хизматкорга кўзи тушган заҳоти даҳшатга тушганининг боиси нима? Шу

вақтгача улар бир-бировларини танимаганига ишончим комил... Эҳтимол, иккаласи қариндош бўлиб чиқар? Дейлик, табиат охири келиб Фарруҳга тақаладиган авлодлар занжирини тортгану, қайсидир бир еттинчи пуштда муваффақиятсиз нусха сифатида шу тошбақа дунёга келган, бу эса Фарруҳнинг аммаваччасининг ваччаси бўлиб чиққан. Унақада... ҳамонки иккаласи бир уруғдан тарқаган бўлса, бир-бирига интилиши лозим эмасмиди? Ёвуз оломондан қочиб Фарруҳга талпинмасмиди унда?.. Кўпинча ҳайвонлар ўз аждодидан бўлган одамларни қидириб юради, одамлар эса бундан беҳабар ғуссага чўкиб ҳайвонларнинг тимсолига сиғинишади ёки юзларини тошбақа косасидан ясалган ниқоб билан тўсиб ҳолдан тойгунча зикр тушишади...»

Тошбақа тепаликни ошиб ўтгунча Торозий кутиб турди, сўнгра ҳамон ҳайрат ичида уни айланасига томоша қилиб чиқди.

Чиндан ҳам бу улкан омад эди. Филдайн ақлли, лекин ҳали тошбақашуносликда ўрганилмаган ҳайвон... табиат олимларга бунақа инъомини юз йилда бир марта ҳада этса кераг-ов... Фақат бир жиҳати номаълум эди, табиат уни жумбоқларни ечиш учун тортиқ қилди-ми ёки олимларнинг куч ва беҳуда мулоҳазаларини масхаралаш учунми?..

Лекин нима бўлганда ҳам, унча-мунча шуҳратпараст Торозийнинг қулоғига аллақачон ҳамкасаба олимларнинг овозлари чалина бошлади; кейинчалик бориб ўшалар бу махлуқни унинг номи билан «Торозий тошбақаси» деб атайдилар.

Лекин, қани ҳозир у довюрак ҳамкасабалар? Фақат Торозий билан Армонгина тошбақашуносликка ишқибоз чиқишди. Дамашқдагилардан тортиб то Бухородагиларгача қолган барчаси оддий темирни тиллага айлантириш иштиёқида тутун ва ислар оғушида жодугарлик қилиш билан банд. Алкимёга бошқалардан кўра кўпроқ Торозий ўзини бағишлаган эди, лекин бу машғулотнинг самарасиз эканини у бошқалардан кўра илгарироқ англаб етди. Бухоро амирининг саройида у ҳамкасабалари билан тоза баҳслашган, фикрларини исботлашга уринган эди, бироқ олимларнинг онгида фитнес, ғазнабонлар юрагида шубҳа қўзғади, деган айб билан она шаҳридан ўн йилга бадарға қилинди. Ўн йил ичида зора ақли кирса, динга қайтса, шубҳа-гумонлардан холи одам бўлса, деб ўйлашган-да.

Аслида, алкимё темирларнинг эврилиш ғоясига

асосланган, лекин худди шу нарса бирдан унинг кўзини очиб, тошбақашунос қилиб тарбиялаган эди. Тошбақашунослик дегани ҳам, аслида кўримсиз, фаҳм-фаросатсиз ҳайвонларни хушахлоқ одамга айлантириш дегани билан тенг; ундай одамларни кейин тижоратга, ҳарбий ишларга, ҳеч бўлмаганда, мирзаликка ё хаттотликка ўргатса бўлади-ку.

Торозийнинг ўн йиллик умри саргардонликда кечди... Дамашқда уни айғоқчи деб ўйлаб, бир юнон дўкончисига сотиб юборишди. Юноннинг Зубра исмли қизи бўларди, бу индамас зоҳидга ўшанинг ишқи тушдию Торозий омон қолди; кунлардан бир кун ҳалиги юнон дўконнинг эшигини ланг очиб, Торозийнинг кети-га тепди... Рим ибодатхонасида эса, ҳали айтганимиздек, чормихга тортилган Исо алайҳисаломнинг тимсолини томоша қилиб қўйгани учун бошидан ювинди ағдариб юборишди: бундан кейин насронийлар ибодатхонасига мусулмон кирмасин, деб берилган жазо эди бу.

Яна анчагина умри Ҳиндистон ашрам¹ларидан бирининг теварагида ўтди, бир тақводор зоҳид билан мириқиб суҳбатлар қурди. Айниқса аватар²лар ҳақидаги назария Торозийни маҳлиё этиб қўйди ва ҳалиги зоҳид иккаласи одамнинг илгари дунёга келган чоғидаги хатти-ҳаракатларига, қилган ишларига боғлиқ ҳолда эврилишларига оид кўп ҳодисалар тўғрисида гаплашишди. Торозий бир нарсанинг бошқа бир нарсага эврилиш ғоясини, у нарса одам бўладими, ҳайвон бўладими — барча жонзот учун мақбул шакл ўзгариши, ҳаётнинг қонуни деб талқин қиларди, яъни унинг калласида умумжаҳон бир қоида пишиб етилаётган эдики, олим сифатида бунини у ўзининг келгуси изланишларида қўллашни истарди.

Тақводор эса худди шу ғояни ювошгина художўй сифатида, катта умумлашмалар чиқаришни хаёлига келтирмайдиган одам сифатида талқин қиларди. Эврилишлар билан боғлиқ яккам-дуккам ҳодисалардан умумжаҳон ҳаёт қонуни яратишни-ку қўяверинг. У фақат битта худо — Вишнанинг ёруғ дунёга қайта туғилганлари, одамлар орасида балиқ, тошбақа, тўнғиз, шер одам, пакана Ваман, бир пайтнинг ўзида чўпон, шаҳ-

1 Ашрам — ибодатхона; хужра (ҳиндларда).

2 Аватар — бир нарсанинг (одамнинг) бошқа нарсага айланиши; руҳнинг кўчиши.

зода ҳам сипоҳ бўлган Кришна, малика Рома, брахман Парашурама, оқ от минган чавандоз Калка ва ниҳоят, донишманд, дин таълимотчиси Будда қиёфаларида қайта пайдо бўлганлари тўғрисидаги аватарларнигина сўйлар эди.

Модомики худо бирор нарсага эвралаётиб ўзининг шаклу шамойилини ўзгартирар экан, демак бу эври-тишлар тартибини ўрганиб, аниқ бир қондасини чиқариб қўйган одам худонинг ишларига ҳам аралашса ва зайтайлик, тўнғизни ўз хоҳишига кўра одамга ёки, аксинча, турли тажрибаю жарроҳлик йўллари билан одамни ҳайвонга айлантириб қўявериши мумкинлигини Торозий тақводорнинг миясыга сингдиришга уринар эди...

Бошдаёқ тақводор Торозийни шаккокликда шубҳа қилган эди, шунга қарамай у билан вазмин, дўстона суҳбатлашарди, шунинг учун жаҳли чиққанини сездирмасдан Торозийга қўл силтади-да, бурилиб, ашрамга кириб кетди. Эртасига Торозийни бозор яқинидан толиб қаршисига тиз чўкканида ва сайёҳнинг оёғидаги ковушнинг чангини кўзларига суртиш учун пойига бош урганида бизнинг тошбақашуносимиз бағоят таажжубланиб, таъсирланиб кетди. Тақводор бу қилиғи билан кеча ноҳақдан-ноҳақ жаҳл қилгани ва шу боис суҳбатлари охиригача сипо ва дўстона оҳангда давом этмагани учун илтижо қилиб Торозийдан узр сўраган бўлди. «Мен бир гуноҳкор банда, ҳали ўзимдаги иллатларни тийиб олишим учун кўп тер тўкишим лозим», деб қўшиб қўйди ғамга ботиб...

Торозийнинг Самарқандда хоннинг лашкарида сипоҳсалор бўлиб хизмат қиладиган акаси бор эди, турмушч бадастир, Торозийга муносабатини эса ҳеч тушуниб бўлмайти: бир жиҳатдан уни телба, омадсиз деб ачинса, бошқа жиҳатдан Торозийнинг дастидан одамлар орасида доим хижолат тортиб юради ва кўпинча: «Рўҳматли онамизнинг айтишларича, укам туғилганида муқаддас Макка томонни кўрмасдан, мажусийларга сажда қилган экан...» деб гапни ҳазилга буриб юборар эди. Бир сафар Торозий унинг уйида меҳмон бўлиб Ҳиндистон саргузаштларини ҳикоя қилиб бераётган эди, акаси шартта унинг ҳикоясини кесиб қўйди: «Етар энди шунча юрганинг, эс-ҳушингни йиғ энди. Ҳали унча қаримассан, қирқ беш ёшли кишига ҳар қандай бойвучча бева тегади. Ақалли озгина одамга ўхшаб яшагин-да, ахир! Нега ўзингни ҳар ёққа ташлайсан? Ни-

мани излаяпсан? Имон билан имонсизлик орасида сарсон бўлиб нима қиласан?..»

Елғиз, лекин ҳарҳолда кам-кўстсиз яшайдиган қарқиз синглиси ҳам бир гал шуни айтди. Торозий уникига — Бухорога яширин тарзда келган эди. Синглиси унинг овқатланишини, ҳовлидаги самбутгулга термилганча ўтиришларини кузатиб турди-да, хўрсинди, лекин нима ҳақда гап очишни билмас, оғаси энди ўзига ҳам, теваракдаги бу ҳаётга ҳам бегона бўлиб қолганини ҳис қилди. Лекин барибир унинг келгуси тақдирини ўйлайди: қани энди қуйила қолса, соч-соқоли оқариб бўлди, ахир, дейди. Гурурини бир чеккага йиғштириб қўйиб, она шаҳрида яшаб қолишга ижозат сўраб, Бухоро амирининг ҳузурига бош эгиб борса қанийди. Аллақандай нуфузли танишлари ёрдамида сингил ниҳоят акасини амирнинг қабулига ёздиришга муваффақ ҳам бўлди. Торозий борди, лекин ичкари кириб амир билан нима ҳақда гаплашишни билмай ўтираверди. Бу ерда ундан бўлак арзгўйлар ҳам кўп эди. Саройдаги батартибликлар, ҳашамлар, арзгўйлар орасидаги кўринмас рақобат (ҳамма ўзининг биринчи бўлиб чорланишини истайди, чунки ким аввал чорланса, ўша одам амир олдида катта мавқега эга ҳисобланади-да) яна Торозийнинг ғашини келтира бошлади, бу ерга ҳамма ўз ташвиши билан келган. Ким унвонини, ким маошини оширишни сўраш учун. Ким ҳокимликка, бекликка даъвогар. Шуларга бирма-бир қараб ўтириб, Торозийнинг фикрлари ўт бўлиб чақнаб кетаверди, негаки сайёҳ усти ялтироқ ичи қалтироқ бу ҳаётни ўзининг эркига, поёнсиз саҳронинг узун сўқмоғида, эгарда, бир маромда чайқали-иб, ўтадиган умрининг лоақал бир соатига ҳам алишмас эди. Буларнинг ўрнига ихтиёрий сургунда умргузаронлик қилиб юравергани маъқул эмасми?!

Торозий сапчиб ўрнидан турди-да, қабулни ҳам кутмасдан, амалдору тўраларни ҳайратга солиб, ташқарига отилди ва то саройдан синглисининг уйига етгунча ўзининг руҳан алланечук енгиллашганини, қалбида илҳом жўш ура бошлаганини ҳис этиб келди. Бу илҳом уни хўрликдан, умидсизлик тўғусидан халос этиши лозим эди. Хонасига кирасолиб, ичдан бекиниб олиб ёза бошлаган нарсасида шунинг учун ҳам халоскор киноя билан қоришиқ дилгирликнинг аломати бор эдики, бу ҳолатни, айниқса, форс тили услубан аниқ ифодалай олади — «Олампаҳо қабулида» деган навбатдаги рисола худди шу тилда битилди.

, «Биз ҳаммамиз йўлакда олампаҳоҳнинг қабулини кутиб ётган арзгўйлармиз. Эшикка умид билан қараб-қараб қўямиз, илтимос билан у ёққа кирганимизда ишқилиб арзон-гаровга сотилиб қолмасак бўлди, деб ўйлаб ўтираемиз. Рост-да. Дейлик, сизга қўра-пўраси билан кичкинагина уй керак, шуни сўраш учун навбатга турдингиз. Галингиз келиб биронта амалдорнинг олдига уриниб-суриниб ниҳоят етиб борсангиз, у илтимосингизни обдан тинглайди-да, ҳали улашиб улгурмаган мол-мулк рўйхатини кўриб чиқиб, «Афсус, ер юзидаги барча уйлар аллақачон тарқатиб бўлинди, банд», дейди, аммо сизни ранжитиб қўймаслик учун уй ўрнига, масалан, кал бўлишдан асрайдиган дори тавсия қилади, шунда сиз, табиийки, шошиб қоласиз, чунки бугун бозорда улардан қайси бири каттароқ фойда келтиришини ўйлаб олишингиз лозим-да — уйни олган маъқулми ё бошга суркаладиган дориними? Ҳазратнинг эса вақти тифиз, битта арзгўйга ажратган муддатидан ортиқ вақт кетказишни ёмон кўради, қаттиққўллик ва қўрслик билан дарров ташқарига чиқариб қўяди, шундай эпчил чиқариб қўядики, ҳатто узун соқолининг бир туки ҳам силкинмайди.

Мен ҳам шу йўлакдаман, навбатда эмасман, лекин бошқаларга навбатда тургандек кўрсатаман ўзимни. Аслида, бекорчиликдан уёқ-буёққа санқийман, гоҳ дам олиш учун пештахта тагига кириб ётсам, гоҳ кўнглим ёлғизлик истаб деворнинг хилват тахмонига яшириниб оламан, гоҳо эса, бу диққинафас ҳавода арзгўйлардан биронтаси ҳушидан кетиб йиқилгудай бўлса, «чопиб дорихонага бориб келаман», деб минғирлайман-да, кўздан йўқоламан — чунки менинг оллоҳдан ҳеч қандай илтимосим йўқ.

Бошқалар аллақандай режалар тўғрисида бир ёқадан бош чиқариб ўйга ботишади, шивир-шивир қилишади, бир-бирларининг тирсақларидан тутиб, бир-бирларининг ёқаларини ёхуд зарпопукли тасмаларини тўғрилаб, ўзаро шивир-шивир гаплашишади. Бу ерни аллақачон антиқа даллоллар — ғайратчан серсоқол жуҳудлар босиб кетган. Улар ўртача хизматқақи эвазига лўндагина, лекин жуда таъсирчан илтимосномалар ёзиб беришга шай. Ҳамма ҳовлиқади. Қани энди кекса оллоҳ болалардек содда бўлиб қолсаю уни осонгина алдаб-лақиллатиб кетишса!

Фақат мен бу ташвишлардан холидекман, ўзимни минг бир тусга соламан, кимнингдир иссиқ юзига

юзимни ишқаб нималарнидир фитнакорона пичирлайман, сўнгра ҳолдан тойиб ҳамда ҳалигилардан бирор арзирли гап ололмагач, ҳеч кимга сездирмай бир чеккага ўтаман, навбатни бошқариб турган амалдор рўйхат ўқий бошлаши билан тағин лип этиб ҳамманинг ёнида пайдо бўлишим керак...

Ҳа, мен ҳаддан ташқари тортинчоқман, шошқалоқлигимнинг асосий сабаби ҳам шу... Чиндан ҳам, нимага энди мен, мисол учун, қабулхона тартибига оид энг оддий, ибтидоий нарсаларни ҳам билмаслигим керак? Ахир, олампаноҳ олдида қанчалик тарбия кўрган, ювош ҳамда беозор бўлиб кўринсангиз, ўзингизнинг ишингизга фойда эмасми? Фойда, албатта. Демак, ҳозирча йўлакда турибсизми, бир нарсани, албатта, билиб олинг: амалдорга, айтишлик, неччи букилиб таъзим қиласиз? Лаганбардорларга ўхшаб этигининг учигача эгилибми ё шунчаки бош қимирлатиб қўя қоласизми? Чунки, эҳтимол бесўнақай таъзимингиз ул Зотга хуш келмас, унда ҳаммаси барбод бўлди деяверинг: кетингизга юмшоққина тепки ейсиз-да, ўзингизни тағин совуқ эшикнинг бериги тарафида кўрасиз.

Арзномаларни топшириш маросими ҳам қизиқ. Масалан, мен даҳлизда бир нарсани сездим: ўнг қўлингиз билан ниманидир узатасиз, чапи билан оласиз — шу пайтдаги сизнинг ҳолатингиздан худди бераётган нарсангизга қараганда олаётганингиз арзимасроқлигини билиб олса бўлади. Ичкарида эҳтимол ҳаммаси аксинчадир — арзномани чап қўлингиз билан узатиб, орзиқиб кутган нарсангизни олишга эса ўнгини шай қилиб туришингиз керакдир. Лекин бу унга ёқадими, йўқми — ким билади дейсиз, балки ўзига қарата чўзилган чап қўлингизни кўриб, сизни беозор эмас, қўпол, ҳатто сурбет деб ўйлаб қолар.

•Хуллас, ичкарида ҳаммаси чалкаш ва сирли, йўлакда эса, ростини айтганда, ҳеч ким ҳеч нарсани тузук билмайди, чунки ҳозиргача ул Зот ҳузурига кириб чиқишга муваффақ бўлган биронта одамни кўрмадим. Навбат жуда узун, кириб чиққанлар ҳали бизнинг олдимизга етиб келмаган, йўлакда эса одам дегани тиқилиб кетган, кириб чиққанлар мабодо ўртача маромда юриб қайтган тақдирда ҳам, «Ҳа, нима гап? Қалай экан? Қайфияти жойидами? Муҳими, сандиғида бирор қимматбаҳо нарса қолдими?» деб сўраб кўриш учун ҳали узоқ кутишингиз керак бўлади. Қабулга кириш

бахтига мушарраф бўлганлар олис юлдузларнинг ерга йўллаган нурига ўхшайди — бу нўрнинг бизгача етиб келишига ҳали жуда кўп йиллар керак.

Кўряпсизки, йўлак ҳаёти ҳам шунақа чалкаш, мажҳуллиги боис анча оғир экан. Бундай вазиятда энг яхши йўл — қиёфан арзгўйга ўхшаб олиш ва рўйхат ўқиляётганда канда қилмай товуш бериб туриш.

Шундан келиб чиқиб мен анчагача усталик билан ўзимни арзгўй кўрсатиб турдим, лекин, ана, худо гувоҳ, ул Зотни алдаб бўлармиди! У шу қадар сахий, кўзлари шу қадар ўткир эканки, бўйин товлашимга имкон қолмади ва гарчи унинг қабулига киролмаган бўлсамда, менга ҳам совға тегди. Умри йўлакда ўтаётганлар тилида дилгирлик деб аталадиган, олло таоло яратган сон-саноқсиз касалликлардан бири бўлмиш руҳий хасталикдан одамни фориф этадиган ҳаётбахш суюқ дори эди бу совға.

Лекин йўлакда одамга тасалли бўладиган бир гап эшитдим. Эмишки, олампаноҳ кимга кўнгли чопса, кимни аршнинг котиби қилибми ўзига яқинлаштирмоқчи бўлса, мана шу касаллик билан ўшани сийлар экан.

Бироқ мен қайси хизматим эвазига унинг алоҳида иноятига сазовор бўлдим? Нимамга? Ахир, мен жафокаш бўлмасам, авлиё бўлмасам, юрагим ярамас иллатларга тўла бўлса, тагин бундай илоҳий мурувват!..

Хато эмасми бу? Бировнинг ҳақиға эга бўлиб олмадимми ишқилиб?! Энг даҳшатлиси... ёлғон тақдирнинг бу хатоси қачондир бир кун келиб ошкор бўлса, совгани қайтиб олиш мақсадида мени ўғридек тутиб олишса, бутун эл-юрт кўзида сазойи қилишса...

Мен шу заҳоти Совгани қайтариб беришга ва яна муттаҳамларча илжайиб, ўзимни рўйхатга бордек кўрсатиб, йўлакда уёқдан-буёққа юриб туришга тайёр эдим. Шу яхши-да менга. Рўйхат ўқилиши билан яна бегуноҳдай дарров ҳозир у нозир бўлавераман. Лекин, чамаси, Совғасини қайтарган кимсани олампаноҳ суймаса керак...

Ноилож унга кўнишга, ўзимни олампаноҳнинг алоҳида мурувватига мутлақо лойиқ хизмат қилганлардан, деб кўрсатишга аҳд қилдим. Ахир, Ундан аслида ўзи нолийиқ бўлган бирор нима, дейлик, ҳоқимият ёки айрича бойлик ёки бирор жазман юлиб олганлар сир бой бермасдан тура олади-ку, нега энди мен ҳам ўзимни синаб кўрмаслигим керак? Минг қатла шукрки, кўзига кўринавериб безор қилмаслик учун ундан ҳеч

нима сўрамадим ва илтимослардан ҳамиша ўзимни тортиб келдим. Йўлакда эса, илтимосчилар қатнайдиган бошқа жой йўқлиги учунгина турибман.

Шуларни ўйлаб Совғани қабул этдим, бошқа иложим ҳам йўқ эди. Бу Совға, мундай қараганда, Совға дегулик ҳам эмас, чунки мен ишонаманки, бошқалар қабулдан, айтайлик, бирорта сандиқ орқалабми, жазман кўтарибми чиқишади, бепушт хотинлар ҳомиласиз кўлайтирилган болалар олиб, қариялар эса букчайганча уч газ ер орқалаб ўтади, у нарсаларни ушлаб, тусини аниқлаб, тарозида тортиб, искаб кўрса бўлади, сизга теккан Совға эса шаклсиз бир нарса — эфир, холос, айтиш мумкин, арзгўйларнинг пештахтаси остида қандай ухлаб ётган бўлсангиз, ўшандайингизча — икки бармоғингизни бурунга тиқиб қолавердингиз, ҳисоб.

Совғани олгач, олдинига ҳақиқатан пештахта тагига тез-тез ўрмалаб турдим, кўнглимга шундай ғашлик чўқдики, рўйхат ўқийётган одамнинг чорловига дик этиб туриш уёқда турсин, ақалли кўлимни қимирлатишим ҳам машаққат бўлиб қолди. Дағдаға билан номимни чақираётгани қулоғимга қиряпти-ю, аммо ўрнимдан туролмайман; лоақал бир товуш беролмайман. Лекин барибир пештахта тагидан мени топиб олишди, судраб серсоқол бир котибнинг қаршисига турғазиб қўйишди, саркашлик қилганим учун котиб қўлқопи билан юзимга «шип!» «шип!» этказиб солиб қолди. Мен бўлсам турган еримда чайқаламан, вужудимга ўрнашиб олган ғашлик бу дилозор амалдорга муносиб жавоб қайтаришимга имкон бермайди. Оппоқ қўлқоп кир-чир юзимга тегавериб охири қорайиб кетди, шундан кейингина котиб ижирғаниб қийноғини бас қилди. Мен яраларимни ялаб-юлқаб яна пештахта тагидаги қароргоҳимга ўрмаладим. Ухлаяпманми, уйғоқманми, тушда босинқираяпманми ё ҳушимдами — яна билиб бўлмай қолди...

Эртаси, ҳаммаёғим терга ботиб, кеч уйғонаман, рўйхат текширувида тагин номимни тутиб чақиришаётгани қулоғимга чалинади, яна барибир котибнинг палид башараси қаршисига тез етиб боролмайман; бошқа илтимосчиларни кўп ташвишларга қўйиб — кимнинг оёғини эзиб, кимларнингдир иштонини ё чопонларига ўралашиб, ниҳоят чиқиб борганимда, яна котибдан сўкиш эшитаман, калтак ейман, шалвираганимнинг жазосини оламан. Ҳар куни шу аҳвол, ҳар куни...

Аввалига оғзаки ҳайфсан билан қутулиб қолар эдим, бу деганим — номи шарифим рўйхатдан нуқул

орқага, орқага, то навбатнинг думига қадар сурилаваради, кейин ишлар умуман чатоқ бўлди: йўлак аҳлини суюнтриб, котиб номимни арзгўйлар рўйхатидан бутунлай ўчириб ташлади. Бу усулни котибга, афтидан, йўлакдагиларнинг ўзлари шипшитиб қўйишган.

Ажабки, рўйхатдан ўчганимни билган заҳотим вужудимни ҳаддан ташқари кучли даҳшат чулғади. Ахир, номим арзгўйлар рўйхатида турганида ўзимни бевосита ёки билвосита шу йўлак аҳлига мансуб, халқ билан бирга ҳис қилардим... энди-чи? Котиб барчани номманом чақиради, ҳамма унинг қаршисида қад ростлаб туради, сиз эса йўқсиз, сизнинг номингизни биров чақирмайди, умуман, сизнинг исмингиз ҳам йўқ, зоти-насаби нотайини, бегона одамсиз, холос...

Модомки мен жамоатдан ажралиб, лекин ҳамон йўлакда, бу ердан чиқар йўлни билмай турар эканман, энди нима қилишим керак? Унда илтимосчилар мени йўлакка адашиб кириб қолган бегона киши сифатида оғзимдан кўпигимни келтириб бир бурчакка қамашга, йўқ қилиб юборишга ҳам ҳаққи бор экан-да?

Даҳшатга тушиб ўзимни котибнинг оёғига ташлайман, шафқат қилишини, тагин рўйхатга тиркаб қўйишини сўраб ялинаман, ҳатто бирорта қўшимча рўйхатга, ҳатто қалбаки рўйхатга киришга ҳам рози бўламан. Кўкрагимга муштлайман, у қаллобга пора таклиф қиламан... котиб эса, одатига хилоф равишда, бирдан ўзгарди, ясама қиёфага кирди, яъни порани олмади, боз устига, узала тушиб ётган аянчли танамнинг ёнида дуп-дуп юриб, қозига судрашига сал қолди, судрамадим, демак бу фирибгарнинг ўзи ҳам пок виждонли эмас. Қонуннинг ўткир кўзларидан у ҳам ҳайиқади...

Мана энди оломон мени ўртага олиб қоракалтак қилиб юборади, деб ўйладим қўрқув ичида, лекин қарасам ундай бўладиган эмас — бақир-чақирлардан чарчаган жамоат котиб раҳми келиб мени бўшатган заҳоти бирдан жимиди ва яна энг муҳим масала — ул Зотга элтадиган йўл тўғрисида шивирлаша бошлади.

Типирчилаб, тўппа-тўғри деворнинг хилват тахмонига келиб урилдим, руҳим чўкиб, жамоатнинг яна газабга минишини пойлаб, ўша жойда миқ этмай ётавердим. Анча вақт қўрқув ва шубҳа азобиде ётдим, ҳатто қимирлашга чўчирдим, бошимни чиқариб қарашга ҳам ботинмасдим, аллакимларнинг инграшию гўнғир-гўнғирию махфиёна пичир-пичирларидан ҳамон йўлакда эканимни билардим, холос.

Шу пайт вужудим барча қийноқ ва азоблардан бирдан халос бўлди — ул Зотнинг Совғаси таъсир эта бошлади! Бошимда нимадир шарақ этгандек, қулф очилгандек бўлиб, руҳим тахмондан соққадай учиб чиқди, омонат танамнинг тутундек заиф шарпаси эса унга зўрға етиб улгурар эди. Узим уларга алоқаси йўқ кишига ўхшаб оғзимни очганча тахмонда қолавердим. Менинг илгариги «Мен»им энди иккита «Мен»га бўлиниб кетди гўё. Ҳа Бу Мен исмли асосий «Мен»имга (у ҳозир танамдан ажралиб йўлак узра учиб юрарди) ҳамда исми ҳам ўзи каби ланж Мен Бир Навига ажралиб қолди. Мен Бир Нави — ҳали ҳам қўрқувдан тахмонга биқиниб олган, ўзини арзғўй кўрсатиб муғамбирлик қилаётган олдинги танам эди...

Жасур Ҳа Бу Мен тўғри бориб котибга ташланганида, биқинига туртиб қитиқлаб, малла соқолидан тортқилай бошлаганида, сўнгра эса қўлидан арзғўйлар рўйхатини юлқиб олиб, ҳайратдан қотган жамоат устидан учиб кетганида, хилват тоқчада ётган бу томошабинни қанчалар шод-хуррамлик чулғганини сизлар тасаввур ҳам қилолмайсизлар.

Семизгина котиб эса, даҳшатдан юзи бўзариб, Ҳа Бу Менга бўй чўзиб ирғишлашга тушди ва худди рўйхатни эмас, жонини олиб қочаётгандек жаҳд билан кетидан қувлай бошлади. Котиб бутун жамоатни ёрдамга чақирар, оломон эса ур-сур билан, гала-гала бўлиб ёпирилар эди...

Ҳолдан тойиб, содир бўлган воқеани тушуниб етгач, оломон гажак соқолли мирзага ташланди, тутиб олиб адабини бермоқчи бўлди, чунки, маълум бўлишича, айни шу худосиз мирза пора эвазига рўйхатдан тузукроқ ўрин — ул Зотнинг эшигига яқинроқ жойдан ваъда берган экан.

Ниҳоят шўрлик мирза қўлга тушиб, уни қозининг ҳузурига етаклашди. Ҳа Бу Мен эса қозининг ишини ҳам чалкаштириб юбориш учун арзғўйлар номларининг рўйхатдаги ўрнини алмаштириб ташлади, оқибат шундай бўлдики, қози бирма-бир гувоҳларни ва жабрланганларни чақира бошлаганида, бирининг ўрнига лип этиб бошқаси, қариянинг ўрнига ёш бола ҳозир бўлаверди... шунақа гаплар...

Гангиб қолган қози даставвал бош айбдор Ҳа Бу Мени сўроқ қилишга аҳд қилди ва соқчиларни уни топиб келишга юборди, бироқ у бечоралар нима қила оларди!

Ҳа Бу Мен аълақачон йўлакнинг соқчилар ҳатто тасаввур ҳам қилолмайдиган пучмоқларида учиб юра-юра, моховлар турган жойга келди. Моховлар ҳам менга ўшаб рўйхатга кирмай қолганлардан эди.

Бошида на амири, на котиби бўлган бу махлуқлар бошқалардан ажралиб ўтиришар ва нимадандир умид ҳам қилишар эди. Ҳолбуки, бу зоти бузуқларни бирон-та амалдор ёки амир ҳатто ул Зотнинг ўзига илтимос қилиб ҳам жамоат рўйхатига барибир кирита олмаслиги маълум.

Ҳа Бу Мен моховларни учратганидан севиниб кетди. Ахир, у қачондан бери ҳокимликни, кимгадир амир бўлишни орзу қилиб юарди. Мана — имконият!

Ҳа Бу Мен шу қадар зийрак, унинг савқи табиийси шу қадар ривожланган эдики, йўлакдан чиқадиган жой қаердаю қайси эшикнинг у ёғида ул Зот ўтирганини хатосиз, сезги билан топа оларди, чунки ул Зот Ҳа Бу Менни ўзига котиб қилиб, ўзи унга шуларни билишни буюрган.

Шунда Ҳа Бу Мен даҳлиздаги бошбошдоқликдан фойдаланиб қолишга, моховларни энг қисқа йўлдан, ҳеч қандай навбатсиз олампаноҳ ҳузурига бошлаб боришга аҳд қилди. Ҳа Бу Менни ўзларига амир кўтариб, мохов зоти борки, ҳаммаси унинг кетидан йўлга чиқди. Қароргоҳга яқинлашиб қарашса, эшик остонасида ҳамма нарса ҳаракатсиз қотган экан, бундай бўлиб чиқшини ҳеч ким кутмаган эди.

Олампаноҳ қабулига охирги марта ким кириб кетганини остона тагида ўтирганларнинг биронтаси эслаёлмас эди. Аёл киши эди деб баҳслашишади, лекин у қаримиди ё ёшмиди — буни билишмайди. Баъзилар ўйинчи эди, деса, бошқалар жодугар эди, дейди.

Арзгўйлар шу баҳс баҳона вақтни ўтказишарди. Кўплар шу ерда — остона тагида қариб кетган, энг тоқатли бир арзгўй эса, келганидан бери устунга суйанганча қимир этмай ўтираверганидан эти устун билан пайвандланиб, танаси ёғоч билан битта бўлиб кетган, фақат калласи чиқиб турибди: баҳслашаётган бирор гуруҳнинг фикрини тасдиқлаш учун дам-бадам силкиб қўяди, буни у мутлақо бехос қилади, ўйлаган бўлса ҳам, мабодо котиб рўйхатни ўқий бошласа, унинг ҳам тирик эканини, арзгўйлар рўйхатидан уни ўчириб юбормасликни илтимос қилаётганини билсин деб қилади, холос.

Токчага биқиниб олган Мен Бир Нави кўрдик, ру-

ҳим Ҳа Бу Мен энди котиб вазифасида, кетидан моховларни эргаштириб тўппа-тўғри эшикка томон йўл олди, остонада бамайлихотир чўзилиб ётган бир неча арзгўйнинг устидан ҳатлаб олампаноҳни шошилтириш учун эшикни итарди.

Бироқ эшик очилмади, ваҳимали гичирлаб қўйди, холос. Шунда Ҳа Бу Мен танасининг сочпиликдай енгил шарпасини эшикка тиради — бу ҳам наф келтирмади.

— Ёрдам берсаларингиз-чи! — деб чорлади моховларни, лекин улар нимагадир ўзларини руҳимнинг чинқириғини эшитмаганга солишди ва орқага ўгирилишди.

— Ўз амирларингга ёрдам шуми! — деб бақариб юборди Ҳа Бу Мен ва аччиқ устида бир силтанган эди, эшик ланг очилиб кетди.

Бирпасда йўлакни чийиллаган товуш ва изғирин тутди. Ҳаёти шу йўлакда кечаётганлар остонанинг нариги томонида олампаноҳ қароргоҳини эмас, қор қоплаб ётган бепоён далани кўришди. Ҳув олисда иккита кичик-кичик шарпа кўзга чалинар эди. Гарчи биронта одам буни тасдиқлашга ботинмаётган бўлса ҳам, афтидан улар — биттаси ул Зотга, иккинчиси унинг қабулига кириб кетган анов аёлга ўхшар эди...

Совуқдан моховлар бир зумда дилдираб, йўтала бошлашди, минғирлай-минғирлай болаларини иссиқ ўрантиришга тушишди. Устун билан битта бўлиб кетган қария, айниқса, жабр кўрди — муз водийдан келаётган ёруғликнинг ўткирлигидан кўзлари кўрмай қолди.

Тахмонга яшириниб олган Мен Бир Нави кўрдик, моховлар бир ёқадан бош чиқариб ўз амирларига ўшқиримоқда, ундан норози бўлиб, эшикни ёпишни ҳадеб талаб қилишмоқда. Олдинига Ҳа Бу Мен эшикни итариб турди, лекин шамол оқими бирдан кучайиб, уни ошиқ-мошиғи билан суғуриб далага учуриб кетди.

Моховлар оёғини тапир-тупурлатиб, Ҳа Бу Мендан тешикни танаси билан тўсишни, ўзларига яна иссиқ ҳавони ва илгариги ҳолатни қайтариб беришини талаб қила бошлашди.

Нима қилсин? Ахир, Ҳа Бу Меннинг танаси йўқ-ку? Жамоатни тинчлантириш керак, лекин қани энди тешикни тўса олса! Тўсса, ўзига ҳам яхши, илож йўқ-да. Шунда Мен Бир Нави Ҳа Бу Мен билан ўрин алмашинишга аҳд қилди. Ахир, менинг танам ҳурликка чиқ-

қан руҳим учун ҳар қандай жазога ўзини тутиб бериши лозим эмасми!

Мен Бир Нави лип этиб тахмондан тушди-да, ҳали умид ҳарорати сўнмаган танасини тешикка қалқон қилди. Тахмондаги иссиқ ўрнини ташлаб келган Мен Бир Нави тўнгиб, мурдага айланиб, тешикка маҳкам жойлашиб қолгач, арзғўй моховлар янги баҳсни бошлаб юборишди. Бирлари қорли даладаги иккита шарпани шу ёққа қараб келаётган ёлдор бўрилар эди деса, бошқалари, аксинча, йиртқичлар у ёққа қараб кетаётган эди, деб таъкидлашарди.

Оллоҳ инояти билан ҳурликка эришган руҳим Ҳа Бу Мен эса яна тагин арзғўйнинг қиёфасига кирмоқ учун дилдираб, тахмонга қараб учди.

Навбатда турганлар ҳам инон-ихтиёрларини буткул рўйхат тутган янги маъмурга топшириб, аллақачон тинчланиб қолишди. Нотиққа ўхшаб кетадиган жуда ақлли бир арзғўй бошқа бир зиёлинамо арзғўйга, чамаси, фикрининг охирларини баён қилар эди: «...қоя-ма-қоя дадил от чоптириб юрган довюрак чавандоз-мисол тўсиқларни енгиб ўтадиган касаллик... бунақа касаллик толиққан йўловчи сингари теп-текис йўлда эринчоқлик билан судралиб юрган саломатликка қараганда тириклик учун бениҳоя қимматлидир...»

Унинг сўзларидан шундай илиқлик таралар эдики, қўлларини иситиш учун Ҳа Бу Мен дарҳол бу ақлли арзғўйнинг ёнига ўтириб олди. Шундай ўтирдик, рўйхат ўқиш бошланган заҳоти шартта ўрнидан туриб, «Лаббай, олампаҳо!» деб овоз беришга тайёр...»

Торозийнинг саройдан қочиши енгилтаклик, ҳазрати олийларининг шаънларига ҳақорат эди, албатта. Бу ҳол шаҳарда асоссиз мишмишлар, турли-туман шубҳалар пайдо бўлишига олиб келди. Уят ва ҳадикдан адоий тамом бўлган сингилнинг уйида яшаб юганида Торозий кетидан одам қўйилганини сезди. Айғоқчилар у ёзган рисолани ўғирлаб, шаҳар қозиси имом Халхольга олиб бориб беришди. Табиийки, имом бу ёзувларни нафақат амирликнинг нуфузини ерга урадиган нарса, балки динни ҳам рад қиладиган, худони таҳқирлайдиган нарса деб талқин қилдики, бунинг учун Торозийни бутун аҳоли олдида бошини танасидан жудо қилишлари мумкин эди.

Халхольини айниқса қор қоплаган бепоён дала

тимсоли билан олисдаги иккита кичик шарпа (афтидан, биттаси оллоҳ, иккинчиси аёл эди) ҳайратга солди...

«Ул Зот... ва аёл... фоҳиша! Яхшиси тилимни кесиб ташлашсин, лекин мен буни айтолмайман!» деб бақирарди Халхольий.

Тагин шу бахтиқаро сингил бакор келди, у пора бериб ёллаган кимсалар Торозийнинг Бухородан пинҳона чиқиб кетишига ёрдам бериб юборишди, бу гал у, чамаси, шаҳарни бутунлайга тарк этди...

Ва яна дашту далалардаги саргардон ҳаёт, яна ўзи овлаб олган ҳайвонлар, яна Оризда қўноқ бўлишлар... Бу ерда Торозий Армон билан бирга ҳар хил тажрибалар ўтказди, тўғри, ҳозирча барча тажрибалари муваффақиятсиз тугади...

VII

Шундай қилиб, Торозий тошбақаси! Бу ноёб махлуққа ном беришга келишолмай олимлар бир-бирлари билан тортишишгунча, сайёҳимизга ҳурматимиз тимсоли сифатида ўзимиз шундай атай қоламиз, азиз ўқувчи...

Торозийнинг оти бир маромда қадам ташлаб келар, у ҳам худди хўжайини сингари қоронғигача Тузтепага ета олмасликларига кўзи етиб, шу ерда тунашга тўғри келишини ҳис қилар эди.

Қоронғилик саҳрога туйқус чўкади — кундуздан бир туртиниб қоронғи кечага ўтиб қолгандек бўласиз. Ҳозир ҳам қумтепани айланиб ўтар-ўтмасларидан кундуз узилиб, орқада, уч қадамгина орқада қолиб кетди.

Торозий отдан тушди. Қумтепанинг орқасида йўл тугар эди, у ёғига нуқул тўғрига кетаверса бўлади. Шўрхок тақир ер от туёқлари тегиб учқун чиқаради, учқунлар чанг билан бирга учиш илинжида чирсиллай бошлайди, лекин тутун из қолдирмасданоқ тезда ўчиб қолади, сўнгги марта чирсиллашдан олдин кўзга енгил туман бўлиб кўринади ва... ҳар қандай одамни йўлдан чиқариб юборади.

Торозий ухлашга қулай жой ахтариб, қумтепани айланиб чиқди. Қулоқ тутди: қумтепа билинар-билинемас шувиллар, унинг аллақачон ясси бўлиб қолган тепасидан пастга қум оқиб тушар эди. Торозий қумтепанинг ҳали ёруғлик сақланиб турган томонига қайтди.

У шошиларди, ёруғлик кетиб қолмасин деб ҳатто қумга йиқила-йиқила чопа бошлади, аммо тепаликни

айланиб ўтдию бу ерга ҳам аллақачон тун кириб келганини кўрди, бир энлигина ёруғлик лип этиб саксовул буталари орасига кириб ғойиб бўлди. Бағрига иссиқлик югурган саксовул чайқала бошлади, сўнгра қаддини ростлади-да, тошдай қотганча туриб қолди.

Қумтепанинг бу бети қаттиқ ва қовурғасимон эди. Тепадан пастга қараб чуқур-чуқур ариқчалар тортилган, энг каттасининг ичига жой қилса ҳам, от билан тошбақани совуқдан пана қилса ҳам бўлади.

Тошбақа ҳайратланарли даражада фаросатли чиқиб қолди. Сайёҳ эчкиэмар солинган қафасни эгардан ечиб олгунича, ўзи билиб, қумтепанинг қирғоғи бўйлаб тепага чиқиб борди ва пишқириб хўрсинганча, ариқчанинг ичига жойлашди-да, жимиб қолди.

Барибир пастдан тумшуғи кўриниб турар, тошбақа ариқдан калласини чиқариб Торозийни кузатиб ётарди. Аммо Сайёҳимиз бошини кўтарган заҳоти у қизиқувчанлигидан уялгандек, тумшуғини яна косаси ичига тортиб олди.

«Қоронғида кўзи яхши кўраркан, — деб қўйди Торозий ичида. — Эси кўп бунинг, тепага ўзи чиқди... ҳаммасига ақли етади...»

Торозий отини жала ўпириб юборган жарликка етаклади, ҳадеганда от юравермади — вужудидан балчиқ ҳиди анқиб турган тошбақанинг ёнида тун бўйи ётгиси келмадими, жилмади. Тошбақа косасидан яна калласини чиқариб, Торозийнинг отидан домангир бўлиб вайсаётганинию унга қамчин ўқталаётганини кўрди.

Қайсар от хўжайинни қийнаб юборганини сезди, шекилли тошбақа янада тепароққа вазмин ўрмалаб, бошқа ариқнинг ичига яшириниб олмоқчи бўлди. Бесўнақай эмасми, қумга тойиб кетаверар, ўжарлик билан яна туриб ғинг демасдан ўрмалашга тушар эди. Хуллас, сайёҳ норози бўлмасин, деб куйиб-пишарди.

Торозийнинг ўзиям йўл бемалол кўриниб турадиган жойга ўрнашди, атай шундай жойни танлади, чунки бу ўлкаларда от ўғрисидан кўпи йўқ, билиб бўладими, тунда шаппа босса...

Юлдузли, сокин тун эди. Одам, от ва тошбақа жим бўлишлари билан кичик-кичик шаҳватпараст юмронқозиқлар бир-бировини ишқий эрмакка чорлаб, чуриллашга тушишди. Улар ҳовлиқишар, олдинги калтакалта оёқлари билан қучоқлашишиб, дингиллаб сакрашар эди. Ҳовлиқишганига сабаб бу ерларнинг туни қисқа... ана, ҳув олисдан тумшуқларни қитиқлаб

салқин ҳаво уфура бошлади, икки-уч нафас олиб ул-гурмасингиздан қумга шудринг қўнади.

Эчкиэмарлар ҳам аллақачон шитир-шитир қила бошлашган, улар юмронқозиқларни пойлашар эди.

Мўъжазгина уя ёнида қоп-қора соя қотди, эчки-эмар кучини чамалаётгандек бўйнини айлантириб, яна тек қотди. Энди токи юмронқозиқ ишратдан маст бўлиб, осмондаги юлдузга қараб увлаш учун уясидан сал нарига кетмагунича, у соатлаб шундай ҳолда — қимир этмасдан, бўйнини чўзиб, ҳавони искаб, тева-ракка қулоқ солиб тураверади.

Торозий саҳродан таралаётган товушларни ички бир сезги билан бир-биридан фарқлаб ётар, кўзига уйқу илинмас эди. Хаёлида эса, энди қаёққа бораман деган ўй. Бу ўй уни ҳар гал бир ўзи ёлғиз қолганида, саёҳатлардан чарчаб кўнгли инсоний муомалаларни тусаганида қийноққа тутарди.

Охири бир қарорга келди: «Оризга бораман! Саройда Армоннинг отаси баланд нуфузда бемалол иш-лашимиз учун имкон сўраб, амир билан яраштириб қўймоқчи бўлган... Эшитишимча, Оризнинг ҳокими билан амир ўртасида гап қочибди, энди ҳоким Бухордан бадарға қилинганларнинг бошини силаётганмиш...»

Шитир-шитир товуш, сўнг умидсиз фарёд таралиб, унинг маънос хаёллари бўлинди. Торозий кўзларини асабий пирпиратиб, теваракка олазарак назар ташладию ойдинда ўлим олди талвасасида титраб ётган юмронқозиққа кўзи тушди.

Афтидан, эчкиэмар ишқий ўйиндан маст бир аҳволда, уясига борадиган йўлни ҳам йўқотиб, ҳатто ўз изини топа олмай қолган юмронқозиқни тоқат билан пойлай-пойлай, ахийри ниятига етган: юмронқозиқ чакалаклар орасида модасини ширин-тотли ҳолат оғушида донг қотириб, тамшана-тамшана чиқиб келгани ҳамано думи билан шип урган-да, биргина туртки билан белини чиқариб қўйган...

Кейин илоннинг думига ўхшаб кетадиган ингичка, силлиқ тилини чиқариб, юмронқозиқнинг кулранг танасини ялай бошлади — дашт майсаларидан пайдо бўлган иссиқ қон таъминини туяйин деб тананинг совишини кутиб ҳам ўтирмади.

Оғир, тушкун бир кайфиятда хўрсинганига кўра, тошбака ҳам бу воқеаларни кўриб тургани аён эди. Лекин Торозийнинг ҳайрат билан боқиб турган кўзига

кўзи тушиши билан юзини терс ўгириб, қонхўр эчки-эмардан заррача қўрқмаётганини, хўрсиниғи эса ёмон туш кўрганидан эканини билдириб қўймоқчи бўлди.

Тошбақанинг муғамбирлик қила олиши Торозийга ғайритабий туюлди... Ахир, шундай ланж бир махлуқ... у эчкиэмарни унутди. Шу дам оламжаҳон тошбақани ўрганиб чиққанига қарамай, бунақасини сира учратмаганини ўйлаб кетди.

У овлаган тошбақаларининг барчаси қўпол, калтафаҳм, ҳатто ўзларига тегишли бўлган масалаларда ҳам мутлақо бефарқ бўларди, бу эса худди малайя тошбақасига ўхшаб ақлли. Малайя тошбақасини бир синаб кўришганида, у кўзлари боғлиқ ҳолда айқаш-уйқаш йўллардан ҳам адашмай ўтган, ўткир бурни билан ҳид олиб, белгиланган манзилга етган ва сув солинган идишни топиб келган эди.

Дашт бўйлаб ўлимдан дарак берувчи бир хўрсиниқ таралди. Ҳуштак эмас, чалқанча ётиб олиб ҳадеб оёқларини типирчилатаётган юмронқозиқнинг чийиллаши ҳам эмас, атрофга бирданига ёғиладиган офтоб нури сингари сассиз-садосиз бир хўрсиниқ. Унинг саҳро бўйлаб таралиши юмронқозиқнинг сўнгги бор икки букилиб бошини думи остига тикиб, шундоғича қимир этмай қолган паллага тўғри келди.

Саҳрода содир бўлган ҳар бир ўлим шамол кўзгайди. Қумларни кунгира-кунгира қилиб учуриб шамол турди, майсалар чайқалиб кетди, туз тақирлари қасира-қусур қила бошлади. Қумтепаларнинг учи емирилди, қум ариқ-ариқ бўлиб, пастга шувиллаб оқаверди, турли инлар, уялар очилиб қолаверди, инлару уялардан нима бўлаётганига тушунмай эчкиэмарлар, юмронқозиқлар, юлдузларнинг ёруғидан норози бўлиб кўзларини қисиб олган дашт тулкилари чиқиб келаверди.

Бутун теварак-атрофни титратган ажал хўрсиниғи бир хил ҳайвонларга ов пайти, бошқаларига инларида ухлаб ётган маҳали етиб келди. Бу хабар овга кундузи чиқадиганларни сескантириб юборди, улар бирдан атрофга олазарак қараб қўйишди. Қари, кўр, шунинг учун кўзларини юмиб ухлашга ўрганган калхат эса қовоқларини очиб, табиийки, ҳеч нимани кўрмади, фақат, устига арча шохлари тўшалган қоянинг ёриқ жойидаги тошни тумшуғи билан дарғазаб тирнаб қўйди.

Эчкиэмар шошилмай юмронқозиқнинг қорнини ялаб

чиқди, кейин бошини кўтариб, зиёфат олдидан бировнинг ўзига халақит бермаслигига ишонч ҳосил қилиш учун атрофга бир-бир қараб чиқди — Торозий буларнинг барини ҳеч бир ҳаяжонга тушмасдан, бафуржа томоша қилди. Эчкиэмар бу атрофда ўзига халақит берадиган бирор нима тополмагач, юмронқозиқ қорнининг терисини тишлади, найзадек тўғри ва қаттиқ бўлиб қолган тилини бирдан қоринга суқди-да, эҳтиёт-корона, лаззат онларини узайтириб, ҳалиги махлуқчанинги ичларини кавлаштириб чиқди. Охири бир бўлак этни юлиб, лўқ этиб ютди. Сўнг сўлагини шилқиллатиб ичига тортди ва оёқларини керганча, қулоқларини динг қилиб, эҳтимол димоғида ҳали ҳам мазали гўштнинг лаззагини туйиб, пича жим қотди, фақат думлари миннатдор итникига ўхшаб ликиллаб турарди.

Бироқ юмронқозиқ сўнг бор хўрсинган пайтда бутун сахро бўйлаб тап-тақир дарёларнинг тубида ҳам, саксовулзорларда ҳам, қумтепалар бағрида ҳам, тоғдан тўкилган сариқ-қўнғир тошлар ораларида ҳам — қўйингки, бу маконда сахий табиатнинг ўзи уюштирган зиёфатбозлик бошланган эди.

Кундузи қорни тўймаганидан уйқуси қочиб қийна-либ ётган бирорта тошбақа ҳам имконият туғилганидан хурсанд бўлиб, ўз қурбони қумкаламушнинг устига мук тушди. Чиябўри подадан опқочиб келинган оққуйруққа қараб тишларини гижирлата бошлади. Сахрода ўлим юз бергани тўғрисидаги хабарни Торозий кўриб турган анави эчкиэмар эмас, ўша чиябўри тарқатган бўлиши ҳам мумкин.

Эҳтимол, бу ерларга ғам-ғусса келтирган ва шафқатсизликни бошлаб берган манави кучсиз бўрон бирор ерда бўлма илон қуённи энди ейман деб (қуённинг тумшуғидан момақаймоқнинг нордон барги ҳамда илдизининг ҳиди келиб, илоннинг димоғини қитиқлаганда) оғиз очган лаҳзада қўзғалгандир? Дабдабали зиёфатга чорлов бизнинг сайёҳимиз ҳордиқ чиқариш учун ётган қумтепа атрофидангина тарқашаи шарт эмас. Гўё юлдузлар карнай-сурнай чалиб, айланасига бир-бирига хабар тарқатаётгану сахрога заиф акс садо-ларигина етиб келаётганга ўхшарди.

Ҳар хил товушларга қулоқ солиб ётиб, Торозийнинг кўзи илинган экан, туйқус ёнгинасида тошбақа турганини кўриб дод деб юборишига сал қолди: тошбақанинг бесўнақай оёқлари нохос унга тегиб кетган эди.

Тошбақа хўжайиннинг олдига ҳимоя истаб келган

кўринади, бутун вужуди зир-зир титрайди. Шундай бўлса ҳам Торозийни безовта қилгани учун гуноҳкорларча, тумшуғини қумга эгиб тураверди.

«Ҳа, бу тошбақа бошқача экан, — деб қўйди яна Торозий. — Илонни ўлдирмайдиган, каламуш емайдиган, фақат ўт билан майса еб кун кўрадиган, қон деса даҳшатга тушадиган хилидан...»

Бироқ, кўриниши, қаерларда яшашидан қатъий назар, бир-бирдан минг фарқланса ҳам, ҳайвон зоти борки емакни барибир асли битта қонун асосида танлайди. Ўз вақтида Торозий тавсифлаб берган тимсоҳлар, баҳайбат калтакесаклар, эчкиэмарлар ҳаммаси қонхўр ҳайвонларга киради. Аммо тошбақалар ичида фақат ўт еб кун кўрадиганини ҳалигача учратмаган. Оёғи остида нафасини ичига ютиб ётган манави тошбақа бўлса, юмронқозиқни еб ташлаган эчкиэмарга ҳадиксираб қараб-қараб қўяди. Торозий унинг кўзларида нафақат ҳадик аломатини, балки чексиз нафрат нишонасини ҳам кўрди. У худди эчкиэмарнинг ваҳшиёна бу қилмишини қоралаётгандек қиёфада эди.

— Бу, сен, дейман, авлиё экалсан-ку, биродар! — деди Торозий ҳазил йўсинида ва тошбақанинг косасига шапатилаб қўйди. Сўнг қоронғида пайпасланиб унинг оёғини ушлади, у ердаги бўғинлардан асирнинг неча ёшда эканини билиш мақсадида ортиғини санашга тушди.

Юқоридан пастга томон кичрайиб борадиган садаф бўғинларни осонгина санаб чиқди, тошбақа эса оёқларини чўзиб, Торозий санаб бўлгунча сабр-тоқат билан кутиб тураверди.

Бўғинлар еттита — олтитаси ҳақиқий бўғин, еттинчиси эндигина учма-уч бўлаётган бўғин эди. Ушлаб кўрса, ҳали юмшоқ, сиртида садаф тангачалари ҳам йўқ, хуллас, тошбақанинг ёши йигирма еттида эди.

«Айни кучга тўлган жаноб!» деб Торозий мийғида кулди, шу билан бирга, чекига тушган тошбақа жуда унақа кўнгилдагидек эмаслигидан афсусланиб қўйди.

Тошбақа ҳали пешонасига ёзилган муддатдан учдан бирини ҳам яшаб бўлмаганига қарамай, одатлари қатъийлашиб қолган, жимитдай бўлса ҳам, ҳайвонларга хос ўзининг нуқтаи назарини топган эди, бу эса, маълумки, бўлажак тажрибаларни қийин аҳволга солиб қўярди.

Бунинг ўрнига, бошқа жиҳатдан эътиборга лойиқ — айёр, табиатан хушомадга, ўйнашишга мойил, қолавер-

са, ўт ейдиган хилидан, хуллас, ҳар қандай тошбақа-шуносда фикр қўзғатишга қодир эди.

Жойнга кириб ётаётиб, Торозий тағин эчкиэмарга қаради: у аллақачон овқатини еб бўлган, энди ҳозиргина зиёфат кечган жойни искаб-искаб юрар эди. Ниҳоят, изларни йўқотиш учун думи билан қумни титиб юборди...

VIII

Худди анчадан бери чакалакзор орасида пойлаб ётиб, сўнг лип этиб чиқиб келадигандек сахрони тун туйқус қоплайди, кундуз бўлса, аксинча, қумтепалар учидан анчагача тушгиси келмай туради, қумда шитиршитир товуш чиқариб керишади, эпкинга айланиб хўрсинади, бурганларни думалатиб энгил-бошини қоқади, сўнгра у бутадан-бу бутага кўчиб ўтиб, ўша ерга бекиниб олганча, юзини ҳар хил антиқа кўйларга солиб, қора шабнамни узоқ ялайди.

Ииртқичлар хўракбазмларини тугатиб олсин учун ҳам кундуз унча шошилмайди. Ялқов эчкиэмарлардан биттаси ниҳоят сўнгги парча гўштни ҳам қоринга жойлаб, бир бутани думига илаштириб, чакалакзордан чиқиб келади ва... бута кетиб очилиб қолган бўшлиқдан энди бир парча ёруғлик атрофга ғусса билан термилиб тураверади — Торозийнинг кўргани шу.

Маълум бўлишича, уясини тополмай сандироқлаб юрган ҳайвонларнинг сояси тун шарпалари экан, ўша соялар кўздан йўқолгани ҳамона тун ҳам ғойиб бўлади, ўрнини кундузга бўшатиб беради.

Бизнинг сайёҳимиз буни аллақачон сезган: мана шу соялар бўлмаса, сахрода зерикарли, кўнгилларга таскин ҳам, салқинлик ҳам бахш этмайдиган абадий кундуз ҳукмрон бўлар эди.

Сахрога фақат тунда жон киради. Кундуз эса ҳаммаёқ ўлик, маънисиз, вақт ва макондан холи бўлади. Ўзингизни ҳаётдан узилиб қолгандек сезасиз, оёғингиз остидаги чағир қум ҳам бу ерда ҳаётнинг тўхтаганига ишора, холос. Лекин Торозий тунда йўл юришдан чўчийди, унга ўзи ниманидир уйқудан уйғотиб юбораётгандек, нималаргадир халақит бераётгандек туюлаверади. Ва теваракдаги барча нарса унинг йўлига тўғаноқ бўлаверади, ҳатто қумда қолаётган от туёғининг изи ҳам Торозий қайрилиб қарар-қарамас шу заҳоти кўмилиб кетади. Қамғоқ ўзи кундузги ўтлардан сана-

лади, лекин ўша-да тунда қимирлаётганида уялаётган-дек бўлади. Сиз ҳам ёлғиз, қамқоқ ҳам ёлғиз, лекин кўнглингиз таскин истаб, унга бир қараб қўйсангиз тамом — ўша заҳоти бирорта дўнгнинг панасига бекиниб олади-да, то бу ердан кетмагунингизча кутиб ётаверади. Кейин ўғриқараш билан атрофга аланглаб, ўзига ҳам нисмаълум бўлган бир йўлга тушиб олиб думалайверади...

Торозий кундузлари ҳам истар-истамас йўл юради, ҳолбуки фақат кундузигина ҳеч нарсадан хавфсирамай юриш мумкин, ахир, саҳро тунда буткул йиртқичлар ихтиёрига бериб қўйилган бўлади. Тунда от ҳам кўп пишқиради, ҳадеб эчкиэмарларнинг думини босиб олаверади, туёғи уларнинг уясига ботиб кетаверади ва юмронқозиқлар жон аччиғида отнинг оёғига чанг солишади. От қоронғиликда йўл топиб юриш осонлигини билса-да, чўчийди. Кундузи эса, тўғри йўлдан юриб бораётганга ўхшайсиз, холос, аслида адашиб кетасиз. Мабодо манзилни топиб келсангиз ҳам, тасодифан шундай бўлганини сезиб турасиз.

Бас, мана, тонг ҳам отди, йўлга чиқиш керак эди. Торозий кўзларини ишқалади: оббо, ухлаб қолибди-ку. Қуёш нурлари аллақачон қумтепани айланиб ўтган, энди унинг оёқларига тушиб турар эди. Яна жиндай ётганида шишиб кетиши, ёноқлари осилиб, ияги оғирлашиб қолиши тайин эди. Ухлаб ётган одамнинг юзига эрталабки қуёш нури тушса, уни буриштириб қўяди, шунданми, Торозий уйғонганида от уни кўпинча танимай қолар, ҳуркиб ўзини ҳар ёққа ташлай бошлар эди.

Бирдан шовқин-сурон эшитилди. Торозий сапчиб ўрнидан турди. Тошбақа қумтепанинг этагида депсиниб турар, бунга сари отнинг жаҳли қўзиб ҳадеб уни тепишга чоғланар эди. Торозий қамчинини кўтариб дағдаға қилди, лекин от қайтмади, тошбақа эса оёқлари қумга шу қадар чуқур ботиб кетибдики, юришга ҳоли йўқ. Ҳимоя истаб тагин Торозийга калласини бурди, айни чоқда думи билан отни ёнидан ҳайдамоқчи бўлар эди.

Торозий қумтепанинг ёнбетидан сирғалиб уларнинг ёнига тушди-да, пўписага қамчинини кўтарди, лекин тошбақа тумшуғини яширишга улгуриб қолган бўлса ҳам, барибир от уни бир тепди!

Кейин ажаб мағрур қиёфада янада пастга эна бошлади, Торозий бор овозда қарғаганча қолаверди.

— Жин чалиб кетгурлар! — деб яна бир марта

бақирди. — Энди бошимга мунақа аҳмоқона қилиқларинг ҳам бормиди!

Тошбақа тумшуғидан қумларни тушириб оёққа туришга уринар, лекин тура олмас эди, яна қулади ва теваракка телбаларча мўлтираб, шу ҳолда ётаверди.

Торозий кечаси тошбақа билан бирга тунаган эди, шу атрофда отнинг излари ҳам пайдо бўлибди. Демак, эгаси билан ёнма-ён бир бегона махлуқнинг ётиши отнинг ғашини қўзғаган ва келиб туриб уни қаттиқ тепган. Ахир, Торозийнинг ёнида уни нафаси билан иситиб, кўчманчи қумтепалардан асраб, ҳамиша ўзи ётарди-да.

Отнинг бу ҳолдан қандай ҳайратга тушганини ва алам билан тумшуғини чўзиб, биқинларини қандай шиширганини тезда кўз олдига келтириб, Торозий кулиб юборди. Тошбақа унга ҳайрон боқди, бетндаги қора-қура тиришлар ёйилиб, бир чети ияккача борган оғзи ёқимсиз буришиб-кенгайиб кетди.

Торозий ижирғаниб, отни эгарлаш учун юрди. Тошбақа тумшуғини унинг қўлига суйкаб, тарафини олганига гўё миннатдорлик билдира бошлади.

— Уччига чиққан ялтоқ ҳам экансан-ку! — дея тўнғиллади Торозий кўнгли бузилиб. Сўнг тангачалар билан қопланган думини сийшалади. — Худди Фарруҳ иккалаларинг эғизакка ўхшайсизлар...

Сайёҳ эгарни тўғрилаб, қафасни маҳкамроқ тортиб қўйди, от эса офтобдан кўзларини қисиб, йўлга шай турар эди. Табиатан мағрур бу от, сўкиш эшитса ҳам, қамчин еса ҳам индамас, ёлғизликни, кўчманчи ҳаётни эгаси билан баҳам кўрар, мана шу итоаткорлиги, ҳамдам-ҳамқадамлиги учун ҳам Торозий уни яхши кўрар эди.

Торозий бир силтаниб отга минди-да, тошбақага кетдик дегандек имо қилиб, йўл бошлади.

Энди чакалагу қумтепаларнинг сўнги сояси ҳам ёйилиб кетган, қуёш бутун борлиқ тепасида кўнгишларни ғуссага чулғаб осилиб қолган. Тунда шамол уюб қўйган дўнгликларнинг сирти ҳали қотиб улгурмаган, қуёшнинг нури уни учидан то тубигача ёритиб турар эди.

Мана, калхат ҳам тепаликка қўнди ва шу заҳоти қум бўйлаб ёйилган нур уни қуршаб олиб, бижир-бижир қила бошлади, қушнинг теварагида ҳалқа-ҳалқа бўлиб айланаверди. Кўрган одамда, худди йиртқич қуш нурдан ясалган тўп ичида ўтиргандек, тўп сув юзасида

қалқигани сингари туманликда чайқалаётгандек таасурот уйғонар эди.

Фақат от туёқларининг остида, шўр ернинг сал тепасида ғира-шира қоронғилик сақланиб қолган. Қуёш нурлари туз дончаларида аранг бир йилт этиб, орқага қайтади, чирсиллайди, сачраётган учқунлари камалак ранглариде товланади. Мабодо шу пайт биронта от ўғриси сайёҳнинг кетидан пусиб келаётган бўлганида, ғаройиб манзарани кўрарди, гўё от ерда юрмасди, ҳалиги учқунларга оёғини куйдириб олишдан чўчиб, ердан сал баландда учиб бораётганга ўхшарди...

Бизнинг сайёҳимизнинг орқасидан фақат иккита юмронқозиқгина кузатиб қолаётган эди, холос. Орқа оёқларида тик турганча, такаббуруна чиқарилган қоринчалари устига олдинги калта оёқларини қўйиб, турмушнинг пучлиги ҳақида бош қотиришар, ора-орада атрофга қараб қўйишар эди. Иккалови ҳам Торозийни дарров таниди, чунки Торозий йўлидан адашган одамдек аввал ҳам бу ерлардан уёқ-буёққа ўтган. Унинг кетидан маъюс-ғамгин қолишларининг боиси эҳтимол шудир.

Бироқ бу жойлар қанчалик зерикарли, юракни сиқадиған бўлмасин, Торозий ҳар гал саҳронинг камгарин ҳаётидан ўзига хос гўзалликларини илғар эди.

Ҳозир унинг фикри-ёди иложи борича тезроқ Оризга етиб боришда, етса турқида мусибат ифодаси қотган манави тошбақани Армон иккаласи тезроқ ўрганиб чиқишса...

Ёлғизликни Торозий айниқса саҳрода кучли ҳис этарди. Албатта, ёнида ҳеч ким бўлмагани учун эмас. Ҳаракат фақат сароб ва хомхаёл бўлган бу макон унинг кўнглини безовта қилар эди.

Атрофингиздаги бор нарса ҳаракатсиз қотган ва шу туришини ҳақ деб билган бўлса, бу ҳаракатингиз уларнинг назарида ҳақиқатга қарши бўлиб туюлади, деб фикр юритарди сайёҳимиз тез-тез. Гарчи шошадиган жойи йўқ, уни ҳеч ким кутмаётган бўлса-да, сабрсизлик билан ҳадеб отни қичайверишининг сабаби шу. Олдинда бирор қумтепа ё чакалакзорни кўрса, салқинда дам олиш ниятида от ҳам шошиларди. Худди орқаларидан биров кузатаётганини ҳис қилгандек. Мана, ҳозир ҳам, жарликдан чиқар-чиқмасларидан, Торозий олдинда бирдан ўзларига қарата аллақандай хира нур юборган бир қумтепага кўзи тушди.

От пишқира бошлади ва калласини четга буриб, қадамини секинлатди.

Лекин сайёҳ отини ҳамон савалар, тезлар эди, ноилож от хавотирланиб қумтепага яқинлашди. Бирдан Торозий оти бекорга тайсаллаб қолмаганини англаб қолди ва уни беҳуда савалагани учун хижолат тортиб, отдан сакраб пастга тушди.

Ҳа, бу қумтепа шу кеча ўзлари ариғида тунаб қолишган қумтепа эди. Ёнбетидаги манзаралар таниш, ариқчалари ҳам ўша, ҳатто туёқ изларини қум босиб улгурмабди...

Фақат чўққиси сал юмшаб, оз-моз тўкилибди — қумтепанинг айланма йўл билан сайёҳни қувиб ўтганини шундан билса бўларди. Демак, Торозий ҳали жарликда турган пайти қумтепа илгарига ўтиб олган ва ҳеч нарса кўрмагандек, йўлларига кўндаланг бўлган.

Торозий дарбадар ўтаётган умри давомида бунақа қора қумтепаларни кўп кўрган. Улар ёлғиз сайёҳлар, бутун бошли карвонлар кетидан эргашиб юришади, мақсадлари — йўлдан оздириш. Кундузлари пана-паналаб ўрмалашади, тезроқ қоронғи тушишини кутишади. Дўнгликларнинг, чакалакзорларнинг орқасида дамларини чиқармай пойлашади. Одамлар ҳориб, уйқуга кетганларидан кейин кўринг уларнинг хавфли ўйинини: оёқ учида юриб келишади-да, одамларнинг йўлини ҳар томондан қуршаб тўхташади. Сайёҳларни чалғитиб юбориш ниятида шаклу шамойилларини таниб бўлмас қадар ўзгартириб олишади — ё минора сингари бўй чўзишади ёки аксинча, пакана-па ана тизма бўлиб ёйилиб кетишади. Шамол уларнинг қиёфасини тўғрилаб қўйса, жарлик ўз бағрига олиб, кўздан пана қилади.

Ёки бошқача ҳол ҳам рўй беради: қора қумтепалар сайёҳларни ҳайратга солиб тагин, айтайлик, кечаги қиёфада қаршиларидан чиқади. Шунда сайёҳ, нуқул дарди бедаво йўлдан юриб, яна кечаси тунаган жойимга келиб қолдимми, деб ўйлайди.

Қумтепа ёнида от безовталаниб типирчилай бошлади, тошбақанинг башарасида эса тасвирлаб бўлмайдиган шунақа бир даҳшат балқиган эдики, ҳатто қумтепаларнинг бунақа одатини яхши биладиган бизнинг совуққон сайёҳимиз ҳам қаттиқ ташвишга тушиб қолди.

Қумтепа энди уларнинг гоҳ ўнг томонида, гоҳ чап томонида пайдо бўлаверади — кета-кетгунча энди шу

ҳол. Унийғ ёнига бошқа қумтепа ўрмалаб бориб олиши ҳам мумкин, кейин отлиқ одам билан тошбақани улар биргаликда таъқиб қила бошлашади ва то олдинда бирор воҳанинг нафаси сезилмагунча келаверишади. Сўнг, энди бошқа дарбадарларни излаб орқаларига қайтиб кетишади...

Ўтган сафар Оризга бораётиб Торозий саҳродан ҳали калхату чиябўрилар ташиб кетмаган отнинг ўлигини кўрди. Сал нарироқда тўхтаб, шу пайтгача ўзини таъқиб қилиб келган қумтепанинг хатти-ҳаракатларини қизиқиш билан томоша қила бошлади: қумтепа отнинг ўлигига қараб ўрмалади, етгач, устига шув-шув қумини тўкиб, бутунлай қоплаб олди.

Ниҳоят, Торозийни кўздан қочириб қўйишдан чўчигандек, қумтепа бир сесканди-да, сайёҳ яшириниб олган чакалакзор томонга қараб ўрмалади, ҳалигина отнинг ўлиги ётган жойда эса, ғажиб ташланган суяқларигина қолди.

Мабодо қора қумтепа йўлакай эчкиэмару юмронқозиқларнинг уяларини ҳам босиб олса, бу махлуқчалар ваҳимада ўзини ташқарига отмайди, уяларини ташлаб қочмайди, чунки улар биладикки, худонинг бу ҳайвончалари қоринларини тўйғазиб олмагунча, қумтепа назокат ила кутиб тураверади.

Бундан ташқари, оқ қумтепалар ҳам бор. Лекин улар анчагина эринчоқ бўлади, жуда секин, истаб-истамай ўрмалашади, ўрмалаганда йўлакай қиёфаларини ўзгартириб боришади. Шамол уларни бирор тош ё бутанинг гирдида тўплайди ва улар то шу тош ё бута қумтепанинг ичида мустаҳкам умуртқага айланиб кетмагунча, катталашиб бораверишади.

Таянчини топди, энди бир жойда абадий тураверадими, деб ўйлайсизми? Қаёқда. Сал шабада эсди дегунча бўлмай оқ қумтепа тагин шувиллаб оқа бошлайди, емирилади, сўнгра яна бошқа бирор тош ё бута ахтариб, ўрмалаб кетади. Дунё яралгандан бери уларнинг билган иши шу — доим турланиб туришади, миждов, биргина шу зерикарли ташвиш билан банд. Совуқ, ўнғайсиз бўлишларининг боиси шундан, уларнинг ёнбағирларидаги шабнам ҳам узоқ қуримай туради. Торозий бир нарсага аллақачон сезган: оқ қумтепаларга ҳайвонлар ҳам истаб-истамай ин қуради, қуш ҳам қўнавермайди. Мабодо қўнса, ўша заҳоти ижирғаниб, оёқларини қоқа-қоқа, қора қумтепаларни истаб учиб кетади, нега деганда, саҳро уларни ўлганларнинг хоки-

дан юзлаб йиллар давомида заррама-зарра тўплаб шундай ҳолига келтирган...

Торозий отга минди-да, қумтепани айланиб ўта бошлади. Тошбақа ортига қарай-қарай, уларнинг изидан тушди. У ҳам қора қумтепанинг сирларини англаганга ўхшар эди. Бояги ғамгин тиришлар ёйилиб, энди мамнуният балққан башарасидан, бу сир унинг дунёсини ҳозирча номаълум, лекин кўнгилга яқин алланарсалар билан бойитган кўринар эди.

IX

Бошдан-охир олақуроқ кийим кийиб чиққан Армон қалъа деворидан ташқаридаги бир тепаликда, от устида бетоқат-безовта ўтирар эди. Узоқда Торозийни кўриб отини пастга елдириб кетди. Бирор ўн қадамлар қолганда эгардан тушиб унга пешвоз чиқди, фасоҳат ила узундан-узоқ ҳол-аҳвол сўрашгач, устозининг ҳам отдан тушишига кўмаклашиб юборди.

Ташқи кўринишидаги унча-мунча олифталикка қарамай, Армон жиддий, олижаноб йигит эди, устозига ҳам сидқидилдан ихлос қўйган.

Торозий унинг ожиз томонларини ҳам билади, бироқ садоқати боис кўпини кечириб юборади. Ҳозир ҳам шогирди билан қучоқлашиб кўришдию вужудидаги асабий таранглик бир қадар юмшаб, оёқлари бўшашаётганини ҳис этди. Ва жилмайганча, тошбақага ишора қилди.

Тошбақа турқини бужмайтириб, ерга ётиб олди.

Аввалига Армон тошбақага унча эътибор қилмади, устозига ҳадеб шоша-пиша нималарнидир гапиришга тушиб кетди. Лекин Торозий ҳозир унга қулоқ осадиган ҳолатда эмас, вужудида рўй берган кескин ўзгариш асабига ёмон таъсир этишидан хавотирда эди. Кўнгли айниди, бу эса мазаси қочаётганидан далолат. Торозий тез-тез йўталиб, кўнгил айнишини босиб юборишга уринди.

Армон уч кундан бери устозининг пойқадамига мунтазир бўлиб, шаҳардан ташқарида ётиб юрганини бутун тафсилотлари билан сўзлаб бераётган эди, Торозий:

— Ҳа, мен узоқиб кетдим,— деди пойинтар-сойинтар.

— Ҳов анави қапада,— дея Армон тепалик ёнида қорайиб кўринаётган бостирмани кўрсатди. Худди Торозий унинг бу ерда ётиб юрганига ишонмай қолади-

гандек алоҳида таъкидлаб айтди.— Ғаройиб ҳодиса, устоз... Хўжа Аҳмад Яссавий тариқати муридларидан Асадулло деган йигит сизни уч кеча-қундуз пойлаб чиқди... Шу ернинг ўзидаёқ сиз билан масала талашмоқчи эди... «Ялқовлик тароналари» билан «Олампаноҳ қабулида» рисоаларингиздан шунақа бир зиддиятлар топганмишки... Кейин шу зиддиятларнинг учини бирлаштириб, бирор фойдали хулоса чиқармоқчиймиш... Нақ Яссавий таълимотини бойитадиган дегандай...

— Фойда дедингизми?— Торозий ўзини қўлга олиб, мийғида илжайди.— Начора, ихтиёри ўзида... Зиддиятлар эса... Муҳаббату нафрат, ҳамдардлигу ёвузлик, гул-гул яшнашу турмуш қаршисида нотавонлик кимники қийноққа олса...— Торозий фикрини яқунлаёлмади. Илҳомланиб баланд оҳангда жўшиб гап бошлашга бошлади-ю, бирдан чарчади, сўнг қўл силкиб қўяқолди.

Шундан сўз очиб, одамови, камгап устозини қийнаб қўйганидан Армон ҳам хижолатга тушди. Бунинг ўрнига дарҳол шаҳарга йўл олганлари маъқул эди, у ёқда Торозийга уй-жой тахт қилиб қўйилган.

Тошбақанинг безовта бўлаётганини, ҳадеб ҳар ёққа аланглаётганини пайқаб, Торозий имо қилди:

— Жонивор сирли, лекин ўлгудай қўрқоқ. Бўйнидан арқон ташлаб олмасангиз бўлмайди, шаҳарнинг эрмакталаб бекорхўжаларидан қўрқиб юрмасин тағин...

— Отимга ўнгариб олсам-чи?— деб сўради Армон. Лекин ҳали яқин бормасиданоқ, тошбақа қапа томонга қочди. Шу чоққача эринчоқлик билан, ҳориб-чарчаб юриб келган тошбақа шундай эпчил бўлиб кетдики, асти қўяверасиз...

Торозийнинг хаёлига ялт этиб бир фикр келди.

— Армон! Қувманг! Майли, қапага кириб олаверсин, биз шаҳарга кетаверамиз. Керак бўлсак, ўзи бизни топиб олади. Бўлмаса... унда ихтиёрини ўзига қўямизда.— Гапларини тошбақа ҳам эшитаётганига, тушунаётганига амин ҳолда Торозий яна нималарнидир айтмоқчи бўлди. Тошбақанинг кўп жиҳатлари унинг тахмини тўғрилигига гаров, ишонмаслик мумкин эмас эди.

— Ҳа-я...— дея Армон чопағон тошбақанинг орқасидан қўлини силкиб қўйди.— Қапага пойлоқчи қўяман...— деб Торозийга қараб кела бошлади. Сайёҳ бўлса аллақачон отига миниб олган, тошбақанинг ҳар бир ҳаракатини кузатаётган эди.— Рост айтасиз, ғаройиб жонивор экан,— деди шивирлаб Армон.— Майдақадам

жаноблар ичида бунақа чопағонини сира кўрмаганман...

— Кўзим билан кўрганларимни айтсам гапларимга ишонмайсиз,— деди Торозий сирли қилиб.— Отингизнинг эгарини тўғирлаётган бўлиб, пича кутинг эди, кўрасиз: тошбақанинг ўзи бош эгиб келади олдимизга.

Армон атай отининг гоҳ у, гоҳ бу туёғини кўздан кечира бошлади, туёқлари мустаҳкам тақаланганми, йўқми эканини текширди, айни чоқда, кўз қири билан тошбақага қарашни ҳам унутмади.

Тошбақа бу ўйинни сезиб қолдими, капанинг ёнида тўхтаб, ўт-ўланни ҳидлай-ҳидлай, жойида депсиниб тураверди. Гўё эгасининг сабр-тоқатини синамоқчи бўлиб, атрофидан хира пашшани қўриган тахлит ҳадеб калласини чайқар, у ҳам атай вақтни чўзар эди...

Торозийнинг тоқати тоқ бўлиб, ер тепиб Армонга қичқирди:

— Чақиринг пойлоқчингизни!

Армон ҳовучини оғзига карнай қилиб, чўзиб қичқирди:

— Обидто-о-ой!

Шу заҳоти яроғ-аслаҳасини жаранг-журунглантиб норғул бир йигит пусиб ётган чуқуридан чиқиб келди. Унинг хушфеъл экани ҳатто мудроқ кўзларидан ҳам билиниб турарди.

Келди-да, азиз меҳмонни кута олмай ухлаб қолгани учун ўзини ниҳоятда гуноҳкор ҳис қилиб, Торозий билан, олдиндан ёдлаб олган сўзларини айтиб, узундан-узоқ саломлаша кетди, лекин бизнинг сайёҳимиз унинг ҳаяжонига озгина сув сепиб қўйди.

— Қапага боринг-да, ҳов газанданинг яқинига бировни йўлатмай пойлоқчилик қилинг!— дея қамчинининг учи билан тошбақага ишора қилди.

Йигит қиличини шартта қинидан суғуриб, ёнламаси билан кўксига босди.

— Бош устига!

Сўнгра қапага қараб чопқиллади.

Тошбақа ўзига пойлоқчи этиб тайинланган бу одамнинг ёвқур қиёфасидан ваҳимага тушиб, ортиқ чидаб туролмади ва даҳшат ичида пилдираб Торозийнинг олдига қайтиб келди.

Обидтой бўлса, тошбақанинг кетидан юришини ҳам, юрмасини ҳам билмай, уялиб тўхтаб қолди... У Торозийнинг жодугарлик ишлари тўғрисида кўп эшитган, бинобарин, нафақат олимнинг ўзига, ҳатто унинг мана-

ви таъвия тошбақасига ҳам ҳурмат кўзи билан қарар эди.

— Мана,— деди Торозий енгил хўрсиниб, сўнг Армонга ўгирилди:— Энди бемалол отингизга ўнгариб олаверинг. Пойлоқчидан қўрққанидан ақли ҳам жойига келиб қолди.

Тошбақа эса, ўзининг ҳамишалик ҳолатида — калласини итоаткорона солинтириб, аллақачон Армоннинг ёнига бориб олган эди.

Армон бирмунча ҳадиксираб уни қучоқлади, лекин ердан уза олмади: ҳар ҳолда, жониворнинг оғирлиги икки одамнинг оғирлигидан кам эмасди. Ёрдамга Обидтой шошилди, фақат, бундай ёвузкор қиёфада тошбақани тагин қўрқитиб юбормаслик учун бошидан дубулғасини ечиб қумга иргитди, кетидан қиличини ҳам отди. Сўнгра иккаласи тошбақанинг оёғидан ола бошлашди. Обидтой махлуқнинг қулоғига нимадир эркаловчи сўз шивирлади. У ўзича ҳадеб куймаланаверар, тошбақага сал бўлсин-да озор бериб қўйишдан чўчиб, қаттиқ хавотирланар эди.

Ниҳоят, тошбақани отнинг белига кўтариб қўйишди, бироқ боши босиб кетиб бўйни пастга осилди, натижада эгарни олиб ташлаб уни арғумоққа кўндалангига жойлаштирдилар.

У ўлар ҳолатда эди. Тошбақа-да. Асабий тарангликдан оёқлари букилмай қолган эди, аммо отга миндирилгач, қулайроқ жойлашиб олиш учун қимирлай бошлади.

— Ана бу бошқа гап,— деди Торозий кўнгли тўлиб ва шаҳар дарвозаси томон йўл бошлади.

Қолганлар унинг кетидан шошилишди. Обидтой қўлида от жилови, ишқилиб тошбақа сирғалиб кетиб ерга шалоплаб тушмасин-да, деган хавотирда орқасига қараб-қараб қўярди.

Меҳмонни шаҳарга ўзи бошлаб кириш учун Армон Торозийни қувиб ўтди. Торозий эса отда тетик, савлат тўкиб ўтирар, Армон кутиб олган пайтдаги ҳорғин, лоқайд одамга ҳозир сира ўхшамас эди.

Кутилмаганда сайёҳимизнинг кайфияти яхши бўлиб қолди, балки қадрдон кишиси ҳозир ёнида эканидан, келишига ҳозирлаб қўйилган уйда олажак роҳат-фароғатни тасаввур қилганидан шундай бўлгандир. Саргардон ҳаётдан лоақал салга қутулади-ку, ҳордиқ чиқаради-ку, ахир! Шундан кейин қайта изланишларга, илмий фаразларга, хуллас, ўзининг кўзи олдида ўзини

улуғлайдиган, ҳаётига жўшқинлик ҳады этадиган ни-майки бўлса, барчасига яна иштиёқ уйғониши мумкин.

Илмли меҳмоннинг келаётгани дарвозабонга аввалдан шипшитиб қўйилган чоғи, Торозийни ичкари киритаркан, у шоша-пиша орқасига тисланди.

Айни чоқда, бу қадар йирик тошбақага кўзи тушиб, махлуқнинг ўзига ташланиб қолишдан хавфсираётгандай, беихтиёр қўлини бошига пана қилди. Бақирмоқчи ҳам бўлди-ю, лекин ички ҳаяжонини сездириб қўймаслик учун дарров тескари ўгирилди. Шу билан бирга, мўтлақо бепарво кўриниб қолмаслиги ҳам лозим. У Армонга қараб гўлдиради:

— Азиз меҳмонимизни мунтазирлик билан кута-кута, ахийри бундай бахтга мушарраф бўлганингиздан камина ҳам шодман!— Яна нималарнидир қўшгиси, Торозийнинг ёнига чопиб бориб, уни кутиб олган мана-ви олижаноб кишилар уч кечаю уч кундуз қапада яшаб ёмғирда шалаббо бўлганларини ўз кўзи билан кўрганини гапириб бергиси келди. Аммо... Обидтой унга бу одамнинг таърифини роса келтирган, айтганки, Торозий Қуръонни ёддан билади. Арасту, Луқмони Ҳаким, ибн Сино рисоаларини, табаррук Фирдавсийнинг «Шоҳнома»синию Хўжа Аҳмад Яссавийнинг барча муқаддас китобларини сув қилиб ичиб юборган... Дарвозабон эса табиатан тортинчоқ одам, шу боис бундай улуғ инсон қошида кўнглидагиларни айтолмай қолди.

Обидтой — кейинги кунларини дарвоза оғаси билан ҳамсуҳбатликда ўтказган, кўпи ёлғон ишқий саргузаштларидан ҳам айта-айта қарийб дўстлашиб кетган шу ўзимизнинг Обидтой бирдан кеккайиб қолди, уч кунлик улфатининг ёнидан ўтаётганда ҳатто унинг саволига жавоб қайтармади, фақат боши узра қиличичи икки марта сермаб қўйди, холос.

Шу тахлит улар аввал кимсасиз майдонни кесиб ўтишди, кейин бир кўчага чиқишди. Йўловчилар уларга йўл бўшатиб, ўзлари деворларга қапишиб олишарди. Савдо аҳли шарақ-шуруқ этказиб, дўконларининг дарпардаларини тушира бошлашди — улар мутлақо эсанкираб қолишган, кўчага чопиб чиқишни ҳам, ё қазноқпазноққа кириб яшириниб олишни ҳам билмай туришар эди.

Одатдан ўзгачароқ бу тантанали юриш мана бундай тартибда ўтмоқда эди: олдинда шаҳардаги нуфузли қозининг ўғли Армон — совуққон устозига тақлид қилиб, паришон қиёфада қадам ташлайди, унинг кетидан

товонини босиб олай-босиб олай деб от келмоқда, эгарда тик қоматли, келишган, зоҳидларга ўхшаб кетадиган Торозий ўтирибди, улардан сал орқада қиличинни тик тутиб Обидтой отни етаклаб олган, от устида эса — тошбақа. Ўлай-ўлай деб турган бу ҳайвон қандай йиқилмай келяпти — номаълум...

Барчанинг нигоҳи, табиийки, тошбақада. Оломон ҳозир ҳайратдан хитоблар қилишга, кўрган нарсаларини бор овозда муҳокама этишга шай эди, бироқ ўзларини хотиржам, ҳатто бир оз бепарво тутиб, ҳаяжонларини босиб тураверди. Ахир, жинни-пиннича ишлари билан эл орасида машҳур бу олимлар анов газандани бекорга овлашмаганини оломон миясининг қайсидир нуқтаси билан тушунарди-да. Аслини олганда-ку, улар кўпроқ Армоннинг ғазабидан чўчиб туришарди. Вақти келиб, қозининг ўғли ёшига ё мавқенга қарамай, ким бўлишидан қатъи назар пачакилашиб ўтирмас, таъзини бериб қолиши мумкин.

Тижорат аҳлининг ҳар хил бўлмағур миш-миш тўқишларига сабаб бериб қўймаслик учун Армон эрмакталаб жамоат томонга бир марта ҳам қараб қўймади. Юрган йўлида Торозийга бир нималарни ғоят ишонч билан, шундай оҳангда ҳикоя қилиб берардики, бизнинг тошбақашуносимиз охири ўзини тутолмай, эгардан учиб кетгудек бўлиб, хахолаб юборди.

Шу тариқа бамайлихотир суҳбат қурганча, унчамунча юриб қўйдилар. Тўғри кўча уларни аста-секин баландликка олиб чиқиб қўйганини ҳам сезмай қолишди. Баландликда искандария усулида қурилган оқ устунли бир иморат қад тиклаган, бу иморат шаҳардаги бошқа мусулмон уйларига сира ўхшамас эди.

Торозий уйга хавотирланиб қараб қўйди, хаёлида эса... ҳозир уни шу ерда ишлайдиган биронта хира амалдор эзиб сўроқ қилади, унга узоқ тушунтиришга тўғри келади, кошки тушунса... оддий-содда қилиб тушунтиришга минг уринмасин барибир тушунмайди, кейин Торозий юрагида бир тош билан кетишга мажбур... Сайёҳнинг хаёлида шу каби ўйлар ғужғон ўйнаб унга тинчлик бермасди. Лекин бахтига уйдан ҳеч ким чиқмади — улар уйнинг темир панжараларини ёнлаб ўтиб кетаверишди ва яна гавжум бир кўчага кириб қолишди.

Ориз шаҳри тошбақа ушланган шаҳардан кескин фарқ қилишини Торозий бир қарашдаёқ илғади. Оризда айланма кўчалар ҳам, ғорлар ҳам йўқ, уйлар нуқул

тепаликларда жойлашган, синчиклаб қарамаса, дарров кўзга ташланавермайди — бу ҳам душманларни чалғитиш учун мўлжаллаб қилинган айёрлик-да.

Ҳар бир дўнгликда биттадан ҳашаматли уй жойлашган, кўчалар шунга келиб тақалади. Шу ҳашаматли уйнинг ёнидан ўтиб, билдирмасдан кейинги тепаликнинг пойига тушса, кейин яна тепаликка ўрмаласа бўлади...

Ориз шаҳрининг қурилиш сирини ўрганишга беҳуда уринманг, ёт кишилардан уни сир тутишади. Мабодо бу сирни очганларида ҳам, худди Денгизхон юртида бўлганидек, ҳалиги ёт киши бунинг эвазига жазо олиши лозим.

Хаёлида шундай антиқа ўйлар билан банд бўлиб, кўча аллақачон юртда қолиб кетганини, энди улар тепаликда — катта бир уйнинг олдидаги майдонда туришганини Торозий сезмай қолди.

— Етдик, устоз! — деб хитоб қилди Армон енгил тортиб.

— Наҳотки? — Торозий тўхтаб, бирдан ҳушига келди. Уйга у қанча тикилмасин, барибир таниёлмади.

Армон олимнинг нигоҳидан сал эсанкираётганини сезди: одатда, кўп бегона хонадонларда ётиб юрган, бунисида ҳар ҳолда аввалгиларидан ёмон бўлмас, деган умидда энди янги жойга кўникишга тиришаётган одамнинг нигоҳи шундай бўлади.

Армон ҳайрон сўради:

— Танимадингизми, устоз? Ахир, сиз шу ерда яшгансиз... тўрт йил олдин.

— Ростданми? Ҳа, ҳа, эслаяпман... — деди Торозий. Аслида, бу уйни у энди кўриб туришим, деб баҳслашишга ҳам тайёр эди. Хотираси ғалати: бир пайтлар ўзи қўноқ бўлган уйларни бутунлай — ташқи кўринишларию ички тузилишлари билан қўшиб унутиб юборади.

Ҳар қайсиси бир хилда қаттиқ, қайсисидан бегоналарнинг ҳиди анқиб турадиган кўплаб ўрин-жойларда ётиб чиққан мусофирнинг табиати шундай эди. У Бухородаги ўзи туғилиб ўсган уйни ҳам фақат ранглар, ҳидлар, шаклларнинг мураккаб қурамаси ҳолатида эслар, кўпинча, ҳатто ҳеч нарсдан ҳеч нарса йўқ кўзига айвон тоқчасида турган ёғли кўк хум ёки шифтда лип-лип этиб ўргимчак билан қувлашмачоқ ўйнайди.

ган бир парча нур кўриниб, юрагини ғусса чулғаб олар эди. Торозийнинг болаликдан қолган бор-йўқ хотиралари шулар...

Лекин Армон рост сўзлаётган эди: Торозий мўғул даштларидан қайтаётиб бу уйда бир марта қўноқ бўлган. У ёқларга эса, Бухоро савдогарларига қўшилиб бориб қолган. Тасодифни қарангки, чанг-тупроққа беланган туяларда роса йўл юриб, бирдан аллақандай қабилаларнинг улкан базми устидан чиқиб қолишган эди ўшанда. Қабилла аҳли ҳар бир гапни, худди зуваласини тилда роса пишיתיб олгандай чертиб-чертиб, қисқа-қисқа ифода қиларкан. Уларнинг гап-сўзларига кулоқ солиб, ичишларига, худди бу поёнсиз бўшлиқ торлик қилиб қолгандай, худди бошқа ерларнинг тоза ҳавосидан симириш истагида юраклари зиқ бўлиб ёнаётгандек, маст-аласт ҳолда кўйлақларини ёқавайрон қилиб ўринларидан сапчиб туриб кетишларига, ҳозиргина шу одамларга ҳукмдор этиб сайланган ва энди Чингизхон деб ном олган Темучин қизғиштоб мийғида қувлик билан кулаётганига қараб туриб Торозийнинг хаёли қочди: Бухородан анча олис бу даштларда аста-секин шундай бир куч йиғилаётган эдики, беш-ўн йил ўтмасдан бу куч бошқа мамлакатларни босиш учун қирғоғидан тоша бошлаши аниқ.

Чингизхон сийловидан бошлари кўкка етган савдогарлар Торозийни Оризга келтириб қўйишди-да, ўзлари яна қадрдон йўллардан Бухоро сари ўтиб кетаверишди. Албатта, бу телбатабиат ҳамроҳлари ўзи келтирган совғаларни шаҳарнинг барча гадоларига тарқатиб, ўша заҳотиёқ ўтириб «Ёввойи кўчманчилардан қалъаларни ҳимоя қилиш тўғрисида» деган ҳарбий рисола ёза бошлашини у савдогарлар хаёлларига келтиришмаган эди. Торозий бу рисола туркий тилда ёзди. Туркий тилнинг қисқалигини, лўндалигини у қадрларди.

«Душман учун энг қийини — шаҳарни қамал қилиш, — деб ёзар эди Торозий. — Агар қалъа мустаҳкам, шаҳарликлар эса жасоратли бўлишса, таҳликага тушиб қолишмаса, дастлабки ҳужумда кўчманчилар лашкарнинг учдан бир қисмигача талафот бериши мумкин.

Лашкарнинг бир қисмидан айрилгач, кўчманчилар энди найранг йўлига ўтишлари — худди бутунлайга қайтиб кетгандай бўлиб шаҳардан анча олисга чекинишлари мумкин. Ирода сусаймасин десалар, шаҳар-

ликлар бундан ҳаддан ташқари, суюниб, ғалаба нашидасига берилмасликлари лозим. Унинг ўрнига айғоқчи юборсинлар, улар кўчманчиларнинг шаҳардан қанча узоққа чекинишганини билиб келишади.

Кўчманчилар қайсар халқ, улар ҳеч қачон ўз мақсадларидан воз кечишмайди. Ҳозир шаҳарни ташлаб қайтиб кетишса ҳам, орадан бирор икки йил ўтказиб, қалъа дарвозалари очиқ бўлган пайт тўсатдан келиб қолаверишади.

Шаҳарнинг девори хитой деворига ўхшаб мустаҳкам эканини кўрганман, бундан ташқари яна қалъадан то олисдаги қишлоқларга чиқиб борадиган қилиб ладим йўллар қазилса ёмон бўлмас эди, шундай қилинса, шаҳарликларнинг бир қисми бу махфий йўлдан орқага ўтиб олиб, кўчманчиларга кутилмаганда орқадан зарба беришлари мумкин бўларди. Қисқаси, душман исканжага олиниб, ҳам олдиндан, ҳам орқадан яксон қилиб ташланар эди...» Ва ҳоказо... Торозий шунақа узун рисола битардики, бунда лашкарбошиларнинг саховату ҳимматлари, қалъаларни бузадиган қуроллар ҳақидаги мулоҳазалар ҳам, уларни зарарсизлантириш йўллари, лашкар орасидаги интизом, уларда ғалабага ишонч руҳини лашкарбошилар қандай сингдиришлари, қочоқлик, ўз халқини таловчи ва шилувчиларга бериладиган жазолар, лашкарнинг озиқ-овқати масаласи хусусида гап борарди. Бироқ рисола муаллифи кўчманчиларнинг аввалдан ўзаро аҳил яшаб келган мамлакатларни, элларни бир-бирига гижгижлаб қўя олиш маҳоратларига алоҳида аҳамият берди. Чиндан ҳам, улар маккорона фитналар уюштиришга жуда уста халқ. Ўз пушти камаридан бўлган ўғилни отага, бир вилоят ҳоқими бўлган акани бошқа бир мусулмон вилоятининг ҳукмдори бўлмиш укага оппа-осон қарши қилиб қўяди, кейин уканинг ҳам, аканинг ҳам бошини олиш учун қонқариндошлар ўртасида ўзи туғдирган низодан фойдаланади...

Турондан то Ироққа, Жайҳундан то Фуротгача ерларда жойлашган барча юртларнинг ҳукмдорларига биттадан юбориш ниятида Торозий ёзганларини шошилмасдан оппоқ қоғозга қора ҳарфларда неча кун кўп нусхада кўчириб чиқди. Ўша ҳукмдорлардан фақат биттасидан — Майяфарикия подшоси Малик Ғозийдангина жавоб келди. Торозий юборган қўлёзманинг ҳошиясига дилгир форс тилида «Савдойининг алаҳлаши» деб ёзиб қўйилган эди...

Торозий ажабсиниб қараб турган бу уй ёғочдан тикланган, болохонали бўлиб, кўҳналигидан синчлари қисирлаб турарди. Тўрттами, бештами ихчам-ихчам чўзинчоқ деразаси бор биринчи қават тепадагисига қараганда анча паст кўринади, болохонанинг оғирлиги уйнинг бир қисмини ерга киргизиб юборган гўё.

Уйнинг деразалари кўп бўлса ҳам, деворларни айланасига чирмовуқмисол ўсимликлар қоплаб кетганидан улар кўринмасди. Саҳроларда ўсувчи йўсинга ўхшаш бу қизғиш ўсимликлар деворларнинг қаерида тешик ё ковак бўлса ўша еридан туртиб чиқиб, пастдан баландга қараб ёки, аксинча, томдан пастга қараб ўсиб ётар, шунақа чалкашиб-чатишиб кетган эдики, улкан эпчил ўргимчаклар тўсиб ташлаганга ўхшарди.

— Уй ичига умуман шовқин кирмайди,— деди Армон устозидан мақтов кутиб. У ҳамон Торозийнинг хотираси сустигидан таажжубда эди.— Хилватликда бунга тенг келадиган жой йўқ...

— Раҳмат, чиндан зўр уй экан!— деб қўйди Торозий.

Дарвоза ҳам аллақандай ачимсиқ-чучмал ҳид таратиб турган ўсимликлар билан қопланган эди. Яқинига келишганида, Обидтой вайсай-вайсай борасолиб ўсимликларни қиличдан ўтказа бошлади.

— Бошга битган бало-я! Ишонсангизлар, кечагина йўлни тозалаб қўйган эдим... Туни билан тағин ўсиб чиқишибди,— дея ўзини оқлар эди Обидтой. Гап ораси ўсимликнинг йўғон, суви чиқаётган пояларини оёғи билан суриб ташлайверди.

Қилич яна бир бор сермалиб, ўсимликнинг сўнгги пояси ҳам кесилдию дарвоза елвизак таъсирида оҳиста очилиб кетди.

Ажабки, уй ичи ақлбовар қилмас даражада чароғон эди. Худди офтоб нурлари деворларни тешиб ўтаётгандай. Ҳавосининг тозалигини айтмайсизми — анчадан бери одам яшамаган уйларда чанг ё моғор ҳидлари бўлгучи эди, бу хоналарда ўшандай ҳиддан асорат ҳам йўқ.

Даҳлиз кенг-мўл, ўртасидан тепа қаватга пиллапоя кетган. Даҳлизнинг ўзи иккита йўлакдан иборат, йўлакларда кета-кетгунча эшик, охири бориб эса нимқоронғи катта хоналарга чиқилади: иккинчи қаватга олиб чиқадиган пиллапоялар хоналарда ҳам бор, лекин аввалгисидан анча ингичка.

Торозий буларнинг барини бирма-бир кўриб чиқаркан, ярим ҳазил билан:

— Бу ерда фикр хонадан қочиб чиқиши, ўсимликлар орасида адашиб изсиз йўқ бўлиб кетиши ҳам мумкин,— деди.— Ҳаётда бир маротаба келадиган муқаддас фикрни қайтариб бўлармикан кейин...

Тошбақа ҳам камида сайёҳникидек қизиқиш билан ҳар томонга олазарак қараб борарди. Унинг турқитаровати Торозийни жиркантириб юборди ва тошбақадан безор бўлиб:

— Манавини бу ердан йўқотинг, илтимос,— дея илтижо қилди Обидтойга.— Менинг хонамнинг ёнидаги хонага...

Обидтой қўлини бир ҳаволатиб тошбақани тепа қаватга таклиф қилди, йўл-йўлакай боғламдан керакли калитни ахтараркан.

Тошбақа итоаткорона изидан тушди. Пиллапоядан лапанглаб чиқишидан у ҳам одамлардан безгани кўришиб турарди.

Торозий билан Армон тошбақанинг ҳар бир қадамини кузатиб туришар, уларнинг нигоҳини ҳис қилиб тошбақа сиқилар эди.

— Ҳақиқатда турган-битгани жумбоқ экан,— деди Армон жиддий тусда, лекин шу заҳоти эсига бир нарса тушиб, Торозийга қаради:— Узр, устоз, йўлдан келгансиз, дамингизни олинг. Мен бўлсам дарров ишдан гап очибман... Чунки мен сизни соғинганман, келишингизга кўп интизор бўлганман, суҳбатларингизни куну тун тинглашга ҳам тайёрман...

— Ҳа, ўзи бу тошбақа хўп ғалати чиқди,— деди Торозий Армон хижолат чекмасин учун унинг сўзини маъқуллаб.— Қондан қўрқади. Биз турган жойдан уч қадамгина нарида бир эчкиэмар юмронқозикни еган эди, шунда бунинг қўрқувдан қандай титраганини кўрганингизда... Унинг устига, ўлгудай айёр, муғамбирликни, хушомадгўйликни ёқтиради. Ҳа, жумбоқ, бошдан-оёғигача жумбоқ...

Суҳбатлари бўлинди. Обидтой ҳаяжонда, тез-тез қадамлар ташлаб пиллапоядан тушиб келарди. У аллақачон уст-бошини алмаштириб олган, эғнида оппоқ кўйлагу оппоқ узун иштон, лекин нимагадир дубулғасини ечмаган, зинапояларига ҳар сакраб тушганида дубулға унинг тақир бошидан ўнгга, чапга чайқалиб кўяди.

— Бирор гап бўлдими?— деди Армон хавотирланиб.

— Ҳеч гап, хўжайин,— дея тўнғиллади Обидтой, лекин ўзини тутиб туролмай, кулиб юборди.— Хўжайин, тошбақанинг сув ичишини кўрганнгизда эди. Қопқора, кўрқинчли тилини чиқариб, худди тоғорадаги сув қайноқдек, секин энгашади, денг. Бир аҳмоқона, бир алам билан тикилади... ахир, бояқишнинг оғзига бир томчи ҳам... гап бор-ку: оғзига олса, мўйловидан тўкилади...— Обидтой алланечук болаларча дўлворлик билан ҳикоя қилар эди.

— Тошбақалар сувсиз-емишсиз узоқ яшашга қодир бўлади,— деди Армон хизматкорига кескин оҳангда. Кейин Торозийга ўгирилди:— Обидтойни тухум билан илон опкелишга бозорга юборсакмикан?

— Майли-да...— деб мужмалгина жавоб қилди Торозий. У ҳали ҳам диққатини бир ерга жамлай олмас, янги шароитда одатда ўзи ҳам ҳис қиладиган паришонлик ҳолатига ҳозир тушган эди.

Обидтой эса, тошбақани овқатлантириш баҳонасида уни яна маза қилиб кўриб қолиш имкони туғилганидан шод бўлиб, ҳар қандай буйруқни бажаришга шай оҳангда:

— Қанақа тухумдан, хўжайин?— деб сўради.

— Каптарникидан... бедананикидан.

— Хўп бўлади!

Обидтой ташқарига отилди, тошбақашунослар эса, аввалдан меҳмонга тахт қилиб қўйилган юқори ошёнга чиқиб боришди. Тошбақа турган хона эшиги ёнидан ўтаётганда ичкаридан енгил пишиллаш эшитилар эди.

Торозий эшикни оҳиста очди: тошбақа Обидтой тўшаб берган юмшоққина кигизда, муздеккина деворга тумшуғини тираганча, ухлаб ётибди. Обидтой кулакула айтиб берган тоғора эса бўм-бўш, бир томчи ҳам сув қолмабди. Демак, чанқоғини бостириш учун тошбақа бир йўлини қилган-да...

Худди ичкарида тошбақа эмас, бемор киши ётгандек оҳангда Торозий шивирлади:

— Майли, уйқусини бузмайлик.

Аввалги келганда бўлганидай Торозий бу гал ҳам камтарона жиҳозланган, деворлари шип-шийдам бир хонага жойлашди, чунки худди мана шундай вазиятда у ўзини енгил ҳис этарди. Бу хислати билан у шарқликларга сира ўхшамас эди. Одатда шарқ одами ўзини юмшоқ, ҳашаматли, хушбўй нарсаларга ўраб-буркаб яшайди-да. (Мана масалан, шу Обидтойнинг зина тагидаги қоровулхонасида ҳам учта қизил гилам осифлиқ)-

Кичкина деразадан Торозийнинг хонасига ҳам йўсин ўсиб кирган, узун пояси оёқ остида эшилиб ётар эди.

Армон анчадан бери, гарчи Торозий сир бермасликка тиришаётган бўлса-да, унинг нимадандир ҳаяжонланаётганини, асабийлашаётганини сезиб турарди. Хонада бир неча қадам юргандан кейин Торозий бирдан тўхтаб, шогирдининг юзига хавотирланиб қаради.

— Тухумни ҳам, илонни ҳам емаса, унда нима қиламиз?

Армон елка қисди:

— Тошбақа майсахўрлар зотидан эмасмикан, демоқчимисиз, устоз. Ақл бовар қилмайди...

Торозий яна мужмалроқ қилиб: «Эҳтимол...» деди-да, ўртага чўккан оғир вазиятни юмшатиш ниятида жилмайишга ҳаракат қилди.

— Мен ҳам гартак мизғиб олсам... нима дейсиз? Тошбақанинг ширин ухлаётганини кўриб, аъзон баданним уйқуга тортяпти...

— Марҳамат, дамингизни олинг, устоз. Унгача мен чолиб бориб отамга сизнинг келганингизни билдириб қайтаман...

Қози ёдига тушиб, беихтиёр Торозийнинг афти бужмайди. У муҳтарам зот ўғлини сипоҳликка бермоқчи бўлган, келажакда ундан катта мансабларни кутган, бироқ бу олим ҳар хил бўлмағур машғулотлар билан ўғлимга ёмон таъсир ўтказмоқда, истиқболини бузмоқда, деб ҳисоблаганидан Торозийдан норози эди.

— Муҳтарам падари бузрукворингизнинг саломатликларни қалай?— дея суриштирди Торозий.

Бунга жавобан Армон кескин бош силкиди, лекин хонадан чиқар олдидан, бирдан шод оҳангда:

— Чамамда, отам менинг бемаъни ишларимга аста-секин кўникиб бораётибди,— деди.

Шуни айтдию таажжубдан жимиб қолди: Торозий аллақачон катта чиқиб ухлаб ётар, аянчли, бечора бир аҳволда букчайиб олган эди...

XI

Бизнинг тошбақашуносларимиз уйнинг теварагида сайр қилиб юришаркан, кичкина эшикчадан кириб бориладиган боққа дуч келишди.

Уй, уйни ўраб турган боғ қозининг мулки эди, лекин Армон тошбақашуносликка муккасидан кетиб ҳарбий соҳадан бутунлай юз ўгиргач, уни бошқа мерослардан

махрум этиш ниятида ота шоша-пиша бебош ўғилга мана шу эски уйни боғи билан тортиқ қилиб қўяқолган. Қайсар укаларининг аламини қўзғаш учун иккита акаси ҳам отани шунга мажбур қилишган.

Лекин Армон отаси билан яшайверди, фақат ондасонда, қачонки Торозий Оризга ташриф буюрганида тепаликдаги уйга кўчиб ўтар эди. Қарови дуруст бўлмагач, боғ буткул яланғочланиб бораверди, ёввойи ўтлару чакалакзорлар босиб кетди ҳаммаёқни. Натижада майсаларнинг заҳарли наmidан озиқлана бошлаган дарахтлар ҳам айниб, аввалги хусусиятларини йўқотди, ёввойи-дуварак, еб бўлмас олма тугадиган бўлиб қолди.

Ҳозир боғда Обидтой билан тошбақа ҳам сайр қилиб юришарди. Торозий билан Армон иккаласи тўсиқ ёнидан ўтиб бораётиб тапир-тупур товушларни эшитишди, қарашса, Обидтой тошбақани овқатлантираётган экан.

Кўлида сават билан Обидтой ялангликда чопиб юрар, тошбақа эса тумшуғи тагига хизматкор ташлаб қўйган илондан қочиб чакалак орасига яширинишга уринар эди. Обидтой бир нарсани ўйлаб сира тагига етмасдики, нимага энди бу тошбақа илонни тепкилаб-тепкилаб, ҳузур қилиб тановул этмасдан, ундан ўлардай қочиб юрибди...

Тўхтаб, тошбақага нималарнидир тушунтира бошлади, сўнгра илонни тутиб, тағин буталарнинг орасига қочган майдақадамни қувиб кетди. Обидтой айтилган гапни адо этиб ўрганган эмасми, ниҳоятда хижолат чекаётган эди: ахир, тошбақани дурустгина боқиш топширилган унга...

Тўнкага чўкиб, ҳорғин ғўлдиради:

— Илонни ўзим ўлдириб оғзингга солиб қўярдиму аммо сен, жин ургур, қандай йиртқицсанки, янги қон ҳиди келиб турмаган ўлакساني яхши кўрсанг?!

У аламу ачиниш билан тағин бир нималар демоқчи эди, бироқ тошбақа буталарнинг яна ҳам ичкарасига кириб кетди: афтидан, ўлик илон тўғрисидаги ўйнинг ўзиёқ уни даҳшатга солиб юборган эди.

— Тушунсанг-чи, ахир, — деб Обидтой ҳамон тошбақага тоқат билан гап уқарди, — бу сенга гурза илон ё кўзойнакли илон эмас, бу сувилон ахир, жуда мазали, ўзим ҳовуздан тутиб келдим. Худо кўрсатмасину мабодо тошбақа бўлганимда, эгаларимнинг ҳавасини келтириб шунақа овқатланардимки...

Тошбақа унинг гапларига қимир этмай қулоқ соларкан, чакалак орасидан думининг учию орқа оёқларигина кўриниб турар эди. Обидтойга ўхшаб у ҳам озгина дам олди, лекин лозим топилди дегунча яна қочиб қолишга тайёр эди.

Обидтой, гўё олимлар гапини эшитиб туришганини ҳис этиб, хавотирда теваракка кўз югуртириб чиқди, сўнгра улар олдида ҳам ўзини оқламоқчи бўлиб, гапида давом этди:

— Бошга битган бало бўлди, тухумниям емаяпти! Қаптарники эди, катта-катта. Гардишга солиб олдига йигирматача тухум қўйдим, у бўлса жирканиб тумшугини буради. Бу туришда ҳаммамизни касод қилади, шундоғам замон оғир... ҳамма нарса борган сари қимматлашиб кетяпти... Ўфилларининг машғулотларига қози жаноблари нега қарши бўлганларини энди тушуняпман-ов. Албатта, бу иш чиқимбозликдан, диққатпазликдан бўлак фойда келтирмайди одамга... Самарқанд бозоридаги кофирнинг ишига ўхшаб, на қувонч ва на пул...

Шу пайт Торозий билан Армон унинг қаршисида пайдо бўлишди.

— Бас қил, Обидтой, — деди Армон унинг сўзларини кесиб. — Санашга бало борми?!

Обидтой сапчиб турган эди, қўлидаги савати ерга учиб тушди. Юзида айёрона ҳайрат аломати, дакки-дашном беришларини кутар, айни чоқда, бирор ҳазил биланми ё ҳатто бирор қўпол қилиқ кўрсатибми, Армонни кулдириб юборишга, шу йўсин ўзини оқлаб олишга чоғланиб, тошбақашуносларга қараб турар эди.

Бироқ ҳозир тошбақашуносларни Обидтойнинг хатти-ҳаракати қизиқтирмас, улар ҳозир думи чакалак орасидан ликиллаб чиқиб турган тошбақага қараб қолишган эди.

Армон Торозийга бир қарадио билди: шу дамгача уни қийнаб келган ўйлар миясига урилган, бирдан эсига келган ўша фикр оғушига чулганган эди. Армонга бу фикр олимни севинтирмаётгандек, балки кўпроқ даҳшатга солаётгандек туюлди. Эҳтимол шунинг учун у ҳозир устозининг ҳов бир пайтлар айтган мана бу гапларини эслагандир: «Умр бўйи қилган ишларим, охир-оқибат ҳеч нарса билан оқлаб бўлмай-диган битта катта, фожиади хато бўлиб чиқиши ҳам мумкин. Аччиқ, ўлгудай ачинарли, лекин қўрқинчли эмас», деган эди Торозий, пешонага ёзилгани шу-да,

дегандек оҳангда. Тақдирга тикма-тик келган мана шу жасорат унга ишонч бағишлар, яшашга чорлар эди...

— Начора, — деб кескин гап бошлади Торозий, аммо шундан бошқа бирор сўз қотмади. Қўлини мужмал бир силтади-да, ўтган йилги хазонларни босиб, чакалакзорга қараб кетди. У ҳар қадам ташлаганида тошбақанинг бадани титраб-титраб қўярди. Орада уч қадамлар қолганда Торозий тўхтаб:

-- Роса мириқиб сайр қилиб олдиларинг, — деди тошбақага, сўнг Обидтойга мурожаат қилди: — Уйга бораверинглар...

Тошбақа бошпанасидан тисарилиб чиқди-да, мағрурона сарбаст қиёфада Торозийнинг изидан пилдираб йўлга тушди. Фақат унгагина ишониши кўриниб турарди, бироқ бегоналар олдида ўзининг қусурларини кўрсатгиси келмадими, аввалгидақа хушомад қилмади, паноҳ ҳам тиламади.

Уйга келгач, Торозий индамасдан эшикни ёпиб, ўзининг хонасига кириб кетди: у ҳозир ҳаммадан безор бўлган эди.

Тошбақа ҳам ҳужрасига кириб ётди. Армон эса Обидтойга остона тагида пойлоқчи бўлиб туришни топширди...

XII

Тез орада тошбақашунослар Обидтойни бундан ҳам антиқа иш устида учратишди. Биқинида қилич, бошида дубулғаси, остонада ўтирганча, башарасини минг бир кўйга солиб, хахолаб кулар, тошбақа эса бунга сари бор кучи билан косасини деворга ура-ура хона бўйлаб у бурчакдан-бу бурчакка югуриб-елар эди. Деворга шунақа жон-жаҳди билан урилардики, эркинликка қочиб чиқмоқ ниятида ҳозир девордан тешик очиб юборадиганга ўхшарди.

Лекин иш унгача бориб етмади: тошбақага раҳми келгандай Обидтой бошидан дубулғасини ечди-да, муштини нягига тираганча, шумтакага бегуноҳларча мўлтиради — қилган кўполликлари учун ўзини ўзи койинди гўё. Бунга кўриб тошбақа ҳам оғир-оғир нафас олиб, деворга қапишиб, аммо-лекин пойлоқчининг ҳар дақиқада яна қилиқ кўрсатиб қолишига шайланиб, туриб қолди.

Обидтой муттаҳам тошбақага бир-икки таъзим қил-

ди-да, хайрлашувга думидан тортиб, худди уни ўз ҳолига ташлаб кетаётгандай эшикни ёпиб ташқари чиқди.

Тошбақа похолга қулайроқ ўрнашиб, ўзини ухланганга солиб ётди. Пойлоқчи бўлса, бошига дубулғасини кийиб, қиличини чаккасига тираган ҳолда, гўё тошбақага дам бермасликка онт ичгандек, қўрқинчли қиёфада қайта-қайта эшикни очаверар эди.

Шўрлик жонивор қўрқувдан яна типирчилай бошлади, девор қаттиқ бўлмаганида-ку тошкосаси билан уриб ўпириб кетиши турган гап эди...

Торозий бу машмашани анчагача кузатиб турди, кейин Армонга гап қотди:

— Дубулға билан қилич уни нега бунча даҳшатга соляптийкин? Ё меҳмонимиз чиндан ҳам айби бору шунга жазо олишдан қўрқяптими?

— Обидтой! — деб бақирди Армон. Шу заҳоти пойлоқчи уларнинг қаршисида қад ростлади. — Бу нима аҳмоқона қилиқ? Дубулғага бало борми?

— Ахир, мен... шунчаки, ўйнашиб... — дея Обидтой бошини эгди. Дубулға жаранглаб оёғи остига учиб тушди. — Кийиб юришимга ўзингиз рухсат берган эдингиз...

— Ҳа, устозни кутаётган пайтимиз рухсат берганман. Азамат бўлиб кўрингинг келяпти-да жуда? Ҳолбуки, бу тувакда бемаъни кўриняпсан...

Тошбақа похолга тумшуғини тираганча, бўлаётган ҳодисаларга ўзини лоқайд кўрсатиб, уларнинг гапларига қулоқ солиб турар эди. Обидтойнинг ҳақоратларидан халос этаётганлари учун тошбақанинг нақадар миннатдор эканини ёлғиз Торозийгина сизди.

— Жўна! — деб уни ҳайдаб юборди Армон.

— Хўп бўлади! — Обидтой ўзини оқлашга яна нимадир қўшимча қилмоқчи эди, бироқ Торозий аллақачон уларнинг гапига қулоқ солмай қўйди. Ўзини буткул фароғат қўйнида ва ташқи дунёдан узилган деб ҳис қилмасдан бурун юраги нимадандир безовта сиқилаётганини сизди. Ҳатто хаёлидан ғалати фикр ўтди: бу ҳувиллаган уйда бир ўзи қолса борми, тошбақа билан ёнма-ён ухлаёлмаслиги муқаррар.

У ҳозир қони қайнаган, тажанг бир ҳолда эди, чунки аввалги тахминлари нотўғри чиққанини тушуниб қолди-да. Уни энди янги тахмин қийноққа солган, бу тахмини рост чиқиши мумкинлиги тўғрисидаги ўйнинг ўзиёқ Торозийни тушкун ва паришон қилиб қўйган эди.

Лекин Армон қараши биланоқ ўзини қўлга олди ва:

— Менимча, бу ерда гап бошқа ёқда, — деди. Суҳбатларига халақит бераётгандек, тошбақага у ўқдек тикилди. тошбақа беихтиёр орқасига бурилди-да, деворнинг мустаҳкамлигини сездими, тирнаб қўйди. — Ҳайвонларнинг табиатини ўзгартириш мақсадида биз уларни одамлар билан боғлаб турган ипни қидирган эдик, ўрнига мутлақо аксинча ҳолга дуч келиб ўтирибмиз. Бундан чиқдики, манави танасух¹... — афтидан, Обидтой билан тошбақанинг олдида сирни очишни истамай, Торозий жимиб қолди. Давомини Армоннинг қулоғига шивирлаб айтди, шундай бир нарсаларни айтдики, шогирдининг юзи оқариб, карахт бўлиб қолди.

Армоннинг шу қиёфаси фаҳм-фаросатидан айрилган кимсанинг қиёфасига ўхшар эди. Торозий гапининг яна ҳам ишонарли чиқиши учун бошини силкиб-силкиб қўяр, ўзиникини маъқуллаб турар эди.

Армон тошбақадан кўзини узмай орқага тисарилди, бироқ Торозий жонкуярлик билан унинг тирсагидан тутди. Обидтойга эса, эшикдан бир қадам ҳам нари кетмасликни тайинлаб, қўли билан ишора қилди.

— Агар бошда дубулға билан бехавотир бўламан деб ўйласангиз, бемалол кийиб олаверинг, — деди киноя аралаш.

Обидтой типирчилаб, буйруқни бажаришга шошилди. Эшикдан хонага қиличини суқиб, бир-икки кескин силкиб қўйди. Йўлакдан тобора узоқлашиб бораётган тошбақашуносларга тағин шовқин-сурон, оёқ товўшлари ва тошкосанинг деворга урилаётганлари эшитилди: унга яна пойлоқчи қўйиб қўйганлари учун тошбақа шунақа жазавага тушарди. Тошбақа ҳар деворга урилганида Армон бир чўчиб тушар ва қовоғини уяр эди.

— Ҳечқиси йўқ, — деди Торозий секингина. — Қайтага қанча қийналса, бу қанжиққа шунча фойда бўлади...

— Менимча, бу урғочи эмас, тошбақага ўхшаяпти! — дея шивирлади Армон. Сўнг ўзининг сўзларидан ўзи чўчиб, деворга қапишиб кетди ва аламдан мўйловининг учини тишлади.

— Айтганингиз келсин, — деди Торозий тўнғиллаб ва қўшиб қўйди: — Урғочи зотининг ҳамиша ташвиши кўп бўлади... Обидтойга тайинланг: Эшикдан жилмасин. Қим билади дейсиз, айби фош бўлишидан чўчиб меҳмонимиз бирон-бир ҳунар кўрсатиб қоладими...

¹ Танасух — руҳнинг бошқа вужудга кўчиб ўтиши (арабча).

Армон Обидтойнинг олдига қайтди. Аввал қулоғига махфиёна шивирлади, кейин шошилмасдан, қўлларини шоп қила-қила, ниманидир уқдира бошлади.

Ниҳоят, тушунди шекилли, Обидтой бошини силкиди, худди асабий касалликка йўлиққандек, Армон ёнидан кетиб бўлгач ҳам ихтиёрсиз равишда силкийверди.

Торозий эса аллақачон ўз хонасида, одатдагидай нохуш бир алпозда ўтирар эди. Армон эшикка суянганча, унга тикилган. Устози кўнглидаги ҳадик хавотир, шубҳа-гумонлар унга ҳам тушунарли. У ҳалла ёш, қизиққон эмасми, ишнинг қалтислигини, бўлғуси ихлос қайтишлару хатога йўл қўйишларни ҳам ўйламасдан, шу бугуноқ тажрибани бошлаб юбориш иштиёқи билан ёнар эди.

Ниҳоят, Торозий бошини кўтарди.

— Ишни бошлаймиз... Бунинг учун мен аввал қоннинг тузилишини ўрганишим, таркибинию ўлчовини ёзиб чиқишим лозим. Салгина хатога йўл қўйдикми, тоза қон ўтиб бориши керак бўлган томирлар дош бермайди, унда тошбақани адо бўлди деяверасиз — миясига қон қўйилади... Илтимос, қонни энг ишончли табиблардан олинг, келтираётганингизни, ҳеч ким билмасин...

— Ҳаммаси сиз айтгандай бўлади! — дея хитоб қилди Армон ва сабрсизлик билан эшикка қараб юра бошлади. Бироқ Торозий уни тўхтатиб қолди.

— Шошмай туринг... Яна бир гап: биз қилажак тажриба, ҳатто энг муваффақиятли тажриба ҳам тошбақанинг ҳаётига таъсир этмай қўймайди... Бу шунақа ички кураш, шунақа ларзаки, қанча иплар узилади, асаблар ўлади... Бир сўз билан айтганда, у нақ ўн йилга қариб кетади... Мабодо тажрибамиз ўзимиз кутганчалик чиқмай у яна манов ҳолатга қайтса, умрининг тағин ўн йили кетади ҳисоб. Мана шунақа... ниманидир ютаман десангиз, ниманидир бой беришингиз керак. Зўрға ютган нарсангизни бой берсангиз эса, эвазига икки баробар товон тўлашингизга тўғри келади — ҳам муллажиринг, ҳам бир неча йил. Биласизми, мени нима қийнапти: тажриба ўтказишга маънавий жиҳатдан бизда ҳуқуқ борми? Жониворнинг тили йўқ, бизга «ҳа» ҳам дея олмайди, «йўқ» ҳам... Ижод қил! Тажриба ўтказ! Харажатлар ҳисобдан ўчирилади... Майли у газанда бўлсин, лекин бир жониворнинг умридан ўн йилини йўқ қилиш... — Торозий фикрини тугатолмади, йўлакдан келаётган шовқин билан оёқ товушлари хала-

қит бериб қолди. Ҳозир салгина товуш ҳам унинг жиғига тегар эди: жаҳли қўзиб, хонанинг ўртасида тўхтади.

Нима гаплигини билиш истагида Армон чоғиб йўлакка чиқди. Маълум бўлишича, Обидтой эшикдан сал нари кетиши билан тошбақа йўлакка лип этиб чиқибди-да, зинадан сакраб-сакраб, дарвозага қараб қочибди. Обидтой қарғана-қарғана энди уни қувмоқчи бўлиб турганида... қувмабди-да, пиллапояга ўтириб олиб, иржайганча, тошбақанинг чопабориб косаси билан дарвозага урилганига қараб тураверибди. Лекин дарвоза табақалари гичирлаб қўйибди, холос, очилмабди. Тошбақа, ҳеч нарсага ақли етмай, ҳайратдан донг қотиб, дарвозага тикилганча қолаверибди.

Обидтой ҳамон хихилаб ўтирарди, лекин Армонга қўзи тушиб, ўрнидан сапчиб турди-да, ҳузурланиб изоҳ берди:

— Бугун озгина ухлаб олай деб, хўжайин, дарвоза орқасидаги ўсимликларни кесиб қўймаган эдим. Қаранг-а, бизнинг манов ҳайвонимизни ўшалар сақлаб қолди! Э худо, ўзингга шукр-э...

ИККИНЧИ ҚИСМ

I

Мана, ниҳоят ярим йилдан кейин, бир жойда қотган вақт қатламини не-не шубҳа-гумонлар қаъридан пайпаслана-пайпаслана ёриб ўта олган кун ҳам келди: Торозий билан Армон ёнларига Обидтойни олиб, илгарилари ҳеч бир огоҳлантиришсиз, бемалол кириб юришган сариқ эшикнинг олдига келишди ва тақиллатишди.

Узоқ жимликдан сўнг эшик олдида ғимир-ғимир ҳаракат бошланди, хўрсиниқ ва гичирлаган товуш эшитилди, аммо таклиф бўлмади. Торозий хотиржам кутарди, Армоннинг эса юзлари оқарган, у сабр қилиб туролмасди, Обидтой мўйловини бураб-бураб, асабий питирлайди.

Торозий эшикни яна, лекин энди дадилроқ қоққач, ичкаридан бўғиқ товуш чиқди:

— Ҳай... киринглар... бош устига.

Торозий эшикни итарди, эшик бориб тошбақага урилишига сал қолди. Тошбақа тезда ўзини олиб қочди-да, ҳансирай-ҳансирай, минг машаққат билан юмшоқ

Ўриндиққа чиқиб жойлашди. Бироқ нимадир Торозийни остонада ушлаб турарди. Жилмайишга ҳаракат қилди, лекин унинг ўрнига ҳорғин, кинояли савол ташлади:

— Аҳволлар қалай энди?

Тошбақа ўриндиқдан сирғалиб тушди, йиқилди гўё, деворга бурилиб олди-да, қўлларини икки ёнга ёйди: уларнинг олдида шундай шармандали ҳолда тургани камми, ўлганнинг устига тепган қилиб, саволларга жавоб талаб этса...

— Ёмон эмас, — дея ғўлдираб қўйди норози оҳангда.

Ҳайрат оғушида ундан кўз олмай турган Обидтой ўзини тутолмай қолди ва туйқус қичқириб юборди, сўнг йўлакдан зинага қараб чопқиллаб кетди. Қон қуйишу қон олиш билан боғлиқ тажрибаларни ундан яшириб келишган эди, шўрлик ирим-сиримчи эмасми, сал бўлмаса тилдан қолаёзди.

Обидтойнинг бақириги тошбақани хижолатга солди ва у беихтиёр олд оёқларини нягига юбориб, башарасини шундай сийпалаб қўйдикки, одатда ниҳоятда бадбурушлигидан уялган одам шунақа қилиб юзини тўсади.

Бироқ тумшуғига тегиб турган бу «нарса» оёқ бўлиб оёқ ҳам эмасди, одамникига ҳали унча ўхшамаса, кўпроқ қўлни эслатар эди — бармоқ, кафт ва панжалар то елкагача буткул тангачали тери билан қопланган. Бироқ косаси елкасининг қорамағиз терисини яланғочлаб кўчиб тушган ва у энди хонанинг бир бурчагида ётган эди.

Одамникига ўхшаш овознинг қайта тикланганини ҳисобга олмаганда, тошбақанинг бўлак ҳамма жойи илгаригидай қолган: филники тахлит йўғон оёқларига таяниб ўтиришига думи ҳамон халақит беради, турқи ҳам ўша-ўша — ўзгармаган.

Лекин бизнинг тошбақашунослар эришган ўзгариш ҳам умидбахш эди. Ахир, даволаш муддатининг эндигина ярим йили ўтди, олдинда яна ярим йил — ҳал қилувчи муддат турибди...

Тошбақани узоқ синчиклаб кўриб чиққан Торозий мамнуният ҳосил қилиб, қўлини артди.

Армон ҳали ҳам ўзига келолмас эди — илк лаҳзаларда уйғонган кўрқинч тажриба муваффақиятли чиққанига ишонишига халақит берарди.

— Нима қилсак, қулай ўтирасиз? — деб сўради

Торозий тошбақага яқин бориб. У эса ҳурмат юзасидан алпанг-талпанглаб ўрнидан қўзғалди-да, қўлларини қорнига қўйиб турди. — Қани, думингизни бир текшириб қўяй-чи...

Тошбақа истамай олдинга энкайди. Торозий унинг думидан ушлаб кўрди. Ҳадиксираб-ҳадиксираб думни Армон ҳам пайпаслаб қўйди.

— Қандай экан? — деди Торозий.

Армон негадир уялиб кетган эди.

— Мушаклари сал-пал юмшагандек...

— Менга ҳам шундай туюлди... Энди думни белига боғлаб қўйсак бўлади, оғримайди.

— Йўқ, керакмас, менга у халақит бераётгани йўқ. — Тошбақа нимагадир қайсарлик қила бошлади. Торозийнинг бир ўзи эмас, Армон ҳам думидан тортиб кўргани унинг аламини келтирган эди.

— Айтилган гапни қилинг, жаноб! — деди Торозий ҳокимона оҳангда. — Дарвоқе, исмлари қандай эди?

«Бенишон», — деди тошбақа ва муҳим сирни ошкор қилиб қўйгандек гужанак бўлиб кетди. У ўйлаб туриб, исмига ҳурмат белгиси сифатида «хон»ни ҳам қўшмоқчи эди, лекин ҳозир, манави қиёфада бу қўшимча қанчалар ноўрин эшитилишини англаб, ўзини тўхтатиб қолди.

— Э, Бенишон, — деди Торозий эски танишига мурожаат қилаётгандек, тошбақанинг исми шундайлигини аввалдан билгандек оҳангда. Қўли одамнинг қўлига ўхшайдиган, сал бўғиқ, хириллоқ овозли бу таъвия охир-оқибат эркак киши бўлиб чиққанидан Торозий мамнун эди.

Торозий ҳаяжон ичида ҳар хил имо-ишоралар қилиб, хона бўйлаб юра бошлади. Ахир, у тажрибалар ниҳоясида кўз ўнгида елкасидан косасини ирғитиб бирдан бирор заифа — қайсар, асаблари бузилган, мантиққа бўйсунмайдиган бирор аёл зоти намоён бўлишидан қўрқиб юрарди, чунки аёл халқи айёр келади, ҳамма нарсани чалкаштириб юборади, биронта керакли гап олиш амримаҳол ундан. Бу соф ички қўрқув эди, негаки Торозий аёлларнинг табиатини яхши билмасди.

Торозий товушини чиқариб, ўйларига яқун ясади:

— Аммо-лекин биз ҳам сизни эркак бўлсангиз керак, деб ўйлаган эдик...

— Ҳа, сизларнинг гапларингизга аралашолмайман. Чунки... мол-мулким, жамиятдаги ўрним, ниҳоят, инсо-

ний қиёфам — шулар билан бирга тилдан ҳам ажралган эдим-да, — деди тошбақа алам билан.

У гапираётганда Торозий яна бир ўзгаришни пайқади: лабсиз, фақат бир тилимгина қийшиқ оғзининг шакли шу туришида ҳам нимаси биландир одамнинг оғзини эслатар, яъни анчагина ҳаракатчан бўлиб қолган эди. Мабодо у ҳеч қандай товуш чиқармай фақат лабларини қимирлатиб турган тақдирда ҳам, лабининг шу қимирлашиданоқ унинг нима истаётганини — бирор нима сўраяптими ёки койиняптими — тушуниб олса бўларди...

Текширувга берилиб кетган Торозийнинг оёғи ноҳос тошкосага тегди: тана ҳароратидан айрилиб шакли бошқача бўлиб қолган, қонтомирлардан узилган тошкоса деворга урилиб, худди ёғочдан ясалгандек бўғиқ товуш чиқарди.

Торозий истеҳзоли шум бир кайфиятга тушиб, Бенишонга тошкосани кўрсатди ва:

— Тошингизни йўлакка чиқариб ташланг, — деди. У айна чоқда Бенишоннинг юришини ҳам кўрмоқчи эди. Тошбақа юзида норозилик аломати балқиб ўрнидан тураётганида яна қўшиб қўйди: — Сиз кўпроқ ҳаракат қилишингиз лозим. Осиёча танбаллигингиз билан энди абадий видолашаверинг... — сўнг кўзларини заҳархандали қисиб, қатъият билан гапида давом этди: — Ё сиз осиелик эмасмисиз? Балки, немис ёки олижаноб римликдирсиз? Жазоир арабларидандирсиз ё?

Тошбақа бир сўз ҳам демасдан энкайиб, ҳеч қандай қийинчиликсиз тошкосасини ердан кўтарди ва башарасида ошкора ғам билан хийла фурсат уни томоша қилиб турди... Ким нима деса десин, лекин коса ҳарқалай ўзининг тан аъзоси эди, от тепкасидан, ундан илгари эса шаҳарликлар ёғдирган тошлардан мустаҳкам ҳимоя қилган ҳам шу.

У ташқарига қараб юра бошлагандаёқ аён бўлдики, ҳаракатлари унга ўнғайсиз келаркан, чунки бизнинг ярим тошбақа-ярим одамимиз танасининг пастки қисми юқори қисмига қараганда оғирроқ эди, тошкосасида айрилиб энди енгил бўлиб қолган елкаси гоҳи-гоҳида ерга эгилиб, худди таъзим қилаётгандек, кичкина калласи билан бирга чайқалиб борарди.

Тошбақа машаққат билан остонани ҳатлаб ўтиб, тошкосани йўлакка олиб чиққанида қаёқдандир пайдо бўлган Обидтой унга қараб отилди. Афтидан, у эшикнинг орқасида туриб ичкаридаги ҳамма гап-сўзни

эшитгану энди қўрқув ва ҳайратдан эсон-омон қутулиб олиб, Бенишонга раҳми кела бошлаган эди.

— Келинг, ёрдамлашиб юбораман, — деди Обидтой тўлқинланиб титроқ қўллари билан тошкосанинг бир четидан ушларкан. Тошбақадан кўзини узмас, гапига жавобан унинг бирон нима дейишини жуда-жуда истгани кўриниб турар эди. Ҳатто ғашни келтирадиган қилиқлари учун тошбақадан кечирим сўрашга ҳам тайёр эди. Ахир, шўрликка азоб берган, қилич билан қўрқитган. Бироқ тошбақа индамасдан, мағрурона яна бир қадам қўйди ва шундай таъзим қилдики, тумшуғи ноҳос Обидтойнинг елкасига тегиб кетди. — Ҳечқиси йўқ, ҳечқиси йўқ. Обидтой хижолатдан қизариб гўлди-раркан тошбақанинг бу қадар қўпол ҳаракатини кечирди. Сўнгра унга ёрдам берганча, деворни таглаб ёни билан юриб кетди.

Умр бўйи хўжайинлар хизматида ўзини паст ҳис қилиб келган Обидтой бирдан тошбақага — ўзи каби жуда бахтсиз жониворга биродарона ачинаётган эди.

Бизнинг тошбақашуносларимиз кўнгилларни ийдирадиган бу манзарани бошдан-оёқ кузатишаркан, илм оламига бутунлай ёт Обидтой ҳам ниҳоят ўзига суҳбатдош, улфат топганини тушунишди. Майли, қиёфаси беўхшов бўлсин, лекин ҳар ҳолда-да...

— Илтимос, менинг хонамга обориб ташланглар, — дея қичқирди Торозий орқадан. Лекин улар бу гапни эшитмаганга ўхшарди, нега деганда, Обидтой тошбақага нималарнидир шивирлаб борарди. У бирам хушмуомала бўлиб кетган эдики, улфатини билмай хафа қилиб қўйишдан ҳам чўчирди...

II

— Баданингиздаги ўзгаришни қачон биринчи марта пайқагансиз, Бенишон, — дея қуруққина сўради Торозий.

Армон асабий ҳолда унинг ёнида ўтирарди. Гапирадиган тошбақага бу қадар раҳмдиллик кўрсатиб қолган Обидтойни эса тошбақашунослар бозорга жўнатишди.

Бу савол бир неча марта қайтарилди — кеча ҳам, бугун эрталаб ҳам сўради, аммо тошбақа ҳеч нарса айтгиси келмай қайсарлик қилиб турар эди.

Юмшоқ ўриндиққа ўтирғизиб қўйилган тошбақа тушуниб бўлмайдиган бир нималарни минғирлар, эсимда

йўқ дер, уятчан башарасида пайдо бўлган терни ҳар лаҳзада артиб олар, жойидан сапчиб туриб кетар, ўтиришга ва диққатини бир ерга жамлашига ҳалақит бераётгандек думини ушлаб-ушлаб қўяр эди.

Шу дамгача хотиржам ва ҳатто бепарво турган Торозий бирдан ўзини тутолмай қолди, ерни тепиб, тошбақани астойдил сўкиб берди.

— Жин уриб кетса бўлмайдимиз сизни! — дея қўшимча қилди у яна. — Булар бари бизга хотинларнинг лақашиқилдоқ ғийбати учун керакмиди! Қачонки биз рисоладаги одамдан бу қадар жирканч хаспга қандай айланганингизни билсак, сиздан яна аввалги Бенишонни... куч-қувватга тўла, аёлларнинг суюмлисиз, ҳаётнинг лаззатли парчаси бўлмиш Бенишонни тиклашимиз осон кечади... Ёки сиз аёл зотини... кўришни истамайсизми, абадий ҳайвон бўлиб қолмоқчимисиз?

Бу гаплар тошбақага таъсир қилди чоғи, гўлдиради:

— Билмадим... шундай дамлар бўладики, ҳайвонликча қолган маъқул кўришиб кетади...

— Ана! Ана! Э биродар, ўзлари ҳам, дейман, файласуф... Қанақа дамлар экан у дамлар?!

Бироқ тошбақа умуман оғиз очишни хоҳламаётгандек ўжарларча жим бўлди.

Шунда Торозий сўнгги чорани қўллашга аҳд қилди — тинчлик билан муросага келиб қолармиз, деган умидда буни анчагача пинҳон тутиб турган эди.

— Айтиб бермасангиз, шу туришингизда кўчага ҳайдайман, — пўписа қилди у. — Майли, бутун шаҳар тилли-жағли тошбақани дoston қилиб юрсин. Бошингизга қандай кунлар тушишини биласизми?!

Бу сўнгги важ тошбақага кор қилди шекилли, ўйлашиб қолди. Кейин ўрнидан туриб тасмасини тўғрилаб қўйди. Ўтиришга ўнғай бўлсин, деб думи белига шу тасма билан тортиб боғланган эди.

Торозий гапининг янада ишончлироқ чиқиши учун қўшимча қилди:

— Ишонинг, ҳатто даҳшатли жиноят содир этган бўлсангиз ҳам, биз сизни жазолаб ўтирмаймиз... Шундоғам жазоингизни олгансиз... Яна мабодо биз даволашни давом эттиролмай қолсак, сиз тағин тилдан айриласиз ва янги коса ўсиб чиқади белингиздан. Биз сизнинг томирларингизга бутунлай инсонга айланишингиз учун етарли миқдор қоннинг бор-йўғи учдан бир қисмини қуйдик, холос. Шу тоза қон ҳам томирларин-

гизда оқаётган ўша ярамас ҳайвон қони билан аралашиб, бузилиб кетса...

— Унақада... — дея минғиллади тошбақа ўриндиқда типирчилаб хўрсинаркан, — ҳаммасини қандай бўлган бўлса шундай айтиб бераман... Биргина ўтинчим: мен билан мунақа амирона оҳангда гаплашмасангиз. Мен ҳеч нарсадан қўрқмайман. Дастлабки кунлар жуда қийналдим, энди кўникиб кетдим. Сиздан ҳам, Торозийхон, сизнинг пойлоқчингиздан ҳам қўрқмайман, негаки ўзимга ўзим «не бўлса — бошдан» деб қўйганман. — Мана шу қисқа огоҳлантиришдан сўнггина Бенишон ҳикоясини бошлади: — Баданим ўзгариб бораётганини дастлаб бундан бир йил аввал пайқадим — олдинига белим қаттиқлашиб, дум ўсиб чиқа бошлади.

Торозий негадир тошбақа буларни совиган, олис хотира сингари хотиржам эсласа керак, деб ишонган эди, бироқ тошбақа ҳикоясини айтатуриб ғайришуурий тарзда белини пайпаслаб қўйганини, аммо ҳозир орқасининг силлиқ эканини билгач, кучаниб жилмайнишга уринганини кўриб ғоят ҳайратга тушди.

У ёғини айтиш учун фикрларини бир ерга жамлашга қурби етмай, тошбақа тингловчиларга мўлтираб қаради: балки унга саволлар ташлаб, мушкулини осон қилишар. Шунини кутди.

Бироқ Торозий унинг кўзларига ҳиссиз боққанча, жим турарди.

Бошдан-оёқ устозига тақлид қилиб, Армон ҳам ўзини ҳикояга унча эътибор бермаётганга солиб турарди. Бунини кўриб тошбақа хотиржам тортди: модомики тошбақашунослар уни шошилтирмаётган, сўзларини ёлғон ё фириб деб гумон қилмаётган эканлар, демак унда рўй берган танасух ҳодисасининг ўзини ҳам ҳаётда тез-тез учраб турадиган табиий ҳол деб ҳисоблашади...

...Қаҳрамонимизнинг болалик ва ўсмирлик йилларида диққатга молик айтарли ҳеч гап йўқ эди. Фақат, Бенишоннинг касалга тез чалинувчан бўлгани Торозийнинг диққатини тортди: у безгак касали билан ҳам, сариқ касали билан ҳам, қизамиқ билан ҳам оғриб чиққан, устига устак, кўпинча бўғимларида оғриқ қўзғалиб, азобини тортган эди. Торозий вақти-вақти билан бўшашиб, зеркиб қулоқ солиб ўтирар, кейин худди уйқудан уйғонгандек, қандайдир бир майда-чуйдага ҳам эътибор бериб, шунини такрорлашни сўраб қолар эди: масалан, оёқда бошланиб, фурсат ўтиши билан умурт-

қани безовта қиладиган бўғимдаги оғриқни у батафсил суриштириб олди...

— Табиблар нима қилишди? — деб сўрарди Торозий.

— Бир хиллари суякда туз тўпланяпти деб айтишди, бошқалари туюлган ёнғоқ мағзини симобга булаб оғриётган жойга қўйишни маслаҳат беришди... — дея жавоб қилди Бенишон. Аини чоқда бир нарсани сезиб алами қўзиди: Торозий савол беришга бериб қўйиб, унга қизиқишини йўқотган, мудраётгандай, ўриндиққа ястаниб олган эди.

Ниҳоят ҳикоя аста-секин Торозийни жалб қила бошлади ва у айниқса Бенишон мазҳаб мактабига анча кечикиб — йигирма беш ёшида берилганини, лекин у ялқовлик ва майнавозчилик қилганини, ишбилармон отаси шунда, майли, миясини ғовлатиб юрсин, шаҳар қозисининг ёрдамчиси бўлиб ишлаб кўрсин, деган қарорга келганларини айтганида ҳушёр тортди.

Бенишоннинг отаси энг сердаромад жой бўлмиш бозор яқинидаги карвонсаройнинг эгаси эди, бинобарин у йилларни Бенишон беғам-беташвиш ўтказган, дўстлари билан овларга чиққан, аёлларнинг кетидан илиқиб юрган эди, чунки отасининг савдогарлик касби уни сира тортмасди. Қасалга тез-тез чалиниб турадиган ўғлини аяб, отаси ҳам жуда унақа мажбур қилмас, исканжага олмас эди. Фақат ночор ва аччиқ оҳангда тез-тез бундай деб турарди:

— Бунақа гўл бўлиб кимга тортдинг экан-а? Бир ёқда касаллик ҳам феълингни юмшатди, хушфеъл қилиб қўйди. Мендан кейин бутун мол-мулкимни кўкка созуриб, охири ҳассага таяниб дарбадар-дайди бўлиб кетасан, деб кўрқаман-да...

Тўққиз яшарлик пайти Бенишон илк бор амакисининг қизи бўлмиш ўн етти ёшли жононни яхши кўриб қолди. Чиройлимиди, йўқмиди — ҳозир эслаёлмайди. Эсида қолгани — у қизга кўзи тушар-тушмас уялганидан тилдан қолар, хонасига қочиб кириб кетар ва туни билан йиғлар, хаёлида нуқул кўнглида меҳр-шафқат уйғонган қизнинг уни силаб-сийпалаб, ўпаётгани манзарасини жонлантирмоқчи бўлар эди...

Гапиронғич тошбақа қуруқ, сўлжайган бўйинини асабий қашлаб, тумшугини пастга осилтирди. Кейин: «Йўқ, айтолмайман!» деб бақирганча ўрнидан сакраб туриб кетди, оёқ остини тирнаб, илондек тўлганиб, деп-

синиб тураверди. Бироқ Торозийнинг қайсарлик билан ҳикоя давомини талаб қилаётганини кўриб, айтсам айтинин деб яна қайта ўтирди.

Шундай қилиб, ота, чамаси ҳарини йўллар билан тўпланган бойлигини ҳам, қонунни ҳам, бинобарин, ҳаётнинг барча жилловини ўз қўлида тутиб туришни кўзлаб, йигирма беш ёшли ўғлига қози ёрдамчиси вазифасини сотиб олиб берди.

Хайриятки, Бенишон қозиликка доим қизиқиб юрарди, шунинг учун бу ишга жон деб рози бўлди. Тез орада унга дастлабки, мустақил ишни топширишди.

Саҳродаги бир қишлоқдан қотиллик рўй бергани тўғрисида хабар келди. Бенишон отга миниб ўша ёққа жўнади — энг олижаноб ниятлар билан, руҳан тетик ҳолда, айбдорларни топиб жазолашга амин бўлиб йўлга чиқди.

Тўғри, қотиллик тўғрисида ҳеч қандай тафсилотни билмаслиги уни сал-пал хижолатга солди. Қишлоқ оқсоқолининг хатидан ўқиб билгани — ўликнинг дарадан топилгани-ю, гарчи ҳали титилиб кетмаган бўлса ҳам, аллақачон буткул қуриб қолгани эди, холос.

Манзилга Бенишон зўрға оқшомга яқин паллада етиб келди. Қишлоқ катта бир адирнинг этагида жойлашган экан. Камган, лекин бағоят хушмуомала оқсоқол уни кутиб олди ва йўл юриб чарчаган меҳмон ҳордиғини чиқарсин учун уйига бошлади.

Аммо Бенишон тезроқ адирга чиққиси, ўликни кўргиси келаётган эди. Оқсоқол эса товламачи қишлоқ аҳлидан нолиб, уни эрталабгача кўндира бошлади. Ўзларининг маконларини — шу адирликни эса, «лаънати дорул харб»¹ деб атади.

— Буларнинг қалби поклансин деб ўттиз йилдан бери шу ерда чинакам динга ўтказишга уриниб келяпман. Ҳозирча бари саъй-ҳаракатларим беҳуда кетди!— хўрсинди оқсоқол. Маълум бўлишича, унинг ўзи бир қанча вазифаларни адо этаркан — ҳам руҳоний имом дойи,² ҳам солиқ йиғувчи, ҳам зиндон бошлиғи, бундан ташқари яна кичикроқ кўнчилик устахонасига эгалик қиларкан, туз савдоси билан шуғулланиш масаласини ҳам жиддий ўйлаб қўйибди... — Мабодо қоронғидан фойдаланиб сизни адирда тунаб кетишса, мен бунинг

¹ Дорул харб — мусулмон бўлмаган аҳоли яшайдиган жой (арабча).

² Имом дойи — дин тарғиботчиси.

иснодини кўтаролмайман. Гапимга ишонинг, оловга сиғинадиган ёввойилардан ҳар балони кутса бўлади. Яхшиси, олдин дам олинг. — У илтимос тарзида, тутилиб-тутилиб сўзлаётган бўлса ҳам, гап оҳангида қайсарлигу қатъият маънолари бўртиб сезиларди.

— Булар билан нимага бунча пачакилашиб юрибсиз? — деди Бенишон таъна қилаётгандек жиддий туриб.

— Э йигитча, ҳозир сиз айтган замонлар эмас... — унинг хира кўзларида кутилмаганда ёвузкор олов чақнади. — Илгарилари, илк имомлар даврида буларни зўрлаб оллоҳга сиғинтира олардик, энди бўлса... Энди дуолар, мурожаатлар, даъватлар ёрдамида уларнинг руҳини поклаш лозим, негаки муқаддас динимизга қилич билан ўтказилганларнинг ҳаммаси барибир махфий равишда, юрагининг туб-тубида маккор ансабларга¹ сиғинишар экан. Бизга эса уларнинг фоний таналари эмас, боқий руҳлари керак. Бинобарин, соат сайин уларнинг юрагию миясига... қуйишга тўғри келяпти. Сабр-бардош керак...

Кечки овқатдан сўнг қишлоқ билан танишиш учун Бенишон билан оқсоқол барибир ташқарига чиқишди. Қишлоқ тартибсиз қурилган эди — на кўчаси бор, на адирга олиб чиқадиغان зинаси. Бир уйнинг бурчаги иккинчи уйнинг дарвозасига тақалган, шу боис, ким дарвозани очса пешонаси қўшни уйнинг деворига тегади. Уйларнинг томи аҳолига кўприккўчадек бир гап. Одатда, адирликда жойлашган қишлоқларда уйлар шунақа қурилади.

Қоронғи тушгани ҳамон қишлоқликлар уй-уйларига пусиб кетишган, фақат томлар устида қўй-молларини етаклаб икки киши шарпадек изғир эди. Гўё ҳеч ким Бенишоннинг ташрифига эътибор қилмасди, одатда бунақа чекка-чеккаларга қози борганида бўладиган талваса, йиғинлар, ҳар хил бўлмағур мишмишлар ҳам йўқ.

Бундан бирмунча боши қотган, шахсан ўзига нисбатан бундай эътиборсизликдан ранжиган Бенишон бунинг сабабини оқсоқолдан сўрамоқчи бўлди-ю, бироқ фикридан қайтди: ҳозирча оқсоқол билан гаплашгиси, уни сўроққа тутгиси келмади. Қариянинг калласида нима хаёл борлигини ким билади, дейсиз. Эҳтимол, холис тергов ишларига таъсир ўтказгиси келиб қолар?

— Сезишимча, бу ерда фақат подачилар яшайди,

¹ Ансаб — санам, бут [арабча].

шекилли, — деди Бенишон ўнғайсиз жимликни бузиш учун. Бу жимлик Бенишоннинг иккиланаётганини — муҳим бир нимани сўрамоқчи бўлиб, кейин фикридан қайтганини оқсоқол илғаб олган дамдан бошланган эди.

— Ҳа, баъзилар мол боқиб кун кўради, лекин кўп-ларнинг даромади туздан. Бу адир бошдан-охир туз кони, юзасигина юпқа қум. Одамларнинг айтишига қараганда, қачонлардир бу ерларда денгиз бўлганмиш, биронта олис тоғдан кўчган улкан туз палахсаси шу жойларга юзиб келиб қолганмиш-да, сув қочгандан кейин туз қолиб, мана шу адирга айланган эмиш... лекин камина, ростини айтсам, бу ривоятга ишонмайман. — Оқсоқол Бенишоннинг тирсагидан тутганча, уй томига — кўчанинг бошига чиқиб олишига кўмаклашаркан, шоша-пиша хушомад билан сўзлар эди. Айни чоқда, бу жўшқинлик талаффузидаги алланечук расмий, сийқа оҳангни яшира олмасди ҳам.

Лекин сал ўтмай текис том остида бақир-чақир товушлар қулоқларига чалинди. Уйда одамлар кундалик турмуш ташвишлари тўғрисида бамайлихотир гапиришаётгандир, аммо томда бу товушлар не сабабдандир бақирқдай кучайиб чиқар эди.

«Эшитяпсизларми, тепамиздан, ана, қози ўтяпти. Қадам олишидан, оқсоқолимизчалик семиз эмас».

«Ҳа, одим ташлаши мулойим... Эҳтиёткор, айёр одам. Унинг устига, текис юрмас экан, сал бир ёнга оғиб... Шўрликнинг умуртқаси носозроқми...»

«Оқсоқолни қаранглар: ғужанак бўлиб олган, асабийлашяпти, бирон қувликни бошламоқчи...»

Бенишон ҳайратдан тўхтаб қолди. Ёнбошга ташлаб юраётганимни улар қандай билишди экан, деб роса ташвишланди. Томда бу ерликлардан лоақал биронтасини кўриш умидида теварагига қаради. Аммо атрофда зоғ йўқ, фақат юзи бўзариб кетган, манглайдаги терни сидириб ташлаётган оқсоқол...

Оқсоқол унинг тирсагидан тутиб, илтижоли оҳангда орқага қайтишни сўради.

— Буларнинг калласида қандай ўй борлигини иблис ҳам тополмайди, — деб қўшиб қўйди у кўндириш учун.

Бенишон бўлса, яна ҳам нарига... юқорига боришга қизиқаётган эди: балки кимдир туйқус терговга қўл келадиган бирон нима деб қолар?

Бироқ оқсоқол бяттар асабийлашарди, шунинг учун

Бенишон ҳадеб қистайверишни фойдасиз деб топди: хизмат юзасидан ўзига ёрдам беришга мажбур бўлган одамни норози қилиб қўйиши мумкин-да.

Улар пастга тушишди, майдондан ўтиб, оқсоқолнинг уйига қайтиб келишди. Остонадан ўтаётиб Бенишон энди бутун тунни мана бу қария билан бирга зерикарли ўтишини ўйлади. Айёр, хушомадгўй, умри чекка қишлоқда ўтган қария, табиийки, арзирли ҳеч гап айтмайди, балки қавмидан, уларнинг ёввойи хулқ-атворларидан, итоат этмаётганларидан нолишга тушиб кетади, хуллас, пойтахтдан келган меҳмон билан ким гурунглашса, одатда гап мавзуси шунақа бўлади.

Лекин уйга кириб ёшгина жувонга кўзи тушиши билан юзидаги нохуш, ўкинч ифодаси дарҳол йўқолди. Жувон оқсоқолнинг яккаю ягона, бағоят суюмли қизи экан.

Майра — жувоннинг исми шундай эди — Бенишоннинг кўзига ёқимтой, дилбар кўринди ва шунчаки бепарволик билан оқсоқолга ҳазил қилди:

— У-ҳў, бизни шаҳарлик, хаёли бузуқ деб ўйлаб, шундай бебаҳо бойликни яширибдилар-да...

Оқсоқол нима деярини билмай хижолат тортиб қолди, бироқ Майра хотиржам, қуруққина оҳангда отасининг ўрнига жавоб қилди:

— Қишлоғимизда бир аёл туғаётган экан, ўша ерда эдим. Лекин, отам иккалаларинг айланиб юрганларингни эшитдим у сиз билан кўришмоқ истагида буёққа чопдим...

— Ёпирай, сиз энагалик қилдингиз ҳамми? — дея хитоб қилди Бенишон қошини сузиб.

...Ҳикояга берилиб кетган гапиронғич тошбақа қачонлардир қоши турган жойни тортқилаб юборди, лекин унинг турқи шунақа тус олдики, ҳатто босиқ-вазмин Торозийнинг афти бужмайиб кетди...

— Ҳа, — деб жавоб қилди Майра, — кўп хасталикларни ҳам даволаб тураман.

— Жодугар экансиз-да! — Бенишон кулди, лекин шу заҳоти жиддий тортиб, оқсоқолга лоқайд назар ташлади. Оқсоқол диққати ошган қиёфада қовоғини уюб, худди Майрани нимадандир огоҳлантираётгандай норози йўталиб-йўталиб турарди.

Майра ҳам отаси сингари босиқ ва лоқайд эди, бироқ кейинроқ маълум бўлдики, буларнинг тагида эҳтиросли бир инсон яширинган экан...

— Бу ёғини кейин айтаман, жаноблар! — деб хи-

тоб қилди тошбақа. У бир жойда узоқ ўтиргани учун сирқираб оғриқ кирган оёқларини кўтариб, ҳаракатлантира бошлади. — Улик топилган адирдаги текширувни нимадан бошлашни ўйлаб кечаси билан ўхламай чиққанамни сизлар, албатта, тушунарсизлар. Оқсоқолнинг ўзини тутиши менга шубҳали туюла бошлади, чунки у гоҳ ўлгудай сергап бўлиб қолса, гоҳ қизи билан валақлашишга тушсам, бирдан ғамгин тортиб, ўз қобиғига ўралашиб қолар эди. Баъзи-баъзида, мана ҳозир деразанинг нарёғидан одамларнинг баланд-баланд овозлари чиқишини кутаётгандек, қулоғини динг қилиб оларди. Бироқ теварак-атроф сокин. У қишлоқ аҳли ҳам барча қишлоқ кишилари сингари эрта ўйқуга кетар эди-да. Мен бўлсам деярли тонггача Майра билан гурунглашиб чиқибман. Кейин бирдан ҳушимни йиғдим, чурқ этмасдан биз билан бирга ўтирган, хобгоҳига кириб кетмаётган чолга раҳмим келди. Ўрнимдан туриб, узр сўрадим-да, оқсоқолнинг изидан хонамга йўл олдим. Юрган йўлимда беихтиёр мўйловимни силаганча ҳамон унинг қизини ўйлаб бораётганимни кўриб, оқсоқол ҳам бирдан қуюқ, оппоқ мўйловини кулгили сийпалаб қўйди ва... хахолаб юборди. Жуда ғалати эди у одам — менинг бўлажак қайнотам!..

III

Тошбақанинг Обидтой билан бирга қилаётган бугунги нонуштаси анча-мунча чўзилиб кетди. Иккаласининг бундай апоқ-чапоқ ўтиришига ҳар кимнинг ҳавас қилиши турган гап: Обидтой қўлидаги пичоқ билан тошбақага қўй гўштидан бир бўлагини атаб чандиру пайлардан тозалаб ўтирар, тошбақа эса юмшоқ ўриндиқда ялпайганча, мусаллас тўлатилган қадаҳни оғзининг олдида тутиб турар эди. Маънисиз кўзларидан энди шуъла ҳамда тўла мамнуният балқар, думини бе-лига боғлаб турган тасма эса, қорни тўйиб олсин, деб бўшатиб қўйилган, шунинг учун думининг учи қайрилиб, шўх ликиллар эди.

Гўштни майдалагач, Обидтой уни ликопда келтирди ва иккаласи ўзаро далдакор кўз қисишиб, қадаҳларини кўтаришди.

Тошбақанинг лаби ўрнидаги қаттиқ эт қадаҳнинг зиҳини базўр қисиб турарди, бироқ ўртада тенглик ҳукмрон бўлсин учун ўзининг бу ноқулай аҳволини

яширишга уринди. Аммо-лекин Обидтойнинг қулларча хизмат қилаётганидан тошбақа унинг олдида бирмунча устунликка эришгани сезилиб турарди.

Иккаласи ҳам маст, иккаласи ҳам шовқин-сурон билан суҳбатлашарди. Сўзловчи тошбақа хонтахтага қадаҳни қўйиши билан Обидтой қўлини силкиди:

— Аслида-ку, семиз аёлларни ҳеч жиним суймайди, аммо илож қанча, шартлашган эдик. Бир бало қилиб боққа кирдим, у ерда иккита жувон туришибди — бирам келишган, бирам нозик... уларни кўрдиму ўзимнинг хонимимнинг қомати мени баттар даҳшатга солди! Шарт қўйганлар бўлса, деворнинг орқасида туриб олиб ҳиринглашади, афтларини бужмайтиришади, хуллас ишнинг охирини кутишади... Иш бўлса, бундай тугади, — дея Обидтой яна қадаҳни тўлатаётиб, лабларини чапиллатиб қўйди. — Менинг бевагинам минг ноз-карашма қилмасин, мендай бир хизматкор олдида ўзини минг тарбия кўрган, одобли этиб кўрсатмасин... — Обидтой кулгини босиш учун бирдан кафтини оғзига тутди ва тўлиб-тошган шодликдан бутун танаси силкина бошлади.

— Мен бўлсам ундай қилолмас эдим, — деди тошбақа бирпасдан кейин ва бармоғи билан имо қилиб Обидтойни яқинига чорлади-да, қулоғига ниманидир шивирлади. Шу заҳоти яна қийқириқ янгради.

Обидтой чидаб туrolмади ва тошбақанинг бўйнидан астойдил қучоқлаб олди, терисининг тиришларини бармоқлари билан тортиб-тортиб қўйди.

— Э-ҳе, ўйин-кулги авжида-ку, — деди Армон эшикни очиб, олдинга Торозийни ўтказаркан.

Обидтой гангиб шарт ўрнидан турди, аммо кейин такаббуруна қиёфага кириб яна қайтиб ўтирди — тошбақа олдида аянчли ва қўрқоқ кўрингиси келмаганидан шундай қилди у.

— Нимагадир иштаҳамнинг мазаси йўқ, — дея минғирлади Армонга қийриҳон қараб.

Армон унинг тепасида энкайди-да, ачитиб шивирлади:

— Мусаллас ҳам бакор келмадими?

— Нима демоқчи бўляпсиз? — Обидтой сакраб туриб қўлларини шоп қила бошлаган эди, Армон ҳеч бир қизишмасдан унга эшикни кўрсатди.

Обидтой кутилмаганда бирдан шалвираб қолди, ўйламай қилиб қўйган беодобгарчилиги учун бўлғуси

барча жазоларни кўз олдига келтирди чоғи, миждаларини пирпиратди. Ҳар сонияда таъзим қила-қила, бетўхтов остонага тисланди...

— Доим шунақа, хизматкорга... — дея Армон тагин бурчакдаги ўриндиққа жойлашиб олган тошбақага ишора қилди, — нақ қози билан апоқ-чапоқ ўтиришга қўйиб берсангиз, ўзини дарров маслаҳатчи ўрнида хаёл қилиб қолади.

Ҳар галгидай, ичкаридаги гап-сўзларга қулоқ солиб турган Обидтой эшикни қия очиб бошини суқди-да:

— Худо ҳаққи, хўжайин, онт ичаман... — дея минғирлаб, кўздан йўқолди. Йўлакдан қочиб бораётган хизматкорнинг оёқ товушлари эшитилди.

Шу дамгача маънос хаёлга чўмиб ўтирган Торозий, бу бесаранжомликлар унга зиғирча ҳам алоқаси йўқдай қиёфада тошбақага ишора қилди.

— Бошлайвераими? — деди маст тошбақа калласини силкиб.

Армон ўшқириб берди:

— Ҳа. Сўраб ўтирмасдан, бошланг! Бизнинг келишимизга сиз ҳамиша шай бўлиб туришингиз лозим... Хўш, сиз тун бўйи оқсоқолнинг сулув қизи билан валақлашиб чиққанингизга келиб тўхтаган эдингиз...

Ҳикоясини давом эттиришга тошбақанинг бажонидил тайёр турганини унинг хуш кайфиятидан билиб олиш мумкин эди. Турқи қанчалик хунук бўлмасин, табассум билан бошлади. Тошбақашунослар билишдики, тонг отиши билан Бенишон ўрнидан турибди, оқсоқол ҳали уйқуда экан. Уйғотайми-йўқми деб узоқ ўйлаб, ниҳоят адирга ёлғиз йўл олибди.

...Орқасидан бирор кимсанинг келмаётганига ишонч ҳосил қилиш учун дам-бадам ўгирилиб, оқсоқолнинг уйи билан қишлов ўртасидаги майдонни кесиб ўтди ва шитоб билан адирга ўрлай бошлади.

Аввалига бир нечта пиллапоядан чиқиб бориларди. Пиллапоянинг тагида Бенишон ёнбағирдаги биринчи уйнинг эшигини кўрди. У ёғига ўзаро ёғоч кўприкчалар билан боғланган томлар кетарди.

Томлардан бор-йўғи ўн қадам юргач, Бенишоннинг қулоғига тагин пастан овозлар чалинди. Қишлоқ аҳлининг тепасидан бамайлихотир юриб бораётганини кўз олдига келтирди-ю, тасавурида уйғонган манзарадан нохос ўзини йўқотиб, тўхтаб қолди. Шу заҳоти кечагига ўхшаб унинг қадамидан кўз-қулоқ бўлиб турганларнинг овози эшитилди:

«Тўхтади, — деди бир аёл. — Нимагадир бугун ёлғиз...»

«Кўнглинг тўқ бўлсин, ҳозир оқсоқол унга етиб олади», деди бошқаси.

Томлар зарур маълумот тўплашга энг қулай жой экан, деб ўйлади Бенишон. Оқсоқолни олиб чиқмаганига жуда афсусланди. Бирга чиққанида, қишлоқ одамларидан унинг кайфияти қандайлигини билиб олган бўлар эди.

«Қозикалонимиз тун билан ухламаган кўринади, — деган товушни эшитди Бенишон нарироқ бориб. — Одимлари оғир, ҳорғин. Юришям ҳамманикидай эмас, туйқус кўксига ўқ ейишидан қўрқаётган каби ёни билан юрадими-ей...»

«Шўрликнинг умуртқа суягида чатоқликлар бор, оғриқ унинг жонини оляпти-ёв», деб жавоб қилди бошқа аёл. Чамаси улар сеҳргар, соҳибкаромат хотинлар эди. Суҳбатга серйўтал бир эркак ҳам қўшилди:

«Жиндай илгари Майра юқорига чопиб ўтганда, қадам товушларини эшитдиларингми? Чалишиб-чалишиб кетаверди... Манов билан эрталабгача валақлашиб чиққани, уйқуга тўймагани кўриниб турибди...»

Қолган уйларнинг эгалари, мол боққани кетган шекилли, охирги уйга етгунча том остида ҳеч ким гаплашмади. Ҳамон илгариларкан, Бенишонни хаёл олиб қочди: нимага тонг отар-отмас Майра адирга чопди экан? Уйдан қандай чиқди ҳеч кимга билдирмай?

Қишлоқ адирнинг ярмигача чўзилиб кетган, у ёнига сўқмоқ ўт-майсасиз, яланғоч ерлардан ўтар эди. Оқсоқолнинг тушунтиришича, бу адир қачонлардир денгиз келтириб ташлаб кетган туз палахсаси, лекин бунга ўзи ишонч ҳосил қилиш учун Бенишон ерга чўп суқиб кўрди. Шу заҳоти чўпнинг учи нимадир қаттиқ нарсага тақалди.

Сўқмоқ юқорига айлана бўлиб чиқиб борганлигидан Бенишон адирнинг қарама-қарши томонини ҳам томоша қилиши мумкин эди — шу кўйи ниҳоят чўққига ҳам етиб борди. Аслида-ку, Бенишон тўхтаган жой чўққига ҳеч ўхшамасди, нега деганда, адирнинг қишлоқ кўриниб турадиган тарафини айланиб ўтиши билан сўқмоқ узилди ва у жарликнинг қирғоғидан чиқиб қолди.

Ярқираган нур Бенишоннинг кўзини олиб, бир неча муддат ҳеч нарсани кўрмади — адир қасирлаб ёрилгану бир қояси ажраб этагига қулаган, энди очилиб қол-

ган туздан таралаётган ёруғлик кўзни қамаштираётган эди.

— Ун қадамлар нарида, туз деворида мен ўша мурдани кўрдим, жаноблар!— Гапиронғич тошбақа жим қолди. У чала ичилган қадаҳни олиш мақсадида хонтахта томонга бир-икки қадам ташлади, бироқ Торозийнинг қаттиқ нигоҳига дуч келиб, олишга ботинмади. Фақат манглайини артиб қўйди, чулки ичгандан бери ўзини руҳан эзилган ҳис этар эди.

Сўнг энди бошқа, тушкун бир товушда ҳикоясини давом эттирди. Тошбақашунослар билишдики, Бенишон кўрган мурда батамом оппоқ кафан — қалин туз қатлами билан қопланган экан. Афтидан, бу ерга анча илгари яширилгану адир ёрилганда очилиб қолган эди. Бироқ энг ҳайратланарлиси бу эмас.

Қояга занжирбанд этиб ташланган мурда олдидаги супачада узун калтак тутган бир одам югуриб юарди. У калтакни ғайрат билан силкитар эди: бу билан нимани ҳайдаётганига анчагача Бенишоннинг ақли етмай турди, ниҳоят кутилмаганда бир бургут адирнинг учидан пастга қараб шўнғиди-да, мурдага ўқдек ташланиб, у бахти қаронинг жигаридан бир парчасини узиб, ўлжасини тишлаганча яна парвоз қилди ва... гап қаёқда экани Бенишонга аён бўлди.

Ҳалиги одам калтакни яна силкитди, лекин бургут унинг ҳар бир ҳаракатини олдиндан ўрганиб олгандай эпчиллик билан зарбага чап бериб қолди.

— Лаънати ўғри!— деб бақирди ҳалиги йигит, лекин Бенишонга кўзи тушиб, хизмат вазифасини ўтаётган одам сингари жиддий қиёфага кирди.

— Бу ерда нима қиляпсиз, эй муҳтарам зот?— дея қатъий сўради Бенишон.— Нима гап, айтинг... Камина қозиман!

— Қозилигингизни биламан,— деди ҳалиги киши ҳеч бир хижолат чекмасдан.— Мени бу ерга оқсоқол қўйган. Кўриб турибсиз, хира бургутни ҳайдаб туришим лозим. Тергов тугагунча бу лаънати қуш бўлак-бўлак-бўлак жигарнинг ҳаммасини олиб кетиб қолмасин тагин... Мундоқ қараганда,— деб сўзини файласуфона яқунлади у,— бу манглайи қорага жигари борми, йўқми — барибир...

Бенишон уни ўзининг ёнига чорлагиси келмади, қўриқчини бундай муҳим ишдан қўймайин деган ўйда шу ерда турибоқ сўраб қўяқолди:

— Қандай қилиб ёнингизга чиқсам бўлади?

— Орқангиздаги туз бўлагини сал ўнгга силжитинг, буёққа келадиган сўқмоқ очилади...

Бенишон туз бўлагини бир чеккага сурди-да, қаршисида очилган тор йўлакдан ўтиб, қўриқчининг ёнида пайдо бўлди.

— Сиз билан оқсоқолдан бошқа ҳеч ким бу ерга чиқадиган йўлни билмайди.— Қўриқчи ўттиз ёшлардаги йигит эди. Айёрона юзи туз чанги билан қопланган.— Қишлоқдаги мушрик¹лар (ажабки, «мушрик» сўзини оқсоқол қандай оҳангда талаффуз этган бўлса, у ҳам шундай оҳангда айтди) бу сўқмоқни билганларида аллақачон олдimgа чиқиб олган бўлишарди-да, арқон ташлаб, ўликни олиб кетиб қолишарди. Фақат шу ердан уни арқонга илиш мумкин.

— Улар нима қилишади буни?— дея Бенишон йигитга шубҳаланиб қаради.

Одам ҳам шунақа гўл бўладими, деган маънода қўриқчи хитоб қилди:

— Нима қилишарди?

Табиийки, гўллик ҳеч қачон қози халқига обрў келтирмаган.

— Қояга у қанақа занжир билан чандиб ташланганини кўряпсизми?— деб давом этди қўриқчи.— Ҳозирча менга бир неча бор ҳужум бўлди... Оқсоқолимиз неччи марта уларни инсофга чақирди, худонинг жазосини эслатди, бари бефойда! У муттаҳамлар калтагимнинг кучини белларида ҳис қилишгандан кейингина тинч қўйишди... Занжир эса уларга итларини оғилга боғлаб қўйиш учун керак,— дея тушунтирди қўриқчи, ҳамон Бенишоннинг лол туришини кўриб.

Бенишон занжирбанд мурдани тузукроқ кўриш учун қоя супачасининг қирғоғига яқин келди.

— Йўқ, бунинг бошқа сабаби бўлса керак — деди сўнг ўзича.— Бу, мушриклардан биронтаси ўзи содир қилган жиноят изларини йўқотмоқчи бўлмаептимикан?— деб тахминлади Бенишон, лекин дарров жимиб қолди: тахминларини қўриқчига айтгиси келмади. Унинг устига, бу одам жиноятчиларнинг шериги бўлиши ҳам мумкин; кўзга ўзини шунчаки ёрдам бераётган кўрсатиб, аслида ҳамма ишни чалкаштириб юбормоқчидир.

Мурданинг ташқи белгиларидан кўриниб турибдики, у шўрлик анча илгари занжирланган ва қоя очилди.

¹ Мушрик — кўп худоли, бутпараст (арабча).

қолмасидан анча илгаріеқ туз билан қопланиб бұлған эди. Туз уни аслидагидек сақлагани учун қотиллик худди кечагнна содир этилганга ўхшарди...

Бенишон пойлоқчига, мени гап билан чалғитмай туринг, деб буюриб, атрофни текшираверди.

Гарчи мурданинг танасига ёпишиб қолган туз-совут бирон-бир аниқ хулоса чиқаришга халақит бераётган бўлса ҳам, умумий аҳволдан қуйидагиларни ойдинлаштиришга муваффақ бўлди: ҳаддан ташқари ёвузлик билан ўлдирилган бу шахс пишиқ жуссали, баланд бўйли одам эди, қора сочларининг у ер-бу ерини, соқолининг учларини туз оқартирмаган. Оппоқ занжир бирига жуфтланган оёқлардан, белдан, ҳар томонга чўзилган қўлларидан, бўйнидан ўтган, мурданинг қояга пайвандланиб кетган гардани эса калласини ёнбошга эгилтирмасдан тик тутиб турар эди.

Занжирбанд мурданинг ўнг қўлида Бенишон ингичка, узун нарсани кўрди, бироқ унга узоқ қараб ҳам нима эканини билолмади.

Пойлоқчининг кутилмаганда янграган қичқирғи текширувни узиб қўйди: у жон-жаҳди билан Бенишонни орқага қайтишга ундар эди. Бенишон нима гаплигини билиб улгурмади, чунки боши тепасида бургут қанотлари шитирлаб қолди, яна бир лаҳзадан кейин йиртқич қуш мурданинг жигаридан парча узиб олди-да, адир чўққиси томон кўтариб кетди.

— Кимнинг бургуту бу?— Бенишон қуш кетидан астойдил қараб қоларкан, ёнида найза олиб юрмагандан афсусланди. Найзаси бўлганида, мўлжаллаб бир отарди-да, уни қулатарди-қўярди.

— Ҳеч кимники,— деди пойлоқчи елкасини қисиб, сўнг у ҳам қушга кўз тикди: бургут ўғирлаган бўлагини шошилмасдан лаззатланиб еяр эди.

— Ахир, у ҳеч бир эгасиз эмасдир? Ҳамқишлоқларининг орасида овчилар борми?

— Иккитами, учтами бор. Лекин улар шумкар билан ов қилишади... Сўзимга ишонинг, мавлоно, бу махлуқ ҳеч кимники эмас... худонинг қуши...

«Жиноятчи бу шўрликни пичоқ билан ўлдирдимикан ё?.. Энди изни йўқотиш учун жигарни чўқитишга бургутини қўяётгандир?» хаёлидан кечирди Бенишон.

— Жин урсин, сиз қанақа пойлоқчисиз ўзи?!— деб бақирди у аламдан.— Яна бир марта бургут унинг жигарини чўқисин, сизни бўшатишларини буюраман! Тушунинг ахир, бирор муҳим жиноят белгисини топишим

учун мурданинг жигарини тузукроқ текшириб чиқишим керак!

— Жигарини сақлаб қолиш учун, эҳтимол, уни тепага олганимиз маъқулдир?— деди пойлоқчи қўрқаписа.

— Яхши фикр... Лекин қандай қилиб? Унинг, ахир, ярми қояга ёпишиб кетган-ку! Тепага тортсак, мурданинг оёғи, ҳатто бутун пастки қисми ажралиб тушадими деб қўрқаман... У менга бус-бутун, биронта жойи тирналмаган-шилилмаган ҳолда керак.. Мен бир нарсани ўйлаб қолдим: жала қўйиб берса, сув унинг тузсовутини ювиб кетади, ўшанда кўтариб олиш ҳам осонлашармиди...

— Қачон ёмғир ёғишини ёлғиз худо билади,— деди пойлоқчи ожизона. Адир учуда ўтирганча, хўрақдан сўнг тумшугини тозалаётган бургутга калтагини ўқталиб ҳар эҳтимолга қарши пўписа қилиб қўйди.— Бизнинг ўлкаларда ёмғир ҳар куни ҳам ёгавермайди. Баъзан йил бўйи бир томчи ташламайди... Шундай пайтлари бутун қишлоқ аҳли оқсоқолга бош уриб, истисқо¹ ўқишни илтижо қилади. Шўрлик имом саломатлигининг мазаси йўқлигидан... гуноҳларга ботган қишлоқ аҳлидан нолиб, олдинига йўқ-йўқ деб туриб олади... Ишқилиб дуо ўқимаслик учун минг хил баҳона излайди-да... Лекин унинг айёрликларини ҳам, муридлар ўз илтимослари билан уни нақадар ноқулай аҳволга солиб қўяётганларини ҳам мен биламан. Ахир, истисқо ўқиш имомнинг иши эмас, кўпроқ шайтоннинг шогирди жодугарнинг иши... Лекин бутунлай рад ҳам қилолмайди. Унда ўша заҳоти уларнинг кўзида раҳнамолик обрўйи бир чақа бўлади-да... Оқибат бунақа қурғоқчил йиллари у худо билан шайтоннинг ўртасида оворайи сарсон...

Бенишон унинг изҳори дилини кесиб қўйди:

— Ҳойнаҳой ўзлари ҳам мушрик бўлсалар керак? Ўзингизга қолса, шўрлик қарияга қарши макр-ҳийла тўқийверсангиз...

— Йўқ, мен ярим мушрикман, холос,— деди пойлоқчи шунчаки.— Ҳатто кўпроқ оқсоқолимизнинг эътиқодларига мойилман... Бўлмаса; у мени бунақа масъулиятли юмушга — занжирбанд мурдани қўриқлашга қўймасди...

— Мен жалани ҳатто йил бўйи кутишга ҳам рози-

¹ Истисқо — ёмғир сўраб қилинадиган муножот (арабча).

ман,— деб хулоса қилди Бенишон ва пастга — қумлоққа қаради...

Пойлоқчининг мўминлиги, адолат тайтанасига ёрдамлашишга бўлган иштиёқи Бенишонда унга ишонч уйғотди. Фақат орадан кўп кунлар ўтиб, у ўзининг хизматкорига айлангандан кейингина Бенишон тақдир ўзини қандай фирибгарга дучор қилганини тушуниб етди: бу йигит Торозий карвонсаройда танишиб улгурган ўша Фарруҳ эди.

— Бургутни ушлай олмасангиз, лоақал кечалари у қаёққа учиб кетишини пойлаб туринг, — деди Бенишон.

— Хўп бўлади,— дея иккиланиброқ жавоб қилди Фарруҳ.

Туздан чиқаётган буғдан Бенишоннинг боши айлана бошлади ва у бугунга етар деб ўйлади: орқага қайтиш керак. Лекин барибир нимадир уни ушлаб турарди, шу боис энг асосий гапни сўраб олиш истагида, лекин сўрашга ботинолмай, қоянинг чеккасига ўтирди.

Ўтирганча, шамол қимирлатаётган занжирнинг шақир-шуқурига қулоқ солди, бу шақир-шуқур кўнгилга ғусса солар эди. Бирдан ҳаммасини ташлаб, фирибгарларга тўла қишлоқдан жўнаб кетгиси, уйга — иссиқ ва шинам ҳаётга қайтгиси ва яна иллатларию ожизликларига йўл қўйиб, ялқовликка, озодликка берилгиси келди...

— Ҳа, дарвоқе,— дея Бенишон ўрнидан турди ва кўнглига оралаган шубҳадан кўзлари қисилиб кетди,— бугун эрта билан бу ерда оқсоқолнинг қизи Майра нима қилди?

Айб устида қўлга тушгандай Фарруҳ нигоҳини ерга қаратди, алдамоқчи эди, лекин ўзи ҳам кутмаган ҳолда ростини айтиб юборди:

— Менга понушталик келтирди. Мен шу ерда тунайман. Туз тошларининг ораси иссиқ, уйдаги кўрпадан анчагина иссиқ. Ўзимга чуқур кавлаб олганман, ўша чуқурда ухлайман, нуқул терлаб ётаман. Туз бўғимларга кони фойда... Шу ерга жойлашиб олганимдан бери оғриқ нималигини унутдим...

Бенишон ишонқирамай мўйловини буради.

— Бунга Майрани нима алоқаси бор?

— Бошқа кимнинг алоқаси бўлсин?— дея сўради Фарруҳ соддаларча.— Ахир, биз унаштириб қўйилганмиз...

— Э-э, мана гап қаерда?!— Бенишон довдираб қол-

ганини Фарруҳга сездирмаслик учун юзини бурди.— Унаштирилганмисиз?

— Ҳа, иккаламиз унаштирилганмиз, — дея сая қатъийроқ жавоб қайтарди Фарруҳ.

Бошқа бир сўз ҳам демасдан Бенишон кескин бурди-да, пастга юрди.

Фарруҳ калтагига таянганча, унинг орқасидан тикилиб қолди. Бенишон томлар устидан юриб келаётиб, «Қайтиб келяпти», деган овозни эшитди.

«Тепада узоқ қолиб кетмади-ку...»

Ҳозир бу овозлар Бенишоннинг нафратини қўзғатар эди, уларни эшитгиси келмай чопиб кетди ва ўзига ярашмаган бир қиёфада — терга ботган, зўрға нафас олаётган ҳолда пастда оқсоқолга йўлиқди, у меҳмонни кутиб турарди.

Бирон-бир муҳим нарсани яшириб қоладими, йўқми эканини билмоқчидек бўлиб, оқсоқол Бенишоннинг кўзига маъноли қаради. Аммо Бенишон босиқлик билан бош қимирлатиб қўйди ва индамай уйга томон йўл олди. Мана шунда оқсоқол ўзининг норози-лигини айтишга аҳд қилди.

— У ёққа ҳамроҳсиз бир ўзингиз чиқишингизга мен қаршиман...

— Бу нима деганингиз?— Бенишон ҳатто унга қайрилиб қараб қўйишни лозим топмади.

— Сизнинг хавфсизлигингиз менинг бўйнимда!

— Мени жин ҳам урмайди!

— Шошманг, сиз алданибсиз! Бургутни ҳайдаб туриш учун қўйилган калтакли у боланинг қишлоқ одамлари билан тили бир. Аниқ ишонаман: у сизни алдаган...

— Сиз қизингизни бермоқчи бўлган одамнинг бунақа фирибгар бўлишига ишонмайман,— деди унга жавобан Бенишон ачитиб.

Оқсоқол шу заҳоти бўзариб кетди ва жойида тўхтади, Бенишонга етиб юришга мадори қолмай, бақариб юборди:

— Елғон айтибди! Қизимни мушриққа бергунча, ўзимни адирдан калла билан ташлаб юборганим афзал...

Бенишон кулгисини базўр тийиб турарди: шунақа бир кулгили кўринди бу қария... Бир ўзи ҳам оқсоқол, ҳам имом, ҳам солиқчи, ҳам тузфуруш бўлмиш қария!..

— У айтдики, сизнинг ваъзларингиз таъсирида у энди бу ёққа... ўзининг хатоларини тушуниб... Қизингиз-

ни деб ишонаманки динни буткул қабул қилади... Майра у ерда нима қилганини балки сиз тушунтириб берарсиз?— деди орқасига ўгирилиб Бенишон эшикни очаркан.

— Билмадим... суриштириб кўраман...— Қариянинг овози бирдан сусайди.— Лекин билиб қўйинг: фақат мен сизга ёрдам бера оламан.— Бу гап шунақа самимий айтилдики, қариянинг рашк, умидсизлик ва итоатгўйлик оҳанглари аралашиб кетган чучук овозининг торларига Бенишоннинг муросасоз жилмайиб қулоқ осидан ўзга иложи қолмади.

IV

Гапировғич тошбақани толиқтириб қўйишни истамай, унинг кўп-кўп дам олишига дастлабки кунлар Торозий ижозат бериб турди. Лекин, қизиққи, тошбақа ўтмиш кунларини эслаган сари, шунча тийиб бўлмас даражада эзмаланиб борарди. Худди юрагини бурдабурдалаб қийнаб ётган нимаики бўлса, ҳаммасини тезроқ айтиб бергиси ва шу билан биратўла қутулгиси келаётгандек эди.

— Яна одамга айланганингиздан кейин нима иш қиласиз?— деб сўради Армон бир гал.

— Юртимда менинг оз-моз мулким қолган-ку. Биронта жониворга халақит бермай, шундай кун кўраман. Ёки тарки дунё қиламан-да, саҳродаги биронта масжиднинг тупроғини ялаб ётаман,— жавоб қилди тошбақа. Шунақа беҳис оҳангда сўзладики, бу саволга жавобни олдиндан ўйлаб қўйгандай эди.

— Давом этинг...

Торозийнинг бу буйруғини эшитиб, тошбақанинг теварагида ивирсиб юрган Обидтой тараддулланиб қолди. Тишида игнани тишлаб, ҳаддан ташқари берилиб ўзи бичган кийимни тошбақага ўлчаётган эди.

Гарчи тошбақашунослар бу тошбақа одам қиёфасини қайтариб беришга умид қилишаётган, даволаш муддатининг иккинчи ярми тугашига узоқ бўлса ҳам, афтидан, тошбақага янада кўпроқ одам қиёфасини беришни, баданининг шармандали яланғочлигини, айниқса, жундор, сертириш кўксинию семиз оёқларини тезроқ кўздан пана қилишни истаб Обидтой унга кийим тикиш билан машғул бўлди.

Обидтой тикаётган нарса шарқона чопон эмасди, кўпроқ олд этаги калта, орқа этаги узун оврупоча

кийимни эслатарди. Миллий ғурури баландлигидан бунақа беўхшов махлуққа ўзларининг миллий кийимларини кийдиришни эп кўрмади. Шунинг учун у ўзи бир сафар бозорда учратган фарангимиди, ишқилиб бир ажнабийнинг уст-бошини гўё масхаралаб, фракка ўхшаш ниманидир бичган эди.

Ҳозирча тошбақанинг тўшинигина тўсадиган, енгсиз қисми тайёр эди, холос. Тошбақа бугун, гарчи охиригача тайёр бўлмаса ҳам, шу кийимни кийгиси келган, шунинг учун Обидтойга меҳр билан қараб ўтирар эди. Обидтой бўлса, маҳоратига таҳсину мақтовлар кутиб, унинг теварагида тимирскиланарди...

Ахийри, у аламдан қайчини шиқиллатиб, ташқари чиқди, тошбақа эса ўриндиққа қулайроқ жойлашиб олди. Нимча унга кўпроқ дадиллик бағишлаётгани кўриниб турарди.

Лаб ўрнида лаблик қилаётган жойини рўмолча билан арти-да, яна ўтмишини эслаб кетди ва тошбақашунослар билишдики, энди — адирга чиқиб Фарруҳ билан, оқсоқол билан гаплашгандан сўнг Бенишон ғоят шубҳачи бўлиб қолган эди.

«Нимага оқсоқол Фарруҳга бу қадар ишончсизлик билан қарайди-я, — деб ўйларди Бенишон, — ахир бургутни кўришга унинг ўзи қўйган... Кейин, нимага у нуқул, фақат менгина сизга чин дилдан ёрдам бераман деб ўлиб-тирилиб такрорляпти? Фарруҳ Майрани қайлигим деб айтяпти, оқсоқол эса буни зўр бериб рад қиляпти — нимага?»

Ҳаммаси бошданоқ чалкашиб кетди, ҳамма алдай бошлади, уларнинг ҳеч бирига ишониб бўлмайди...»

Яна Бенишон тезроқ бургут эгасининг изини топмоқчи бўлади, чунки қуш жигарни фақат қорин тўйғазиш, гўшт еб маза қилишдек табиий хоҳиш туфайли эмас, балки қотилликнинг барча ашё-далиллари изини яшириш учун ҳам чўқилаётганига у ҳамон амин эди. Гўё мурдадан занжирни ечиб олмоқчи бўлиб юрган қишлоқ аҳли ҳам... Балки терговга халақит бермоқ қасдида уни ўғирлаб кетишмоқчидир?

Бенишон ўзини жуда эҳтиёткор тутишга, ҳеч кимга очилмасликка ва барча гумонини ичида сақлашга аҳд қилди. Фарруҳга у мутлақо билмаслиги лозим бўлган нарсалардан кўпини айтиб қўйганига пушаймон қилди. Масалан, қанча вақт кетмасин, сабр-тоқат билан жаланинг ёғишини кутмоқчи эканини бекор айтди-да...

«Менинг вазифам — сўроқ қилиш, саволларга жавоб

бериш эмас. Ортиқча бирон гапни валақлаб қўйсам, улар шу заҳоти у гапдан ўзимга қарши фойдаланишадди... Ё оқсоқолнинг уйдан бошқа жойга кўчиб ўтсам-микан? Ўзиям кўнглимга ўтиришмай турибди, шубҳали шахс. Фарруҳни пастга қайлиғи Майранинг олдига жўнатаман-да, ўзим тепаликка жойлашиб, бургутни, умуман, теваракдаги бор ишни пойлайман. Қолаверса, Фарруҳ айтяпти-ку: тузнинг иссиғи бўғимлардаги оғриқни йўқотаркан. Уйга омадли қози ҳурматида қайтаман, камига саломатлигимни ҳам тиклаб оламан... Шундай қилиб, ишни қишлоқ бўйича уйма-уй юриб, ким бургут боқишини аниқлашдан бошлашим керак. Майрани ҳам йўлини қилиб шундай сўроқлашим лозимки, оқсоқол билмасин...»

Бенишон бу ўйларни индамасдан оқсоқол билан Майранинг қаршисида ўтирганча, кечки овқатдан олдин ва ундан кейин хаёлидан кечирди. Овқатни дастурхондан бош кўтармай, юракларни зиқ қилиб юборадиган бир вазиятда ейишарди. Майра чидамади ва Бенишонга қараб сўради:

— Бирор нимани аниқладингизми?

— Ҳа, албатта! Кўп нарсани...— деди Бенишон сирли оҳангда ва оқсоқолнинг кўзига ўтқир тикилди.

Лекин оқсоқол ҳатто нигоҳини олиб қочмади, тишсиз оғзини тамшаганча, пинак бузмай ўтираверди.

Бенишон бўлса секин кавшана-кавшана, оқсоқолнинг шартта ўрнидан туриб Майра иккаласини ёлғиз ташлаб чиқиб кетишини кутар эди.

Оқсоқол, афтидан, ўзи ҳам Бенишоннинг тоқатсизланаётганини сезиб ўтирган эди. Бу ерларда тез-тез бўлиб турадиган шамол туйқус ғувиллаб, дарпардалар тикирлай бошлагач, Майра сакраб турди, лекин отаси ундан илгарироқ туриб кетди ва ҳокимона бир ишора билан уни ўтхатди-да, ўзи ташқари чиқди.

— Гап ўртамизда қолиши керак,— дея шивирлади Бенишон оқсоқол эшикни ёпиши биланоқ. У тирсакларини хонтахтага тираган кўйи нақ Майранинг қулоғига ётиб олган, чучварадай ихчам бу қулоқчадан шунақа бир ширин мушк таралар эдики, Бенишоннинг боши айланди.

— Хоҳишингиз,— деб қиз елкасини қисди.

— Бугун адирда нима қилдингиз?— Жиддий туриб сўрамоқчи эди, лекин вужуди эриган, кўзлари шаҳвоний кулаётган Бенишоннинг гапи шўх, рашкли таъна оҳангда чиқиб қолди.

Майра ҳеч туси ўзгармай, шунчаки жавоб қилди:

— Бугун мен адирга чиққанам йўқ...

Худди фириб ишлатаётганда қўлга тушиб қолгандек, бирдан Бенишоннинг ўзи хижолат тортиб қолди. Эшигу деразаларни тарақ-туруқлатиб шамол қандай тез кўтарилган бўлса, шундай тез қуюн бўлиб осмону фалакка чиқиб кетдию тўхтади. Ташқарида, ойна олдида пайдо бўлган оқсоқол дарпардаларни бекитишга улгурмади ҳам. Фақат ҳаддан ташқари қизиқувчанлик билан ичкарига қаради. Бенишон унинг безовта нигоҳидан жунжикиб кетди.

Бу нигоҳ нимагадир Бенишоннинг жаҳлини чиқарди ва у Майранинг ёлғон сўзлаганини билиб бақириб юборишдан ўзини базўр тийди. Лекин бирдан хаёлга толди: нега энди очиқчасига ўтақолмайди, нима учун шивирлашиб гаплашиши керак, нимадан эҳтиёт бўляпти? Қолаверса, бу ерда унга чин дилдан ёрдам берадиган биронта одам йўқ! Ҳокимият қўлида, у кескин ва шафқатсизлик билан иш юритиши лозим.

— Ундай бўлса, юринг мен билан адирга, одамлар менинг сўзларимни ё тасдиқлаб беришади, ё рад қилишади,— деди у Майрага қатъий.

Майра ўйлаб қолди. Бенишон уни зўрлаб олиб бормоқ ниятида энди қўлидан ушламоқчи бўлиб турган эди, қизнинг ўзи розилик билан бош қимирлатди.

— Ўзингиз-ку, гап ўртада қолсин, деяпсиз. Қаёққа кетяпсизлар, деб сўраб қолса, отамга нима дейман?

— Нима десангиз деяверинг, менга барибир!

Ташқарига чиқишдию бу ерлар ҳавосининг антиқа қилиқлари яна бир марта Бенишонни танг қолдирди. Кечки овқатгача ҳавонинг авзойи бузуқ, юракни эзадиган, адирдан келаётган туз буғлари қишлоқ тепасида йиғилган эди, энди бўлса, бирдан шамол ёпирилиб, буғларни йиғиштириб бир-икки айлангану осойишталик чўккан, нафас олиш енгиллашган эди.

Уй ёнида ҳам, майдонда ҳам оқсоқол уларга дуч келмади. Олдинги уйларга тез юриб келиб, томга чиқа бошлашди.

— Демак, қози жаноблари, сизнинг жуда-жуда билгингиз келяптими?..— деб сўради Майра томга чиқишган заҳоти.

Яна найранг ишлатяпти деб ўйлаб, Бенишон шартта унинг сўзини кесди:

— Жим бўлинг! Ўзим сўраб оламан улардан...

— Лекин барибир менга гапиринг... Воситачисиз,

тўппадан-тўғри ўзларидан сўрасангиз, улар жавоб қайтармайди. Туз қатламларидан уя қазиб олган бу одамлар паст табақа кишиларидир, бизнинг дабдабали гап йўсинимизни тушунмаганга солиб тураверишади...

— Ҳа, мана гап қаерда! Тушунишмайди ундай йўсинни... Ҳозир уларга шундай бир гап айтаман! Туз қатламларида яшашармиш, бундан чиқдики, бўғим касалликлари қанақа бўлишини билишмайди... — пойинтар-сойинтар шу аҳмоқона гапни айтиб Бенишон тўхтади. Яна қўпол бир нима қўшмоқчи эди, бироқ Майра рост сўзлаяптими, чалғитяптими — билолмай, ўзини қўлга олди.— Пойтахтдан келган амалдорга бундай муомала қилишни, шикоят у илтимосномаларни фақат ўзи орқали беришни қавмларига муҳтарам дадажонингиз ўргатган бўлса керак-да. Ўзининг устидан шикоят тушса, йиртиб-йиртиб, оққоғоз парчаларидай улоқтириб юбориши учун шу йўл маъқул-да... Зўр! Бугун адирга чиқдингизми, йўқми?— дея сўради Бенишон ва теваракка қулоқ солди.

Шунда пастдан бир товуш чиқиб, уни сескантириб юборди: «Айтинг унга, нима бўлгани бизнинг эсимизда йўқ... Нимаки билган бўлсак, кучли шамол олдию кетди...»

— Кучли шамол?!— Бу товуш Бенишонга шунақа таниш туюлдики, ҳайратдан беихтиёр Майранинг тирсагидан сиқиб, бақириб юборди:— Бу сизнинг падари бузругворингиз-ку?! Эшитдингизми?

— Отам?— Майра бамайлихотир Бенишоннинг қўлини нари итарди.— Мушрикларнинг туз уяларида отам нима қилади? Ковушининг тагини ҳаром қилмаслик учун ҳам отам уларнинг уйига ҳеч қачон кирмайди. Одамларни майдонга йиғади...

Гапини оқсоқол эшитиб қолмаслиги учун Бенишон шивирлади:

— Ҳалиги товуш отангизники эди...

— Отам уйда. Келинг, қайтиб борамизу текшириб қўяқоламиз...

— Рост айтасиз, менга шундай туюлди шекилли,— деди Бенишон яна хатога йўл қўяётганини ўйлаб: ҳатто Майрага ҳам у гумонларини айтмаслиги лозим.— Бора-верайлик-чи яна...

Яна бир неча қадам юришгач, Бенишоннинг кўзи буткул очилди: муттаҳамлар унинг тажрибасизлигидан фойдаланиб бутунлай чалғитиб юборишганини тушунди.

— Лекин мен вазиятни шараф билан енгиб ўтиб, адолат қилишим керак, деб қатъий аҳд қилиб қўйдим. Чунки мен у пайтлар, жаноблар, шунақа содда эдимки!— хитоб қилди тошбақа,— унда ҳозир камзулдан кулгили даражада чиқиб турган манави сапчанинг ўрнида каллам бор эди-да...

— Бургут боқадиганлар билан гаплашмоқчийдим, Майра,— деди Бенишон пастдан жавоб чиқар, деган умидда қулоқ солиб.

«Ғалати одам экан. Бизнинг бургутимиз йўқлигини айтинг унга. Занжирбанд мурдани чўқиётган бургут эса узоқдан учиб келади... худонинг қуши».

— Худонинг қуши?— деб юборди ғайришуурий тарзда Бенишон: худди шу сўзларни у Фарруҳдан эшитган эди.

Демак, қотиллик ишининг терговига халақит бермоқ қасдида ҳамма — бутун қишлоқ аҳли бир ёқадан бош чиқариб келишиб олган.

Ута ёмон бир кайфиятда Бенишон ортига қайтди.

«Энди уйга кетишяпти. Майранинг отаси уйдаими, йўқми,— шуни текшириб кўради», дейишди пастдан.

Тепада юрганларида орқада қолиб кетган Майра унга майдонда етиб олди ва ноз билан шивирлади:

— Ҳазиллашдим... Бугун эрталаб адирга борган эдим.

— Ана, кўрдингизми,— дея Бенишон мурувват ҳам ҳорғинлик ила қўлларини ёйди, лекин шу заҳоти шубҳаланган бир қиёфага кирди.— Йўқ, мен сизга ишонмайман. Биронта сўзингиз ҳам...

— Ростини айтяпман, борганман,— деди Майра энди қатъийлик билан.— Бир ой илгари йўқолиб қолган одамнинг мурдасимикан, деб кўргани бордим.

— Бир ой илгари?— қайта сўради Бенишон ҳеч нарсага ақли етмай.

— Ҳа, бир ой илгари, жала қуяётган палла қоя иккига ажралиб, одамлар мурдани кўришган. Уша куни қишлоқдан отбоқар йўқолди, шунга, шу отбоқарни адирга кўмиб ташлашмаганмикан, деб ўйладим. Кўмишгани учун ҳам адирнинг бир қисми ажралиб кетган бўлиши мумкин-ку.— Майра бу гапларни худди илгаридан ёдлаб олгандай, ҳис-ҳаяжонсиз айтар эди.

— Бекор гап!— Бенишон кулиб юборди. Унинг бу кулгиси асабий, ҳатто жазавали эди.— Аввал кишанлаб, кейин тепаликка кўмиб ташлай олмайдилар-ку, ахир... Шошманг, шошманг,— деди Бенишон қўлини

силкитиб, Майра унинг калласида туғилаётган мулоҳазаларга халақит бериб қолишдан чўчиётгандек.— Улар уни занжирбанд этиб адирга кўма олмасдилар, шундайми? Демак, улар уни адир ёрилгаидан кейингина кишанлашган,— дея мулоҳаза юритарди Бенишон ёнида ўзи ишонмайдиган Майра бораётганини ҳам унутиб.

— Йўқ, бунақа бўлмаган,— дея эътироз билдирди Майра.— Мурданинг кишанланиб ташланганини одамлар жала тепаликни ювиб кетгандан кейин кўришган. У жала ёғмасдан олдинроқ адирга парчинлаб ташланган.

— Бургут-чи?— деди Бенишон гангиб.

— Айтишларича, бургут мурда ҳали очилиб қолмасдан буруноқ унга элтадиган туйнук топиб олган. Кўп йиллардан бери шу бургут ҳаммага маълум, адир тепасида айланиб учишини ҳамма кўрган, лекин нимага ҳар кун буёққа учиб келадию кейин тумшуғида ниманидир тишлаб чўққига қараб учади — бунисига ҳеч кимнинг ақли етмайди.

Уйга яқинлашаётиб Бенишон қизнинг гапини кесди:

— Ёлгон кўрсатмалар бериб, сиз мени издан чиқариб юбормоқчи бўляпсиз.

Майра бундан ранжиган бўлди — ҳаракатларининг қадрига етишмади, камига уни айблашяпти. Ниҳоят, юзи яна очилиб, таънаомуз деди:

— Сизга чин дилдан ёрдам бермоқчи бўлган ягона одам менман...

— Бу гапни отангиз ҳам айтяпти. Ундан олдинроқ бургутни ҳайдаб туриш учун қўйилган анов нусха ҳам қасам ичган эди. Сиз билан унаштириб қўйилган йигит!..— деди Бенишон қизнинг аламини қўзғатадиган қилиб. Бу пайтда у остонадан энди ўтаётган, димоғида қизнинг чиройли қулоқчасидан таралган тотли исни туяётган эди.

— Э, э, аразни йиғиштиринг,— деб ғўнғирлади у қиз қулоғининг солинчоғидан эркалик билан тортқилаб...

V

Кейинги кун Бенишон вақтли уйғонди ва кўрпада ётган кўйи бу ёғига нима қиларини ўйлай бошлади. Бир нарса аниқ эди: бу кундан эътиборан у энди кун бўйи адирда бўлиши, иложини топса, ўша ерда ётиб қолиши лозим.

Ёрдам бериш ўрнига, аксинча, нуқул ишни чалғита-

ётган оқсоқолнинг қовоқ-тумшуқ қилиб юриши Бенишоннинг жонига тегди. Майра билан бирга томлар устида юрганида чолнинг овозини эшитиб, ғалати туйғулар уйғонган эди, ўша туйғу ҳалигача Бенишонни қийнарни, кечаси эса ҳатто ҳар хил бўлмағур тушлар кўриб инграб чиқди.

«Тўрттала томони туздан бўлмиш бу ертўлаларда ўтириб олиб оқсоқолнинг ўзи гап ўргатяпти, худонинг куши тўғрисидаги гап ҳам шунинг уйдирмаси».

Булар бари ишни баттар чалкаштириб юборди, адир ўпирилган куни йўқолган отбоқар тўғрисидаги Майранинг гаплари дард устига чипқон бўлди...

«Эҳтимол, отбоқарга Майранинг кўнгли бўлгандир? Бирор айби учун қояга занжирлаб ташланган одам отбоқар бўлиб чиқмасин тагин, деб аниқлагани боргандир балки?»

Бенишон, мабодо жала куни изсиз йўқолган отбоқар билан анави мурда бошқа-бошқа одамлар бўлиб чиқса, биратўла иккита иш билан шўғулланишига тўғри келишини ҳис қилди. Балки иккала иш оқибатда бир-бири билан ўзаро боғлиқдир?..

Бенишон бу ҳақда унча бош қотириб ўтирмасдан, мавжуд чигаллик учун барча айбни оқсоқолга юклаб қўяқолди: тергов муваффақиятли якунлангач, у оқсоқолнинг шубҳали хатти-ҳаракатлари тўғрисида шаҳар ҳокимиятига арзнома ёзмаса бўлмайди.

Ўзининг мустақил эканини кўрсатиб қўйиш учун Бенишон оқсоқолга, энди адирда яшайман, деди-да, нонуштадан кейиноқ уйдан чиқиб кетди.

Оғриқ нима, чириш нима, парчаланиш нималигини сира билмайдиган, бурга, кана, қурт ва бошқа ҳар қанақа майда махлуқнинг кушандахонаси бўлмиш тоза муҳитда — туз уйларда истиқомат қиладиганлар яна Бенишоннинг қадамини кузата бошлашди. Бенишон уларнинг гапларидан муҳим бир нарсаларни, жумладан, оқсоқол бугун ундан илгарироқ тепага чиқиб тушганини илғади. Афтидан, Майрани хавфга қўйгиси келмаган-да, ўзи борақолган, мабодо Бенишон унинг пинҳона Фарруҳ олдига борганини пайқаган тақдирда ҳам, йўлини топиб қутулиб кета олади.

Шуни ўйлаб Бенишон дарров бошқача йўл тутди: майда-чуйда нарсаларга чалғимай оқсоқолни кузатишга аҳд қилди. Ким билади, қотил шу чолнинг ўзидир. Унинг олижаноблиги аслида бир ниқоб, нияти эса ёвуз бўлиши мумкин, ана шу ёвуз нияти оқибатида айрим-

лар изсиз йўқолаётгандир, айримлар эса занжирга тортилиб ўлдирилаётгандир...

Оғизда мушрикларга тоқат ҳақида гапиради-ю, аслида салгина қулоқ солишмаса, шафқатсизларча жазоласа керак. Бунақа қишлоқларда манави оқсоқолга ўхшаган одамларнинг ҳокимияти катта бўлади — ҳамманинг тақдири шулар қўлида. Улар ўзларига мос қонунлар яратиб олишади-да, ўша қонунлари бўйича ё қатл қилишади, ё шафқат қилишади...

«Мени бу ёққа оқсоқолнинг ўзи чорлаганида ҳам, адирга ўзи пойлоқчи тайинлаганида ҳам найранг бор: шу йўл билан у шахсан обрўйини ошириб олмоқчи», деб хулоса қилди Бенишон.

Бенишон ташвишманд, шубҳа-гумонлар гирдобидида қийналаётган қиёфада адирга чиқиб борди ва занжирбанд мурдани кўриб қўйиш учун даранинг чеккасига яқинлашди. Шўрлик кечагидай ҳолда осилиб тураётган, фақат ҳар гал бургутнинг тумшуғи кириб чиқадиган тешик яна ҳам катталашганга ўхшарди...

Бенишоннинг жаҳли қўзиб, Фарруҳга қараб юрди. Фарруҳ қўлда калтак билан зир югуриб, асабий питир-питирлар эди. Бенишон қараса, унинг оёғи бир учи қоя қирига қараб кетган узун арқон билан боғлаб қўйибди.

Фарруҳ дара ёқасига томон чопган эди, уни йиқилишдан асраб арқон таранг тортилди. Ахир, туздан оёқ ости сирпанчиқ бўлиб кетган эди-да...

— Нимага ўзингизни боғлаб олдингиз? Бу нима масхарабозлик?

— Жаҳлингиз чиқмасин, илтимос...— Фарруҳ Бенишоннинг олдига чопакелиб оёғига ташланди ва итоаткорлигининг белгиси сифатида оёқларини қучоқлаб олмоқчи бўлди.

Бенишон чаққонлик билан бир сакраб орқага тисланди, бироқ Фарруҳ ҳамон минғирлар эди:

— Пастга йиқилиб кетмай... шайтон орқамдан итариб юбормасин, деб...

— Нимага унда кеча боғламаган эдингиз?

— Кеча шундай пайтга тўғри келиб қолди: сиз келганингизда арқон узилди, ишдан чалғимаслик учун яшириб қўйдим.

Бенишон нима жавоб қилишини билмай қолди, чунки Фарруҳнинг тушунтириши ишонарли туюлди унга. Лекин барибир бу воқеа нимасидир билан шубҳали эди...

Шу пайт адир тепасида туйқус яна бургут пайдо бўлди. Йиртқич қанотларини йиғиб ўлжага ташланган заҳоти Фарруҳ бақир-чақир билан даранинг ёқасига чопди, калтакни сермади, лекин бу гал ҳам мўлжалга ура олмади.

Уларнинг жангини кузатиб туриб, Бенишон пайқадик, йиртқичга калтакни тегдиrolмаслигига сабаб аини шу арқон экан. Аини шу арқон Фарруҳга халақит берарди. У ёввойиларча чинқириб югуриши билан арқон ҳам чуваланиб кетидан судралди, бироқ супачанинг энг чеккасига етиб Фарруҳ бургутни урмоқ қасдида энди калтак кўтарганида, арқон охиригача таранг тортилди-да, уни дара оғзидан икки қадам бериди ушлаб қолди. Худди бўйи қушга етиб қолмасин деб кўзга кўринмас кимдир уни бирдан орқага тортгандек эди.

Фарруҳ айбдорларча бош эгиб ортига қайтди. Бенишон эса ўзини тутиб тура олмай, арқондан ушлади-да, шунақа куч билан тортдики, қўриқчи йиқилиб иягини қашқа қилди.

— Ҳалол хизмат қилишингизга, мана, нима халал беряпти экан!— деб бақирди Бенишон ва нақ унинг бурни тагида арқонни силкитди. — Ким сизни боғлаб қўйди? Нимага?

— Худо гувоҳ — ўзим боғладим,— дея Фарруҳ унинг оёғи остида эмаклайверди.

— Сиз найранг қилдингиз, бургутни ушламоқчи қилиб кўрсатдингиз ўзингизни, холос! Тезда арқонни оёғингиздан ечинг-да, йўқолинг... кўзимга кўринманг бу ерда! Ёрдамингизга муҳтож эмасман!— деди Бенишоқ қатъий қилиб ва терс ўгирилди. У атроф жойларга кўз тикканча, мўйловини бураб тураверди.

Қўрқиб кетган Фарруҳ унинг теварагида айланар, ҳар лаҳзада таъзим қилар, оқсоқол берган жазо ҳақида нималарнидир минғирлар эди. Бенишонни тинчлантириш учун бир сакраб юзини силаб қўйди, лекин қозиниятида қатъий эди. Ҳатто пойлоқчининг қўлига урди ҳам. Шундан кейин Фарруҳ бирдан шалвираб қолди, юзи бўзарди ва чурқ этмасдан пастга судралди. Қишлоқ томон эмас, қумлоқлардан ўтадиган сўқмоқ бўйлаб тобора узоққа — саҳрога қараб кетди...

Фарруҳ йўл олган ёққа ҳали инсон қадами етмаган, «Борса-келмас» номининг ўзиёқ кўнгилларга ваҳима солар эди. Фарруҳ оқсоқолдан қўрққанидан (эҳтимол, янги динга мойиллигини кўрсатиш учун) жафокашлик

йўлини тутиб, абадий дарбадар бўлишга аҳд қилгандир, деб ўйлади Бенишон...

Начора, ҳар кимнинг инон-ихтиёри ўзида, ҳеч ким Бенишонни Майранинг қайлиғига ортиқча ғараз кўрсатганликда айблай олмайди: ахир у Фарруҳнинг шунчаки таъзирини бериб қўйди, холос, кўзи очилсин деб.

Кейин Бенишон Фарруҳ тунаган жойни излади ва қояда кенг-мўлгина камар борлигини кўрди. Эрталабки шабнамдан терлаган туз ҳали ҳам сирпанчиқ. Агар Фарруҳ арқонни жарга қулаб кетмаслик учун боғлаган бўлса, унда нимага бургутни уришига халақит берди? «Ҳамма гап оқсоқолда,— деб қўйди Бенишон.— Чинакам динни қабул қилишга мойиллик кўрсатаётган Фарруҳ унинг муриди, табиийки, имом нимани буюрса ўшани қилаверган».

Лекин бургут бир тишлам-бир тишлам узиб олавериб мурданинг бутун жигарини еб адо қилиши оқсоқолга нимага керак бўлди? Эҳтимол бунини у анави қулоқсизларга ибрат бўлсин, чинакам динга ўтмаганларни жазо кутаётганини ўз кўзлари билан кўришсин, деб ўйлаб топгандир. Бенишонга шу нарса маълумки, одатда жиноятчи нафақат азоб-уқубат бериш, балки аҳоли орасидаги ёвуз ниятли ёки қачондир ёвузона ният қилиши мумкин бўлган юзта, мингта одамни тўғри йўлга солиш, уларга пўписа қилиб қўйиш учун ҳам жазоланади...

Бенишон даранинг оғзига келиб турди-да, чап оёғига арқонни боғлаб, бургут учиб келиши билан таъзирини бериб қўйишга қатъий чоғланиб, калтакни олди.

Кўп кутмади. Ҳеч қанча ўтмай бургут адир учидан яна пастга ташланди. Қанот қоқишидан Бенишон унинг тезлигини чамалади. Нафрат ичида бургутга ташланди-да, мурданинг танасига суқиш учун қуш тумшугини чўзган маҳал калтакни солди.

Битта чаққон зарбданоқ бургут ўлимини илгаридан кутиб юргандай, ҳатто хирилламасдан, қанотларини йиғиштириб олди-да, дара ичига қулади.

Жар ёқасида Бенишон қушнинг ўлиги катта туз бўлагига қандай келиб урилганини кузатиб турарди: патлари титилиб ҳар томонга сочилди ва нимаданлиги номаълум — ҳилпиндиданми, ўлдирилган бургут танасидан қутулиб чиққан кўринмас руҳ ҳаракатиданми, кишандаги мурда занжирини шақир-шуқурлатиб титрай бошлади. Бу шақир-шуқур товушни ҳатто саҳронинг анча ичкарасига олислаб кириб кетган Фарруҳ

ҳам эшитди — хизматкор бир сесканиб орқасига ўғирилди, лекин ҳеч нарсани кўрмади, шунда унга бу ҳол одатда поёнсиз қумликлар бағрида дарбадар сайёҳларга тез-тез эшитилиб турадиган алдамчи товушлардан бири бўлиб туолди...

Қилган ишидан хурсанд Бенишон ҳали ҳам занжирларини шақирлатаётган мурдани яна бир марта синчиклаб кўриб чиқиш ниятида даранинг қирғоғига ўтирди. Бу жаранг мурданинг титраётган оёқларидан чиқиши ғалати эди, худдики қайноқ қон бутун тана бўйлаб оёқдан таралаётгандек...

«Ҳаммаси сирли, — деб ўйлади Бенишон. Сўнгра кутилмаганда вужудини чулғаб олган кўрқув тезда ўрнидан тургазиб юборди. — Ҳеч қачон ҳеч нарсанинг сирини ечолмайдиганга ўхшайман, мабодо ечган тақдиримда ҳам, бундан менга нима фойда? Хилват жойда орқамдан зарба бериб ўлдиришлари, заҳарлашлари мумкин — ҳамма менга қарши кайфиятда... Оқсоқол у қандай хоҳласа, ишни ўшандай олиб боришимни лозим топаётган экан, мен тайёрман... Қолаверса, у ҳам ҳукумат одами. Аллақандай туз мурдани деб ҳукумат одами билан ғижиллашиб орани бузишим ақлдан эмас... Боз устига, ҳозир бутун қишлоқнинг кўзи бизда: кулги қилишади... Тезроқ ҳаммасини тугатиб, бу ерлардан жўнаб кетишим керак...»

Мана шунақа, кечагина Бенишон оқсоқолга кескин қарши кайфиятда эди, айбдорларни жазолаш учун занжирбанд мурда сирини билишни истаётган эди, ҳозир бўлса, адирда бургутни ўлдиргач, у бирдан ишнинг муваффақият билан тугашига ишонмай қолди, гўё соат сайин кучайиб бораётган жумбоқлар орасида чалкашиб кетдию энди бу жумбоқлар буткул ҳал этиб бўлинмайдигандай.

Бенишон занжирбанд мурданинг танаси, бели ва гарданининг бир қисми қоянинг туз қатламига ёпишиб кетганини кўрди. Демак, мурда чиндан ҳам ўлдирилишдан анча олдин — адир юмшоқ, туз эса сочилувчан бўлган палла кўмиб ташланган: илгариги, анча илгариги жиноят бу!.. Ва аёнки, занжирбанд бу мурданинг ўпирилиш рўй берган куни йўқолган отбоқарга ҳеч қандай алоқаси йўқ...

«Отбоқар... — дея шивирлади Бенишон, рашк туйғуси томоғини ғип бўғаётганини ҳис қилиб. — Наҳотки Майра... шунақа нозик, нафосатли... хуш бўйлар таратувчи... қулоқлари чип-чиройли қиз... Ва от...

гўнг... арава... туёқларнинг дупур-дупури... Камига яна сўкиш, отбоқарнинг шалоқ оғзидан чиқадиған сўкишлар оқими... Йўқ!»

Уларнинг ўзаро боғлиқлигига кўзи етмай, Бенишон тинчланди, лекин уни бошқа нарса гангитиб қўйди: энди бирийўла иккита иш — занжирбанд мурданинг ҳамда йўқолған отбоқарнинг сирини ечиш вазифаси турарди олдида. Фақат бир нарсани илғаб олиш лозим: оқсоқол булардан қайси бирининг изини ёпмоқчию қайси бирига кўмак бермоқчи?

Лекин ишни мураккаблаштириб юборишга ҳожат йўқ, деган қарорга келди Бенишон, ҳозирча йўқолған одамни унутиб (отбоқарнинг Майра билан боғлиқлик жойи очилиб қолса-ку, бу ишни тақатақ тўхтатиш керак бўлади, боз устига, ҳеч ким унинг тақдири ҳақида бу иш билан махсус шуғулланишини сўраб, ёзма мурожаат қилмаган — на бирор хеши, на оқсоқол), бутун вақтни кишанланган мурдага сарфлашим керак... Бир ҳисобга Бенишонни иккала иш қандайдир жиҳатдан ўзаро алоқадор, деган ўй ҳам тарк этмасди.

Оқсоқол пайдо бўлдию Бенишоннинг гумон-ўйлари узилди. Чол Бенишон бургутни уриб туширган жойдан эллик қадамлар наридан — сўқмоқда ётган катта тош орқасидан кутилмаганда чиқиб келди.

«Мана, ўзи ҳам... Қатъийлик ҳамда шафқатсизлик билан ҳаракат қилишнинг айни пайти», деб қўйди Бенишон титраб-қақшаб. У олдиндан қатор саволларни тайёрлаб қўйган, ўшаларни ёғдириб оқсоқолни деворга қапиштириб қўймоқчи эди. Ўлдирилган бургут ва қандай қилиб бўлмасин бурчини адо этмасликка уринган Фарруҳ иккаласи унинг энг асосий далилидир.

Ахир, оқсоқол арқон билан боғлиқ гапларни ҳам, Фарруҳнинг муғамбирлик қилаётганини, бургутни ҳайдашни умуман ўйламаётганини ҳам билмаслиги мумкин эмас.

Миси чиққач, оқсоқол ўша заҳоти калондимоғликни-да, такаббурликни-да ташлайди ва қандайдир йўл билан айбини ювишга уриниб қолади. Бенишон бўлса уни таҳқирлашга уринади, оқсоқолни бургутнинг ўлигини келтириш учун орқасига қайтариб жўнатади.

Пастга олиб тушадиган йўлни оқсоқол шубҳасиз яхши билади. Бенишонга эса тош ва туз палахсалари кўплигидан уёққа борадиган ҳамма йўл ўтиб бўлмасдек туюларди.

Шундай қилиб, устунлик ҳукмини қўллаш иштиёқи-

да (устунликнинг кучи эса, мазҳабда унга сабоқ беришганидек, қачонки ҳарифингизга унинг шармандали ишларидан воқиф эканингизни билдириб қўйсангиз, жуда яхши сезилади) Бенишон ўрнидан турди ва оқсоқолга мурожаат қилишга чоғланди, чунки чол тепага чиқиб келди, деб ўйларди у.

Афсуски, на ўзи турган супачада, на юқорига элтadиган сўқмоқда — ҳеч ерда оқсоқолни кўрмади. Бундан Бенишоннинг қанчалар ҳайратга тушганини кўринг эди! Мана, ҳозир харсанг ортида пайдо бўлади, деб ўйлаб Бенишон яна сал муддат кутиб турди.

Лекин қанча вақт ўтиб кетди, ундан дарак йўқ... бу вақт ичида оқсоқол супагача етиб келган бўлиши, гаплашиши ва шармандаси чиқиб яна қишлоққа тушиб кетиши мумкин эди.

Бенишон оёғига боғланган арқонга ўралаша-ўралаша тоқатсизлик билан орқага-олдинга бориб келарди. Сўнгра оқсоқолни ҳибсга олиш учун дарҳол пастга тушишга аҳд қилди. Ўзининг уйига қамаб, тергов ишлари тугагунча тутиб туриш керак. Хуллас, ҳар йўл билан ишга халақит бераётган ягона одамдан ҳам қутулмоқчи бўлди. Ягона деганимизки, Фарруҳ саҳрога қувғин қилинди, Майра ишларига қизиқмаяпти, фақат бир марта қизиқди, ўшанда ҳам, занжирбанд этилган мурда отбоқар эмасмикан, деб билгиси келди, холос.

Қишлоқ аҳли эса, умуман сусткаш, улардан ҳеч қайсиси Бенишоннинг назарига тушишга ҳаракат қилмади: одамлар адир тепасига чиқишмайди, эрта билан яйловга орқа тарафдан ўтиб кетишади, гулхан атрофида жазавали рақсга тушиб ҳамда қурбонлик қўйларини оловга ташлаб, фордаги лойдан ясалган ансабларга сиғинишади, вассалом...

Бордию оқсоқол гуноҳсиз эканини исботлаб қолса, деб мулоҳаза юритарди Бенишон, ўша заҳоти уни озод қилиш керак. Лекин қария қозининг бу ўзбошимча ҳаракатидан норози бўлиб юрмасин учун уни масъулиятсизликда, тергов ишларига ёрдам беришдан бўйин товлашда айблаб, сал пўписа қилиб қўйса, ёмон бўлмасди.

Мана шундай ўйлар гирдобида Бенишон оёғидан арқонни ечаркан, туйқус миясига ақл бовар қилмас бир фикр келди: дейлик, Фарруҳ арқонни бекорга боғламаган бўлса-чи, қояга парчинлаб ташлабган шахсининг азоб-уқубатларини баҳам кўрмоқ учун унинг ўрнига ўзини қўйган бўлиб, ўзини у билан бир одам ҳисоблаган бўлса-чи?

Ахир, қайсидир жиҳатдан хўрланган шундай одамлар ҳам бор-ку — ундайлар бировнинг бошига кулфат тушганини кўрса ҳам, ўша жафокаш билан ҳамдардлик туйғусини ҳис қилиш, ҳатто ўзлари чекаётган уқбатдан лаззатланиш учун нотавон-бечора бир кимса ҳолига тушиб қоладилар. Ахир, Фарруҳ Бенишоннинг оёғи тагида эмаклаб, саҳрога ҳайдамаслигини сўраб илтижо қилаётганда қозининг раҳмини қўзғаш мақсадида бирдан мазаси йўқлигидан нолигани ва: «Ҳайдаманг мени, уёқда чанқаб ўламан... Жигарим касал... ўлар ҳолатда...» дея минғирлаганлари бежиз эмас.

Қояга парчинланган мурда Фарруҳнинг ҳамшишаси, жонажон оғайниси бўлмаганмикан? Балки ҳатто унинг энг яқин қариндошидир? Худо кўрсатмасин, ундай бўлиб чиқса, иш чигаллашиб, чалкашиб кетади-я. Бенишон шу заҳоти бу тахминни калласидан қувишга ҳаракат қилди, чунки акс ҳолда Фарруҳни қайтадан сўроқ қилиши керак, у бўлса орқага йўл йўқлигини билиб аллақачон «Борса-келмас» қумларида кетиб бораётгандир...

Зотан, аввалига бемаънидек туюлган бу тахминлар кейин тасдиқланди, бироқ мутлақо кутилмаган жиҳатдан тасдиқланди. Занжирбанд мурда билан ўзининг оёғига ўзи арқон солган Фарруҳ иккаласи чиндан ҳам қариндош чиқиб қолишди. Лекин жабрланган эмас, айбдор экан иккаласи ҳам.

Майли, қиссамизнинг калавасини йўқотиб илгарилаб кетмайлик, азиз ўқувчи, ҳикоя қилишни тошбақанинг ўзига қўйиб берайлик, ахир у биздан кўп ва хўб билади...

...Оқсоқолни ҳибсга олиш учун шошилиб томлар устидан сакраб-сакраб келаётганида орқасидан мушриклар нима деб қолишганини Бенишон аллақачон ёдидан чиқариб юборган. Уларнинг гурунгларида у битта арсени билиб олди: Бенишоннинг орқасидан оқсоқол тепага чиқиб келаётган экан-у, кутилмаганда қаёққадир уриб кетибди. Буни-ку Бенишоннинг ўзи ҳам фаҳмлаган эди-я.

Охирги уйнинг тоmidан ҳам ўтиб майдонга тушиб келиши билан қаршисида оқсоқол пайдо бўлди — бургут ўлигини думидан кўтарганча, уйдан чиқиб келаётган эди у.

Ҳибсга олинганини маълум қилиш ниятида Бенишон ўшандай шахд билан унга томон яна бир неча қатъий одим ташлади, лекин мулойим жилмаяётган, сал ҳори-

ган қиёфадаги оқсоқол унинг ҳовурини пасайтириб қўйди, бинобарин ҳокимона ишораю дағдағали сўзлар ўрнига Бенишон аллақачон қуриб бораётган ва орқа-кетин патлари тўкилаётган бургутга назар солганча, беихтиёр минғирлаб саломлашди...

— Сиздан шундай хавотир олдим... Худога шукрки, сиз бу жанаба¹дан тез ўтиб олибсиз... Ҳеч ким сизни ҳақоратламабди, тунамабди... — деди қария очиқ чеҳра билан бош силкиб. Сўнг андак жим турди-да, қўшиб қўйди: — Узоқдан олдингизга бораётиб нимага бирдан йўқолиб қолганим ғалати туюлгандир? Сиз меҳрибон ва раҳмдил одамсиз, балки оёғи остида биронта том ўпирилиб, қўланса ҳидлару ифлосликлардан димиқиб уларнинг ертўлаларига қулаб тушди, деб ўйлагандирсиз... Ҳатто мени қутқаришга ташланиб қолишингизга ҳам ишончим комил эди... Аммо, бахтимга... Эпчиллик билан бургутни уриб туширганингизни узоқдан кўриб қолдим. Сизга таҳсинлар айтиш учун тепага чиқаётиб хаёлимга, орқага қайтиб туриб бургутнинг ўлигини топганим яхши эмасми, деган фикр келди. Мушриклар боқлари осмонга етиб, уни мендан илгари олиб кетиб қолмшларидан жуда кўрқдим, олиб кетишса, патларини юлиб бошларига тақишади-да, олов теварагида жазавали рақсга туришади... Унда сиз муҳим ашёвий далилдан ажраб қолардингиз... Лекин иккинчи қайта олдингизга чиқиб ўтирмадим, қўлимда бургут бор эди... ахир, менинг ёшимда юқорига яна шунча йўл юриш... узр, осон эмас.

Чол бугун фавқулодда сергап бўлиб қолган эди. Келган меҳмонга бундай хизмат кўрсатиш ўзига ёқса керак-да, деб ўйлади Бенишон. Чамаси, найранг ишла-тиб ўзидан шубҳани соқит қилмоқчи, боз устига Бенишонга фаол ёрдам беришга ҳам аҳд қилган. Нега деганда, ёрдамдан ўзини тортаверса, шаҳарлик бу амалдорга тўппадан-тўғри қарши чиққан бўлади, ваҳоланки, Бенишонни текширув ўтказишини сўраб, қишлоққа оқсоқолнинг ўзи таклиф қилган.

Бир дақиқа олдин оқсоқолни ҳибсга олишга қаттиқ аҳд қилиб қўйганимни чол билиб қолса-я, деган ўйдан Бенишон бирдан хижолат чека бошлади, бу ўйдан чалғиш ҳамда довдираб қолганини сездирмаслик учун у чол қўлидан бургутни олди-да, айлантириб кўраверди.

¹ Жанаба — айнан: катта ўра, ахлатхона (арабча).

Бу йиртқич қўнғир тусли, тумшуғию тирноқлари қопқора катта қуш эди, туз кукунига беланган патлари қуёш нурларида ялтирарди.

Бенишон зарбанинг изини топиш илинжида бургутни айлантриб кўраркан, оқсоқол, оёғини сал керган кўйи унга таажжубланиб қараб турарди.

«Буям бир фириб эмасмикан? — деб ўйлаб, тағин Бенишоннинг ичига шубҳа оралади. — Балки бу бошқа, қалбаки бургутдир?» Бироқ минг машаққат билан қушнинг тумшуғини йириб, тили устида ҳали ютиб ултурмаган ўғирлик озиқни кўргач, кўнгли жойига тушди: афтидан, калтак унинг баданида қонли из қолдирмасдан, шунчаки карахт қилиб қўйган эди.

Оқсоқол ҳам шундан гумон қилиб турган эканми, фикрини Бенишонга айтиш мақсадида бирдан шу ҳақда гап очди:

— Сиз, эҳтимол, нимага бургутнинг баданида калтак изи йўқ, деб ўйлаётган бўлсангиз керак? Бу менга ҳам ғалати туюляпти: бу бургут сиз уриб туширган бургут эмас. Ҳа! Ҳа! Сиз келмасингиздан бир неча кун олдин мен ҳам бургутни уриб ўлдиришга муваффақ бўлганман ва худога шукр-э, қутулдик, деб ўйлаганман. Кейин қарасам, энди бошқа қузғун адир тепасида айланиб юрибди. Сўнг Фарруҳ яна биттасини ўлдирди, мен бошқасини... ниҳоят, улар қарға ғаласидек сонсаноқсиз эканини англадик... Ҳаммаси ўзининг галини кутиб туравериши аён бўлди, чунки биттаси ўлиши биланоқ ўрнини шу заҳоти бошқа бургут эгаллайди — ҳаракатлари ҳам, туси ҳам — ҳеч бир жойи олдингилардан фарқланмайдиган бургут... Буниси заҳарли буғларга димиқиб жон таслим қилган кўринади...

— Унақада, қани ҳалиги... мен ўлдирган бургут? Чол Бенишоннинг юзи оқариб кетганини илғади.

— Уни ҳали ерга учиб тушмасданоқ тутиб, бошқа бургутлар олиб кетишган, шекилли... Улар ҳавода шундай ҳунарлар кўрсатишади, шунақа чаққонки улар, кўриб оғзингиз очилади...

— Одамлар-чи? Балки улар?..

— Йўқ, мен қараб турган эдим.

Бенишон индамай қушни чолга қайтариб берди. Ҳаяжонини, эсанкираб қолганини сездирмаслик учун ўзини қанча тутиб турмасин, оқсоқол барибир унинг қўллари титраётганини пайқади.

— Каминанинг камтарин дорулисхон¹ига марҳамат қилинг, — дея оқсоқол қўлларини ёйди. — Дам олинг. Бутун бу кўнгилсизликлар миянгиздан чиқиб кетсин. Ҳали ҳаммаси жой-жойига тушади...

Шундай дея чол уни уйга бошлади ва бир сония эшикка суяниб хўрсинди, бунақа нобоп аҳволга тушган Бенишонга ҳамдардлик билдирди гўё. Ахир, бири иккинчиси билан чалкашиб кетган жумбоқларнинг ўзи бўладими, мана энди пойлаб туриб бир-бирининг ўрнини оладиган бу бургутлар тўғрисидаги гап...

Хонтахта ёнига чўкаркан, Бенишон ўзини шундай ҳорғин ҳис қилдики, чолни ҳам ўтиришга таклиф этиш учун қўлини базўр кўтарди.

Оқсоқол ўтирди ва бутун диққатини бир ерга жамлаб Бенишонга тикилди. Аллақачон калласи ишламай қолган Бенишон туйқус иқроп бўлди:

— Мен эсам бу ёққа сизни ҳибсга олиш нияти билан келаётган эдим ростин...

— Ё олло!

— Йўқ, йўқ, қўрқманг, илтимос... Бемулоҳаза, аҳмоқона хаёл эди бу... Ишни тезроқ тугатсам эди. Илтимос сиздан, каминага ёрдам беринг, шу ердан виждоним қийналмай кетайин...

Оқсоқол чурқ этмасдан белбоғини сийпалаб ўтирар эди.

— Гапимга ишонинг, дастлабки дақиқалардан бошлаб мен сизга ёрдам беришга ҳаракат қилдим, лекин сиз мендан шубҳаландингиз...

— Утган ишга саловат, ҳозир уни эслашнинг фурсати эмас, — деб унинг гапини бўлди Бенишон. — Мен сизга ишонаман. Боз устига, бундан кейин ҳар қадамимни сизнинг маслаҳатингиз билан босаман — кўпни кўрган, донишманд одамсиз...

Торозий тошбақага, тўхтаб туринг деб ишора қилди ва эшикка томон қайрилди. Эшик орқидан қачондан бери йўтал товушлари эшитилаётган эди. Тошбақа жимиб, ҳайрон бўлганча бошини бурди.

— Обидтой кийимни сизга тезроқ кўрсатай, деб тоқатсизланыпти, — деди Торозий ўрnidан тураётиб. — Унгача биз ҳам сал-пал чигилни ёзиб келамиз...

¹ Дорулисхон — айнан: оролча, ҳиммат манзили, дўст макони [арабча].

— Шундай қилиб, ҳамма тўпланди, аянчли ҳикоямни давом эттирайин, — деди тошбақа. Сўнгра қиссасининг анча-мунча чўзилиб кетгани учун узр сўрагандай, қўлларини ясама ҳаракат билан ёйиб қўйди.

Ярим тошбақа-ярим одам кундан-кунга жонланиб борарди, башарасидаги эзтироб аломатлари ҳам тобора кам кўрина бошлади... Юрагидаги оғир тош бўлиб ётган туйғулардан қутулиб, кўнгил тинчиб бораркан, Обидтойнинг ғамхўрлиги боис сезиларли тўлишиб қолди. Албатта, тошбақага бу сўз қанчалар мос келса, шунча миқдорда тўлишди.

— Уша оқшом, оқсоқолга барча маслаҳатларингизга амал қиламан, деб ваъда берган куним хуш бир кайфиятда Майра билан бирга уй ёнидаги майдон бўйлаб сайрга чиқдим.

Қизи билан юрганимни ё турганимни кўриб қолса доим қовоғини уюб оладиган ва минғир-минғир қиладиган оқсоқол бу сафар бирга сайр қилиш ниятимизни қўллаб-қувватлаб, деразадан бизга жилмайиб қараб турар, хаёлида Майра билан бирга ўтказилган ёқимли оқшом мени ўзига яна ҳам қаттиқ боғлаб қўйиши тўғрисида жўяли фикр юритар, бизни олқишлаб қўлини силкир эди...

Бенишоннинг ҳикояларидан бизнинг тошбақашуносларимиз билишардики, япалоқ тошлар ётқизилган мўъжазгина, қоронғи бу майдон — йиғинлар ўтказиладиган ва намоз ўқиладиган бу саҳн Бенишонни унчалик илҳомлантирмасди, лекин у қани энди Майранинг кўнгилни овласам, унга ҳазил-ҳузуллар қилсам, дер эди. Айни чоқда, сўқмоқдан юқорилаб, қишлоқликлар овозини эшитишни ҳам истамасди: бу одамлар озмунча жонига тегмадими, улар ҳамиша алдашга, туҳмат қилишга шай. Туз ертўлаларида, тутаб ёнаётган қўй мойи ёруғида узун кечалар бундан бошқа яна нима билан машғул бўлишсин?

Бенишон дам олгиси келар, пинакка кетишни, кишанбанд мурдани ҳам, бургутни ҳам эсламасликни истар эди. Шу боис Майра йўқолган отбоқар тўғрисида сўзлашга энди оғиз жуфтлаган эди, ўша замони совуқ қўлларидан тутиб, гапдан қайтарди.

— Гапирманг шуни, — деб илтижо қилди. — Оқшомимни сизга нисор қилмоқчиман, кишанбанду йў-

қолган, боғлангану уриб туширилганларни эслагим йўқ...

Қиз кулди:

— Ундай бўлса, хурсандман. Шунчаки, сизнинг гумонларингиздан қўрқиб келаётган эдим-да...

— Қанақа гумонлар?! — Бенишон ўзини гўлликка солди, бироқ отбоқарни эслаб маъюс тортди. «Сиз билан... узр, отбоқар...» деб сўрамоқчи эди, сўрамади, рашк оловини тийди. — Дастлабки кунлар шижоат мени ўзга томонга етаклади, холос. Ва мен майда-чуйдалар орасида ўралашиб қолдим. Ҳолбуки, кўпни кўрган қози, албатта, гапни айлантириб ўтирмасдан, шак-шубҳасиз энг тўғри йўлга қатъий тушиб олган, бургутнинг эгаларинию бошқа нарсаларни излаб ўтирмаган бўларди, — деди Бенишон пойинтар-сойинтар. — Бургутларнинг қанақа эгалари бўлиши мумкин? Қушларнинг бутун бир ўғри тўдаси-ку, бу... Энди мен ҳам отангизнинг ёрдамида... тўғри сўқмоққа ўтиб олдим...

— Отамнинг?! — Майра бирдан сесканиб кетди ва тўхтаб қолди. Аммо кейин, чол деразадан кўриб қолишидан чўчиб, зўрма-зўраки кулиб юборди ва йўлида кетаверди.

Албатта, қизнинг ҳаракати Бенишоннинг назаридан четда қолмади, лекин қози ҳеч нарсани сезмасликка, ҳеч нарсага аҳамият бермасликка аҳд қилди — булар унинг хуш кайфиятига халақит бериши мумкин эди-да.

— Ҳа, сизнинг отангизнинг, — деди у беғам-бепарво. — Ғоят донишманд одамнинг маслаҳатларига илк кунларданоқ қулоқ солмаганимга афсусдаман. Ахир, иккаламиз тартиб-интизом посбонларимиз, қиладиган ишимиз ҳам бир. Сиз эса мафтункор хилқатсиз, биздаги ишонччи... ва хуш кайфиятни қувватлаб турсангиз бас, — деб қистирди Бенишон ёрдамингизга ҳам, маслаҳатингизга ҳам зор эмасман, деган оҳангда.

Бенишон ғоят назокат ила Майрани тергов ишларига озгина бўлсин таъсир этиш имкониятидан четлатди-қўйди. Агар унинг бундан аввалги, лекин бундан ҳам қатъийроқ қадамини — Фарруҳни (у ҳам ишни чалкаштирган эди) ҳайдаганинию яна қишлоқликлар орасидан бургутнинг эгасини излашни бас қилганини, йиртқичларнинг сонини ўйлаб бош қотирмаганини, жала пайти йўқолган отбоқарни ҳисобдан буткул чиқариб ташлаганини... ҳисобга олсак, унинг бўлғуси ишлари анча-мунча енгиллашиб қолган эди.

Улар уйга кеч қайтишди ва Бенишон чолнинг ҳали ҳам ухламаганини кўриб ҳайрон бўлди. Оқсоқол иккаласини қўлда шам билан кутиб оларкан, Бенишоннинг юзига кўз ташлаб, ҳадеб жилмаяр, самимийлигимни ва ҳар қандай хизматга шайлигимни билиб қўйсин, демоқчи бўларди.

Ҳар гал Майра билан сайр қилиб келгандан кейин Бенишон кўрпага ғалати, тушуниксиз кайфиятда кириб ётишини оқсоқол сезиб юрарди: у нимадандир норози бўлиб тўлғанар, сапчиб ўрнидан туриб деразани жонжаҳди билан ёпарди.

Чолнинг ўзи ҳам тунлари хотиржам ухлай олмасди. Утган куни, масалан, Бенишон уйқусида чол қизига бақирганини, дағдаға қилганини эшитувди...

Ҳозир эса ҳаддан ташқари хушмуомала эди. Бир одамнинг меҳру муҳаббатини қозонмоқ, уни дўстга айлантирмоқ қанчалар осон-а, деб ўйлади Бенишон. Мададга муҳтож эканингизни билдириб қўйсангиз кифоя. Одам шафқатли хилқатлардан эмасми, чақири-фингизга дарҳол лаббай, деб жавоб қилади.

«Уни ҳибсга олмаганим, устидан қози калонга шикоят ёзмаганим қандай яхши бўлган экан, — дея хаёлдан кечирди Бенишон кўрпани устига тортаркан. — Ундай қилганимда иш буткул бузилиб кетарди, кўнгилда ҳам жирканч, оғир асорат қолган бўларди... Худоба шукур, у ҳақда Майрага ҳам, Фарруҳга ҳам ёмон сўз айтмадим. Йўқ-йўқ, чолнинг кўнглига оғир ботадиган на бир сўз айтдим, на бир ҳаракат...

Оқсоқолга ҳам қийин: дилида худоси, бошида подшоши бўлмаган ёввойи, қайсар мушриклар орасида яшашнинг ўзи бўладими, ҳар қадамда одамни чувтуширишга ҳаракат қилиб туришса... Боз устига, чол бениҳоя ёлғиз, ҳозиргача эрга тегмаган қизи тўғрисида ўйлайди; қиз аллақачон йигирма бешга кирган, бу ерларда қаёққа кўз тикманг, муносиб йигитни топмайсиз, ҳаммаси отбоқар, подачию туз қазувчилар — паст ва қора халқ, қиз эса, ўзи тан олиб айтишича, қонлари тоза, суяклари оқ экан, уларнинг авлодидан амир саройида вазирлик қилган одам ҳам чиққан... Албатта, май ичаверганидан бўкиб ўлган, лекин барибир вазир... ҳазилакам гапми!..

Бенишон чолнинг оғир турмушини тасаввур этиб, шўрликка раҳми келди. Уйини қаранг: камбағалгина, бор-йўғи икки хонали — шу уйчада яшашга мажбур, бир ўзи бешта амалдорнинг ишини бажараётган бўл-

са-да, маоши шаҳардаги оддий мирзанинг маошидан ортиқ эмас.

Махсус намозгоҳи, масжиди йўқ имом эди бизнинг оқсоқолимиз. Унинг айтишича, бундан ўн йиллар муқаддам майдонга масжид қурамиз, деб яхши ният билан тош терилган, лекин ўшандан бери ўз ҳолича ташлаб қўйилган, чунки шаҳар ҳамиша ваъда қилди-ю, йил охирида эса қурилишга яна маблағ ажратмайди, намозга келадиган қишлоқликлардан хайр-эҳсон учун лоақал бир тийин сўрашни-ку, қўяверинг, худо шифо берса, кўр кўзнинг очилиши бундан осонроқ; масжид тагига деб терилган тошларни мушриқлар аллақачон ўзларининг ҳандақ-уйларига ташиб кетишган.

Сувсаганидан юраги куйиб Бенишон ўрнидан турди-да, секин, пайпасланиб, ҳозир қария ётиб юрган ошхонага йўналди. Меҳмондўст чол Бенишонни ўзининг хонасига жойлаштириб, ўзи эски, кераксиз, жиҳозлар билан тўла каталакдеккина ошхонага амал-тақал қилиб ўрнашган эди.

Чол аллақачон ухлаб қолгандир, деган ишончда Бенишон эшикни оҳиста итарди ва... хижолат тортиб тўхтаб қолди.

Хонада шам ёқиғлик эди. Эғнида оппоқ яктак-иштон, бошида каллапўш, ҳайрон қоларли даражада ориқ ва бесўнақай қария қандайдир тахир мойни ўрта бармоғига суркаб ишқаларди. Хаёлида, қизим киргандир-да, деб кўзларини пирпиратганча эшикка қадади-ю, кирган одамнинг Бенишон эканини билгач, инграб юборди ва шу замони кўрпага бурканиб ўринга чўзилди. Фақат мой суркаётган қўлинигина Бенишонга кўз-кўз қилгандай, ёстиқнинг устига, калласининг ёнига чиқариб қўйди.

Бенишон унинг қўлига қараб, ҳозиргина мойли шиша идишга астойдил ботириб турилган бармоғи энди ғалати букиб олинганидан чўлтоққа ўхшаб қолганини сезди.

— Мени чақиргандек бўлдингизми... — дея минғирлади Бенишон. — Узр... — У чолнинг худди шолдек тиришиб қолган бармоғига яна бир нигоҳ ташлади-да, шоша-пиша эшикка қараб юрди.

Чол гаранг эди, индамади. Бенишон эса барибир сув ичолмай ўз хонасига кириб кетди.

Ярим соат илгари Бенишон чолга муносабатини нима ўзгартиргани ҳақида ўйлаб ётувди. Ахир, бугун-

нинг ўзидаёқ уни ҳибсга олиб, уйга қамаб қўймоқчи бўлган эди. Бу ниҳоятда нозик руҳий ўзгаришнинг боиси не — қўрқувми ё бунчалар чалкаш-чигал ишда шунчаки ҳамкор топиш истагимми?

Бироқ ҳамкорга кўкракка мушт уриб меҳр-муҳаббат ва ишонч изҳор қилиш шарт эмас, каттароқ хизмат мавқеига, муайян оралиқ масофага эга шахс сифатида обрўни сақлаган ҳолда ўша одам билан бирга шунчаки умумий иш ила машғул бўлиш кифоя. Ҳартугул, бу ҳам осон эмас шекилли: раҳм-шафқатдан бошланди бари — аввал чол унга ўлдирилган бургутни келтирганда бир раҳмини қўзғади, камига яна Бенишонга ярми кесиб ташлангандек кўринган ҳалиги бармоқ таъсир қилди...

Барибир, Бенишонга бу қадар таъсир этган нарса шу бармоқнинг кўриниши эмасдир. Мана энди тасолифан маълум бўлишича, у бармоқ рисоладаги бармоқ экан, ҳеч қанақа томир тортишиши ё фалаж букиб қўймаган уни. Чол ҳийла қилган, холос — бармоқ Бенишонга чўлтоқ бўлиб кўринсин учун усталик билан букиб турган. Буни у атай қилган, Бенишоннинг раҳмини қўзғамоқчи бўлган, чунки чол меҳмонининг табиатан ҳиссиётга берилувчан эканини биларди-да.

Нега энди чол ҳозир фириби очилиб қолганда яна ўша ишорасини такрорлади, ҳатто қўлини намоёйишкорона чиқариб қўйди? Наҳотки у шамнинг хира ёруғида Бенишон ҳеч нарса илғамас, ёлғонни пайқамас-э, деб умид қилган? Эҳтимол, бармоқ чўлтоққа ўшзсин деб уни букиб туриш чолнинг бемаъни одатларидан биридир? Ё у чиндан ҳам томир тортиш касалига мубталоми? Энди ҳар кеча уйқу олдидан бармоқни мой билан ишқалашга тўғри келаётгандир-да?

Агар бу касаллик бўлса, унда чиндан ҳам чолга қийин экан. Бенишон эса ёш, куч-қувватга тўла, мана шу ҳиснинг ўзиёқ уни бу мункиллаган имом билан яраштириб қўйган бўлса, эҳтимол...

Эрталаб улар тепаликка бирга чиқмоқчи, кун бўйи тичимсиз ишламоқчи бўлишди. Нонушта маҳали Бенишон чолдан кўз узмай ўтирди, у шўрлик эса чап қўли билан овқатланар, чапақайга кўникмаганидан оғзига нимаики олиб борса дастурхонга тўкиб юборар, боиси томир тортишишдан акашак бўлиб қолган бармоғининг кўриниши билан меҳмонни ноқулай аҳволга солиб қўймайин, деб жони ҳалак эди.

«Албатта, қария тергов ишларини ўзининг фойдаси-

га буриб юборгиси бор, — деб ўйларди Бенишон. — Бир ҳисобга, терговни қандай олиб боришим энди занжирбанд мурдага барибир... Уликнинг обрўйини тиклаш, номини оқлаш, деган гаплар бари қуруқ сафсата, ёлғондакам муқаддас сўзлар. Тирик одамга эса, масалан, шу оқсоқолга, яхши ном — маошининг ошишига ёки қизини муносиб одамга чиқозишга ёрдам бериши мумкин... Бинобарин, мабодо чол айтган йўлга юрсам, буни мен унга яхши ном келтириш мақсадида қиламан, ким ҳам айбларди бу ишимни... Фурул фикх'ни — муқаддасларнинг муқаддаси бўлиши бу адлия амалиётини қўллашнинг йўли кўп. Улардан ҳеч бирининг тагига етиб боролмайди одам. Ҳамма ҳақ бўлиб чиқаверади. Қолаверса, оқсоқол ҳам ҳукумат одами, шартта устимдан шикоят ёзиб юбориши ҳеч гапмас. Чол билан муносабатни бузмаслигим керак. Ким билади, бу ерларда тимирскиланиб юрибди, ишни кавлаштиряпти... кўпинча мана шунақа чувалчангларнинг кучли ҳомийлари бўлади... балки нақ Денгизхоннинг ўзи бунинг ҳомийсидир? Амал жиҳатидан мен оқсоқолдан юқори турсам-да, Денгизхон чолнинг норозилигини менинг шикоятномамдан кўра кўпроқ эътиборга олади... Бутун шу ўттиз йил давомида оқсоқол амирга қанчалар эътиқоду ҳақиқат билан хизмат қилган — билмадим, лекин шу хизматда сочи оқарганининг ўзиёқ унга Денгизхоннинг эркатойи бўлишлик ҳуқуқини беради. Менга бўлса амир: «Сиз аввал унинг ёшигача яшаб қўйинг, кўрамиз...» деб бақриб бериши мумкин... Албатта, агар у юзини менинг ҳақирлигим томонга буришни истаса... Қишлоқликларга эса, худди занжирбанд мурда сингари тергов қандай тугашининг аҳамияти йўқ бўлса керак...»

«Келишяпти...» Бенишон оқсоқол билан томга оёқ қўяр-қўймасларидан шу шивир эшитилди. Улар том юзасидан сочилиб ётган ўткир туз бўлаклари устидан сакраб-сакраб юриб кетишди.

«Ярашиб олишибди...»

Негадир, айниқса, ярашиш тўғрисидаги бу сўнгги сўз Бенишоннинг ғазабини қўзғаб юборди.

— Қанақа одобсиз халқ бу? — деди оқсоқолга қайрилиб. — Ҳаққи бўлмаган ишларга ҳам бурнини суқаверади-я...

¹ Фурул фикх — қонунни қўллаш ва изоҳлаш усули [арабча].

Оқсоқол қўлини ёйди:

— Қандай қиласиз, ахир?! Шуларнинг ичида яшаб юрганымдан даҳшатга тушаман гоҳо...

— Буларни битта қўймай жазолаш керак! — деди Бенишон қатъий оҳангда. — Мен ҳатто анво¹ни қўллашдан ҳам тўхтамаган бўлардим! Шаҳардан сипоҳи чорлардим, булар тезда бут-санамларини унутишарди-қўярди.

Аммо оқсоқол индамади, афтидан, у бундай энг қаттиқ чорани маъқулламаётган эди.

Бенишон эса ҳамон ўзини босолмасди:

— Гапларидаги илмоқ, киноялар-чи! Худди биз каби ўқимишли, мамлакатда обрў-эътиборли одамлардан устун жиҳатлари бордай...

Пастдагилар туз ертўлаларда унинг гапларига қулоқ солиб ўтиришар, чамаси, у билан тортишишга ботинишолмаётган эди. Оқсоқол юз қадамларча чурқ этмасдан борди-да, юзи оқариб, ҳансирай бошлади, шундан кейин то занжирбанд мурда осилиб ётган су-пачага етгунча Бенишон унинг тирсагидан тутиб борди.

Чол унга миннатдорона бош силкиб қўяр ва тепага чиқиб боришнинг қийинлигидан нолимагани ўзига ҳам нашъа қилар эди.

Бироқ Бенишон қояга қарадию сира кутилмаган ҳолдан ҳайратга тушди: мурда қандайдир мўъжиза билан осилиб турар, барча занжир битта қолдирмай ечиб олиниб, қаёққадир гумдон қилинган эди. Туз-қояга гарданининг ярмигача кириб кетган шўрликнинг ҳатто ҳолати ҳам ўзгармабди: кўкка қараган ёйиқ қўллари ҳам оқ мрамардан ишлангандек, боши узра занжирсиз муаллақ қотган эди.

— Уҳ, қароқчилар! Мунофиқлар! — деб бақириб юборди Бенишон. Бироқ оқсоқол ўғриликни кўриб ҳам ҳайрон бўлмагандек эди.

Фақат унинг гапини маъқуллаб бош силкиди:

— Ҳа, бу қишлоқликларнинг иши...— Сўнгра Бенишоннинг қўлтиғидан олиб, жар оғзидан нарироққа судраркан, уни юпантира бошлади. — Худди болалардек улар... — Чолнинг овозида ҳатто илиқ оҳанг ҳам борга ўхшаб эшитилди. — Ҳамма нарсани ушлаб ётишлаб кўрмаса кўнгиллари жойига тушмайди. Аниқ

¹ Анво — куч билан, қуролли кураш билан эгаллаш (арабча).

биламан: ҳозир улар тўпланиб олиб, бирор жойида узуғи йўқ бус-бутун ҳалқалар бир-бирига қандай кийгизилган экан, деб бош қотиришяпти... Ишонинг, уларнинг бу ишида ёвуз ният йўқ. Кўришади, текширишади, лекин барибир бу сирни еча олмай, занжирни қайтариб жойига илиб қўйишади... Мана кўрасиз, илиб қўйишади, — такрорлади у ҳар бир сўзини ҳамқишлоқлари эшитаётганига гўё амин ҳолда. Шундай деб қўймаса, муридларининг тарафини олмаса, унда улар яна бошқа фириблар ўйлаб топиши мумкин-да.

Бенишон чолнинг мулоҳазаларига қўшилган бўлди:

— Яхшиямки, бояқишни туз қисиб қолган, қулаб тушганида нима бўларди?.. Ана унда суюгини йиғиштиролмай ҳам қолардик... Лоақал шунинг фаҳмига боришмадимикан?

— Албатта, фаҳмига боришган, — деб юмшоқ табассум қилди оқсоқол. — Табиат яратган бу бандалар айрим нарсаларга биздан яхши тушунишади...

— Нимани назарда тутяпсиз? — Бенишон жиддий қиёфада қўлларини орқага қўйиб, қовоғини солди.

— Кўп нарсани, — деб жавоб қилди чол сирли тусда. Кейин диққат билан қулоқ солиб турган мушриқларга эшиттириб, давом этди: — Қилган ишлари яхши эмаслигини, мурдага занжирни қайтариб беришлари лозимлигини тушунишади ўзлари.

— Худо олсин ўша занжирларни! — деб Бенишон бирдан типирчилаб қолди ва нима қиларини билмай қоя супачасида зир-зир югура бошлади. Чунки оқсоқолнинг ўзи ҳамқишлоқлари ёнини олаётгани нуқул жаҳлини чиқараётган эди. — Нимадир ўйлаб топиш керак... Жала қуйган маҳал ёки кучли шамол эсганда шўрлик пастга учиб тушади. Кечиктириб бўлмайди! — у жавоб кутиб, оқсоқолга қаради, ахир, энди фақат чолнинг ройишига қараб иш тутишга ва ҳар жиҳатдан унга эргашишга аҳд қилган.

Чол — донишманд, у Бенишонни зўрламай, сездирмай шундай йўлга солиб турадики, худди Бенишон биронинг аралашувисиз, мустақил иш олиб бораётгандек бўлаверади. Уйин қондасига риоя этишса, иккаласининг ҳам виждони тоза қолаверади. Аслида-ку, Бенишон бекор қолган пайти ўйлаб ўзини аблаҳ, ярамас сезиши мумкин, нега деганда унинг ёш қалби бунақа оғир синовга биринчи марта дуч келиши... Аммо виждонан қийналиб ўтиришга энди фурсат йўқ, қолаверса, ҳаммаси аллақачон ҳал бўлди, шекилли...

— Жала ёғишини кутаймикан, деб ўйлаб турувдим, лекин қарасам... — дея минғирлади Бенишон.

— Тўғри қиласиз, — деб қувватлади оқсоқол ва гўё кимнидир ахтаргандай теваракка олазарак қаради. — Жаладан кейин мурдани қоплаган туз янаям қалинлашади. Ахир, тепалик буткул туз буғларининг оғушида қолган. Заҳарли ҳаво гардиши уни ўраб олгандек...

— Буни мен ўйламабман, — деди Бенишон ғамгин оҳангда. — Шундай қил деб маслаҳат берасизми?

— Белдан арқонни ўтказиб, манглайи қоранинг ёнига тушиб, текширувни бошлаш керак. Хоҳласангиз, мен белимни боғлай...

— Қўйсангиз-чи! Ўзингизни уринтирманг!

Оқсоқол қийиғига қистирилган куракчани суғурдида, қўлида айлантди.

— Бу матоҳ керак бўлади...

— Ҳа, ҳа... — Бенишон жар ёқасидан пастга кўз ташладию бунча баландликдан қандай осилиб тушишини тасаввур этиб юраги орқасига тортиб кетди. Бу орада чол пухталики билан арқоннинг ҳар ер ҳар еридан тугун тугар, пишиқ боғландими, йўқми — текшириб кўрар эди. Айни чоқда, Бенишонни у илгари оёғига арқон боғлаганидаги шошма-шошарлиги, масъулиятсизлиги учун койиб қўярди.

— Сиз ўзингизни, йигитча, муқаррар ҳалокатга тутиб берган эдингиз, — қўшиб қўйди у, гўё ўзининг устунлигини ҳозирча сал-пал пардалаб таъкидлашга ҳаракат қилаётгандек.

Ҳамма нарсани тахт қилгач, оқсоқол нарироқ борди-да, бир дўнгликка чўкди. Модомики Бенишон юрагининг туб-тубида унга ҳали ҳам ишонмаётган экан, чолнинг кўнгли арқондан узоқроққа ўтиришни тусаб қолган эди. Ҳар доим одамнинг кўзи ўнгида бўлади.

Чолнинг бу қилиғи Бенишонга сал тегиб кетди ва у, сизнинг садоқатингизга ҳеч шубҳа қилмайман, деб оқсоқолни ишонтириш учун дилини яна очмоқчи ҳам бўлди, лекин аҳдидан қайтди: бу мавзуда бошқа гапирмасликни маъқул кўрди.

Қисқа дуо ўқиб оқсоқол Бенишонга оқ фотиҳа берди. Бенишон осилиб туша бошлади. Олдинига асабийлашиб турди, кейин оёғи ўйиқ жойга теккач, ўзини дадилроқ сизди — оёқ қўядиган бунақа жойлар пиллапоя сингари то занжирбанд мурда осиглиқ турган жойгача қатор ўйиб чиқилган эди.

«Буларни одамлар занжирни олиш учун ўйишган», деб ўйлаб топди Бенишон ўша қароқчилар ўйган издан тушиб бораркан. Оқсоқол эса ҳамон унга далда бериб қўл силкири эди.

Бенишоннинг оёғи тасодифан мурданинг бошига тегиб, бўғиқ бир товуш чиқди. Бу товуш уни шунақа қўрқитиб юбордики, кўз олди қоронғилашиб кетди.

— Мурданинг туз қобиғи қотиб қолибди, — деб бақирди оқсоқолга базўр ўзини қўлга олиб: чунки бояқиш чол Бенишоннинг қўрқувдан инграб юборганини эшитиб, юзи бўзариб, титраб-қақшаб ўрнидан сапчиб туриб кетган эди-да.

Яна икки қарич тушдию Бенишон мурдага тенгма-тенг осилиб қолди, лекин ажал, на раҳм шафқат, на жирканиш ҳис қилди. Ҳолбуки бунчалик шафқатсизларча таҳқирланган жафокашнинг баданига елкаси тегиб турарди.

Балки Бенишон мурданинг туз ниқоби тўсиб қўйган юзини кўрмаётгани учун хотиржамдир? Куракчани унинг кўкрагига урган эди, бўғиқ садо чиқди, холос, тузнинг бир зарраси ҳам кўчмади...

— Туз эмас, тош-а, — дея такрорлади Бенишон. Унинг хатти-ҳаракатларини кузатиб юраги типирчилаб ўтирган оқсоқол бу гапни эшитиб ҳатто сал туриб олди.

Мурданинг танасини жароҳатламасдан туз қобиқни ундан ажратиш амримаҳол эди. Энди нима қилсам экан, деб ўйларкан, Бенишон ноҳос мурданинг ўнг қўлида нимадир борлигини пайқаб қолди.

— Қўлида бир нима бор, шекилли,— хабар берди у оқсоқолга.

Чол бошини силкиди ва нақ бўлмаса «Мен буни билардим», деб юбораёзди, лекин айтса нималар рўй бериши мумкинлигини ўйлаб, вақтида ўзини қўлга олди.

Бенишон эса товушини чиқариб мулоҳаза қиларди:

— Нима экан бу? Эҳтиётлик билан олиш керак...

— Ҳаракат қилиб кўринг,— деди оқсоқол.— Кейин сизга айтсам, бугунга етади шуниси ҳам... Буғдан бошингиз айланиб қолмасин тағин, деб қўрқаман...

Мурда қорнининг туздан қалпоқ кийгандек тиккайиб чиқиб турган жойига Бенишон оёғини тираб, қўлига ёпишган тузни ушатиш учун куракчаси билан ура бошлади. Ингичка, узун бир нарса кўчди: қўлини сал очди шекилли. Мабодо Бенишон чаққонлик қилиб, у

нарсани учиб кетаётган жойида ушлаб қолмаганида, аллақандай мушрик шунчаки қизиқсиниб оларди-да, пастга — бирорта уйнинг томига келиб тушарди ва ичида нима бор экан деб синдирган бўларди...

Топилдиқни тишида тишлаб, Бенишон шоша-пиша юқорилади. Чунки буг аллақачон бошини айлантира бошлаган эди. Оқсоқол чопакелиб, унинг тепага чиқиб олишига кўмаклашиб юборди.

— Мана, керакли ашёвий далил.— Бенишон енгил тортиб хўрсиниб қўйди ва нарсани текшириб чиқиш учун ўтирди.

— Ҳа, бунда бир гап бор,— дея унинг сўзини маъқуллади оқсоқол кийимидан туз чангларини ғамхўрларча қоқаркан. — Буни олчиқишга ўзингиз тушганингиз учун узр сўрайман... Бу ерда бир қўриқчи бор эди, лекин ё тоби қочиб қолган, ё шунчаки ишдан ўзини четга олмоқчи бўлган...

— Фарруҳми? Мен уни ҳайдаб юборганман. Ўлгудай муғамбир экан, бургутни ҳайдаётган одам қилиб кўрсатарди ўзини, холос...

— Яхши қилибсиз! Подасини боқиб юраверсин... Уларнинг қўлидан фақат муғамбирлик қилиш келишига энди сиз ҳам ишондингиз...— Чол бирдан хушёр тортди.— Э, мен нуқул уларни сўкиб бекор қиляпман, сиз мен тўғримда ёмон хаёлга бсриб қолишингиз мумкин. Ахир, гап бор-ку муридларнинг ёмонлиги эшондан...

— Мен сиз тўғрингизда бундай ўйламайман,— деди Бенишон. Сирли буюмни қўлида айлантириб ўрнидан тураркан, тезроқ пастга қайтиб тушгиси, тезроқ топилдиқни ўрганиб чиққиси келди.— Яхши одамларнинг ҳаракатлари кўпинча зое кетади. Сизнинг эътиқодингиз қаратилган кимсалар бу эътиқодга лойиқ эмаслар. Эзгулик қаерда, ёвузлик қаерда — улар билмайдилар... Уйқу йўқ, дам олиш йўқ, қанчалар ҳаракат қилаётганингизни мен кўряпман-ку,— деди Бенишон томларга яқинлашаётиб.— Сизнинг камтарин қиёфангиз, олижаноб камбағаллик билан кўнгил сахийлиги ёнмаён яшайдиган хонадонингиз, бекорчи ғимир-ғимирларга нисбатан сиздаги нафрат... Лекин қадрингизга етишмади, ваҳоланки, занжирни ўғирлаш ўрнига вужуд-вужуди билан сизга талпиниши лозим эди.

Гапларига яна ҳам самимий тус бериш учун Бенишон оқсоқолнинг юзига бир қараб олди-да, тирсагидан ушлади.

— Кимни деб жонимизни жабборга беряпмиз, бутун куч-қувватимизни сарфляяпмиз — шуларни ёлғиз қолганимда кўп ўйлайман, лекин жавобини тополмайман... Фақат бир нарсани биламан — ҳар ким ўзи ишини чурқ этмасдан, сабр-тоқат билан қилавериши керак... Ушанда кўрасиз: сизни шаҳид деб аташади, номингизни азиз-авлиёлар қатори тилга олишади.

— Э, қўйсангиз-чи! Сиз мени бутунлай... осмонга чиқариб қўйдингиз-ку.— Қария оталарча меҳрибонлик билан Бенишоннинг елкасига ёпишиб олди-да, ич-ичида йиғлаб юборди.— Илтимос, ўзингиз ҳам умидсизланманг. Умидсизлик кўнгилни адои тамом қилади. Ишонч билан яшанг! Ишонинг! Шунда ниятингизга етасиз...— Имомнинг овози юмшоқ ва майин, ҳаракатлари эса ғоят нафис бўлиб қолди. Ҳатто қуруқ, қаттиқ лаблари ҳам кўпчиб чиқди, қизарди ва мабодо Бенишоннинг ўрнида ундан гуноҳкорроқ, лекин покланишни истаб юрган бошқа одам бўлганида имом ҳазратлари пешонамдан бир ўпиб қўярмиканлар, деб шу заҳоти унинг оёғига ўзини ташлаган бўлар эди...

Бенишон бундай васвасадан ўзини зўрға тийиб қолди ва худди ҳимояланаётганга ўхшаб, қўлини кескин кўтарди.

— Умидсиз бўлганим йўқ,— деб қўйди у.— Энди мен ишнинг муваффақиятли тугашига ишонаман...

«Сизнинг далдакор сўзларингиздан сўнг» деб қўшиб қўйганида ҳам бўларди, бироқ оқсоқол ўзини унинг устидан буткул устунликка эришган ҳис қилиб қолмасин, деб индамасликни маъқул кўрди.

Майдонда уларни Майра сохта хурсандчилик билан кутиб олди. отасининг теварагида ирғишлаб кетди, ҳазил-хузуллар қилди.

Ота-бола ўртасида яна қон-қардошлик, дўстона муносабат тиклангани қандай яхши! Бундай ўзгаришга...нинг оқсоқол билан янада қалинлашиб кетганим сабаб бўлди, деб ўйлади Бенишон. Ахир, кечагина қиз отасига мутлақо ишонмасди, Бенишон билангина иш олиб бормоқчи эди, унинг кўмагини ҳис қиларди. Энди, икки эркак ҳамкор дўстларга айлангач, буларнинг ғашини келтирмаслик учун иккалови билан ҳам муносабатини мустаҳкамлаши лозим бўлиб қолди...

Шуларни ўйлаб Бенишон остона ҳатлаб уйга — дастлаб бир-биридан ётсираган, энди бўлса ўзаро ҳамжиҳат бўлиб, бир ёқадан бош чиқариб иш кўришга аҳд қилган учалалари яшаб турган бошпанага кирди...

Тошбақанинг саргузаштларига қизиқиб кетиб, биз вақтинчалик яна бир одамни — бу саргузаштларни тишини-тишига қўйиб тинглаб ўтирган Торозийни унутиб қўйдик. Афсусланаётганимизнинг боиси бор: газандани бизнинг тилимизда худди шу Торозий сўзлатмадим, ахир? Худди шу Торозийнинг шарофати билан биз Бенишоннинг қиссасидан — майли, ҳозирча тугалланмаган, пойма-пой, ҳатто айрим ўринлари бир-бирига зид келиб қолган қиссасидаги кўп нарсаларни, хусусан, қийинчиликларни енгиб ўтолмай ёлғон сўқмоқдан юришга мажбур бўлган тажрибасиз, олифта йигитнинг мустақил хизмат йўлида қўйган илк қадамлари тўғрисида сийқа, илгарилари ўзимиз минг марта эшитган саргузаштларни билиб олдик-ку.

— Ҳа, бу гаплар дунёнинг ўзи каби кўҳна... Булар Торозийга ҳам зерикарли, ҳатто энсани қотирадиган даражада зерикарли туюларди. Хуллас, совуққон тошбақашуносимизни бу ҳикоянинг ҳеч бир жиҳати руҳлантирмас, ҳаяжонлантирмас эди. Унинг эътиборини тортиши мумкин бўлган ягона жиҳат — тошбақа қиссасининг, айтилик, ахлоқий томони эди, холос. Негаки худди шу масала Торозий тахминларини чалкаштириб юборди... Лекин олим ҳозирча фикрларини хулосалашга шошилмас эди, қолаверса, тошбақа ҳам ўзининг танасуҳи тарихини ҳали охиригача айтиб бергани йўқ...

Ҳозир у, эгнида оврупоча фрак, калласини ҳар томонга норози чайқаб ўтирарди.

— Буни қаранг, азизим, қанчалик қийналиб кетяпман бу кийимингизда,— дерди у Обидтойга ёқасини бармоқлари билан орқага қайириб, ғадир-будир бўйнини ўраб қўяркан.

Обидтой ошнасининг кўнглини тополмаганидан хижолатга тушиб, типирчилаб қолди.

— Урнингиздан турунг-чи, қани...

Тошбақа истаб-истамай турди, бироқ йўтал тутиб қайтиб ўтирди. Утираркан, бесўнақай эмасми, фракиннинг узун орқа этаклари тагида қолиб кетди. Шўрликка тумов тегибди. Кўз ёшлари қоп-қора башарасидаги чуқурчаларда секин-аста сирғалиб тинимсиз оқиб ётарди.

Қайсар тошбақани сира эпақага келтиролмай, Обидтой қўлларини ёйди:

— Думингиз қалай, зиёни тегмаяптими?

— Бўйнимни зирқиратяпти... Э боринг-э, одамни чарчатиб юбердингиз,— дея тошбақа Обидтойни ёнидан ҳайдади. Кўнгли озор топган Обидтой нималарнидир минғирлай-минғирлай чиқиб кетди, чамаси, у фракни хато бичиб қўйгани учун ўзини сўкаётган эди.

Йўлакнинг ёруғроқ ерига бориб бармоқларига узоқ ва синчиклаб қараб турди, кейин бўшлиқда қандайдир шаклларни ясаётгандай қимирлата бошлади. У худди иримига ўйин тушаётганга ўхшарди: йўқ ипни йўқ игнадан ўтказди, кейин «ип»нинг учини оғзига солди, хаёлан қайчини шиқирлатди, ниманидир узайтирди, ниманидир кесди, бир неча марта шундай қилиб, лекин барибир бичишдан хатолик топмай, қўл силтади-да, Торозий яшайдиган хужрага шошилди ва эшикни тақиллатди.

— Қози йигит сизни кутяптилар,— деди у ичкаридан жавобни ҳам кутмай. Сўнг йўлакдан мағрур юриб, ўзининг кундалик юмушини бажариш, яъни ўсимликни қирқиш учун пастга тушди. Ўсимликлар кечалари шундай ўсиб кетардики, дарвоза ташқаридан буткул тўсилиб, чиқай десангиз, очилмай ётарди.

Ҳалиям Обидтойга тошбақашунослар билан ўтиришга рухсат тегмаган, тошбақанинг ҳикоясини тинглаш тақиқланган эди. Лекин яқин улфат сифатида тошбақанинг ҳаётини Торозий билан Армонга қараганда кўпроқ биларди.

Оқшомлари тошбақадан эшитганларини Армон билан бирга муҳокама қилиш учун Торозий ўзининг хужрасига кириб кетгандан кейин Обидтой ҳеч бир талаффузсиз тошбақанинг устига бостириб киради-да, кундузи билан бир-бирларини соғиниб қолган дўстлардай қучоқлашиб кўришиб кетишади. Сўнг Обидтой унинг думидан силаб-сийпалаб, ҳар кунги ҳазилини такрорлайди:

— Ўрнида, ўрнида турибди, узиб ташлашмабди,— дея қаҳқаҳа отиб кулади.

Сўнг иккаласи базм қуришади, тўйгунча еб-ичишади. Кундузи киброна, сипо ҳикоялардан зериккан тошбақа ҳам шундай пайтлари сурбетларча андишасиз, дағал, маст бўлиб қолади. Хуллас, шу билан таскин топади-да.

Кечқурун овқат маҳали, дўстона вазиятда тошбақа ҳикоясини қисқа қилиб айтиб беради, айтаётганда Торозийнинг бирон-бир қилиғи ё ҳаракатидан — унинг

бармоққа соқолнинг учини ўраш ёки беихтиёр қалин қошларидан тук суғуриб, бу тукни узоқ томоша қилиб туриш одатидан кулади. Майра билан алоқалари, Фарруҳнинг шалоқ одатлари ҳақида сўзлайди, хотинсиз сўққабош яшаётган оқсоқолга раҳми келади, хуллас, ўзини эҳтиросу туйғуларнинг ҳукмига буткул қўйиб беради.

Бенишоннинг холис, қуруқ тафсилотлардангина иборат ҳикояси ўзини таҳқирлайдиган даражада очиқ-ошкора бўлар, лекин кайф-сафо авжига минган оқшомга келиб, шууридан бутунлай ўчиб кетар эди. Бундай пайтлари у ўзини Обидтойдан устун ҳис қиларди.

Обидтой ҳўмрайиб олганча ўтираверадиган, тошбақанинг гапини бўлиб қўймайдиган, унга ора-чора саволлар ташламайдиган Торозийнинг бутунлай акси эди. Анча-мунча хушчақчақ, бўлар-бўлмасга тошбақанинг гапини маъқуллаб туради, хахолаб кулади, таҳсинлар ўқийди, ҳайратдан киприкларини юмиб олади, ҳар дақиқада ҳикоячига соғлиқ тилаб қадаҳ кўтаради...

Туйғулари жўшиб кетганда:

— Сиз ажойиб одамсиз,— дея Бенишонни қучоқлаб олади. Сўнгра ярми тошбақага, ярми одамга ўхшаган бу антиқа махлуққа узоқ қараб қолади.— Яна одам қиёфасига қайтганингиздан кейин сиз билан бирга кетаман. Иккаламиз истаганча кайфимизни суриб юраверамиз! Фақат, қозиликни ташланг энди. Қозилик сизни шу кўйга солган...— дейди-да, тошбақанинг қорнидаги тукларга юзини босиб, ҳўнграб юборади.

— Келишдик, биродарим, энди осойишта яшайман,— дея жавоб қилади тошбақа овози титраб. Сўнгра, сал ёнламасига туриб, думининг учи билан Обидтойнинг ўрнида мушук бўлганида хуриллаб ухлаб қолиши турган гап эди...

Кутилмаганда ҳужрага Торозий билан Армон кириб келишди. Бу пайтда тошбақа бўйнини ишқалай-ишқалай ҳамон улфатига қараб вайсърди. Лекин Торозийнинг қайсар табиатини билганидан улар жой-жойларига ўтиришлари билан:

— Бугун мен сизларга, жаноблар, танамда дум ўсиб чиқаётганини пайқамасимдан олдинги воқеаларни, мазам қоча бошлаганининг илк аломатларини айтиб бераман,— дея гап бошлади сал кўтаринки, асабий оҳангда.

Аммо Торозий уни тўхтатиб, калаванинг учини йўқотмасликни, бинобарин, ҳикояни кеча узилиб қолган жойидан давом эттиришни сўрашди. Кеча узилиб қолган жой эса бундай эди: Бенишон бир нарсани мурданинг қўлидан суғуриб олиб, уйга келтирди...

Қани энди Бенишон у нарсани ушлаб-ушлаб, айлантириб ҳар томондан кўриб чиқақолса, ишга алоқадор муҳим далил-исботлар топақолса. Оқсоқол унинг орқасидан оҳиста хонага кирди, лекин Бенишон тамоман топилдиқ билан банд эканини кўриб, халақит бергиси келмай, яна ўшандай оҳиста юриб чиқиб кетди.

Улар энди ўзаро ҳамжиҳатлик билан иш кўришга келишиб олган бўлишса ҳам, назокатли тарбия олган чол ўйладики, ҳали икковининг ўртасида кўринмас бир чизиқ бор, бу чизиқни кесиб ўтадиган бўлса, албатта тергов сири бузилади.

Чолнинг кирганини Бенишон сезди-ю, фақат, кеч ўгирилди: бу пайтда чол чиқиб кетиб улгурган эди.

«Нега кетди? Ҳеч бир хиралик қилмасдан, нозиклик билан қачон мени ўзига фойда бўладиган йўлга солиб юбораркан, деб кутиб ўтирибман-ку», деб ўйларкан Бенишон ноилож оқсоқолни чақирди.

Чол ҳар эҳтимолга қарши эшикнинг тагида пойлаб турган экан, дарров кирди.

— Ёрдамингизга муҳтожман.— Бенишон тўғриси айтиб қўяқолди. Оғирлигини чамалаётгандек ҳалиги нарсани қариянинг нақ бурни тагида айлантириб турарди.— Сиз нима дейсиз: ичидагига зиён етказмасдан устидан туз қопламасини қандай ажратиб олсам бўлади? Куракчанинг фойдаси йўқ...

— Рост айтасиз,— оқсоқол туз қопламасини тирноғи билан чўқилади, туз донасини тишлаб кўрди-да, афтини буриштирди.— Аррача опкелайин, битта кертик кесамизу ичида нима борлигини кўрасиз-қўясиз... Ичида ростданам нимадир бор, ғалати товуш чиқараётганига қулоқ солиб кўринг-а...

Бенишон топилмани қулоғига яқинлаштирди, оқсоқол бу орада аррачага чиқиб келди.

— Ҳа, қалай!— деб сўради у фойдали меҳнатни анчадан бери соғиниб қолгандек ҳаяжон ичида қўллари ни ишқалаб.

— Ҳақиқатан нимадир гувилляпти... Аррачани менга беринг-да, бир фотиҳа ўқиб юборинг...

Чол қисқагина дуо ўқиди, шундан кейин Бенишон,

кимнингдир муқаддас дунёсига кириб бораётгандай тантанали равишда, лекин эҳтиёткорлик билан арра-лай бошлади. Туз увоқланиб хонтахта устига сочилар, оқсоқол ҳовучига тўплаб, ичидан қимматбаҳо бир нарса ахтаргандай зарраларини узоқ томоша қилиб турарди. Кейин ҳаммасини деразадан ташқарига сочиб юборди: у ўзича типирчилаб қолган, муҳим юмуш ишониб топшириб қўйилган ёш болага ўхшар эди. Кертик очилди-ю арра қаттиқ бир нарсага тегиб ғичирлай бошлади. Уша бир нарса қисирлаб кетди.

— Ана,— деди оқсоқол шивирлаб. Шундай шивир-ладики, худди Бенишонга эмас, бир четга — гўё эшик орқасида кимдир турибдию терговни ҳам ўша кўрин-мас одам олиб бораётгандай ўша ёққа қараб айтди.

Туз қобиқ иккига бўлиниб, Бенишон уларни эҳти-ёткорлик билан бир-биридан ажратди: хонтахтага ик-ки бармоқ қалинлигидаги қамишпоя тушди. Аниқроғи, чекувчилар наша тортадиган чилимга ўхшаш узун қа-миш пояси эди у.

— Нашаванднинг изига тушдикми, дейман-ов,— де-ди Бенишон хахолаб. У-ку ҳазил қилиб айтди, лекин бу гапига одамлар кейинчалик осилиб олишини хаёли-га келтирмади...

Оқсоқол бир лаҳза хаёлга чўмиб, хонтахта устида-ги қамишни Бенишондан олдин қўлга олди-да, ҳаяжон ичида кўз югуртириб чиқди.

— Сиз ҳақсиз, шекилли. Бунга қаранг, ичида яна битта найча бор, тошдан ясалганга ўхшайди. Энг ту-бида эса, қурум доғлари...— Оқсоқол бирдан хушёр тортиб, ҳаяжонини яшириш учун кафтини оғзига бос-ди.— Уэр, ўзимнинг хулосаларимни сизга тикиштир-моқчи эмасман. Яхшиси, мен кетақолай.

Бенишон чолга синчиклаб кўз ташлади-да, кулимси-раб қўйди.

— Мунча доим муғамбирлик қиласиз? Ахир, ҳам-масини келишиб олдик-ку... Мулоҳазаларингиз нимаси биландир пишиқ, маънили кўринади менга... Айрим пайтлари ўзимдан ҳам кўпроқ сизга ишониб кетаман... Хуллас, Бенишон, бу яшинтопалоқ ўйинни энди бас қилайлик, тергов ишларидан нима истаётган бўлсан-гиз, очиқ-ойдин айтиб қўяқолинг, демоқчи бўлди.

Бироқ, оқсоқол, ҳали ҳам фақат ҳақиқат излаётган одамга ўхшаб кўрингиси келиб, ўзини ғалати тутарди.

— Йўқ, яхшиси чиқиб кетаман,— деди у тўнғил-лаб.— Озгина мизғиб олай, чарчадим... Уэр...

Эшик ёпилди. Бенишон оқсоқолнинг кетидан бир муддат қараб қолди. Кейин қамиш ичидаги тош найчани пайпаслаб кўрди. Тош найчадан ўткир куйинди ҳиди келарди.

Бенишон найчани эҳтиёткорлик билан суғурди: ундаги аломатлардан, қачонлардир бу найчанинг оғзидан гоҳ ўчиб, гоҳ қайта алангаланиб оловнинг тили чиқиб турганини сезиб олиш қийин эмасди.

Арраланган икки бўлак туз қобиқни, қамишни ва тош найчани Бенишон хонтахтага алоҳида-алоҳида қўйиб чиқиб, ташвишманд қиёфада ўтирар, буларнинг нима эканини англаб етгиси, унча-мунча хулосалар чиқаргиси келар эди.

Анчагача уларни мазмунан бир-бирига боғлай олмади — тош найчани қамиш билан, туз қобиқни бургут билан. Қизиқ, бургутнинг нима алоқаси бор буларга? Ахир, у аллақачон эътибордан қолган-ку?.. Фақат наshawанд тўғрисидаги ўринсиз ҳазилгина, ундан қутулишга ҳарчанд уринмасин, миясида нуқул ўралашиб юрарди. Бу тахмин хаёлига шу қадар ўрнашиб олган эдики зора таскин топсам, деб Бенишон унга ишониб қўяқолишини ҳам мўлжаллади. Мабодо бўлак далил-исботлар бўлмаса, қурум босган тош найчанинг ўзи ҳали ҳеч нарсани ойдинлаштирамайди — буни Бенишон тушунади, лекин унинг наshawанд тўғрисидаги тахминдан бошқа тахмини йўқ-да. Боз устига, иситма аралаш шуурида бу тахмин сезиларли шарпалар, ҳатто яхлит манзара бўлиб юз кўрсата бошлади.

«Ким мени терговни ёмон олиб бординг, деб айблайди?— деб сўрарди Бенишон ўзидан.— Мурда адир ўпирилгандан кейин топилди, демак қотиллик анча эски. У бу қишлоқда ўлдирилмаган бўлиши ҳам мумкин. Ахир, оқсоқол қоянинг бир вақтлар улкан туз палахсаси бўлганини, бу ерларда денгиз бўлган маҳаллар келиб қолганини айтиб берди-ку... Ким билади, эҳтимол қотиллик неча-неча ўн йиллар, ҳатто юз йиллар илгари содир бўлгандир? Туз кафаннинг ичида жасад абадий сақланиши мумкин, ахир. Қотиллик бошқа жойда, ҳатто бўлак мамлакатда содир этилганини ким ҳам рад қилади? Ҳа, қояга парчинлаб ташланган бу мурда ажнабий зимми¹лардан! Модомики у ажнабий экан, ўзининг мамлакати қонунларига бинонан текширилиши лозим. Ҳа!»

¹ Зимми — ғайридин (арабча).

Бу баҳона Бенишонни шу қадар тўлқинлантириб юбордики, оқсоқолга тергов ишларини тўхтаганини айтмоқ учун хонтахта олдидан дик этиб туриб кетди. Аммо эшикка қараб юрган жойида, ўйга ботиб тўхтади.

«Албатта, мурданинг ажнабий эканини оқсоқол илгари ҳам биларди. Хўш, нимага мени терговга чақирди? Демак, қандайдир фойда чиқаришни кўзлаяпти. Қандай фойда? Айёрлик ё муғамбирлик қилмай қўя-қолсин. Агар чолга... Тавба бу нимага керак?! Обру ўчун, ёвузликни бекитиш учун ҳеч бир ишдан... Мурдани нақ иблиснинг ўзгинаси экан деб овоза қилишга ҳам тайёрман...»

Бенишон ўй-хаёл оғушида найчалару қамишга тикилганча, яна қайтиб жойига ўтирди. Бирдан кекса қозининг гапларини эслади. Кўпни кўрган қози унга иш топшираётиб айтган эди: жиноятчиларни тез-тез ҳамманинг кўзи ўнгида, улар ўғирлаган ёки йўқотиб юбормоқчи бўлган нарсаларни бошлари узра тутқазиб қўйиб ҳам жазолаб туришади: оломон кўрсин учун...

Бир подачи совлиқ қўй ўғирламоқчи бўлгани учун иккаласини бир қилиб, бўйнигача қум кўмиб ташланган — каллаларигина ердан чиқиб турган. Подачи оғзига келганини қайтармай совлиқни сўкаверган, қўй эса жон-жаҳди билан маърайверган, то иккаласининг ҳам кўзини бургут ўйиб кетмагунча шу аҳволда тураверишган.

Бошқа бир қишлоқда ниҳояти сипоҳликка бормаслик учун оёғининг бармоғини кесиб ташламоқчи бўлган одамни, бўйнига болтани осиб, дарахтга боғлаб қўйишган.

«Булар-ку, майли, лекин наҳот наша чеккани учун одамни қояга занжирлаб ташлаш керак?— деб ўйларди Бенишон.— Агар у биринчи марта қўлга тушган бўлса, бўйнига жарима солинади, ашаддий нашавандни эса икки йилга зиндонбанд қилиб жўнатишади. Шу ярамас нарсани чекиш орқасида ақл-идрокни ўтмаслаштириш — ўз ишидан, мажбуриятдан, ниҳоят, оила ўзининг давлати олдидаги бурчидан онгли равишда бўйин товлашдир... Нашавандлик, табииyki, ҳаётдан норозиликни билдиради. Демак, нашавандлар онгли тарзда ўз жонига қасд қилувчилардир...— Шундай эпчиллик билан бир фикрни иккинчисига боғлаб қинғирқийшиқ, мураккаб йўлдан эмас, тўғри, энг қисқа йўлдан юриб Бенишон охир-оқибат мана бундай фикрга

ҳам келди:— Нашаванд яна бир жиноятга қўл уриб, бирон нарса ўғирлаган бўлса-чи?! Дейлик, оловни? Тош найчага яшириб олиб қочган. Шунинг учун ҳам қурум босган-да уни... Олов — худонинг неъматини, у ўғирланмайди. Бу одам эса негадир найчанинг ичига яшириб олган... Балки ўт қўйиб юборишни хаёл қилгандир? Йўқ, бу пишмаган хулосага ўхшайди. Яна бир марта мурдани текшириб кўриш лозим... Ҳолбуки, унинг айбдор эканини исботлаш менинг... аниқроғи, оқсоқолнинг манфаатига... Лекин нашавандга қарши лоақал икки-учта далил йиғиш керак. Майли, арзимас бўлса ҳам...»

Шуларни хаёлдан кечириб Бенишон тезда кийинди, найчани олди-да, хонани тарк этди. Ошхонада соқолини бир текис қайчилаб ўтирган чол ўрнидан туриб, қўлидаги қайчини чеккага қўйди. Икки қулоғи Бенишонда, ёрдамга шай бўлиб қараб турарди, лекин Бенишон уни овора қилгиси келмади.

— Камина мурданинг ажнабий эканини аниқладим,— деди у.— Қотиллик сизнинг қишлоғингизда содир бўлмаган, хотирингизни жам қилаверинг... бошқа жойда ва... жуда қадимда рўй берганга ўхшайди...

— Ҳа, мен ҳам шундай ўйлаган эдим,— деди оқсоқол жилмайиб. — Лекин, илтимос, бу тўғрида ҳозир ҳеч кимга айтмай туринг... Ҳатто Майрага ҳам... Библиб қолишса, сизни чақирганимни ҳамма кулги қилади. Ахир, одил қозиларимиз жиноятнинг эски ё янгилигидан, қаерда содир этилганидан қатъий назар ҳақиқат қилиб бериши лозим-ку, шундай эмасми?

— Тўғри. Мана шунинг учун ҳам яна бир марта адирга чиқиб келсам, деган эдим. Сиз қолаверинг...

— Менинг ҳам боргим бор эди-ю...— дея минғирлаб қўйди чол ҳар эҳтимолга қарши. Бу билан у Бенишонга ёрдам беришга шай эканини яна бир марта уқтирди гўё.

— Чарчаб қоласиз... ахир, баландлик-ку?

— Бундай қиламиз: соқолимни кузаб бўламану орангиздан чиқиб бораман...

— Қоронғи тушмасдан қайтиб келсам, деган эдим...

— Унда, эҳтиёт шарт, сизни адирнинг этагида кутиб туришимга ижозат беринг,— деди қария ошхонага қайтиб, соқолининг теварагида қайчини шиқ-шиқла-таркан.

Бенишон маъқуллаб бош силкиди, лекин чол кели-

шиб олишганига амин ҳолда, ундан нигоҳини узган эди, кўрмади.

Бенишон совуқдан жунжикиб майдонни кесиб ўтди-да, томлар тагидан чиқаётган минғир-минғирларга эътибор қилмасдан тепага чиқиб олди. Фақат бир марта — одамлар найча тўғрисида сўз очаётгандек туюлганда, Бенишон тўхтади. Чиндан ҳам, кимдир: «Ундан найчани ҳам олиб қўйишни унутибмиз», деб қолди. Бунга жавобан бошқалар эътироз билдиришди: «Мунақа найчадан юзтасням унинг қарзларини қопламайди...»

Аввалига Бенишонга гап найчани ўздан олиб қўйиш ҳақида бораётгандек туюлди. Шундай қилинганда, бу ҳаддан ташқари қўполлик бўлар, бунинг учун у мушрикларни шафқатсизлик билан жазолаши муқаррар эди.

Бироқ, қанақа қарз тўғрисида гапиришяпти, қандай қилиб ажнабий одам улардан қарз олиши мумкин, деб ўйлаб қолди. Бемаънилик! Бир ҳисобда... Дарвоқе, келгинди савдогар бўлиши ҳам мумкин, бу ерга пичоқ ёки қилич, ҳар хил темир-терсак келтиргандир, аммо мушриклар уни бошлаб тузлаган бўлсалар, бозори касод бўлиб, камина яна қарзга ботгандир.

Бу жумбоқлар Бенишонни қийнаб юборди ва у асосий нарсадан чалғимаслик учун энди бу ҳақда ўйламасликка аҳд қилди. Керак бўлса, сўрайди, одамлар қайси қарзларни назарда тутишаётганини оқсоқол тунтириб беради...

Бенишон қирга чиққач, ўзини арқон билан боғлай бошлади. Бу сафар у мурданинг ёнига осонгина, ҳеч бир ҳаяжонсиз тушди. Қорнига тиззасини тирар-тирамас сездикки, жасадни қоплаган туз қатлами яна ҳам қалинлашибди.

Қоядан учиб тушган бўлақлар, чамаси, нуқул буғланиб турса керакки, туз қуюни юқорига кўтарилаётиб мурдани яна бир қатлам қоплаб олган эди. Маълум бир вақт ўтиб шўрлик мурда — агар у қоядан ажратиб олинмаса — буткул туз қобиғининг ичида қолиб, қояга бирлашиб кетади, қир эса ўпирилмасдан олдин қандай бўлса, ўшандай шаклга киради. Кучли жала ё зилзиладан кейин яна ёрилади ва мабодо қишлоқ аҳли унинг жасадини ерга кўмиб, устига қумдан дўнг қилиб қўймаса, абадий шу ҳол такрорланаверади — мурда гоҳ кўздан йўқолади, гоҳ тагин пайдо бўлади.

Лекин буларнинг ҳеч бири Бенишонни ҳаяжонга

солмади, у мурданинг қўлига қамиш найчани қандай суқиб қўйсам экан, деб бош қотирарди.

Кечагина Бенишон қамишни суғурган тешик аллақачон сезиларли даражада торайибди. натижада анчагина энкайишга тўғри келди. Эҳтиётсизлик билан ҳаракатланиб, белида шундай бир оғриқни сездики, бунақа оғриқни илгарилари ҳеч қачон ҳис қилмаган эди. Шу пайтгача уни ими-жимиди, аста-секинлик билан ичдан кемириб келган касаллик туйқус чимиллаган оғриқ бериб ўзини намоён қилди-қўйди гўё...

— Оғриқ бир тўхтаса, бир яна безовта қилар эди,— деди тошбақа.— Мана бу ердан бошланади.— У туриб, думини кўрсатди.— Кейин белдан то бўйингача ўрмалаб борарди-да, кўзларимда ёш филтиллатиб, гоийб бўларди..

Бу гапларни эшитиб Торозий ғайришуурий тарзда бирдан томоғини пайпаслаб қўйди ва афтини буриштирди. Гўё тошбақа айтиб берган оғриқ унга ўтдию у бу оғриқни зўрға бостирди, ичига ютиб юборди... Торозийнинг кўз илғамас ҳаракати барибир тошбақанинг назаридан четда қолмади ва у олимнинг бир лаҳзалик ҳолатидан фойдаланиб, нафасини ростлаб олиш учун жиндак гапдан тўхтади.

Нафақат Торозий тошбақани ўрганаётгани, аини чоқда тошбақа ҳам унинг кулгили одатларию ҳаракатларини илғаб юргани ва Обидтойни хурсанд қилиш учун унга масхараомуз тақлид қилганлари тўғрисида биз айтиб ўтдик. Бироқ кун ўтган сайин, табиий ички ўзгаришлар боисиданми ё сайёралар қуёшга рўпара келиб қолганда, аиниқса, ой тўлган паллалар ундаги инсонлик ҳайвонликдан устун кела бошлагани учунми, тошбақа нафақат Торозийнинг буткул ташқи жиҳатларини пайқаб борарди, аини чоқда фаҳми янада нозиклашиб, ўткирлашиб, тез-тез унинг турмушини ҳам ўйлаб кетарди. Албатта, ўйга ботишини бизнинг одамларнинг ўйлашидек маънода тушунмаслик керак, чунки биз ўйлаганимизда, одатда, узоқ ва тиришқоқлик билан ўйлаймиз, ўйлаётган одамимиздан ожизликлар ва иллатлар ахтарамиз, унга нисбатан ичиқоралик қиламиз, тошбақа эса онда-сонда, кўпинча узۇқ-юлуқ ўйларди... Миясида фикр шунчаки милт этадию ҳали шаклланмай турибоқ унутилади...

Хизматкорлар хўжайинларининг ҳаётига онд барча икир-чикирини билиши ҳаммага аён. Обидтой ҳам бундан истисно эмас. Торозий тўғрисида Армондан эшит-

ганларини, ўзи пойлаб эшитиб олганларини битта қўймай тошбақага айтиб берарди.

— Девонадай, ҳаммаёқдан қувилгани-қувилган. Қаерга бормасин бегона, одамга эликмайди. Кўринишидан хотиржам, худди ҳеч кимни бир чақага ҳам олмайдигандай... аммо ундай эмас! Исёнкор... юраги ҳам доим қанақадир ғаш! Нимани ахтаряпти бу дунёдан? Ҳузурига келганларни оллоҳ қандай қабул қилиши тўғрисида бир сафсата тўқибди.— Шундай деб Обидтой бармоқларини чаккасига яқинроқ келтириб, «сал унақароқ» дегандай қимирлатиб қўйди.— Тасаввур қилиясизми? Бунинг учун... унинг қўлини кесиб ташлашмоқчи, тилини суғуриб олишмоқчи эди. Майлийдди, баттар бўлсин! Ахир, ўзингиз ўйлаб кўринг: одамларни, ҳайвонларни, қушларни оллоҳ мана шу биз кўриб турган қиёфада яратганки, яратилгандан бери ўзгармасдан шу қиёфада яшаб келяпти-да бари... Бу кишим бўлсалар, бир ишга бел боғлабдилар. Қайсар, совуқ... Қўрқаманки, мабодо оллоҳнинг ишига аралашишга ва нимадир қилишга муваффақ бўлса... бунинг кўзидан йироқроқ юрган маъқул. Бу дажжол мени,— дея Обидтой кўксига муштлиди,— шунчаки эрмак учун ҳам илонга айлантириб қўяди... Кейин арқондай узу-ун қилиб қоронғи, зах уяга судрайди... Эҳтимол, жонига теккан хотинини ҳам ёлдор бўрига айлантириб қўймоқчи бўлгандир, у шўрлик эса даҳшатга тушиб, болаларини йиғиштирган-да, эрини ташлаб қошиб қолган...

— Ие, ҳали у уйланганми? Тавба, сираям хаёлимга келмабди,— дея иршайди тошбақа. Лекин шу заҳоти кўнгли юмшаб, Торозийга ачиниб кетди.

Миясида яна узуқ-юлуқ чизиқлар каби фикр айлана бошлади: «Нима ахтаряпти? Сўққабош... Нима безовта қиляпти? Уни бўлак-бўлакларга нима ажратиб ташляпти?...» Тошбақанинг ақли товукникидан ўткир эмасдир, лекин Торозий, туришидан дуппа-дуруст одамга ўхшагани билан, нақадар бахтсиз эканини ҳатто шу махлуқ ҳам тушунар эди.

Бизнинг тошбақашуносимиз эса ҳамон шафқатсиз эди, тошбақани сира ҳол-жонига қўймасди, нега деганда, Бенишоннинг танасида кўчиб юрадиган оғриқ тўғрисидаги гапни эшитган заҳоти, ҳикоя муҳим жойига келди-ёв, деб хаёл қилди...

Хийлагина давом этган галдаги оғриқ хуружи бошлангунча Бенишон найчани мурданинг қўлига суқиб

қўйишга улгурди. Синчиклаб қараб, найча мурданинг мушти орасига у бечора занжирлаб ташлангандан кейин зўрлаб суқиб қўйилганини пайқади. Шўрликнинг шунчаки занжирбанд этилиши қотилларни қониқтирмаган кўринади, яна ҳам шармандасини чиқариш, бадном қилиш учун номига манави найчани ўйлаб топишган.

Бенишон қотилликнинг бундай нозикликларини зийраклик билан илғаётгандек мамнун тураркан, пастдан бетиним чиқиб ётган туз буғи тагин найчани қоплаб олди ва энди уни қайтиб суғуриб бўлмай қолди. Эсиз, куракчани бекорга ташлаб келибди, оқсоқол қайта-қайта тутқазган эди-я.

Яна дарди қўзғалаётганини Бенишон бирдан сезиб қолди: унга энди бу ерда қиладиган иш йўқ, тез майдонга қайтиб тушаверса бўларди. Арқонни оёғидан ечган эди ҳамки, бутун вужудига аввалгиларидан кучли, тоқат қилиб бўлмайдиган оғриқ кирди.

— Ёмон бир кайфиятда Бенишон қирдан тушиб келди. Оқсоқол уни пастда кутиб турган экан:

— Сизга нима бўлди?— дея ташвишланиб сўради. — Рангингиз оппоқ...

Бенишон мазаси қочганини яширди, негаки, одамлар унинг касал бўлиб қолганини билса, кулги қилиши мумкин. Шу боис у оқсоқолни шоша-пиша тинчлантира бошлади:

— Чарчадим шунчаки. Мурданинг олдига бугун жуда қийналиб тушдим. Лекин муҳим бир нарсанинг тагига етдим. Энди икки кунлардан кейин шаҳарга қайтаверсам ҳам бўлади...

— Йўғ-э, мунча шошилинч? Мен сизни қўйиб юбормайман,— деди оқсоқол Бенишонни дўстона қўлтиқлаб.— Шундай чигал ишдан кейин бу ерларда дам олмасдан кетсангиз... Зўр бир шикоргоҳимиз ҳам бор. Жудаям яқин, кўл бўйида. Овбоп қушлар тиқилиб ётибди. Қамишзорда эса — йўлбарслар. Йўқ, йўқ, лозим бўлса, қолишингизга рухсат сўраб, улуғларингизга нома битайин. Каминанинг сўққабошлигимни, мулло кишилар билан суҳбатни нақадар соғинганимни билишгандан ҳам улар илтимосимни рад этишолмайди. Шўрлик имомнинг аҳволини ақалли бир маротаба тушунар, ахир?..

— Албатта, тушунишади,— деди Бенишон фаромуш бир аҳволда: у ҳозир дарди уйга кирмаёқ хуруж қилиб қолишидан хавотирланаётган эди.

Бенишон ўзининг ҳар бир ҳаракатига ўзи зингил солиб ичкарига шошилди. Чолга эса узрини айтди:

— Сал мизғиб олсам... нима дейсиз? Бирор соатдан кейин сизга хулосаларимни айтиб берардим.

— Бош устига,— деб типирчилаб қолди чол. Бенишоннинг ўрин-жойини текисларкан.— Майрага тайинлаб қўяман, уйғонгунингизча бирон мазали таом тайёрлаб туради...

Лекин, табиийки, Бенишон ухлай олмади: танасида рўй бераётган «ҳодиса»лар уни ваҳимага солаётган эди. Агар олдиниغا оғриқ белида қирдаги эҳтиётсизлиги туфайли қўзғалгандай туюлган бўлса, ҳозир аҳвол анча жиддий эканини биларди.

Уни тобора азоблаётган оғриқ ҳар хуруж қилганида ичида нимадир ўзгараётганга, мутлақо кутилмаган жойларда нимадир узилганга, ўралиб-буралганга, тараф тугунлар бўлиб тугилаётганга ўхшарди...

Оғриқ унинг борлигини чулғаркан, вужудидан совуқ тер чиқариб юборар, уни ақлга сиғмайдиган бир ғалати ҳаракатлар қилишга, тиришиб-типирчилашга мажбур этар эди... Аллақачон у ўзининг мушакларини ҳис қилмай қўйган эди, ихтиёрсиз равишда, масалан, қаттиқ ўринга қорни билан қапишиб олар, тошбақанинг ётишига ўхшаш бемаъни бир ҳолатда ётиб, оёқ-қўлларини орқага силтаб отар эди...

Оғриқдан бошини бирон жойга яширгиси келди ва қўли билан тўсди, кўкрагининг тагига тиқишга уринди, айна чоқда, ҳар қандай раққос ҳам ҳавас қилгулик бу мураккаб, ақлга сиғмас ҳаракатларни қандай эплаётганига ўзи ҳам ҳайрон бўларди.

Ниҳоят, сал-пал тинчланди ва кўрпага бурканиб, белини уқаламоқчи бўлди, аммо қўли думбадан то кураккача чўзилиб кетган узун шишга тегиб, даҳшатга тушди...

— Дарвоқе,— деди тошбақа,— камина орқамда думғазасифат калтагина ўсимта билан туғилганман. Ҳали ҳам эсимда: мени чўмилтираётиб отам ўша ўсимтани чертиб-чертиб кулиб қўярди, «думли болам-а», деб эркалатарди.

Бенишон ётган жойида болаликдаги лақабини эслаб, кўнгли анча хотиржам тортди ва қирдан тойиб кетганим учун думғазам шикаст еди, шиш эса кирдан мадалаб бутун танамга тарқалган, деб ўйлади...

«Уч-тўрт кун турмай ётаман-да, кейин бу лаънати қишлоқдан кетаман!» деб хаёлидан ўтказди Бенишон.

Сўнгра энди чолнинг ёқимтойлик ҳамда садоқат билан хизмат қила бошлашини, тезроқ соғайиб кетинг, дея дуолар ўқиб парваришлашини кўз ўнгига келтириб, бошидан кечган кўнгилсизликларни миядан қувишга уринди.

«Иттифоқчилигимиз меҳрибон дўстликка айланади. Ахир, мен шунақа чарчаганман, инсоний меҳрни шунақа соғинганманки...»

Ҳа, шиддатли қайсарлик билан бошлаган ишни уни оммавий ялқовлик ва лоқайдлик муҳотида ёлғизлатиб қўйди...

Ётиб қолганидан ўзи қалбан рози эди. Ахир, энди кунлари шинамликда, илиқликда ва меҳр оғушида кечади! Бироқ барибир вақти-вақти билан яллиғланган думғазаси уни безовта ҳам қиларди.

«Шундай ёш, кучли йигит энди оқсоқол билан Майранинг қаршисида бунақа мажолсиз, шафқатталаб, нотавон бўлиб қандай кўринаман?— деб ғамга ботарди Бенишон.— Бу ҳолатим уларнинг мен тўғримдаги тасаввурларини бузмайдами? Машаққатли, оғир ишни бажарган одам тўғрисидаги тасаввурларини?»

— Терговни қойилмақом қилиб тугаялаганимга эса сира шубҳаланмасдим,— деди тошбақа.— Энди оқсоқолнинг айёрона режасини билиб олишгина қолган эди. Қасалимни у билан очиқчасига гаплашиб олганимдан кейин айтаман, деб қўйдим. Иккала томоннинг рози-ризалиги билан, дегандай... Ярадор ҳолимда, ўз бурчини ўтаётган пайт жабр кўрган одам сифатида уларнинг кўзи олдида обрўйим янада ошади...

Бироқ Бенишон аҳволининг баттар ёмонлашиб қолишидан хавотирда эди, сўнги марта қирга чиққанида рўй берган воқеаларни айтиб бермоқчи бўлиб, оқсоқолни чақирди.

Чол ҳар доимгидай эшик орқаларида ғимир-ғимир қилиб юрган шекилли, Бенишон чақирган заҳоти осто-нада пайдо бўлди-да ва:

— Дастурхонга марҳамат қилсинлар,— деди ҳазил аралаш икки букилиб.

— Дарров-а?— Бенишон кутилмаган бу хабардан афтини аламли буриштиради. Оғриқдан эмас. Шунчаки. Оқсоқол унинг хаёлини бузиб юборган эди.

— Дастурхонга димлама қўй гўшти тортилган. Ҳиди шундай ёқимлики... хуллас, амирбоп таом.

Шундай деб... Эҳ, демоқ кайда, қўшиқ айтгандек куйлаб, оқсоқол Бенишонни эшик томон итара бошла-

ди. Бенишон эса, ишқилиб оқсоқол касал белимга тегиб кетмасин-да, деб хавотирланиб, қўрқув ичида ҳадеб ундоғига-бундоғига айланарди.

Ниҳоят, дастурхон олдига келиб ўтирди, чолнинг кайфияти сўнмасин деб унга қўшилиб илжаяр, Майрага кўзини қисиб қўяр эди.

— Бўлди энди, дада!— Майра отасига таънаомуз қараган эди, чол бир-икки йўталиб қўйди-да, ўтирди ва жиддий тортиб қолди.

— Зўр ўйнаб олдикми,— деб қўйди сўнгра.

Бенишон овқатга қаради, лекин оқсоқол фавқулодда шод-хуррамликдан кейин ҳануз ўзига келолмас эди. Узини оқлабми, афсусланибми, чол қўшиб қўйди:

— Болалигим тез-тез қўзийдиган бўлиб қолди. Ҳаёт шамчироғимнинг охириги лип-липлари эмасмикан бу, деб ўйлайман.

— Бўлди-е!— деди Бенишон сўзига ҳеч бир маъно юкламай.

Хомуш тортиб қолган чол энкайди, лекин у овқат эмас, идишни ковлаб ўтирар эди.

Майра Бенишоннинг ёнига ўтирганча, меҳрибонлик, айни чоқда, бирмунча гина билан қараб қўярди. Кейинги кунлар улар деярли кўришишмаган эди, шунинг учунми, мазаси қочиб турганига қарамай, айни овқат маҳали Бенишон қизга илтифот кўрсатишга аҳд қилди.

Қирда кузатган воқеаларини тезроқ айтгиси келарди, лекин бундай дўстона ўтаётган оқшомни жиддий гап билан оғирлаштириб юбормаслик учун Бенишон, азбаройи суҳбат узилмасин деб гапга аралашган одамдек қиёфада, шунчаки бир оҳангда сўз бошлади:

— Буни қарангки, қамиш пояси тўғрисидаги мулоҳазаларимиз тўғри чиқди,— деди гўштни майдалаётиб.— У одам ҳозир манави дастурхонимиз теварагида бўлса, нима қиларкин?! Тасаввур этипман: найчасини намага тўлдириб, бизни ҳам қистарди, чексаларинг таомнинг мазалигини туйиш ҳисси яна ҳам ўткирлашади, деб ишонтириб кўрарди. Табиийки, биз рад қилган бўлардик, лекин у одам нафратимизни қўзғатиб, сурбетлик билан найчасини бурнимизнинг тагига тиқиштираверарди, ялинарди, хахолаб куларди.— Майранинг ҳайрон қараб қолганини кўриб, Бенишон тушунтирди:— Мен, Майра, занжирбанд мурда ҳақида гапиряпман...

— Ҳа, ошга тушган пашша бўларди-да лекин,— деб

оқсоқол Бенишоннинг гапини маъқуллади. Сўнгра гўшти оғзига солди.

— Наша?— деб юборди Майра соддадилларча.— Ўзини эшитганман-у, лекин сира тортиб кўрмаганман...

Чол меҳрибонлик билан унинг қўлини силаб қўйди, сўнг тагин вужуди қулоққа айланиб Бенишонга қаради.

— Нашани ахлоқсиз одамлар, жиноятчилар ва ўз жонига суиқасд қилганлар чекади. Гуноҳларини шу йўл билан унутмоқчи бўлишади. Ахир, гуноҳнинг азоби ҳам бор-да. Бошқалар эса, теваракларида нималар бўляпти — умуман тушунишмайди... ҳаётдан чўчишади, шунинг учун беҳуш бўлгилари келади... — Бенишоннинг кўзлари чарақлаб кетди.— Ростини айтсам, бу ашаддий кашанда ҳозир шу ерда бўлганда ҳам майлиди. Саволларимга жавоб беролмай қандай питирлаганини, айёрлик қилганларини кўрардиларинг. Лекин мен исботу далиллар билан деворга қапиштириб ташлардим. Нимага найчангга олов солиб олдинг, уни қаёққа олиб кетаётган эдинг, деб сўрардим. Қамиш поясининг ичига тош найчани яшириш учун одамунча ақлли бўлиши шарт эмас. Ана энди тасаввур қилинг: бу ҳазрат юриб боряптилар — зўр кийинган, жазманининг олдидан келаётгандай андак бепарво, яширинмайди, пусмайди, аксинча, одимлари эмин-эркин қўлда, қамиш пояси, масхарабозларга ўхшаб ўнгалчапга пилдиратиб ўйнайди, ичидаги олов билан эса иши йўқ, камига ҳуштак чалади. Биронта қоровул-поровулни кўрди дегунча, қамишни ҳассага ўхшатиб таяниб олади-да, дарров чўлоққа айланади: қамишнинг ичида эса олов... Қаерга, нимага олиб кетяпти?— Бенишон вужудида аста-секин оғриқ тураётганини сезиб, бирдан хитоб қилиб юборди. Лекин шу заҳоти афти бужмайиб кетди ва жойига қайтиб ўтирди.

Юзимнинг бужмайганини сезиб қолмасинлар деб Бенишон шоша-пиша товоқ устига энгашди-да, бир бўлак гўшти ямламаёқ ютиб юборди. Сўнг гўё ҳеч нарса бўлмагандек жилмайди. Туйқус хаёлига бир фикр келди: ўзи билан занжирбанд мурда ўртасида ўхшашликлар йўқмикан? Ахир, иккаласига ҳам жазо тариқасида азоб-уқубат юборилган... Тўғри, кашандага қаттиқ азоб, Бенишонга мундайроғи, аммо барибир азоб-да... Шунинг учун ҳам мурда тўғрисида бундай ярамас гапларни гапириш эҳтимол лозим эмасдир? Яхшиси, у ҳақда чол ўйласин, ахир, бундан шу оқсоқол манфаатдор-да.

Оғриқнинг яна бир хуружини чидаб ўтказди-да, Бенишон бошини кўтариб, хотиржам ўтирган оқсоқолга қаради.

— Сизнингча, оловни у қаёққа олиб кетаётган эди? Оқсоқол тўнғиллаб:

— Менимча...— деди-ю, лекин гапининг давомини ичига ютди. Елкаларини қисиб қўйди, холос.

Бу майнавозчиликлар Бенишоннинг сал бўлмаса ғазабини кўзғатиб юборай, дерди. «Ниятингизни ниҳоят очиқ айтармикансиз деб мурда тўғрисида қаёқдаги сафсаталарни сотиб ўтирибман-а!» деб бақиргиси ҳам келди. Аммо ғазабини босиб, бемаъни ўйинни хушмуомалалик билан давом эттирди:

— Бунчалик хотиржам-бепарволигини қаранг, қамишпояни ўйнаб боришидан бирон ерга ўт қўйиб юбориш нияти борга ўхшаб туюлмаептими сизга? Уйиними, омбориними, жун тойлариними, ниҳоят...

— Тўппа-тўғри! Акс ҳолда, уни занжирбанд этмаган бўлишарди.— Оқсоқол тортинчоқлик билан оҳиста йўталиб қўйди. Мулоҳазаларининг қатъий ҳукм эмаслигига, хоҳлаган пайтда улардан воз кечиши мумкинлигига ишора эди бу.

— Ёки аксинча бўлиши ҳам мумкин: совқотган биронтасини иситмоқчидир, бемор ётган уйда олов ёқмоқчидир. Ёки болаларининг қўлини иситиш учундир?— деди Бенишон хулосаларининг ўткир, чигал эканини уқдириб.

— Ростини айтсам, нима дейишни ҳам билмай қолдим.— Оқсоқол очиқ гаплашишдан яна ўзини четга олмоқчи бўлган эди, Бенишон унга, жавобдан қочманг, дегандек далдакорона бош силкитиб қўйди.— Мақсади эзгу бўлса, оловни нимага яширади?— деди оқсоқол ўзинча ўйлаётгандек ишончли оҳангда.— Олов худодан. Худо оловни яратдики, ким юпун, оч бўлса, олиб исинсин, маза қилсин деб. Яшириш лозим бўлмаган, бошқалар очиқчасига олиб юрган нарсани яшириб юрганининг ўзи ёвуз ниятидан далолат эмасми?— Шу жойда чол бирдан ҳушёр тортди. — Уэр, балки камина бўлмагур гапларни айтаётгандирман?

— Йўқ, мутлақо тўғри. Яна бир мулоҳаза: қарздор бўлгани учунми ёки, айтайлик, гуноҳ иш қилиб қўйгани учунми унга оловдан фойдаланишга рухсат берилмаган бўлса-чи? Сизнинг хаёлингизга бундай фикр келмадими? Тушунинг, мен бу гапларни бошқа мамлакат қонунларини назарда тутиб гапиряпман. Ахир,

мурда ажнабий-ку. Эҳтимолки, оловдан очикчасига фойдаланишни тақиқлайдиган мамлакатлар ҳам бордир. Занжирланган бу кишининг болалари эса касал, ночор аҳволда. Ана ўшаларнинг жонини ўйлаб шўрлик шундай таваккалига иш тутган..

— Унинг ажнабий эканига ишончингиз комилми?— дея ҳайрон сўради оқсоқол ва тезда қовоғини уюб слди. Сўнгра анча-мунча кескин оҳангда давом этди.— Барибир у жиноят қилган, чунки ҳукми ҳақнинг тақиқига риоя этмаган. Ҳатто болалари касал бўлган тақдирда ҳам оловни ўғирлаш гуноҳ. Қолаверса, унинг болалари борми, йўқми — қаёқдан билақолдингиз? Мабодо, сиз айтгандай, қарзи бўлса... уни тўлаб қўйиш ўрнига ўғирликка қўл урган. Шунинг ўзиёқ олий жазога лойиқ!

Чолнинг овози қаҳрли ва совуққон эди. Бенишон бошини қуйи эгиб жилмайди: ниҳоят, оқсоқол қозининг асл ниятини тушунган, муғамбирликни бас қилган эди.

— Лекин унчалик қаттиқ жазога эмас, тўғрими?— деб сўради Бенишон.

Оқсоқол юзидаги герни сидирди.

— Дунёвий қонун олдида ҳам, ҳақ таоло олдида ҳам у қаттиқ жазога лойиқ иш қилган. Бунинг устига, узоқ йиллардан бери наша чекканини эътиборга оласак... Одамлар унинг ишини роса муҳокама қилиб қояга парчаланиб ташлашган бўлса, худо жазосига бургутни юборган. Ҳар хил бемаъни нарсаларга ўч қуш заҳарни ҳам ҳазм қилиб юборади — бунинг ўзингиз кўрдингиз...

— Ҳа, наша,— деб такрорлади Бенишон.— Мен бўлсам, бургут нимага ҳадеб қирнинг устида ўралашиб қолдйкан, деб юрибман. Ҳақиқатан ҳам шу қуш ҳар хил чириндиларга ўч-ку...

— Мен бир нарсага ҳайрон эдим,— деди тошбақа,— нимага оқсоқол мурдага бу қадар шафқатсиз? Ахир, одатда руҳонийлар ҳақ таолонинг раҳмдиллигига, шафқатлилигига ва бошқа фазилатларига суянган ҳолда одамзоднинг гуноҳини юмшатишга ҳаракат қилади-ку... Лекин оқсоқол нафақат жиноятчи, айни чоқда мушрик тўғрисида гапираётган эди — шунинг билганидан сўнг ҳаммаси ойдинлашди. Бу масалага кейин келамиз, жаноблар! — дея хитоб қилди у думини сийпалаб ўтираркан...

Биз ҳам, азиз ўқувчим, сабр-тоқатли бўлайлик ва

Бенишон дастурхон тепасида нималар деганини охиригача эшитиб олайлик. Кейин Бенишон ўрнидан тураётиб мўйловини силаркан, оқсоқол билан Майрага қарата бундай деган эди:

— Шундай қилиб, мурданинг айбдор эканини биз исботлаб бердик, у ахлоқсиз, ашаддий нашаванд одам олов ўғирлаб бирон ерга ўт қўйиб юборишга ҳаракат қилган ёки аллақачон ўт қўйиб юборгандир ҳам. Оқибат ўзининг мамлакати қонунларига биноан қўлида найча билан бирга қояга парчаланиб ташланган. Мана шу найча бизга муҳим ашёвий далил бўлди! Қозий калонга худди шундай деб етказаман... Энди, меҳмондўстликларингдан фойдаланиб, бир неча кун шу ерда қоламан — бир ҳордиқ чиқарай... ё эҳтимол йўлбарс овига чиқиб кўрарман...

— Қандай яхши!— дея хитоб қилишди ота билан қиз бир овоздан.

Бенишон ўзига томон узатилган қўлларни сиқиб-сиқиб қўйдию кутилмаганда босиб кела бошлаган оғриқни енгиш учун, шоша-пиша қайтиб ўтирди.

Заиф бир ишора қилиб, Майрадан товоғига яна гўшт солиб беришини сўради.

Оқсоқол бўлса, олдидаги товоқ устига мук тушганча, ҳамон пишиллар, уф тортар, ўтирган жойида тирчиллаб, йўталиб-йўталиб қўяр эди.

— Қирга чиққаннимизда шамоллаб қолибсиз, шекилли,— деди Бенишон ҳамдардлик билан.

— Шунақага ўхшайди, — деб жавоб қилди чол ғамга ботиб. Кейин Бенишонга яқинроқ сурилди, бироқ Бенишон оғриқ бураб юборишидан чўчиб, чолдан тегиб кетмасликни сўраётгандек ғайришуурий бир ҳаракат қилиб қўйди.

— Менга озгина ёрдам бериб юбора олмайсизми? — деди оқсоқол. Бу гапни у худди ўзининг илтимосига ўзи унча аҳамият бермаётгандек бир тарзда айтди.— Мана шу айбномаларингизни қавмимга ҳам билдириб қўйсангиз, деган эдим. Бўяб-бежамасдан, қандоқ бўлса шундоғича...

— Майли-ку-я, лекин уларга бу гапларнинг нима кераги бор? Сезишимча, қавмингизнинг ҳеч нарса билан иши йўқ...

— Ҳар хил уйдирма, миш-мишу ғийбатларга чек қўйиш учун керак-да барибир. Сизни ўзимга дўст ва ўғилдек кўриб илтимос қиламан... Сизнинг хулосала-

рингиз уларни умрларида лоақал бир маротаба ўйлашга — гуноҳ нима ва у қандай жазоланади, шафқат нима ва у одамни қандай тинчлантиради, фазилатларини қандай кўтаради — шулар устида бош қотиришга мажбур этган бўларди.— Чолнинг овозида илтижо оҳанглари устивор эди.

— Шу агар сизнинг ваъз-тарғиботларингизга кўмак берса, мен томларга чиқишга тайёрман...

— Бу Майрага ҳам далда бўлади.— Чол яна қизининг қўлини сийпалаб қўйди.

— Э, унга Майранинг нима алоқаси бор?— Бенишонда ҳам Майрани эркалатишга кучли хоҳиш уйғонди. Қиз бепарво, эркин ўтирар, гўё Бенишонга, истасангиз отамнинг илтимосини рад қилаверинг, мен ҳимояга муҳтож эмасман, деяётгандек бўлар эди.

— Қавмнинг миш-миш гапларига кўра, шу ишга Майра ҳам аралашган. Энди қизимнинг номусини тиклаб бериш учун...

— Майра? Мурда билан Майранинг ўртасида қандай гап бўлиши мумкин?— Бенишон хавотирланиб қизга қаради. У бўлса ҳатто қилт этмади, қўлини хонтахта узра узала ташлаганча, жим ўтираверди. Қўли шундай узун ташланган эдики, учи Бенишоннинг кўкрагига тегай-тегай деб турарди.

— Гийбатчилар, иккаласининг ўртасида нимадир бор, шунинг учун отаси у йигитни жазолаган-да, деб миш-миш тарқатишган.— Оқсоқол нам кўзларига сөчиқни босди ва асаби чатоқ одамга ўхшаб елкасини учириб-учириб қўйди.

Бенишон анчагача бу бемаънилиқни қандай ҳазм қилишни билмай турди. Ниҳоят, гап топилди:

— Эҳ, бечоралар,— деди у,— қолоқларнинг орасида қандай яшаб юрибсизлар? Ахир, булар мантиқни билладими? Тўғри фикрлаш билан бир фақирлик ишлари йўқ-ку! Кўп йиллар муқаддам қатл қилинган ажнабий билан Майрани бир-бирига боғлаш ёввойилиқдан бошқа нарса эмас, бундан одамнинг кулгиси қистайди, холос! — дея хитоб қилди Бенишон. Хаёлида эса, қизининг меҳр ҳамда ором кутиб ўзи томон узатилган иссиқ, оппоқ бармоқларини тортқилашнинг фурсати етганини ўйлади.

Бенишон қизнинг бармоқларини сиқиб қўйди, лекин буни оқсоқол сезмаганга олди, Майра бошини қуйи эгди. Бундан руҳан тетиклашган Бенишон фурсатни бой бермай (чунки унинг саломатлиги соат сайин

ёмонлашиб бораётган эди) қишлоқ аҳлига ҳукми
эълон қилиш учун ўрнидан турди.

— Қани, кетдикми бўлмаса,— деди у чолга. Оқсоқол пилдираб, кавушини шипиллатиб, Бенишоннинг изидан юрди.

— Муҳими, уни худонинг ўзи жазолаганини таъкидланг,— илтимос қилди чол.— У оловга, бутга, санамларга сиғинарди, олло таолони тан олмасди... «Оллоҳнинг карами кенг, бардоши ҳам мустаҳкам, лекин бир урганда беш қўллаб уради»,— деди-да, бирдан руҳонийлар узундан-узоқ ваъзхонликдан кейин бўш вақтлари хониш қилиб турадиган енгил-елпи бир қўшиқни куйлаб юборди ва Бенишонга эшикни очиб бериш учун олдинга отилди.

Кучли шамол юзларига урилди. Бенишон совуқдан пана қилиш учун оғриқдан зирқираётган белига беихтиёр қўлини босди.

Атрофга қоронғилик чўккан, бироқ адир йўли ҳали ҳам кўриниб турар эди.

«Келишяпти...»

Энди бир-икки томдан ўтар-ўтмасларидан шу гапни эшитишди. Нутқи барчага баробар эшитилсин учун Бенишон тўхтамасдан қишлоқ ўртасига қараб бораверди.

«Шошилишяпти, оқсоқол шўрлик зўрға нафас оляпти. Ҳозир бирон муҳим гапни эълон қилишади», дейишарди одамлар пастдан. Ва бу аҳмоқона изоҳлар Бенишонни ҳар қачонгидан ҳам ортиқ ғазабини келтирарди. Келиб, айрим жойлари нураган, тирқишларидан похол кўриниб турган текис бир том устида шартта тўхтади-да:

— Қавмларингизга айтмоқчи бўлган гапларим шу ердан яхши эшитиладими?!— деди баланд овозда.

Оқсоқол бош силкиди:

— Ҳа. Бу ердан ҳатто шивир-шивир... чивиннинг зинғиллашию худонинг ювош қушчаси қумрининг чугур-чуғури ҳам эшитилади, — деди у ва ўзидан анча юксак унвонли шахснинг — айтайлик, оятуллонинг ваъзини тинглашга, ҳар бир муборак сўзини эҳтирому ҳаяжон билан қулоғига қуйиб олишга шайдек қўллари итоаткорона кўксига босди.

Бенишон жиддий тортиб, ўткир, лўнда, ишонарли ифодалар билан энди нутқини бошламоқчи эди, пастдан чиққан товуш унга халақит бериб қолди:

«Оқсоқолга айтиб қўйиш керак, ўтган куни қозини

қандай лақиллатишни бизга ўргатгани келганида ҳас-
сасини унутиб қолдириб кетибди...

Бенишон гапни эшитмаганга олиб қўяқолди. Чол
бўлса елкасини қисди: бу валдирашларга ишонманг,
дея илтижо қилди гўё.

— Хуллас, гап бундай: пухта олиб берилган тер-
гов ишлари...— деб Бенишон энди гап бошлаган ҳам
эдики, белида туйқус қўзғалган оғриқдан афти буж-
майиб кетди,— кўрсатдики... камина ул занжирбанд
киши ўғрилиги ҳамда ахлоқсизлиги учун қатл қилин-
ганини далилу исботи билан аниқладим. Бу ашад-
дий мушрикнинг олов ўғирлашдан муроди — гулханга,
теварагида иблислар жазавали зикр тушадиган гул-
ханга сигинмоқчи бўлган... Одатда лойдан ясалган
санам тимсоллари мана шунақа оловда пишитилади...
Бу билан у ўзининг дилини булғади ҳам, ҳар қандай
бало-қазолардан асрагучи, чинакам дин саналмиш
исломнинг қойдаларини бузди. Кимки бу қойдаларга
риоя этмас экан, мана шундай олий жазога дучор бў-
лиши муқаррар!..

Еш қозимиз сўзини «Оллоҳнинг карами кенг, бар-
доши ҳам мустаҳкам, лекин бир урганда беш қўллаб
уради», деб тугалламоқчи эди, бироқ оқсоқолнинг ва-
ҳима босган кўзларини кўриб, вазмин йўталиб қўйди.

Бенишон қисқа сўзлади ва имомнинг кўнглида-
гидек оддий қилиб, тўппа-тўғриси айтиб қўяқолди. Боз
устига, ўзлари кўринмасдан тинглаб ётган мушриклар-
нинг юрагига ғулғула солиб, ишонч билан гапирди.
Аммо, кейин, қулоғини қанча динг қилиб турмасин,
пастдан на бир товуш, на тавба-тазарру ва на мурда-
ни қоралайдиган бирор калима — ҳеч қандай сало
келмади.

Сал вақт ўтиб минғир-минғир товуш эшитилди: бир
аёл ўзига суйкалмачоқлик қилаётган қандайдир Дур-
ди деганни койиётганга ўхшар эди. Лекин бирпасда
бу овоз ҳам ширин хўрсиниқ билан шивирлаб чиқа
бошлади: «Дурди... Дурдижон... Жоним Дурди...»

Оқсоқол Бенишонга шоша-пиша миннатдорона бош
силкиди-да, тезроқ кетайлик дегандек, уни қўлтиқлаб
олди.

— Нимага миқ этишмади?— деб ҳайрон бўларди
Бенишон. Гапим ишонарсиз чиққан бўлса, оқсоқол
бундан норози бўлдимикан, деган хавотирда эди у.

— Сизга шундай туюляпти, холос, — деди оқсоқол
майин жилмайиб.— Улар ҳамиша жим туришади, ле-

кин бу дегани гаплар ҳайф кетди дегани эмас. Улар жим ўйга ботишган — шуниси муҳим. Зўр бериб, ақлларини пешлаб ўйлашяпти. Бизга жавоби шу уларнинг бундан ортиқ нима ҳам қилишсин...

Оқсоқолнинг сўзларидан кейин Бенишон томлар устида енгил-енгил юриб кетди. Гарчи бу кўринмас одамларни қаттиқ ўйлатиб қўйган бўлса-да, энди уларнинг минғир-минғирларидан қутулгандан у мамнун эди. Лоқайдлик ва худосизлик гуноҳига ботганларнинг ҳузурига вақтида келиш, икки-уч оғиз даъват биланоқ уларни ўйлатиб қўйиш нақадар муҳим. Бенишон мана шундай кўтаринки кайфиятда эди. У бир лаҳзага ўзини сеҳрли ҳокимиятга эга қудратли одам ҳис этиб кетди. Айни чоқда, оғриқ ҳар сонияда хуруж қилиб қолиши мумкинлигини ҳам унутмаган эди.

Майра юзидан ранг қочиб, паришон бир аҳволда уларни дарвоза тагида кутиб турган экан.

— Кўнглинг тинч бўлаверсин, қизим, номусинг тикланди,— деди оқсоқол унинг пешонасидан ўпаркан.

Бирдан Бенишон қичқариб юборди:

— Қани овқатга!— Кейин, ич-ичидан бошланган оғриқ яна қонни суюлтираётганини ҳис қилиб, тушқун бир кайфиятда қўшиб қўйди:— Озгина май топилганида, дастурхонимиз бундан ҳам обод бўларди-да!

Гангир-гунгурлашиб, хонтахта теварагига чўкишди, Майра эса май келтирди.

— Қош-қовоғингизни очиб юринг, ҳаммасини тинчитдим-ку!— деди Бенишон қизга.— Ўйнаб-кулиб юринг-да. Афсуски, мен тез орада кетаман.. Иш! Иш! Олдинда янги, бундан ҳам ғалати ва чалкаш ишлар турибди...

Бенишон май ичиб юрагининг чигилини ёзишни, ваҳимани енгилни ўйлаган эди, маст бўлгач, қаршисида оқсоқолнинг қип-қизил, шодон юзини кўрди. Чол Бенишонни қучоқлади-да, томири тортишиб бўкланганга ўхшаш узун шаҳодат бармоғини юқорига кўтариб:

— Ишончим комилки, эртага уни яна занжирлаб қўйишади... Мана кўрасиз,— деди.

Бенишон бирданига тушуниб етмади.

— Қанақа занжир? — деди у ҳайрон. — Э-ҳа! Кимга керак энди у занжирлар?! Оғиллардаги итларини боғлаб қўяверишсин энди. Фарруҳ фирибгар менга қулоғию думлари кесик у ваҳший итларни гапириб берган... Дарвоқе, боёқиш ҳозир қаердайкин?

Оқсоқол қадаҳларга вино қуяркан:

— У энди ҳеч қачон бу ерларга келолмайди,— деб қўйди ўзича.

— Ё худо! Наҳот у шўрликни шунчалар қаттиқ ранжитган бўлсам!— дея хитоб қилди Бенишон ясама киноя билан.

Оқсоқол Майрага маъноли қараб олди, шундан кейингина маст башарасини Бенишонга яқин келтирди ва:

— Албатта, ахир уни сиз ҳозир бутун қишлоқ аҳли олдида қораладингиз,— деди ишонч билан.

Бенишон чол алаҳламааяптикан деган ўйда ҳайрон қошини чимирди. Қайфи ошиб, Фарруҳ тўғрисида ҳам, занжирбанд мурда тўғрисида ҳам кўнгли ҳеч нарса билишни истамай, қадаҳни кўтарди.

— Ичамиз... ичамиз...

Бироқ ичиб бўлганларидан сўнг оқсоқол яна гапини давом эттирди:

— Ҳали мурдани қораладингиз-ку, ўшанда сиз Фарруҳни ҳам жазодан фориг қилиб қўйдингиз. Фақат, мушриклар сизни Фарруҳ ҳақида гапиряпти, ўшани қоралаяпти, деб ўйлашди. Мурда билан Фарруҳ иккаласиям буларнинг назарида бир одам... Қандай тушунтирсам экан сизга?

Бенишон ҳорғин эснади.

— Лекин ахир, Фарруҳни ҳайдаб юборганман-ку.

Оқсоқол унга раҳми келиб қаради-да:

— Чарчабсиз,— деди.— Бу мавзуни кейин қайтадан қўзғамаслик учун қисқагина қилиб айтиб бераман. Сўнг ётаверасиз... Хуллас, бундай бўлган: қир ёрилиб, мурда очилиб қолмасидан бир кун бурун Фарруҳ ўғрилик устида — бировнинг отини ўғирлаб сотиб, пулини ичиб юбораётган пайтда қўлга тушди. Бир марта қилмаганда бунақа ишларни. Камина хутба ўқиётганимда, одамнинг гашини келтириб, эснаб ўтирарди, энди кўзи очилиб келаётганларга дўқ-пўписа уриб, тагин ансабларига сиғинтирган неча бор. Қисқаси, худонинг сўзига қулоқ осмасди. Одамлар ҳам унинг гапига киришарди, қўрқишарди-да ундан... Мен қачондан бери у қулоқсизни жазолашга имкон қидираман, лекин нуқул ўртага Майра кўндаланг туриб олаверади, икковининг ўртасида қандайдир бир сир бормиди...— Чолнинг овози титраб кетди, лекин дарҳол ўзини қўлга олди. Майра эса ўрнидан туриб, совуққон қиёфада хонани тарк этди.— Сиз менга ўғилдек бўлиб қолдингиз, шунинг учун айтяпман буларни,— деб қўшиб қўйди оқсоқол мажбуран кулимсираб.— Фарруҳ ўғриликда қўлга ту-

шиб қолгач, одамлар унга жазо беришимни талаб қил бошлашди... шу вақт қирнинг бир чети ўпирилиб тушди... Занжирбанд мурдани биринчи бўлиб Фарру кўрибди — ўша пайтда у қир теварагида санқиб юрган да. Шу заҳоти олдимга келиб пўписа қила бошлади ҳар хил талаблар қўйди. Фарруҳ раҳматли сеҳргарнинг ўғли бўлади, шунинг учун ҳам бу занжирбанд мурданинг ким эканини дарров фаҳмлаб қолган. Мушрикларнинг тасавурича, қачонлардир бир жасур одам яшаб ўтган, ўша одам буларнинг ҳимоясига отланиб, нақ худога ҳам суиқасд қилган. Мен бўлсам, худди шу худони уларга ҳамиша раҳмдил, шафқатли, айни чоқда, қудратли, гуноҳкорларни аёвсиз жазолайди, деб келаман. Унга қарши бирон фикрни одамзод ҳатто хаёлидан ҳам ўтказмаслиги керак, дейман. Мана шундай пайтда, уларнинг эътиқоди бўйича бир мушрик пайдо бўлсаю биродарлари учун нақ худонинг ўзидан олов ўғирласа... Ўғирлаб, хўрланган, совқотганларни иситса... Рост, худо уни мана шу гуноҳи учун қояга парчинлаб ташлаганини мушриклар билишади, лекин олов аллақачон ўзларининг ўчоқларида гуриллаб ёниб ётибди, одамлар унга сифинишмоқда. Оловнинг жилваларида занжирбанд мурданинг чеҳрасини кўраётгандай эътиқод билан сифинишмоқда... Узининг ҳаётини қурбон қилиш эвазига у, мушрикларнинг кўзида, жафокашу илоҳий бир кишига айланган... Агар ҳозир қишлоқликлар унинг... майли ўлик, бутун жисми занжирланган, жигари илма-тешик ҳолда бўлсин, қайтиб келганини кўриб қолишса... қандай қиёмат-қойим бўлишини тасаввур қиласизми?! Мўъжиза қайтиб келди! Мўъжиза! Улар бир қоп туздай бу бутга, бу ансамбга сифинган бўлишарди... билмайман-ов, унда нималар рўй беришини тасаввур қилишдан қўрқаман... Шундай қилиб, ўғрилги учун тайин этилган жазодан уни олиб қолмасам бўлмас эди. Фарруҳ, қишлоқликларга бу мурданинг кимлигини айтиб бераман, деб пўписа қилди... «Мурдани қояда мендан бошқа ҳеч ким кўргани йўқ, лекин сиз имиллайверсангиз, бир соатдан кейин бутун қишлоқ қирда олов ёқиб, қурбонликлар бериб, сифинишга тушишади», деди у. Илгарилари, қимматли биродарим, нимага улар сурув-сурув қўйни гулханга ҳайдаб, оловга қурбонлик қилишларининг маънисини билмасдим... Мушрикларнинг худоси олов ўғирлагани учун ҳам занжирбанд этиб ташланган, демак азоб чекапти, оловни эса ўзининг қавмини деб ўғирлаган. Фарруҳнинг гапла-

ридан шу нарсани билдимки, худомиз чекаётган азоби-га рози бўлсин, деб бу лаънатилар ўлиб-тирилиб ётаркан. Умр бўйи мурданинг жигарини чўқилаётган бургутни эса қўйнинг илиқ қони билан рози қилишни ўйлашган. Қўй мушрикларнинг бори-йўғи — уларни едирадиган ҳам, кийдирадиган ҳам шу, яъни тирикликнинг ўзи. Мана, қандай азиз нарсаларини беришади... Исломни қабул қилганлар эса, қўй боқмай қўйишган, ўрнига бегона ўлкаларга туз олиб бориб сотиш билан машгул бўлишади... Шундай қилиб, камина чала-чулпа фикрларимни мақолга ўхшатиб айтадиган бўлсам, қўй — оловга сиғинадиганлар эътиқодининг, туз — муслмон динининг тимсоли. Мана шунақа! «Майли,— дедим Фарруҳга. Чунки у қаллоб айтган гапида туришини билардим-да.— Мен сени қирга жўнатаман, аммо лекин беркиниб ол. Қишлоқликларга, ўғрилиқ қилгани учун муносиб жазосини бердим — уни қояга парчинлаб ташладим, деб айтаман. Шаҳардан қозини (яъни сизни, қадрли Бенишон) чақирганимдан ва у мен қўллаган жазонинг қонуний эканини тасдиқдан ўтказганидан кейин тўрт томонинг қибла — кетаверишинг мумкин...» Шунга келишиб олдик. Мен ҳаммага, занжирбанд мурда — от ўғриси Фарруҳ деб айтдим. Қавмим ишонди... Занжирни эса унинг қарзи эвазига олишган, энди сиз уни қоралаганингиздан кейин қайтариб қўйишади...

— Мушрикларнинг занжирбанд худоси билан от ўғриси, алкуҳул¹ Фарруҳ иккаласини мушриклар чиндан ҳам бир одам деб ўйлашяптими?— дея қарийб товуш чиқармай кулди Бенишон, бу ғоят антиқа ҳодисани теранроқ ўйлаб ҳам кўрмади.

— Ҳа. Лекин бу ҳали ҳаммаси эмас. Фарруҳга бу маънисиз ишни юклаганимда, юрагимнинг тубида уни ҳам жазолашни тугиб қўйган эдим. Битта бургут учиб келади, бир уриб ўлдириб қўя қоламан, деб ўйласангизу ўрнига шу заҳоти бошқаси, кейин учинчиси учиб келса ва бу ҳол чексиз давом этаверса, одам гарангсиб, охири ақлдан озиши ҳам мумкин. Мен унга жинни бўлиб ўлиш жазосини ўйлаб топдим. Жинни бўлиш эса, маълумки, олий илоҳий жазодир. Бир имом тариқасида унга шу жазони лойиқ кўрдим... Қаттиқ умид қиламанки, ҳозир қирда сиз келтирган айбномалар... Илоҳий жазони эслатиб сиз нафақат от ўғриси Фарруҳни, балки қулоқсиз Фарруҳ тимсолида умуман оловга сиғи-

¹ Алкуҳул — ичувчи (арабча).

нишни қораладингиз — шуниси муҳим... Энди таналарига ўйлаб қолишларига ишончим комил. Томчи тош ёради... Бу менинг сўнгги умидим... Шунинг учун ҳақ сизни қишлоққа чақирдимки, қози келса, қўрққанларидан ҳам чинакам дин йўлига ўтармикан булар, де ўйлаган эдим... Мабодо бундан ҳам бир иш чиқмаса, ўттиз йил умримни шуларга бердим,— дея чол паришон минғирлаб қўйди. Бенишон унинг кўзлари намлаганини кўрди.

Хонага секин Майра кириб келди, отасининг соқолдан ўпиб, уни юпата бошлади. Чол эса ҳамон бир гапни такрорлар эди:

— ...иш чиқмаса, камина бош олиб... саҳрога чиқиб кетаман... Эҳ, шўрлик қавмим-а...

— Қандай айёрлик билан унинг оёғини тушовлаб қўйганингизни энди тушундим. Бургутни ура олмасин, дегансиз-да... уролмай, охир-оқибат ақлдан озсин... ха-ха-ха! Кўрпага, кўрпага ётқизинглар мени,— деди Бенишон шивирлаб. У тошдай оғир миждаларини оҳиста юмаркан, хонтахта тагига кириб кетай деди.

Лекин сал ўтмай елкасида меҳрибон қўл тафтини, яна сал ўтиб эса, устига ташланган кўрпанинг иссиғини ҳис қилди. Ёстиқ боши тагида юзиб кетди гўё ва у жилмайиб, Майранинг майин, оромбахш нигоҳи остида уйқуга кетди... Уйқу ичида гоҳ аниқ-ойдин, гоҳ алаҳсираб муҳаббат тўғрисида ўйлай бошлади... балки ростдан ҳам, ростдан ҳам бирдан ҳурилиқо уни қучоқлаб олар ҳозир... Бенишон ҳатто терлаб кетди...

Мана шундай беҳушликдан инграниб уйғонганида унинг бутун вужуди совуқ, ёпишқоқ терга ботган эди. Танамдаги оғриқ найзасини санчиб уйғотиб юбормадикан, деб ҳушёр тортди у. Йўқ, ёғочдек қотиб оғирлашиб қолганини демаса, бели оғримаётган эди. Демак, уйқусини қўрқув бузган.

Алаҳлаб, мастлик оғушида ётаркан, қулоғига жангир-жунгур садолар чалинди, орқасидан дупур-дупур оёқ товушлари келди, деразанинг нарёғида нимадир чийиллади, кимлардир хахолаб кулди: занжирларини шақир-шуқурлатиб ўйин тушарди гўё.

«Занжирбанд мурда-ку,— деган ўй Бенишоннинг миясига урилди, куйдириб ўтди.— Қоядан сакраб тушгану ҳаллослаб чопиб келган. Энди, ана, ана, деразага ёпишиб олиб, башарасини бужмайтиряпти...»

Ким экан, деб Бенишон ўрнидан сал кўтарилган ҳам эдики, у номаълум шарпа қамиш тўшамасини ги-

чирлатиб, тўсину ёғочларни дупурлатиб, томма-том чопа кетди.

Майли, бу барча шайтоний тўс-тўполонлар ҳақиқатан бўлиб ўтди, дейлик, унда оқсоқол югуриб кириб келиши керак эди-ку... Аммо чол бир маромда ухлаб ётар, хуррак товуши шу хонагача эшитилар эди.

«Йўқ, у эмас экан,— деб Бенишон ўзини тинчлантиришга тушди.— Ахир, унинг занжирини ҳали қайтариб беришмаган-ку...»

VIII

Дастлабки вақтлар Торозий тошбақанинг уйдан ташқарига чиқишига рухсат бермай келди. Бегоналар кўриб қолса, бу газанда тўғрисидаги миш-миш шаҳарга тарқалиб кетади, ана ундан кейин қизиқувчилардан қутулиб бўлмай қолади, деб чўчир эди у.

Тошбақа эса, бўш вақтларда тўрт девор ичида нафаси қайтгудек ўтирарди, буни Обидтой сезиб юрибди, шунинг учун қасам ичиб айтдики, ҳеч бир бегона жон бу уйда нималар қилинаётганидан хабар топмайди, бу ёққа киришга журъати етмайди ҳам...

Торозий унинг илтижоларини инobatга олиб, ўртага битта шарт қўйиб кўнди: Обидтой улфати билан фақат боғ ичида сайр қилиши мумкин, холос... Мана, иккинчиси, учинчиси куни Обидтой тошбақани сайрга олиб чиқиши эди.

Пойлоқчи бир дўнгликнинг чўққисига чиқиб олиб теваракни кузатар, боғда эса — тўсиқлар ичкарасида бу пайт тошбақа Обидтойнинг синглиси Хотун билан бирга дам олиб юрар эди. Мабодо бирор шарпа сезилса, тошбақа ўша заҳоти чакалақлар орасига кириб яшириниши, Обидтой эса у ёт кишини ушлаб қолиши керак — шунга келишиб олишган.

Хотун семиз, ўрта ёшлардаги кўримсизгина аёл эди. Турқи тошбақаникига ўхшаш, қўллари эса одамларникидақа бу антиқа махлуқни дастлаб кўрганида у даҳшатга тушди. Гоҳ ўнг томонга, гоҳ чап томонга шох ташлаб юриши-чи... Кўрган замони Хотун қочмоқчи бўлган эди, уни Обидтой ушлаб қолди, яқин кунларда Бенишон инсоний қиёфага қайтади, мабодо сен умрининг охиригача қариқиз бўлиб қолишни истамасанг, бу дилкаш йиғитга ёқишнинг йўлини қил, деди қатъий...

— Янги келганидаги аҳволини кўрганинда... тили

йўқ, хўппасемиз, қисқаси, ифлос бир махлуқ эди! — дея синглизининг қулоғига шивирлади у.— Ҳозир-чи? Қўлини, белларини ушлаб кўргин-а, ҳамма одамникидай сип-силлиқ. Овозини айтмайсанми! Шунақа қизиқ қилиб, лўнда-лўнда ҳикоя қиладики, кулавериб ўласан... Ақли ҳам бало бунинг... Қани, боравер энди, яхши муомалада бўлгин.— Обидтой ҳар гал шундай деб синглизининг бақинидан туртар, Хотуннинг юзини ҳар гал кўрқувдан қизил доғлар босиб кетар эди.

Тошбақа ўриндиқда ўтирганча, думини шўх ликиллатиб, аёлни кутади, лекин Хотуннинг иккиланаётганини кўриб бениҳоя хавотирга тушади...

«Абадул-абад шундагича қолса нима бўлади?— деб ичини ит таталар эди Хотуннинг.— Эҳтимол, бирдан уни яхши кўриб қоларман. Йўқ! Йўқ!— қирққа кириб-да эрга тегмаган аёл ҳозир жимитдайгина бахтга ҳам рози эди.— Майли, юзи асл ҳолига келсин, оёқлари билан думини ҳозирча яшириб турса бўлаверади, ўхшовсизлигига ҳам эътибор қилмайман.— У бир ёқда умид, иккинчи ёқда ишончсизлик ўртасида гарангсиб, азоб чекар эди.— Узим уни сеҳргарларга, табибларга олиб бораман, балки ўшалар уни хушбичим, кучли эркак қилиб беришар...»

Тошбақанинг соғайиб кетишига янаям ишонч ҳосил қилсин учун Обидтой синглизини Торозийнинг қошига етаклаб келди. Уятдан қочишга шай турган Хотуннинг қўлидан тутганча, Обидтой тошбақашуносга узундан-узоқ мурожаат қилди:

— Дўстим Бенишон иккаламиз олдиндан бир нарсанинг ташвишини чекиб... У яна одамликка қайтади, лекин қайси тирик жонзот оиласиз, яккаю ёлғиз яшай олади, ахир? Ёлғиз қолса, уни тағин бемаъни ишларга судраб кетишмайдими?! Шундай экан, синглим билан иккаласи ҳозирданоқ келишиб олишса яхши бўлмасми-кан, деб ўйладим, устоз. Мана, синглимни кўриб туриб-сиз — маъсума, ҳалол-покиза аёл. Ягона нуқсон — чеҳраси сал мундайроқ... Лекин юлдузи юлдузига тўғри келса, очилиб кетиши ҳам мумкин... Ҳар ҳолда, ҳали Бенишон ҳам чиройли бўлгунча... Демак, иккаласи бири-бирига жуда муносиб...

— Яхши ният қилибсиз,— деди Торозий Хотуннинг юзига назар солиб.— Икки ёшнинг бўлажак бахт-саодати йўлида камина не қилишим лозим?

— Сиз синглимнинг кўнглида умид уйғотишингиз...

— Биз унга аввалги қиёфасини қайтаришга ҳара-

кат қиялмиз,— деб мужмал жавоб қилди Торозий. Гапириб бўлгач эса, бировга эшиттирмасдан ҳамон гапираётгандек лаблари титрай бошлади.

— Торозий жанобларига раҳмат айтгин-да, жўна!— Обидтой бирмунча қўполлик билан синглисини ташқарига етаклади, лекин Хотун бу орада пичирлаб бизнинг тошбақашуносимизга саломатлик, омад ва ҳар хил яхшиликлар тилаб улгурган эди.

Торозийнинг мужмал жавоби унинг кўнглини салтинчлантирган бўлса ҳам, қаллиғини гап-сўзлар ёрдамида даволай оладиган уста сеҳргарни топиш хаёли миясига ўрнашиб қолган Хотун бу ишга қатъий аҳд қилиб қўйди... Мана, энди, меҳрибонлик ила тошбақани қўлтиқлаб олиб, боғни сайр қилишарди.

Бир неча кундан буён бирга юришибди, лекин тошбақанинг тумшуги нохос елкасига тегиб кетса, Хотун ҳар сафар чўчиб тушади. Бояқиш тошбақанинг инсонникига ўхшаш ягона тан аъзоси — қўлини яна ҳам қаттиқроқ сиқиб олади. Бу қўллари у ёқтириб қолди, бироқ танасининг қўлдан бошқа аъзолари Хотунни ижирғантирар, ўзида ақалли раҳм-шафқат ҳисси уғотишга минг уринмасин, фойда бермас эди. Чала-ярим одамга ҳам рози бўлаётган қаноатли аёлга ширин хаёллар суриш учун битта қўлнинг ўзиёқ етарли. Бу қўл яна-тагин оёқ бўлиб қолмасин-да, деб ҳадиксираб унга узоқ-узоқ қараб қолишининг, гаплашаётганда нуқул силаб юришининг боиси ҳам шунда. Бундан ташқари, Хотунга тошбақанинг овози ҳам ёқарди. Ғўлдираган, ҳатто бир оз дағал бўлса ҳам, эркакнинг, инсоннинг овози эди-да барибир. Шу боис кўпроқ ўзи гапирмасдан тошбақанинг гапларини тинглар ва ғурурланиб юрар эди. Буни сезган тошбақа тўхтовсиз гапирар, оғзига келганини тилига кўчираверар эди. Нафас ростлаш учун бирдан жим қолганида эса, Хотун ҳадиксираб, яна тилдан айрилмадимикан ишқилиб, деган маънода унинг оғзига қараб қўярди.

Бизнинг тошбақашуносларимиз олдинлари, одатда, тошбақанинг ҳар бир ҳикоясидан кейин эшитганларини муҳокама қилиш учун уйда қолишарди, бу гал улар ҳам сайрга чиқишди. Боғ деворининг ёнидан ўтаётиб, тошбақанинг кулгили қиёфада бўйнини чўзиб самбитгулни искашга уринаётганини, Хотун эса кула-кула гул бутасини қайириб турганини кўришди.

Армон табиатан босиқ-вазмин эди, бироқ ҳозир дабдурустан жаҳли қўзиди ва муштини силкита бошла-

ди. Сўнгра юрак-юрагидан ачинаётганини яшириш учун юзини бурди.

— Қайси соғ одам ўз синглисини...— деб гап бошлади-ю, тўхтаб қолди, Обидтойни лаънатлай-лаънатлай, томоғи бўғилди.

Торозий хўрсинди.

— Уям ҳаммага ўхшаб бунинг ўнгланишига умид қилади, лекин, Армон, сиз билган нарсаларни, яъни, одамзод турли ҳайвону қушлардан тарқалганини, Бенишоннинг аждоди қачонлардир тошбақадан бошланиб, иккинчи ё учинчи пуштга келибоқ қонига иллат текканини ва бузила бошлаганини, шундан кейинги ҳар бир авлод бир белги билан туғилаверганини у қаёқдан билсин?.. Бенишоннинг катта бобосининг оёғи, айтайлик, гадир-будур бўлган, Бенишоннинг белгиси эса, думғазадаги анов ўсимта. Айниган қон кейинги авлодда янада кўпайган. Бу ҳол еттинчи пуштга етгунга қадар давом этаверган ва ниҳоят, авлоднинг шажараси бир айлана ҳосил қилиб, еттинчи бўғинда қадим аждодига тортган — тошбақа қиёфасига қайтган... Занжирнинг икки учи келиб Бенишонда бириккан... У ҳам, адирдаги ҳов мурдага ўхшаб, занжир билан қадаб қўйилган...

— Демак, уни бутунлай одамга айлантириш қўлимиздан келмас экан-да... Агар иложимиз йўқ экан...— Армон ўзининг фикридан ўзи қўрқиб кетди.

— Умидсизланмайлик,— деди Торозий ғамгин тортиб.— Нима бўлганда ҳам, ҳаттоки тошбақашунослик сохта фан бўлиб чиққанда ҳам, меҳнатимиз зое кетмайди... Бас, асосий ишга ўтайлик! Марҳамат қилиб Бенишонни чорласангиз,— дея Торозий Армонни қарахт ҳолда қолдириб, ўзи уйга йўл олди.

Тошбақа бугун Хотун билан ҳар қачонгидан узоқ хайрлашди, сўнг тиқилиб қолгудек ҳаллослаб чопиб келдию таъна-танбеҳ эшитишдан чўчиб, келасолиб ҳикоясини бошлади: ўша даҳшатли тунда занжирбанд мурда қирдаги ҳаминшалик жойини ташлаб, уни таъқиб қилиб келгандек туюлибди.

Ташқаридан келаётган оёқ товушлари ва занжирнинг шақир-шуқури гоҳ анчагача тиниб қолар (бундай пайтлари Бенишон буларнинг барини мастлик оқибатида қулоғига чалинган аслида йўқ нарсаларга йўярди ва кўнгли хотиржам тортиб, йўқликка қулагандек қаттиқ уйқуга кетарди), гоҳ том тепасида яна шовқинсурон кўтариб уйғотиб юборар эди. Бир гал бу занжирлар жуда яқинда — оқсоқол ётган ошхона билан ўзи

ётган хонани ажратиб турган йўлакда жаранглаётгандай туюлиб, Бенишон даҳшатга тушди. Сапчиб ўрнидан туриб бақирмоқчи, чолни чақирмоқчи бўлди, аммо, бунинг ўрнига, нимагадир беихтиёр белини пайпаслаб қўйди. Шиш сал қайтган, тўғрироғи белдан юқориси қайтган, думгазадан белгача қисмида эса қаттиқ бир чизик аниқроқ белина бошлаганки, эртасигаёқ у нарса танадан ажралиб осилиб қолди... бу дум эди!

Бироқ Бенишон бундан қўрқиб ўтирмади. Нимадан ҳам қўрқсин — бир-икки кундаёқ ҳаммаси ўтиб кетади, оқсоқолга касалини айтиб ўтиришнинг ҳам ҳожати йўқ, айтса, раҳмдил чол унинг белини ушлаб кўришни истаб қолади, унда ярмигача туртиб чиққан думсифат бу ўсимтанинг болаликдан бери борлигини Бенишон тан олишга мажбур...

Албатта, отасининг «думли бола» тўғрисидаги гапларини айтиб, вазиятни юмшатса ҳам бўлади, лекин илоҳийлик нуқтаи назаридан имом буларни қандай қабул қилиши номаълум-да. Жазо деб ўйлаб қолмасмикан?

«Буларнинг олдида мен, бу думим билан нима деган одам бўламан!— деб даҳшатга тушди Бенишон.— Кўриниб турибдики, оқсоқол илоннинг ёғини ялаган. Қишлоқликларни алдаш учун Фарруҳни занжирбанд мурда билан қойилмақом қилиб алиштириб қўйганини қаранг. Мен бўлсам, мушриклар худосининг устидан кулиб, унга наша, кашанданинг найчаси, айрим бемаъни нарсалар тўғрисида вайсаб ўтирибман... Ҳозир у... ана, яна шовқин... Ё мен ақлдан озяпманми?»

Шу тахлит Бенишон алламбалоларни ўйлаб ётар, кўрпа ичида қимирлаб кетиш ҳам унга даҳшатли туюлар эди. Миясида ҳаяжону иситма аралаш бир фикр лип этди: ҳозир қўлини қимирлатиб қўйса, бўлди — шу заҳоти устига занжирларни ташлашади...

Бенишон зўрға тонг оттирди. Тонгги қумри сайрай бошлаши билан кескинлик юмшади, қўрқув ариди. Шунда у бир қарорга келди; мурда жойидами, йўқми эканини лоақал узоқдан кўриб қўйиш керак. Ҳозир товуш чиқармасдан, оқсоқолни безовта қилмай уйдан чиқади-да, бориб ўз кўзи билан кўриб, кўнгли тинчланиб, нонушта маҳалигача қайтиб келади.

У шу қадар қатъиятга тўлган, тундаги ваҳимлари устидан шу қадар кулгиси келган эдики, қирга чиқиб бораётиб белидаги оғриқни қарийб сезмай қўйди.

Ажабки, томма-том юриб бораётганида бирон ким-

садан садо чиқмади. Эҳтимол, ҳозир мушриклар ўзларининг туз ертўлаларида нонушта қилиб ўтиришгандир, лекин улардан ҳеч бири бу гал лом-мим демади. Фақат, чамаси, қандайдир бир болача унга эътибор берди-ёв! «Ана, пишак пусиб келяпти... тагин сичқо айбдор...» деб чулдиради чучук тилда. Бироқ аёл кишининг зардали овози болачанинг сўзини кесиб қўйди: «Овқатингни е! Қулоқ солишга бало борми! Думли пишакми, думи кесилганми — сенинг нима ишинг бор? У билан энди ҳеч кимнинг иши йўқ. Айтадиганини айтди...»

Мушук тўғрисидаги бу гапларни Бенишон ўзига алоқаси йўқдай қулоғининг тагидан ўтказиб юборди. Айни чоқда, мушриклар унинг қадам товушларини эшитгандан бери бекорга гап айлантормаётганларини ақлининг бир учи илғаб турарди. Бу билан улар, афтидан, Бенишонга айтмоқчи бўлишардики, тўғридан-тўғри сиз ҳақингизда гапирмаётган, терговнинг тутаганини эълон қилган паллангиздан бошлабоқ сиз билан ишимиз бўлмай қолган эса-да, барибир дабдурустан унутиб юбора олмаймиз сизни, шунинг учун ҳам мавҳум гапиряпмиз...

Бир неча томдан ўтиб у туйқус... ажабо, жуда таниш бир овозни эшитиб қолди. Эшитдию ўз қулоқларига ишонмай, сесканиб кетди. Дуп-дуп юриб гапираётган одамни ҳикоясидан чалғитиб юбормаслик учун жойида тўхтади ва устини бир қават туз қоплаган қамишларга қулоғини қўйганча, томга ётиб олди. Пастдан эшитилаётган овоз хотиржам, ҳатто сал эринчоқ оҳангда эди. Одатда, оғзига қараб ўтирганлардан ўзининг устунлигини ҳис қилиб турган одам шундай оҳангда сўзлайди. Бу гапираётган одамнинг Фарруҳ эканига Бенишон ҳали ҳам ишонмас эди. Наҳотки! Оқсоқолнинг лафзига ишонадиган бўлсак, мушриклар занжирбанд мурдани от ўғриси Фарруҳ деб ўйлаб, имом тайин этган жазодан хурсанд бўлишган. Наҳот энди уни яна кулбаларига киритишган?

— У Искандар Зулқарнайн эди,— деб ҳикоя қиларди Фарруҳ.— Қашшоқ, ҳеч нарсаси йўқ ота-боболаримизни кўриб у ғоят ҳайратга тушган. Чунки аждодларимиз қабрларини дарвозаларининг рўпарасидан қазишаркан, уни супуриб-сидириб, ўлганларнинг руҳи покларига тез-тез сиғиниб туришаркан. Емишлари эса майсаю илдиз... Искандар ота-боболаримизнинг подшоҳига амирини юбориб, ҳузурига чорлатган. Аммо бизнинг

подшоҳимиз (билиб қўйинглар, отам буларни номалардан, китоблардан ўқиб билиб олган): «Менинг унга ишим тушиб қолгани йўқ!» деган. Мана шу занжирбанд мурда ўша шоҳ эди, жаноблар! Кейин Искандарнинг ўзи тавозе билан унинг олдига келиб: «Бу аҳволда қандай кун кўряпсизлар? Нимага суяняпсизлар? На олтинларинг, на дунёнинг бўлак неъматлари бор?..» дея сўраган. Бунга бизнинг занжирбанд подшоҳимиз шундай жавоб қилган. «Дунёнинг неъматларига тўйдим деганни ҳали кўрмадим!»—«Унда нимага сизлар қабри дарвозаларинг рўпарасидан қазийсизлар?»—«Ҳамиша кўз ўнгимизда турсин учун, ўлимни ҳамиша ёдда сақлаб, келажак ҳаётни ҳам унутмаслик учун».—«Нега ўт-майса ейсизлар?»—«Чунки биз қоринларимизни қуртларнинг мозорига айлантиришни истамаймиз, ахир овқатнинг мазаси томоқдан нарига ўтмайди.» Кейин бизнинг занжирбанд шоҳимиз битта калла чаноғини Искандарнинг олдига қўйган-да, «О Зулқарнайн, бу кимнинг калла суяги эканини биласанми?» деб сўраган. «Билмайман», деб жавоб қилган Искандар. «Бу калла суяги шоҳникидир, у шоҳ қўл остидаги ғарибу бечораларни, етим-есирларни доим хафа қилган ва бутун умрини ўткинчи дунёнинг бойлигини йиғишга сарфлаган... Энди ўша шоҳнинг калласи мана, қай аҳволда...» Кейин бизнинг занжирбанд подшоҳимиз қўлини чўзиб, Искандарнинг қаршисига бошқа калла суягини қўйган: «Бунинг ким бўлганини биласанми?»—«Билмайман».—«Бу одам одил подшоҳлардан бўлган, мамлакати, халқини ўйлаб, қайғуриб яшаган. Мана унинг бош суяги. Рост, биз уни жаннат боғидан олдик, лекин барибир...» Шундай деб бизнинг занжирбанд подшоҳимиз қўлини Искандар Зулқарнайннинг бошига қўйган-да: «Бу каллалардан қай бири бўлишингни кўрсак эдик!» деган. Искандар йиғлаб юборган ва подшоҳимизни кўксига босиб: «Менга вазир бўласанми?» деб сўраган. «Асло! Асло!» дея хитоб қилган бизнинг занжирбанд подшоҳимиз. «Нимага?»—«Чунки сенга бойлик ва ҳокимият керак, қимирлаган жон бор — бари сенга душман шунинг учун. Қамина эса камбағалман, борига барака қилиб яшайман, бинобарин, улар менинг дўстларимдир. Мен озига шукр қиламан, менга шу ҳам етарли». Искандар подшоҳимизни кўксига босган-да, икки кўзининг ўртасидан ўпиб, келган жойига қайтиб кетган...

Бу гапларни Бенишон охиригача зўр-базўр чидаб

тинглади. Уни ҳайратга солган нарса воқеанинг ўзи эмас, Фарруҳнинг овозини эшитаётгани эди. Ахир, у аллақачон ер юзининг «Борса келмас» деб аталмиш биёбонларида тентиб юргандир, деб ўйлаган эди-да. Тез уйга қайтмоқчи бўлди, лекин кучли оғриқ хуруж қилиб қолдию бирданига туриб кета олмади. У ҳатто саҳарлаб бу ёққа нима сабабдан чиқиб келганини ҳам унутди, бирдан-бир истаги — қайтиб бориб яна кўрпага ётиш эди.

Хайриятки, чол унинг кирганини сезмади. Бенишон жимгина хонасига ўтиб, ўрнига чўзилди ва шу заҳоти пинакка кетди, ҳушдан айрилгандек қотди-қолди.

Бир пайт боши тепасида эшитилган қандайдир шитирлаган товушдан уйғониб кетди, тепага қарайин деса, ҳеч ўгирилиб ололмасди. Чунки у яна тошбақага ўхшаб, қорнини катга қапиштириб ётган эди.

Ниҳоят ўнгланиб, тепасида турган оқсоқолга кўзи тушди: чол дераза пардасини суриб қўйиб, энди шотидан тушиб келаркан, у Бенишоннинг ҳолатига диққат билан тикилиб қолган эди. Лекин нигоҳлари тўқнашиб, тезда орқага бир қадам ташлади.

— Ассалому алайкум,— деди у зўраки жилмайиб.— Кечаси билан йўталиб чиқдингиз, шунга, шамоллаб қолманг деб пардани суриб қўйдим.

— Ҳа-я, шамоллаб қолдим, шекилли,— деди Бенишон ёпишиб қолган лабларини зўрға очиб, ясама йўталиб қўяркан.

Оқсоқол типирчилаб қолди:

— Э, ёмон бўлибди-ку! Майрага айтай, сут қайна-тиб беради.

Бенишон тезроқ унинг даф бўлишини истар эди.

— Майли, умрингиздан барака топинг...

«Наҳотки у оғриқдан тиришиб типирчилаганларимни кўрган бўлса?» деган ўйда Бенишон белини пайпаслади: типирчилганида тўни очилиб, думғазасини чол сезиб қолмаган бўлсин-да, ишқилиб — у шундан хавотирда эди.

...Шу ерга келганда тошбақа озгина хотирага берилди:

— Эсимда, отам доим бўйнининг тагига бахмалга ўралган тахтача қўйиб ухларди. Шунинг учун, агар олдиндан қаралса, эгилган боши деярли кўринмасди. Бўйнига бир бало қилган эди. Териси қуриб борармиди, доғ тушиб кетганмиди, ишқилиб, бировга кўрсатишдан қўрқарди. Бир марта... унда бола эдим... отам мени

ҳам ўзи билан бирга ҳаммомга олиб борган, ўшанда у бўйнидаги ёқага ўшатиб тикилган аллақандай қора филофларни ечмасдан чўмилганини сўрганман... Узр, жаноблар,— дея тошбақа кечирим сўради-да, оқсоқол Бенишонни хонада ёлғиз қолдириб ўзи ошхонага чиқиб кетган жойидан ҳикоясини давом эттирди.

Аслида-ку, Бенишоннинг сут ичгиси йўқ, лекин у оқсоқол қаерим оғриётганини билиб қолмасин деб хавотирда эди: майли, меҳмоним шунчаки шамоллабди, деб ўйлайверсин.

Анча вақт ўтди, Майрадан дарак йўқ эди. Шунда Бенишон қиз кирсаю у бундай ётаверса одобдан эмаслигини тушунди. Ўрнидан турди-да, эшикнинг нарғидан келаётган шовқинга қулоқ солиб, кийина бошлади.

У ёқда шовқин бўлаётган эди, қаттиқ кулги овозлари ҳам эшитилди. Бенишон қулоқларига ишонмади: ахир, шундай ғамхўр, одобли мезбонларнинг бу ғалати қилиқлари (айниқса, меҳмонлари касал ётганда) ҳеч бир қуюшқонга сиғмасди-да.

«Ёки, энди, терговни тугатганимдан сўнг бошимга чиқиб олишмоқчимиз?— дея алам билан ўйлади Бенишон. Лекин дарров ўзини юпантирди:— Йўғ-э, бунчаликка боришмас... Ахир, кечагина дастурхон тепасида, яна бир неча кунга шу ерда қолишимни эшитиб, қанчалар қувонишди! Ёки севинчлари ёлғондакаммикин? Ҳозир олдиларига чиқаман-да, ақалли тирноқнинг учидай ҳийлани сезиб қолсам, шартта кетиб юбораман!»

Шундай қарорга келиб, Бенишон аста эшикни очди ва даҳлизга мўралади. Шовқин-сурон ҳали ҳам тўхтамаган эди. Даҳлиздан оёқ учиди юриб бориб, Майранинг хонасига мўралади-да... ичкаридаги бемаъни манзарани кўриб, тахтадай қотиб қолди.

Оқсоқол эрта билан хонага кириб Бенишонни қандай аҳволда кўрган бўлса, ўшанга тақлид қилиб катга чўзилиб олган, Майра унинг тепасида — шотида. Чол ҳолатини ўзгартириб, қўлларини ёяди, Майра бунни кўриб:

— Ургимчак!— дейди кула-кула.

Оқсоқол ҳам тишсиз оғзини қийшайтириб, хахолаб кулар, сўнг абжирлик билан оёқларини тагига тортиб олганча, қалай, қойилмисан, дегандай юзини қизига қаратади.

— Эчкиэмар!— дея хитоб қилади энди Майра.

Бенишон ҳайратдан донг қотиб қолган, юзи қилт этмасди. Бу томошани меҳмонлари «мириқиб» кўриб

турганини ота билан қиз билиб қолишса, ноқулайликдан чиқиш учун ёлгон-яшиқ гаплар билан қутулмоқчи бўлишларини Бенишон тасаввур этиб, худ-бехуд аҳволдан орқасига тисарилди.

— Бас қиламан энди,— деди хонага кираркан пи чирлаб. У нима қиларини, кўрганларидан қандай хулоса чиқаришни билолмай, яна кўрпага бурканди.

«Қуйиб қўйгандай ўхшатди-я менга.— Кулиб юборишдан у ўзини базўр тийиб турарди.— Ўргимчакни кўрсатаётиб ҳатто мендан ҳам ўтиб кетди... Ўзи-ку ҳар сўзидан кейин «Э худо, бандам дегин», деб туради. Начора, айб ўзимда, кимнинг етовида юриш лозимлигини билишим керак эди... кўр ҳассасини бир марта йўқотади».

Сўнг оқсоқолнинг эчкиэмарга ўхшаб ётган ҳолатини эслаб, ўзини тийишга энди қурби етмай, қаҳқаҳа отиб юборди.

Шу пайт қўлида бир пиёла сут билан хонага Майра отилиб кирди.

— Узр, сут айниб қолган экан, янгисини ахтариб қишлоққа бориб келдим,— деди хижолат чекиб.— Эшикнинг тирқишидан отасининг боши кўринди: у хонага кираркан, сийрак сочларини силаб-силаб кўярди.

Бенишоннинг кулгисини улар эшитишган, акс холда иккаласи саросимада бараварига чолиб келишмасди.

— Аҳволингиз қалай?— деб суриштирди оқсоқол кўрқа-писа.

Бенишон йўталиб қўйди.

— Раҳмат.

— Кимдир кулгандек бўлдим...— Оқсоқол дераза ёнига бориб, ташқарига қаради.

— Кулган киши аёл эди-ёв,— деб жавоб қилди Бенишон ва аламдан юзларини шишириб, кўрпадан жусасини сал кўтарди. У ҳам деразага қарамоқчи бўлди.

Оқсоқол эшитмайдиган қилиб бир нималарни мингирлади-да, кейин эшик томонга кескин юрди.

— Ташқаридан келяпти. Ҳозир биламиз...— деди йўлакай.

Майра саросима ичида қолаверди. Бенишон жой таклиф этгачгина енгил хўрсиниб, курсининг бир четига ўтирди.

— Марҳамат, ичиб олинг сутингизни,— дея қистади меҳрибон ҳамшираларга ўхшаб, пиёлани Бенишоннинг лабларига яқин келтираркан.

Бенишон сутдан бир ҳўплади-да, ташвишларини унутиб тагин ўрнига чўзилди.

— Ташқарида ким кулганини отангиз аниқлагунча, иккаламиз Фарруҳ ҳақида гаплашиб оламиз,— деди у ўйноқи бир оҳангда. Майра бу гапдан сесканди, кейин, шундан сўз очманг, илтимос, деяётгандек беихтиёр галати бир ҳаракат қилиб қўйди.— Нимадан бунча ҳаяжонланяпсиз?— деди Бенишон ва Майранинг қўлини синовчан сиқиб қўйди.

Қиз нафис лабларини намоишкорона қимтиган эди, юзи ёвузкор тусга кирди.

— Нимани билмоқчисиз?

— Урталарингда бирон гап бормидй?

— Йўқ. Одамлар тўқиб чиқарган у гапларни. Бу атрофларда биронта муносиб йигитнинг йўқлигидан фойдаланиб менинг қўлимни сўрагани-сўраган эди...

— Э, ҳали шундайми?!— Бенишон ўйланиб, ҳатто бармоғининг учини тишлаб қолди.— Сурбет! Вазиятдан фойдаланиб, ўзига наф чиқармоқчи бўлибди-да!— Бенишон ўрнидан шартта туриб, қўлларини белига қўйганча, қаҳр-ғазаб оғушида хонанинг у ёқ-бу ёғига изғиши мумкин эди, бироқ дард хуруж қилиб қолишидан чўчиб, кўрпага бурканиб ётаверди.

«Чолни бутунлай ёлғизлатиб қўйиб жазоласам-чи? Бу қадар хиёнаткорона, маккорона қилиқлари учун...» деб ўйлади Бенишон, сўнг ўзига синчков нигоҳ қадаб турган қизга таклиф қилди:

— Хоҳлайсизми, сизни шаҳарга олиб кетаман? Бу ерда ёш умрингиз хазон бўлади. Э-э, буни ўзингиз ҳам билиб турибсиз-ку...

— У ёқда нима иш қиламан?— деб сўради қиз, қўлини тортиб оларкан.

— Олдиндан бир нарса дейишим қийин... Ёмон бўлмайди ҳар ҳолда.

Майра ўзини ўйлаётган ва ҳадемай кўнаётган ҳолатга солиб турди, лекин бирдан меҳрибон фарзандлик ҳис-туйғулари жўшиб кетди:

— Отам касалманд... Уни ташлаб кетолмайман...

— Ҳеч нарса қилмайди. Сиз ўзингизни ҳам ўйлашингиз керак. Аёл зоти тез сўлади...

Қиз Бенишонга яна ҳам ёққиси келаётган каби сочларини текислади, аммо қўлларини тиззасига олиб, хаёл оғушига чўмганча, қаддини расо тутиб, ўтириб қолди. Бенишон унинг гўзал қоматини хотирасига аба-

дий муҳрлаб қўйишни истагану қиз мана шу истакка биноан ўтирибди гўё.

Жуда бўлмаса, сизни кейин келиб олиб кетсам ҳам бўлади.— Шундай деб Бенишон сутни бир кўтаришда ичиб юборди. Бу ҳаракати билан, гап пишди, дегандек бўлди.

Шу пайт хонага ҳаяжон ичида оқсоқол ҳаллослаб кириб келди ва Майрага нигоҳ ташлаб, яна деразанинг олдига чопиб борди.

— Қулги бўлиб туюлган шовқиннинг қаёқдан келаётганини билдим. Ҳов дарахтнинг осилиб қолган пўстлогини кўряпсизми... шамолда ўша пўстлоқ букилиб, худди кулаётгандек бўляпти экан...

— Буни мен ҳам билдим,— деди Бенишон. Лекин қандай қилиб бўлмасин ёлғончи, доғули чолнинг кўнглига ранж етказгиси келиб, қўшиб қўйди:— Аслида ку... ўзи ҳамма нарса бу қишлоқда бошқача. Шамол узоқ-узоқлардан куч олиб, бир текис қумлар узра шиддат билан кела бошлайди, ўйлайсизки, бўрон ҳозир борлиқни ағдар-тўнтар қилиб юборади. Қарайсиз — йўқ! Бир-икки пишиллайди, нола қилади — шу билан тамом, вассалом. Ёки, ана, Фарруҳни олсак... Сиз бу ерда ёти-иб ўйлайсиз: у касофат ҳозир қаерларда юрган экан, «Борса келмас» қумларида ташналикдан аллақачон озиб-тўзиб, яланғоч суягигина қолгандир, бу суяк устида ҳойнаҳой бирор калхат ўй суриб ўтирган бўлса керак, дейсиз. Қаёқда! Бу дамда у бемалол уйда нонушта қилиб ўтирган, ҳар хил чўпчакларни сўйлаб бераётган бўлади...

Фарруҳнинг номини эшитиб чол сал хижолатга тушди. Шу холос. Сўнгра, гапи ишончлироқ чиқиши учун, жавоб бериш ўрнига, Бенишонни қойий бошлади.

— Саҳарданоқ ташқарига юпун чиқиб бекор қилдингиз... Орқангиздан чақирмоқчи эдим, улгурмадим... Ёшлар ҳеч саломатлигининг қадрига етмайди-да. Шамоллаш — унча-мунча касаллик эмас, ишонинг. Бу бошим ҳаммасини кўрган, ахир.

Чолнинг насихатида самимийликдан кўра муғамбирлик сезилиб турарди, шунинг учун Бенишон унинг гапини кесиб қўйди:

— Фарруҳ Искандар Зулқарнайн билан занжирбанд мурда ҳақида ҳикоя қилаётган эди...

— У Фарруҳмас,— деди чол майин жилмайиб,— ўлай агар... Аммо-лекин манзарани зўр таърифладингиз-да: калла суяги, унга қўнган калхат... Чиндан ҳам

шундайми, йўқми — аниқ айтолмайман... шуниси аниқки, у одам Дурди эди. Дурди лабини қимирлатмасдан ичида гапира оладиганлардан... У қушларнинг овозини, бўриларнинг улушини худди ўзидай қилиб беради, бугина эмас, одамларнинг, айниқса марҳумларнинг овозига айнан ўхшатиб гапира олади.

— Нимага энди марҳумларнинг? Бу қанақа аҳмоқона ишқибозчилик?— Бенишон қарияга шубҳали қараб қўйиб, кулимсиради.

— Бу аҳмоқлик эмас... Бу — мушриклар ҳаётининг бир қисми, холос. Улган одам уларни ташлаб кетганини, энди сира қайтиб келмаслигини мушриклар ҳеч ақлларига сиғдириша олмайди. Уларга марҳумлар ҳамиша ўзлари билан қоладигандек туюлади. Шунинг учун ўлиб кетганлардан биронтасининг гапини эшитгилари келиб қолганда, сўзамол Дурди ўша одамнинг овозида ҳикоялар айтади... Бугун Фарруҳ — уларнинг тушига кирган бўлса керакки, дарров Дурдини даврларига чорлашган...

— Эҳтимол,— деди Бенишон ишонқирамайгина.— Лекин ҳикоянинг зўрлигини қаранг! От ўғриси, алкуҳул Фарруҳнинг калласидан чиқадиган гапми шулар? Эмишки, Искандар анов занжирбанд мурдамизга бойлик, обрў-эътибор ваъда қилиб, ўзини вазирликка олмоқчи бўлади. Лекин у бу дунёнинг ўткинчи неъматларини рад этади, умр бўйи янтоғу илдизлар еб кун кўришни, ҳеч кимда ҳасад ва адоват уйғотмаслик учун камбағалликни маъқул кўради... Кечирасизу бу, ахир динимизнинг олий нияти-ку: мўминлик, қаноатлилик, ҳеч кимнинг жаҳлини чиқармасликка интилиш... Шундай экан, буларга Фарруҳнинг нима алоқаси бор? Ахир, у мушрик-ку? Ҳалигиларни Фарруҳ худди эскидан чин мусулмон бўлиб келгандек руҳда сўзлади... гарчи, бошқа томондан қараганда, мушрикларнинг худоси бўлмиш занжирбанд мурдани тақводор, табаррук зоҳид қилиб қўйиш ҳам куфрликдир...

Чол Бенишоннинг ҳамма саволига аллақачон тайёр жавоблари бордек, уларни йиллар давомида пухталаб қўйгандек маънода жилмайди ва энди унинг тахминларини бел боғлаб рад эта бошлади:

— Ҳа, сиз ҳақсиз: уларнинг мулоҳазаларида чал кашлик оламжаҳон,— деди у.— Сабаби ҳали улар адашиб юришибди, ҳақиқатни излашяпти... Фарруҳ тўғрисида эса камина бир гал сизга айтганман: у кўпроқ бизнинг динимизга мойил. Шунинг учун Дурди тақлид-

чи унинг тилида айрим ислом ақидалари тўғрисида сўзлаши мантиқли... Табиийки, занжирбанд мурдани ҳам сал бўлмаса исломнинг авлиёси қилиб кўрсатиш лозим бўлган: ахир, у ҳақда Фарруҳ гапиряпти-да... Қолаверса, мушриклар Зулқарнайн билан занжирбанд мурданинг учрашуви тарихининг ўнлаб турини билишадди. Бир ҳикояда бари аксинча: Зулқарнайн — бизнинг авлиё, занжирбанд мурда эса — бўйсунмас мушрик бўлиб келади. Зулқарнайн унинг далил-исботларига тана бериб кетади. Яна бошқа ҳикояда иккаласи ҳам жафокаш қилиб кўрсатилади, бунда, табиийки, уларнинг тили бир бўлади ва бир-бири билан қучоқлашиб, динимиз лашкарларига қарши жангга жўнаб кетишади... Хуллас, Дурди кимнинг овозига тақлидан гапирётганига қараб Зулқарнайннинг занжирбанд мурда билан учрашуви саргузаштлари маъноси ўзгараверади... Маъзур тутинг, сизни толиқтириб қўйдим, шекилли... Марҳамат қилиб, дамингизни олинг... Ахир, ҳали йўлбарсовига чиқишимиз керак.

Шундай деди-да, чол шартта бурилиб, хонадан чиқиб кетди. Майра секин кетидан эргашди. Бенишоннинг кўнглида эса, қани энди тезроқ бу ерлардан жўнасам, биратўла кетар жафосига оқсоқолни ҳам жазолаб қўйсам, деган ўйлар ўта бошлади. Чунки чол ҳали эчки-эмарга шундай ўхшатиб ётдики, ўша Дурди тақлидчидан ҳам уста эканини кўрсатди.

«Бирдан-бир жазоси — ёлғизликда ташлаб кетиш!» дея қатъий аҳд қилди Бенишон ва дарров шундай манзарани кўз олдига келтирди: қаровсиз, хаста оқсоқол бир қултум сув ичиш учун кўрпасидан тура олмаяпти... Энди сўнгги кунлари азоб-уқубатда кечади. Шунда у умрининг маънисиз ўтганини пайқаб қолади — ахир, мушрикларни ҳақиқий динга ўткази олмаган-да...

Хуллас оқсоқолни яна ёмон кўриб қолишининг сабаблари тўғрисида шафқатсизларча мулоҳаза юритаркан, Бенишон роҳатланар эди. Ваҳоланки, шу оқсоқолга у кечагина садоқатдан қасам ичган...

— Қайфиятимнинг ўзгариб туриши боисини, жаноб тошбақашунослар, ҳозир-ку яхши биладан, — дея қистириб қўйди эзма тошбақа. — Шуурим феъл-ҳўйим ҳам қандайдир ўзгараётган эди. Келаси куни эрталаб белимдан дум ажралиб, тиккайиб қолди ва мен англаб етдимки, аллақачон ярмим тошбақага айланиб бўлибди.

Кун бўйи Бенишон ёстиқдан бош кўтармади. Ухлаб

қолар, сўнгра овқатланиб олиш учун қисқа муддатга уйғонар эди. Қишлоққа келган дастлабки кунларидаги ғайратидан, кўтаринки ҳолатидан асар ҳам қолмаган эди.

— Бир одам сифатида каминага хос бўлмаган дилгирлик асли тошбақага хос ҳолат. Мен бунни сизларнинг илмий тафаккурларингни қитиқлаш учун айтяпман!— дея хитоб қилди тошбақа ва ғусса, тўла овозда қўшиб қўйди:— Энди дум тўғрисида...

Эрталаб Бенишон уйғонар-уйғонмас тагида нимадир қимирлаётганини, безовта қилаётганини ҳис этди. Кўрпа букланиб қолгандир, деб ўйлаб қўлини суқди, лекин қўлига қаттиқ бир нарса илашиб, ўрнидан сапчиб туриб кетди: унинг орқасида, чот орасида салланглаб, учи деворларга, катга тега-тега, хона бўйлаб... бир дум ўйноқилай бошлади.

Ажабки, Бенишон бақриб юбормади. У фақат дик-дик сакрар, қўлларини силкир, шилимшиқ, силлиқ, жирканч дум гўё орқасига елимлаб қўйилгану шундан тезроқ халос бўлишни истарди. Кейин бунақа дикиллаб сакрашда думини тирнаб юбориши, шикаст етказиши мумкинлигини ўйлаб, қўрқиб кетди. Эҳтимол, ростдан ҳам узилиб тушар?

Узилса, қандай дўзах азоби бошига тушишини тасаввур этиб, даҳшатдан эти музлаб кетди. Ахир, минг қилганда ҳам, энди дум худди бош, оёқ, қулоқ сингари тананинг бир аъзосига айланган-да...

Бенишон эшикни ичкаридан занжирлаб қўйди ва думининг учидан оҳиста ушлаб томоша қила бошлади. Кейин ўлчаб кўрди: узунлиги бир қаричча келар, қора, усти майин жун билан қопланган эди.

Кеча белида кўзга ташланиб турган оч қизғиш из бугун юпқа пўст тагида қолибди. Афтидан, унинг думи ўсимта ичида аста-секин қота бориб, бир кечадаёқ ҳеч бир оғриқсиз тепадан кўчиб тушган — ахир, у ҳам эмин-эркин ликиллагиси келади. Бенишон мана шундай аҳволда турар, думини томоша қилар, аста-секин унга кўникиб борар эди. Энди дум унга ҳалитидай ваҳимали туюлмасди.

Бенишонни бўлакча бир туйғу чулғаб олди, унинг ҳозирги ҳоли дунёга кичкинагина, безовта жон туғиб берган аёлнинг ҳолатига жуда ўхшар эди. Хурсандчилик билан меҳр шафқатнинг қурамаси...

— Ҳа, жаноби уламолар, кулманглар!— деди тошбақа.— У менинг фарзандим эди. Майли бемаъни бўл-

син, лекин у менинг моҳиятимдан, танамдан ўсиб чиққан...

Дастлаб Бенишоннинг миясига думни яхшилаб ювиш хаёли келди, чунки думнинг жунлари бир-бирига ёпишиб юмалоқланиб қолган эди. У эса худди мўйловдек силлиқ, парваришланган, ҳинд атиргулининг суви сепилган думим бўлса, дерди...

Қандай қилиб бошқаларга сездирмай ювса бўларкин? Ювинадиган хонага кириш учун ошхонадан ўтиб борилади, у ерда эса ҳозир оқсоқол ўтирибди... Кўйлагининг тагидан кўриниб қолмаслиги учун усталик билан кийиниши лозим. Лекин қандай?

Ҳозирча ювилмаган, кир думи ҳаммаёғини булғаб юборишидан хавотирланган Бенишон ижирғаниб уни белига қайириб, тасма билан боғлаб ташлади-да. («Ҳозир қандай боғланган бўлса — шундай!» деди тошбақа). устидан кийинди. Майра билан оқсоқолнинг товушларига қулоғини тутиб, эшик тагида хийла муддат турди, сўнг остона ҳатлаб ўтди.

Унинг чиққанини сезишмади чоғи, Бенишон ҳар кунги салом-аликни ҳам, «Яхши ётиб турдиларми? Думба ёғига қовурилган қуймоққа қалайлар?» дегандек саволларни эшитмади ҳам бу гал.

«Энди бошқача овқатларни ейишим керак,— дея ташвишланиб хаёлидан ўтказди. Бенишон ва обрезли хонага кириб, тоғора узра энгашди.— Балки гиёҳлардан, ёввойи каптарнинг тухумидан... Худойим-а, турган-битгани оворагарчилик!»

Ўзи ювиниб олгач, энди думини тартибга келтира бошлади ва ниҳоят, тоза, силлиқ қилиб қўйди. Сўнгра тароқ солиб обдан текислади: момиқли думи худди зотдор мушукнинг думидек бўлди-қолди. У яна тасма билан белига боғлаб, шартта даҳлизга чиқди ва:

— Нонуштадан кейиноқ жўнаб кетаман — дея эълон қилди мезбонларга.

Оқсоқол билан Майра чопиб унинг олдига келишди: улар ўзларини йўқотиб қўйишган, Бенишонга афсус билан тикилиб туришар эди.

— Ия, ов нима бўлади?— деб сўради чол кўрқаписа.— Отларга сархил дондан ем беринглар, деб буюриб қўйган эдим...

— Ем?— Бенишон дабдуруст тушуна олмади ва худди гап инсон емиши билан ҳайвон еми аралашмасидан тайёрланган ўзининг нонуштаси устида кетаётгандек, ранги ўчди.— Отларга... Лекин мен эртага албат-

та шаҳарда бўлишим керак. Улуғлар кутишяпти... Улар эса, маълумки унча-мунча эркаликни... — Шу ерда Бенишон нимагадир чолнинг эчкиэмарга тақлидан қилган ҳаракатларини эслаб қолди ва гапини охирига етказмай, аламини ичига ютди.

Бу ерлардан бетўхтов жўнаб кетишни у обрезади хо-нада турганда ўйлаб қўйган, думи кетидан яна бошқа бирор нарса, балки ундан ҳам каттароқ, айтайлик, эшакнинг қулоғи ўсиб чиқса-я, деб қўрқиб кетган эди... Шундоғам жонига теккан муғамбирликларга, ясама афсусларга, илтижоларга чек қўйиш учун Бенишон орқасига бурилди-да, хонага кириб лаш-лушларини йиғиштиришга чоғланди.

Сал ўтиб оқсоқол қуймоқ олиб кирди... мункайган, аянчли, ўзини ғоят хафа бўлганга соларди у. Бенишоннинг олдида озгина депсиниб турди, қози пичоқнинг тиғини тухум саригининг пуфакча бўлиб қолган жойига босмагунича бир-икки хўрсинди, кейин бирдан шунақа жиддий, расмий тусга кирдики, Бенишон ҳатто сесканиб кетди.

— Ундай ҳолда мен ҳужжатни қайтиб беришим лозим,— деди оқсоқол,— сиз эса уни эгасига етказасиз.

Нақ бурни тагига тиқиштирилган қоғозни кўздан кечираркан, Бенишон норози оҳангда ғўлдиради:

— Бу қанақа ҳужжат?

— Қоғознинг орқасига ёзганман... ишингизни яхши уддалаганингизни тасдиқлаб бердим,— деди оқсоқол ва нима қила олардик — хизматчилик, дегандай қўлларини ёйди.

Бенишон тушуниксиз бир ҳолатга тушганини сездди ва:

— Бу қандай бемаънигарчилик?!— деб бақариб юборди.

Сўнгра ёзувларга кўз югуртириб чиқди-да, бу ҳужжатнинг иш қандай тергов қилингани, бундан оқсоқолнинг кўнгли тўлгани ё тўлмагани тўғрисида хабар сўралган буйруқ эканини, бу буйруқ қишлоққа олдиндан жўнатилганини Бенишон англаб етди. Ёзувчиларнинг остида муҳр бор эди, лекин яхшилаб ўчириб ташланмаган бошқа муҳрнинг устидан босилгани учун мутлақо тушуниб бўлмасди. Бинобарин, иккала муҳр ҳам ҳужжатни ким юборганини ойдинлаштиради, ҳолбуки у қалбаки эмас, амирликнинг расмий ҳарфлари билан битилган эди.

Ҳужжатни бир муассаса тузган бўлса, бунда ёзил-

ган гаплар иккинчи муассасага — аввалгисидан улуроғига шубҳали туюлган, шекилли, амалдорлар қоғоз увол кетмасин деб эски муҳрни ўчириб ташлаб ўзларининг муҳрларини босмоқчи бўлишган, лекин, чамаси, ҳовлиқишганми, иккала муҳрни ҳам чаплаб юборишган.

Ниҳоят Бенишон бошини кўтарди ва оқсоқолга ситовчан қаради. Гарчи у олдин ҳам оқсоқолни юртнинг катталарига яқинлардан, деб тахминлаган бўлса-да, ишнинг бунақа тус олишини кутмаган эди. Ахир, чиндан ҳам ғалати-да: ўзидан лавозими паст одам унинг ишига баҳо берса... кўнглидагидек бўлдими, йўқми — изохласа?! Тавба...

Бенишон дарғазаб қиёфада яна бир марта тикилди, ammo оқсоқол кўзини олиб қочмади, дош берди: юзида ёлғондакам дамдузлик, ифодаси бор эди, холос.

Қоғознинг орқа тарафига оқсоқол аллақачон эгрибугри ҳарфлар билан бор-йўғи иккита сўз — ихчам, лекин анча қадр-қимматли «Бағоят мамнунман» деган сўзларни ёзиб қўйган эдики, буни ўқиб Бенишон заҳарханда тиржайди.

«Албатта мамнун бўлади-да. Ахир, мен нақ худога шак келтирган одамни жиноятчи деб эълон қилдим. Бу билан мен фоний ҳокимият томонига — палидларнинг палиди оқсоқол, маймоқ, порахўр бошлиғим, арзимас чойчақа эвазига сайёҳларнинг кўнглини хушлайдиган кимсан Денгизхонлардан иборат ҳокимият томонига ўтдим. Бундай қилмаганимда, оқсоқол устимдан ҳукм чиқариб ёзган бўларди ва худо билади, унда шаҳарга умуман қайта олармидим... Балки ковушимни «Борса келмас»га қаратиб тўғрилаб қўйишармиди?»

— Раҳмат сизга! — деди Бенишон алоҳида бир хушнудлик билан. — Бу ҳужжатни кимга беришимни билсам бўлди.

Оқсоқол очиқ кўнгил билан жавоб қилди:

— Узингиз билсангиз керак дебман.

— Муҳрни ўқиб бўлмапти-да, — деди Бенишон ва яна ҳужжатга тикилди.

— Каминага ҳам шунақа туюлди... Узоқ бош қотириб, ниҳоят бундай фикрга келдим: мабодо сиз ишингизни эплай олмаганингизда ҳужжатнинг кучи бўларди. Унда, эҳтимол, мен уни сизнинг қўлингизга бермаслигим, олиб кетиш учун биронтаси келгунча сабр қилишим лозим бўларди. Модомики сиз ишни яхши тугаллаган экансиз, ҳужжатни қайтариб беришингиз шарт

эмас, миннатдорчиликнинг бир кўриниши сифатида ўзингиз сақлаб қўяверинг...

— Начора, энди хайрлашмасак бўлмас...— Бенишон энгил хўрсиниб қўйди. Урнидан тураркан, билдирмасдан белини ушлаб кўрди: думи чиқиб қолмадимикан, ишқилиб?

Оқсоқол кўнгли эриб Бенишонга қўлларини чўзди, кучоқлаб пешонасидан ўпди ва тавба қилаётган сингари юзини унинг елкасига босиб бирор дақиқача туриб қолди. Кейин хонадан чиқиб кетди. Шоша-пиша оқсоқолнинг изидан чиққан Бенишон отининг аллақачон уй олдида бетоқат гижинглаб турганини кўрди.

Шаҳарлик амалдорларга хос бир тарзда эгарга ўтирганида тасмаси узилиб кетсаю думи кўриниб қолса-я...

Бенишон шундай бўлишидан чўчиб отга сакраб минди, эгардан оёғини ошираётиб думини тагига қистириб қўйди, хайриятки ҳеч қандай хижолатпазлик рўй бермади.

Майра остонада турар, Бенишонга фитнакорона жилмайиб, мени ҳамиша эслаб юринг, демоқчи бўларди гўё.

— Яхши қолинглар!

Бенишон мезбонларга қўл силкиди-да, жойидан отини елдириб кетди.

Оқсоқол озгина чопиб борди-ю, кейин, улуғвор соқолни вазминлигу виқор билан силаркан, Бенишоннинг изидан узоқ қараб қолди.

IX

— Кейин мен кетдим,— деб ҳикоясини давом эттирди Бенишон. Унинг намланган кўзлари йилтирар эди.— Узим йўлдаман-у, бошим осмонда: бундай дўзахи жойдан тирик қайтаётганимга шукр қилардим... Шу дум одамни сал шошириб қўйди-да, қолган ҳаммаси унча ёмон бўлмади. Оқсоқол норозилигини ёзиб берганида кўринг эди, амалим ҳам, озодлигим ҳам қулоқ-чаккасини ушлаб кетарди, дум эса — жуда унақа даҳшатли жазо эмас. Эртами, кечми у барибир думғазадан ўсиб чиқиши керак эди...— Тошбақа ҳовлиқиб, ҳаяжонланиб сўзларди, унинг ҳикоясини тинглаб ўтиришаркан, тошбақашунослар билишдики, қирнинг ёнидан ўтаётганда Бенишон отини салга тўхтатибди, эгар устидан бўйни-

ни чўзиб тепага — занжирбанд мурда осиглиқ турган томонга қарабди.

Мурда яна аввалгидек, Бенишон бу ёққа келган кунни қандай бўлса шундай — ўта уддабуронлик билан яхшилаб занжирга тортиб, қояга парчинлаб ташланган ҳолда турарди.

Оқсоқол ҳақ чиқди, Бенишон нашавандни, ўғрини, унга қўшиб эса от ўғриси Фарруҳни қоралаши билан мушриклар занжирни яна қайтариб жойига қўйиб кетишибди.

Туз буғи булутдек бўлиб қояни буркаб олган, аста-секин мурдага ўтириб уни қоплаб борар ва қота бошлар эди. Орадан ҳеч қанча вақт ўтмасдан туз занжирбанд мурдани ва қоянинг кўчиб тушган қисмини бутунлай бекитиб юборади. Қир ҳам яна илгариги шаклига қайтади ва шундай ҳолича, Бенишоннинг бу қишлоқда ташвишу ҳаяжонларда ўтказган кунларининг сирини пинҳон тутиб, ҳали йиллар, эҳтимол юз йиллаб тураверади...

«Яна ким билади, дейсиз, эртага момоқалди роқ гумбурлаб жала қўйиб берса, мурда тагин очилиб қолса,— деб ўйлаб Бенишон ғамгин тортиди.— Унда яна қанчадан-қанча жиноятни оқсоқол мушрикларнинг худоси номига ёпиштиради. Э, жин уриб кетмайдими, менга деса! Жўнаш керак!»

Отини жилдираётиб, қирда бургутни ҳам кўриб қолди: тумшуғида ўғирланган бир бўлак жигар. Шунда Бенишон ўйладики, мурдани туз қопласа, тажрибали қузғун унинг жигарига тагин йўл очиб олади-да, чўқийверади, тиним билмайди...

Қирни айланиб ўтгандан сўнг Бенишон эгарга қулай жойлашиб олди, чунки бу ёғи энди йўл олис, одамнинг силласини қуриб юборади — кета-кетгунча қум қум... Қоронғи тушгунча шу манзара бўлади: мутлақ одамсиз саҳродан юрилади.

Лекин от ҳали юз қадам ҳам юрмасдан, қумтепаннинг ариқчасида бемалол ётган бир одамга кўзи тушди-да, чўчиб пишқириб юборди. Уша ерга етгач, ҳалиги одам эринчоқлик билан оёққа турди: Бенишон Фарруҳни дарров таниди. Лекин ҳеч ҳайрон бўлмади. Сабаби — кейинги кунлар ўзи кўнглига, Фарруҳ бамайлихотир терговнинг тугашини кутиб, қишлоқнинг теварагида яшириниб юргандир-ов, деган шубҳа оралаган эди..

Ушшайиб туришидан ва кибрли қиёфасидан Фарруҳ худди қишлоқда мўлжалдагидан кўпроқ қолиб кетгани

учун Бенишондан ўпкалаётганга ўхшарди. У сиполик билан унга бош силкиди-да, от ёнида жим йўлга тушди.

Бенишон Фарруҳнинг сўз бошлашини кутди, у бўлса норози қиёфада қараб-қараб қўяркан, у аввало оғиз очмас эди. Анчагина юрганларидан сўнг бу ўйин Бенишоннинг жонига тегди ва Фарруҳни нари ҳайдаб юборишга қарор қилди.

— Сизга йўл бўлсин?— деб сўради қовоғини уюб.

— Бу нима деганингиз? Ахир, мени ҳам шаҳарга олиб кетаман, деб оқсоқолга ваъда бердингиз-ку?— Дарров мўмин-қобил бўлиб олган Фарруҳ астойдил ҳайратга тушди.

Унинг суллоҳлиги Бенишонни шу қадар ғазабга миндирдики, нима деярини ҳам билмай қолди, фақат тўнғиллаб лаънат ўқиди, холос. Лекин бирдан бошқа нарсани пайқаб қолди: Фарруҳни ҳам худди оқсоқолга ўхшатиб шафқатсизлик билан адабини бериб қўйишга зўр баҳона-ку бу. Уни хизматкор қилиб олади, кейин Майрага уйланади, ана ўшанда бу фйрибгар қийнала-қийнала эр-хотиннинг хизматини бажариб юрсин. Салгина хатосини сезган заҳоти Бенишон Майранинг кўзи олдида унинг юзига тарсаки тортиб юборади. Қишлоқда-ку жазодан қутулиб кетган эди, буниси ундан баттар жазо бўлади. Ахир, ўзи ўлиб-тирилиб уйланишга интилиб юрган қизнинг кўз ўнгида тарсаки ейиш...

Бенишон хаёлида бу шум ўйларни пишитиб бораркан, Фарруҳ ҳаммаси худди келишиб олингандек кечаётганига ишонч ҳосил қилиб, димоғи чоғ бўлди. Бенишоннинг жавоби ҳам аслида Фарруҳни камситишга қаратилганига қарамай, унинг бу ишончини тасдиқлади:

— Ҳа, оқсоқолга ваъда берган эдим... гарчи сизнинг кимлигингизни яхшилаб билиб олган бўлсам ҳам... У ёқда, қирда... Азбаройи оқсоқолга ҳурматим юзасидан...— Бенишон гапини охирига етказмай, сўраб қолди:— Кўч-кўронингиз қани?

— Бярини ҳамқишлоқларим олиб қўйишди. Кўрмайсизми, мурдадаги занжир уларга кам кўринган. Кейин нимаики нарсам бўлса ҳаммасини бўлашиб олишган... пулга чақсак, бутун бошли от уюрини сотиб олишга етарди ўзиям... Ҳолбуки, Дурди уларнинг бор-йўқ битта ўлай деб қолган қирчанғисини ўғирлаган. Ушанинг ҳам гуноҳини менинг бўйнимга ағдаришди...

— Дурди? Ким у?— Бенишон гап ким ҳақда бораётганини билмаганга олди ўзини.

Фарруҳ нимагадир тўғрима-тўғри жавобдан қочиб, аввалги гапини давом эттирди:

— Лекин мен ортиқча бир чақани ҳам олишни истамайдиган, виждонли бу одамларнинг мурдани тагин қандай занжирлаб ташлашаётганини кўрдим. Улар «Кўрдингми, Фарруҳ ибн Шабий, бизга сенинг ҳеч нарсанг керак эмас!» деб роса бақиришди. Занжирбанд худомиз ҳаққи-ҳурмати, қасам ичаман улар шундай деб бақиришди!— дея заҳарханда тиржайди Фарруҳ.

— Шу тариқа у каминанинг хизматкори бўлиб қолди, жаноби уламолар,— деди тошбақа андуҳ билан. — Ва мен уни учратган ўша кунимга неча бор лаънатлар ўқиганимни сизлар биласизлар. Менинг карвонсаройимга қўнганингизда унинг қандайлигини ўзингиз ҳам кўргандирсиз, Торозий ҳазратлари... Майли, чалғимай турай, қолаверса, арзи ҳолим ниҳоясига келай деб қолди...

...Оқшом пайти Бенишон эсон-омон уйга етиб келди. Келса, отаси анча бетоб. Қачондан бери томоқ оғриғидан нолиб юрса-да, табибга ҳам, азайимхонга ҳам ҳеч бормас эди, Бенишон улар тўғрисида оғиз очганида эса, негадир қовоғини уюб, ўлимини бўйнига олиб қўйгандек хўрсинарди. Даволанишдан фойда йўқ деб, ўзининг касалини эса шу қадар маддалаб кетган деб ўйласа керакки, қолган умрини тақдир ҳукмига қўйиб берган эди.

Отасининг касали анча эски, Бенишон буни болалик пайтидаёқ пайқаган: ўшанда отаси ҳаммомга тушса, бўйнидан ёқабоғини ечмасдан чўмиларди. Балким ўша пайтлари табибларга маслаҳат солгандир ҳам, лекин улар ночорликларини изҳор қилган бўлишса, шундан бери тақдирга тан бериб қўйгандир...

Хаста отаси кўрпада ётганча Фарруҳнинг кўзига узоқ қараб турди, кейин нигоҳини ўғлига қаратди: бу нусханг менга ёқмади, кўзингга қара, тагин бор молмулкимизни эгаллаб олиб бошингга қора кунларни солмасин, оч-яланғоч кўчага ҳайдаб юбормасин, демоқчи бўлаётгандек туюлди Бенишонга...

Афсуски, овози йўқолган экан, кўнглидаги барча шубҳаю хавотирларни ўғлига аниқ-равшан қилиб уқдиrolмади. Фақат, энди бундан бу ёғига Бенишон карвонсарой ишлари билан шуғулланиши лозимлигини имо-ишоралар ёрдамида билдирди ва васиятномасини кўрсатди.

Бенишоннинг кўнгли бузилди, нима қиларини, нимадан бошлашини билмай, отасининг ҳузуридан чиқиб кетди. Бироқ, маълум бўлишича, рўзғор тутиш, ҳисоб-китоб юритиш ва бошқа барча ишларни Фарруҳ жуда яхши билар экан. Худо қарғаган бу қишлоқи мушрик худди анчадан бери шаҳарнинг тузини ялаб юргандай ва савдо-сотиқнинг барча найрангларини нозик нуқталаригача биладигандай эди. Боз устига, итоаткор, оёқ-қўли чаққон. Аммо Бенишон бир нарсани ҳеч тушунмасди: ҳовлиқма, серҳаракат Фарруҳ қачон қарасангиз қўлда супурги ёки сатил кўтариб, ҳар гал унинг ёнидан ўтаётганида, гўё бехосдан албатта белига тегиб ўтарди. Нега шундай?! Туртиб қўйиб, тагин, қўполлиги учун ўзини лаънатлаб, узр ҳам сўрайди...

— У муттаҳам шу йўл билан белимнию думимни ушлаб-ушлаб кўргани энди менга аён,— дея тушунтирди тошбақа сунъий жилмайиб.— Нега деганда, менинг аҳволимни оқсоқол унга айтиб берган. Ахир, қандай ҳолатда ётишимни кўрсатиб масхаралаганлари, Майра билан қўшилишиб кулганлари бежиз эмас. О, имом қандай зийрак экан. Белим ҳам тошкоса билан қопланишини у ўшандаёқ биларди... Мен бўлсам аҳмоқ эканман: дум чиқди — бўлди, энди танам ўзгармайди, деб ишониб юрибман. Отам қолдирган мерос билан боғлиқ ташвишлар тугаши билан ўзимни даволатишга тушаман, азайимхон жонимни оғритмасдан думимни олиб ташлайди, деб ўйлаган эдим... Бухоролик азайимхонларнинг зўрлиги тўғрисида кўп ривоятлар эшитганман, улар нафақат думни, балки туппатузук шаҳарлик одамлардан от қулоқларини ҳам баданда из қолдирмай олиб ташлашади... Сиз эса, Торозийхон ҳазратлари, хушомад деб ўйламанг-у, бу ишни энг уста сеҳргардан ҳам зўр адо этасиз!

Ота яна бир кун яшади. Саҳарда Бенишон ёмон туш кўриб; инграб уйғониб кетди. Дир-дир қалтираганидан анчагача тинчланолмай ётди. Сўнг кўнгли бир ёмонлик сезиб отаси ётган хонага чопди: мурда аллақачон музлаб бўлган, худди томоғидан маҳкам чангаллаб ўзини-ўзи бўғиб ўлдиргандек бир алпозда ётар эди.

Бенишон бақириб юборди-да, Фарруҳни чақириш учун чопиб ташқарига чиқди, лекин ичдан келган бир овоз уни тўхтатди. Марҳумнинг ёнига қайтиб кирди ва анча вақт отасининг қўлларини томоғидан ажрата олмади.

— Вужудим дир-дир титраб, отам умр бўйи ечмаган ёқанинг тугмаларини ечдим,— дея ҳикоясини давом эттирди тошбақа.— Қарасам, жаноби уламолар, бўйни қоп-қора, ғадир-будир, хуллас, тошбақаники... Бу бизнинг авлодда бор касал, қарғишдай бир гап. Баққолзода авлодидан ҳаммамиз тошбақа белгиси билан яшаганмиз... Отамда белги фақат бўйнида эди, танаси эса бирон иллатсиз, бутунлай одамникидай экан. Мендан бошқа ҳеч ким унинг сирини билмай қолаверди, чунки бошқаларга, у ёқани ечмасдан кўмишни васият қилган, деб эълон қилдим... Табиатан иримчи эди, кўрмайсизларми, васияти ҳам антиқа...

Кўмиш маросимига кутилмаганда Денгизхон ҳам келиб қолди. Ҳамма ҳайрон. Ахир, амир қачондан бери боғидан ташқарига чиқмай қўйган эди-да.

Бенишон бундан ғоят ийиб кетди ва эътиқоду садоқат билан амирга хизмат қилиб юрганни кўрсатиб қўйиш учун оқсоқол бериб юборган ҳужжатни Денгизхонга узатди.

Денгизхон ҳужжатни ўқиркан, ҳайрон бўлиб қошни чимирди, шунданоқ Бенишон сездики, қовун туширибди, топган одамни қаранг-а... Қишлоққа ҳужжат юборган бу махфий муассасани биладигандек, Денгизхон лўндагина қилиб:

— Қойил!— деб қўйди. Сўнг қоғозни тансоқчига тутқазди.

Содда Бенишон бўлса қишлоқи амалдорга шаҳарлик улуғ амалдорларнинг ишини кузатиб туришни топширадиган ўша муассасага амир бетўхтов танбеҳ берса керак, деб кутди. Қаёқда. Ерости йўллари қуриб саройга боришни қийинлаштириб ташлаган, шикоят ёки илтимосномаларни бировнинг воситачилигисиз етказиб бўлмас даражада чигаллаштириб юборган мустабид қачон ўзи ташкил қилган муассасаларга дакки берибди?!

— Йўлбошловчиларнинг қандай пул ишлашини ўзингиз ҳам кўргансиз-ку, Торозийхон,— деб эслатди тошбақа. Бизнинг тошбақашуносимизнинг Денгизхон шаҳридаги саргузаштларини кимдан билиб олдийкин?

Бенишон отасини кўмди ва ҳали ҳовуридан тушмай туриб, қизиқ устида шум ниятини амалга оширмақчи бўлди.

— Қишлоққа отлан, Майрани олиб келасан! — деб буюрди у Фарруҳга.— Ўзи билан келишиб қўйганмиз... Сен муттаҳам, қайтиб боролмайман, деб ўтирма, ду-

рустми? Шу кунларнинг ичида уч марта пинҳона бо-
риб келдинг... Биламан-ку мен...

Бенишон билан Майранинг келишиб олишганини
олдиндан билгандай, Фарруҳ ҳайрон бўлмади, дили
ҳам оғримди.

— Бўпти, ҳаммасини айтганингиздай қиламан,— деб
бош силкиди.

Фарруҳ жўнаб кетган куни Бенишон қаттиқ тоби
қочаётганини сизди. Аслида, аҳволи анчадан бери
ёмон, бироқ у тишини-тишига қўйган, сир бермай кел-
ган эди. Энди бўлса, бутунлай мадордан кетиб, ётиб
қолди. Ҳар хил ташвишу чопачоп билан бўлиб пайқа-
мабди ҳам: белининг терисидан жон қочиб, аста-секин
қота бошлабди, қўл-оёқлари анча шишибди.

Бенишон даҳшатли нимадир бўлаётганини тушун-
ди ва эшикни ичкаридан қулфлаб, хонадан ташқарига
чиқмай қўйди. Дарвозадан кириб келган ҳар бир сав-
догарни салом-алик билан кутиб олиш карвонсарой
эгаларининг одатига айланган эди, аммо Бенишон
ҳатто шунинг ҳам қилмай қолди.

— Танам аста-секин шаклини ўзгартириб, буриша
бошлади,— деди тошбақа хўрсиниб.— Энди мен юрол-
масдим, тўрт оёқлаб эмаклардим... Раҳмингиз келсин,
Торозий ҳазратлари, буткул танасухим тўғрисидаги
ҳикояни тафсилотлари билан айтмай қўяқолай, шун-
доғам ҳаммаси сизга аён-ку... Фақат, бир нарсани ай-
тиб қўяй: мен тошбақа бўлиб қолганимда, ўзимни
эмас, кўпроқ Майрани ўйлаб қўрқиб кетдим. Ҳовлида
Фарруҳнинг овозини эшитиб, Майрани олиб келди,
деб ўйладиму таҳликада ўзимни деворга урдим. Тош-
косам билан туйнук очиб, ташқарига ўрмалаб чиқдим
ва... худога минг қатла шукрки, тез орада сизнинг қў-
лингизга тушдим, Торозийхон!.. Майда гаплигим учун
маъзур тутасиз, лекин сиздан анчадан бери сўрамоқ-
чийдим: сиз келганингизда, Фарруҳнинг ёнида аёл
киши ҳам бормиди?

— Мен ҳеч қандай аёлни кўрмадим,— деди Торозий
бунинг асосий қиссага нима алоқаси бор, дегандек
оҳангда.

Тошбақа севиниб кетди:

— Худога шукр! Демак Фарруҳ Майрани ўзиники
қилиб ололмаган... Йўқолганимни билгандан кейин у
разил ўзини қандай тутдийкин?

Торозий яна истамайгина жавоб қилди:

— Сипо эди.. бир оз хафамиди...

— Нима деб ўйлайсиз — Денгизхон мени олиб кетишни нега энди айнан сизга топширди? Ишончим комилки, менда танасух рўй бераётганини Фарруҳ билган ва олдиндан амир билан келишиб қўйган. Сизни саройга олиб борган йўлбошловчи бор-ку — ўшанинг ёрдамида... Бизнинг ўлкаларда пасткаш хизматкор бировнинг молини бўлишиб олиш учун энг олий амалдорлар орасидан ҳам ўзига иттифоқдош топиши мумкин, ҳайрон бўлманг...

Ҳикояси қандай таассурот қолдирганини билгиси келиб, тошбақа олимларга қаради, бироқ яна қандайдир муҳим нарсани эслагандай, ғалати бир иш қилди — Торозийнинг қўлидан ушлади, Торозий беихтиёр энкайиб қулоғини тошбақага тутди.

— Айтгандай, яна бир гап: бизнинг оиламизда оғиздан-оғизга ўтиб келадики, авлодимиз тошбақадан бошланган, деб. Тошбақа тилида ўйин-кулги қилардик, тошбақа косасини ноғорага ўхшатиб чалиб гулхан атрофида ўйин тушардик, кўзларимизни боғлаб эмаклаб юрардик, пешонамизга урардик... Илгарилари буни мен шунчаки ирим, қизиқарли ўйин, деб ўйлардим... Кейин билсам, бизни катта момомизга — Тошбақага қайтариш табиатнинг ёдидан чиқиб қолмаслиги учун ҳам ҳаммамизда биттадан белги бор экан... Айни ҳисоб бўйича мен охиргиси бўлиб чиқдим ва кўриб турибсизки, барча инсоний хислатларимни сарфлаб бўлдим...

УЧИНЧИ ҚИСМ

I

Бизнинг тошбақашуносларимиз қаршисида қадди букчайган, заиф жуссали бир киши турарди. Обидтой роса тўйдирган шекилли, чопонининг тагидан қорни қаппайиб кўринарди. Торозий билан Армон хонага кириб келишганида у кал бошини кўйлакка тиқиб шоша-пиша кийинаётган эди. Унинг юзини кўриш учун олимлар сабрсизлик билан кутишларига тўғри келди: юзи жиддий бўлгани билан кутилмаганда ёқимли эди, тошгуруч мўйлови ҳам ўзига ярашиқли.

«Аллақачон эллик ёшларга яқинлашиб қолган», деган ўй ўтди Торозийнинг кўнглидан. Икки марта даволанди, унинг йигирма етти ёшига ҳар гал ўн йилдан қўшилиб боргани ҳар бир жонзотнинг ёш алмашиши бўйича Табиат ўрнатган абадий, ҳам қатъий тартибга

аралашишнинг оқибати эди, яъни олувнинг беруви ҳам бор — буни Торозий билса-да, кўрганларига дабдурустдан кўзи ўрганолмай, Бенишонга узоқ тикилиб қолди...

Бенишон эса шодликдан нима деярини билмасди, хонага кириб келганларга кўзларини катта-катта очиб, ҳайрат билан боқди, гўё уларнинг қорачиқларида ўзининг катталашган аксини кўрар, кўриб сира тўймас эди.

Торозий ҳаяжонини босиб, аллақачон тошбақа қиёфасини йўқотган Бенишонга қараб юрди-да, бирон ёққа шошилаётгандек ҳовлиқиб деди:

— Оёқларингизни кўрсатинг!

Бенишон уялинқираб иштонини кўтарди ва қуёшда қорайган оёқларини кўрсатди. Торозий олдин чап оёғи, кейин ўнг оёғининг болдирини ушлаб кўрди.

— Жойида!— деди мамнун бўлиб.— Утиринг-чи, қўлларингизни қовуштиринг. Белингиз оғримаяптими?

Бенишон олимнинг буюрганларини мақтов эшитишга ўч муллаваччадай виждонан адо этарди. Лекин тошбақашунос унинг хатти-ҳаракатларини кузатган сари ғамгин тортиб борарди, ҳатто жаҳли ҳам чиқди.

— Тез-тез!— дея шоширарди худди Бенишонни хўрлашга аҳд қилгандек: бордию томоша яхши чиқмаса, ажойибхонанинг хўжайини ўргатилган ҳайвонни мана шундай таҳқирларди.— Бошингизни кўтаринг! Туширинг!

Сўнгра уни дераза олдига бошлаб келди-да, қовоғини уюб, юзига диққат билан қарай бошлади. Бенишон ҳадиксираб кўзларини пирпиратди.

Торозий биқинига туртди, ёноқларидан ушлади, терисини тортди, шундай тортдики, гўё йиртилармикан-бўқмикан деб текшириб кўраётганга ўхшарди. Бармоқ излари Бенишоннинг юзида қизариб чиқди, доғлар оқаргач эса юз яна заҳил, қонсиз ниқобга ўхшаб қолди.

Лабларидаги табассум ҳам кўринар-кўринмас даров сўнди, ҳатто Бенишон уялган чоғи юзида нимагадир бутунлай тескари туйғу балқиди — сурбетларча илжайди. Барча туйғулари аралашиб, алмашиб кетгану Бенишон энди ҳамма нарсани бузуқ тарзда идрок этаётгандек эди, ҳозир у билан ким суҳбатлашмасин, Бенишоннинг юз ифодаси ҳаммани чалғитиб юборарди.

«Ҳайрон бўладиган жойи йўқ,— деди Торозий ўзига ўзи,— ахир у бир ўлиб тирилди...»

— Бўпти,— дея алам билан қўл силкиди олим.—
Ечининг!

— Нима?!— деб юборди Бенишон беихтиёр.—
Мен бўлсам, ниҳоят кийинганимдан хурсанд бўлиб
турган эдим... нима деётганимни тушунарсиз...— У қа-
ни энди тезроқ ўзимни кўрсам, қўлларимни, оёқла-
римни, бошимни ушлаб кўрсам, деб интиқ эди. Лекин
энг муҳими — тезроқ Обидтой билан Хотунга кўринги-
си келарди. Улар ўйнинг орқасида кутиб туришибди —
буни Бенишон айтмай қўяқолди. Ҳолбуки Торозийга
бу бошданоқ маълум эди.

Торозий имлади, лекин Бенишоннинг имиллаётган-
ини кўриб унинг тугмаларини ўзи ечди. Бенишон
шоша-пиша ечиниб, катга чўзилди.

Қорнига ағдарилиб яланғоч белини кўрсатганида,
Торозий Армонни яқинроққа чорлади ва энди икка-
лалари собиқ тошбақанинг танаси узра энка-
йишди.

Бенишоннинг думи ҳам даф бўлди: дум тажриба
ўтказилаётган маҳал узилиб тушган. Обидтой уни
латтага ўраб, ҳаяжон ичида эрта билан ахлатг: чиқа-
риб ташлаган эди, лекин илгари у ўсган жойни ҳали
тўла тери қоплаб улгурмаган, ёнғоқ катталыгидаги
қип-қизил бир ўсимта кўриниб турарди — Бенишон-
нинг ўзи буни думғаза, деб атади.

Торозий бармоғи билан ўсимтани босди, лекин Бе-
нишон додлаб юбормади, ҳатто афтини буриштиради:
чамаси у оғримайдиган хилидан эди. Дум узилиб туш-
ган жойнинг қизиллиги ҳам фурсат ўтиши билан
йўқолиб кетиши керак, ўшанда думғазани яна юпқа
мўй қоплайди — бунинг Бенишонга ҳеч қандай ноқулай-
лиги бўлмайди.

Дунёда аксари одамлар думғаза билан туғилиша-
ли аммо вақт ўтиб у думғазалар дум бўлиб ўсиб чиқи-
ши шарт эмас. Думғаза шунчаки одам қатори эври-
лишларнинг бошида ҳайвон бўлганидан, думғаза эса
белги, лекин кераксиз, мажбурий бўлмаган белги бў-
либ қолганидан бир нишона, холос. Думғаза ҳам, ма-
салан, бурунга ўхшаб доим кўриниб турганида эди,
унга аллақачон ўрганиб кетган бўлардик, уни ҳам
астойдил тозалаб, ювиб юрардик, қишда ўраб-нетиб
совуқдан асрардик, айрича жозибали думғаза билан
туғилганлар эса, яна ҳам чиройли думғазаси бор
аёлларнинг илтифот кўрсатишларига умидвор бўлиб,
бундан ғурурланишлари турган гап эди.

Лекин барибир Бенишоннинг думғазаси ташвишли, бинобарин, Торозийнинг жаҳли чиқиши бежиз эмас. — Кийининг!— деди Бенишонга ва уни хавотирликда ташлаб, ташқарига чиқиб кетди.

Бирдан Бенишоннинг ёдига сўнгги тажриба олди-дан Торозий айтган гаплар тушиб, вужудини даҳшат чулғади: ҳар нарса бўлиши мумкин, ҳатто ёмонига ҳам шай туриш керак, деб огоҳлантирган эди тошбақашунос. Шу билан бирга, қайта эврилишнинг муваффақиятли чиқиши учун ниманки лозим бўлса, барчасини қиламиз, деб ишонтирди, лекин Бенишон илгариги қиёфасига қайтган тақдирда ҳам, кўп нарса қоронғи, тушунарсиз қолишини айтди. Энг асосий масала — Бенишон умрбод одам бўлиб қоладими ёки яна тошқоса остига кириб кетадими — шу ҳам қоронғи эди.

Энди тошбақашунослар дастлабки кунлардагига ўхшаб торғишишмас, даволашнинг ҳар бир муддати шўрликнинг ўн йил умрини олиб кетишини, бинобарин, омадли чиқади, омадсизми — бир йилдаги уч даволаш муддати Бенишонни бирданига ўттиз ёшга қаритиб юборишини унинг ўзи билиш-билмаслиги энди уларни қизиқтирмасди. Торозий бунини тилсиз, лекин ҳаммасига тушунадиган тошбақага айтишга мойил эди, айтганда, тошбақа бирон йўл билан муносабатини билдирадими — ё кўнардими, ё бор-йўғи йигирма етти ёшли (бу эса тошбақа учун осуда болалик даври, холос) тошбақа бўлиб қолаверишни маъқул кўрарди. Бироқ Армон эҳтирос билан ўз фикрини маъқуллаб туриб олган эди. Модомики улар олижаноб юмушни адо этаётган эканлар, бунини тошбақанинг билиши ҳеч ҳам шарт эмас, у бор-йўғи тажриба ўтказилаётган махлуқ, холос. «Биз синаб кўряпмиз, йўл ахтаряпмиз, мабодо, битта тошбаканинг ҳаётини қурбон қилишимизга тўғри келса ҳам, ишончим комилки, бу ишимиз танасухни бошидан кечирган юзлаб одамларга келажакда фойда беради!» деган эди Армон.

...Бенишон хонада уёқдан-буёққа юриб турарди. Одимлари энди енгил кўчаётганини, илиги анча кучга тўлганини сезиб, қувончдан тўлқинланиб кетди. Дунёдаги ҳамма бошлардек табиий, эсли-ҳушли бўлиб қолган бошини чангаллаб пайпасланаверди, сочларини бармоғига ўраб, пешонасига шапатилаб, қаттиқ-қаттиқ кулаверди..

Кейин бошига нималар тушишининг қизиғи йўқ, ҳозир у қайтадан одамга айланган, ташқарига чиқиши,

икки оёқли ҳамжинслари орасида бежавотир сайр қилиши мумкин, энди ҳеч ким унга қўл чўзаётганда қаршисида ижирганиб тепиб юборса, устига тўр ташласа, ҳайдаса ёки ҳар қанча таҳқирласа, унга бор-йўғи тажриба қилинаётган ҳайвон деб қараса бўлаверадиган собиқ тошбақа турганини хаёлга ҳам келтиришмайди.

Энди Бенишон ўзини ҳимоя қила олади, Хотунни севавериши мумкин ва жамият инсонпарварлик йўлида нимаки ўйлаб чиқарган бўлса, бунинг барча қонунларни эркинлигидан баҳраманд бўла олади! У радди маърака ё пес-мохов эмас, ахир...

Бенишон дикирлаб сакрай бошлади. Албатта, олдинига ҳали тўла қувватга кирмаган оёқларининг чиқиб қолишидан чўчинқираб, орада тўхтаб-тўхтаб, юрак уришига, қорнининг қулдирашларига қулоқ тутиб қўярди.

— Одам бўлиш барибир яхши-да!— хитоб қилди у.— Тошбақанинг кўрган кунидан ўлса ўлиги ортиқ: коса дегани тобутдан баттар, аввало шундан қутуласиз, чувалчангларнинг, чириган баргларнинг ҳиди азоб бермайди, энг муҳими, вақт бундайин зерикарли бир тарзда чўзилиб, имиллаб ўтмайди... Ҳар ҳолда, умр бўйи тумшуқни қумга ишқаб, тошларни искалаб юргандан кўра бурунни ердан бўй баравар баланд кўтариб, заминда тик турган яхши... Мана, йиртқич териси нчида ҳам бўлиб чиқдим, энди инсон бўлишнинг бахт экани тўғрисида ҳар қандай одобсиз билан дунёни ғам-аламлардан иборат деб биладиган, инсоннинг хайру саховатига ишонмайдиган ҳар қандай ўта тушқун одам билан баҳслашишга тайёрман!

Қўшни хонада эса мутлақо бошқача кайфият ҳукмрон эди. Гангиб қолган, руҳи тушган Торозий Армонга жим қараб турар, шу қараши билан гўё уни нимададир айблар эди. Армонни Торозийнинг сукунатидан ҳам кўра кўпроқ нигоҳи қийнарди.

— Думғазаси буздими кайфиятингизни?— дея сўради охири у нигоҳга дош беролмай.

— Ҳа...— Торозий хўрсиниб қўйди.— Ҳамма ишимиз чиппакка чиққанга ўхшайди... Бутун бир умрга гатийдиган хато...

— Лекин ҳали яна умид бор-ку!— деди Армон қизишиб. Сўнг ўзининг телбаларча ишончиданми, тиришқоқлигиданми уялиб, бошини эгди.— Ҳали бир ой муддат...

— Ҳа, бир ой...— Торозий сўнги муддатни эслаб, сал юмшагандай бўлди.— Бу бир ойни биз билимга сарфлаймиз... хатоларни яна бир марта текшириб чиқамиз...

— Лекин хатомиз нимада? Агар уни тубанлиги, сотқинлиги, ахлоқий иллатлари ҳайвонга айлантирган бўлса — бир масала, лекин бунақа айниши авлодида борлиги — бошқа гап...

— Ҳозирча бир нарса дейишим қийин... Аммо ўйлашимча, руҳан айниш жисман айнишни тезлаштирган... Айланиб келмаймизми?— дея Торозий оғир ўйларни қуваётгандек бошини силкиди.

Иши ўнмаган тошбақашунослар Бенишоннинг эшиги олдидан ўтиб боришаётганда, у бошини чиқарди, йўлакнинг ним қоронғилигида кўзларини шабкўрларга ўхшаб пирпиратиб, нимадир сўрамоқчи бўлди, лекин фикридан қайтиб, эшикка қабза ўрната бошлади. Қўлида болға бор эди, тишида эса — мих. Манзарага қараб тураркан, Армон сесканиб кетди — бу хонадан одам чиқиб келиши унга ғалати ва ғайритабиий туюлган эди.

— Кўзингизга нима қилган?— деб сўради Торозий.

— Унг кўзимда оқ бор, жимитдайгина. Туғма,— деди Бенишон ва бирдан кўнглини ғусса чулғади: улар билан хайрлашишни истамасди — қўрқинчли эди бу. Беморнинг ёнида, аҳволи ёмонлашган тақдирда ёрдам бериши мумкин бўлган табиб бўлмаса, беморни узун тун ваҳимага солгани сингари бўлажак ҳаёти уни ҳам бирмунча ваҳимага солаётган эди.

Ташқарига чиққанда Торозий:

— Ундан доим кўз-қулоқ бўлиб туришни Обидтойга тайинладингизми?— деб сўради Армондан.

— Ҳа, Обидтой ҳаммасини билади...

Уйнинг олдида Торозий офтобшувоқдан хузурланиб жойида тўхтади, аммо қаёқдандир пайдо бўлган Хотун унга қараб чошиб келарди. Тошбақашуноснинг қўлидан ушлаб, ўпмоқчи ҳам бўлди. Торозий уни ўзидан йироқлатган эди, аёл бирдан ҳўнграб юборди: бу йиғиси Бенишонни одам қилиб беришганига севинчданми, хижолатданми — билиб бўлмасди.

— Раҳмат!— деди шивирлаб боғ томонга қараб қўяркан.— Сиз менга қаллиғимни қайтариб бердингиз!

Торозий ҳайрон бўлганича, қошларини чимириб унга қараб турар эди. Хотун гапини уч марта такрорлагандан кейин, ниҳоят тушунди.

— Нима? Сизлар аллақачон келишиб олдиларингми? Шўрлик соддадил аёл муғамбирлик қила олмасдан ер чизиб қолди ва тутила-тутила шунақа чалкаш-чулкаш гапира бошладики, Торозий толиқиб кетди.

— У менга ваъда берганида ҳали бундай... Мен бўлсам унинг қоп-қора башарасига қараб, агар мени алдаётган бўлсанг, у дунё бу дунё одам бўлмайсан, деб ичимда қаргаган эдим. Акам уни кўрибди, айтди... Оҳ, ҳозир аҳволи қандай?— Хотун кучли бир ҳаяжонда қўлларини ишқаларкан, типирчилай бошлади, сўнг бирдан ранги оқариб кетди-да, гапини охиригача етказмай оғзини очиб туриб қолди: кўҳна уйнинг дарвозасидан Бенишоннинг ўзи чиқиб келар эди.

У Хотунга бир қарагандаёқ ажойиб, қувноқ, силлиқ таранган бўлиб кўринди: эғнида тўн бўлиб тўн эмас, фрак бўлиб фрак эмас — бир кийим, ўзига ташқаридан қараб ҳузурланаётгандай ҳолатда ишонч билан қадам ташларди. Бенишон боғга қараб, бундай қувончли кунда қуёшдан таралаётган илиқ ҳароратга юзини тутди, бошини кўтариб... Хотунни кўриб қолди.

Хотун ҳамон кўзларига ишонмай турарди. Кейин уялиб кетди ва бирон масалада хатога йўл қўйгандай, чехраси тундлаша бошлади. Дарҳақиқат, у қайлиғининг бунақа ёқимли бўлиб чиқишини кутмаган, тўғрироғи, куёв ҳам, келин ҳам бир-бирларидан ажралиб турмасликлари учун унинг содда, ўзига мос дағалроқ эркак бўлишини истаган эди.

— Йўқ,— деб тўнғиллади Хотун беихтиёр,— бу у эмас...

Бенишон аёлнинг олдига келди ва мана, мени кўриб қўй, дегандай жим қараб тураверди, сўнг юзидаги севинч ифодаси ўрнини аста-секин ҳайрат эгаллади.

— Нима гап?— деб сўради у алам билан.— Бошқача одамни кутмаганмидингиз? Мендан ҳам ажойиброғини...

— Йўқ, йўқ, нега энди?— Хотун эҳтиёт чорасини кўрмаса, Бенишон одамларнинг кўзида ножоиз бирор иш қилиб қўядигандек орқага тисарилди ва қаллиғининг қўлига қараб қолди. У шу қўлгагина ўрганиб, ижирғанмайдиган бўлиб кетган эди, энди эса унга қараб тураркан, Бенишон ўзидан узоқлаб кетгандек туюлди, илгарин бу қўлларни қандай ушлаган, қандай силаган — ҳозир ўзига ҳам ғалати ва тушунарсиз эди. Бенишоннинг юзига, қадди-қоматига, оёқларига, думсиз белига Хотун ҳеч кўника олмади...

Бенишон Хотуннинг ғалати хатти-ҳаракатларидан эмас, Торозийнинг нигоҳидан уялиб кетди. Гангиб қолган қаллиғини бу ердан олиб кетмоқчи бўлди.

— Хотун билан бирга шаҳарни айланиб келамиз,— деди у ва Торозий эътироз билдирмагач, пастга олиб тушадиган сўқмоққа қараб юрди.

Хотун эса иккиланиб турар, саросимали нигоҳи боғдан кимнидир излар эди. Бу манзарани пойлаб-кузатиб турган Обидтой тўсиқнинг нариёғидан чиқиб келиши билан Хотун ботиниб-ботинмай Бенишоннинг издан тушди.

Иккаласи улкан тош орқасига ўтиб кетишгач, Обидтой тошбақашуносларнинг ёнидан, мендан қочиб қутулиб бўпти, дегандай фитнакорона им қоқиб, оёқ учида юриб ўтиб кетди.

Торозий билан Армон бир-бирларига қараб олишди: улар жилмаймасдан туришолмади, бу қурғур пойлоқчининг (энди маълум бўлишича, у айғоқчи ҳам эканку) ҳаракатлари шунақа кулгили чиқдики... Изидан қараб қўйиб, бизнинг тошбақашуносларимиз орқага — ҳувиллаб қолган уй томонга юз буришди. Анчадан буён биринчи марта уларнинг бу ерда ёлғиз қолиши эди, ишларини, ташвишларни, Бенишонни лоақал озгина унутиб энди хотиржам боғни кезсалар, уйнинг теварагида сайр қилсалар ҳам бўлади...

Уй томонга бир неча қадам қўяр-қўймасларидан қулоқларига Обидтойнинг қичқириқларию сўқинишлари эшитилди. Угирилиб, дабдурустдан тушунишмади: қиличини яланғочлаб у кимни таъқиб қиляпти? Торозийнинг хаёлидан ҳатто «Бенишон қочмоқчи бўлган бўлса, ўшани таъқиб қиляптимики?» деган ўй ҳам ўтди, лекин эътибор бериб қараса, тақир бош, оёғи яланг, қўлида бир тугун кўтарган кичкина ориқ одам узун кўйлақларига ўралиб тепаликка ўрмалаб чиқиб келяпти. Тошга қоқилиб, йиқилишига сал қолди ва катта пиёзбошни Обидтойга қарата зарб билан отди, бироқ Обидтой эпчиллик билан чап бериб, жавобига қиличини ҳавода сермаб пўписа қилди. Важоҳатидан ёт кишини уйга яқинлаштирмасликка қатъий бел боғлаган эди у.

— Э, бу Асадулло-ку... ҳов ўша зоҳид!— деди Армон хитоб билан.— Эсингиздами, шаҳар остонасида қадамингизга мунтазир бўлиб икки кун кутган киши— сизга айтиб берганман уни. Барибир Торозийхон би-

лан учрашаман, баҳсда мендан шафқат кутмай қўя-қолсин, деган эди...

Торозийнинг кўнгли бирдан янги, ёт бир одамни тусаб қолди: у билан шунчаки отамлашиб ўтириши, ҳатто баҳслашиши мумкин, ахир. Шунда дунёни унутди, тошбақа тўғрисида ҳам, Бенишон ҳақида ҳам бош қотирмайди... акс ҳолда, ақлдан озиши турган гап...

— Начора... чақиринг,— деди у.

— Қўйиб юбор, Обидтой, келаверсин,— деб қичқирди Армон. У буни айна вақтида айтди, чунки худди шу палла пойлоқчи зоҳидга етиб олган, этагининг баридан энди ушлайман, деб турган эди.

Обидтой таажжубланиб тўхтади ва пешонасидан терни сидириб:

— Бош устига!— деди-да, зоҳидни қўйиб, Бенишоннинг орқасидан чопиб кетди.

Зоҳид бўлса туйқус рўй берган бу ҳолдан чап оёғида бир-икки ҳаккалаб қўйди, сўнг тугунини титкилаб, Обидтойнинг кетидан яна битта пиёзбошни ирғитди.

— Аллақачон шундай қилиш керак эди... итоаткорлик хизматкорнинг зийнати,— дея минғирларди у. Сўнг тинчланиб, бирдан жиддий тортди-да, секин-секин айвонга — Торозий билан Армон ўтирган жойга қараб кела бошлади.

Торозий Асадуллони диққат билан кузатарди. Кўринишидан ё ҳаракатларидан унинг қанақа баҳсчи эканини: кучлими, Армоннинг олдида уялтириб қўйишга қодирми, йўқми эканини аввалдан билиб олиш ниятидагина эмас — бу билан Торозийнинг унча иши йўқ — шунчаки, бу ёққа қадам ранжида қилган яна бирорта инсон зотини кўриш унга чиндан ҳам қизиқ ва қувонарли ҳол эди, чунки бир неча ойдан бери худонинг бермиш куни теварагида юрадиган кичкинагина жамоат кўнглига уриб кетди, ҳатто гоҳо гашига ҳам тегарди.

Рост, дастлаблари Армоннинг қайлиғи бу тепаликка чиқиб турар,— нафақат уй олдига келишга, балки ичкари киришга ҳам унга рухсат берилган эди, лекин у уялинқираб, ёш тошбақашуносни доим улкан тош ёнида кутарди. Армоннинг отаси сингари у ҳам бўлажак куёвининг машғулотини маъқулламаса керак — буни Торозий қизнинг таънали нигоҳидан пайқаган. Энди бўлса, тошбақа устидаги югур-югурлар, ҳаяжонлар босилиб, қиз бу ерда кўринмай қолди, оқшом чоғлари тез-тез Армоннинг ўзи шаҳарга тушиб турибди.

Торозий ҳазил оҳангида буни олдиндан Армонга эсла-тиб қўярди:

— Йигитча, ўйлаш-фикрлашга иккаламизга битта жой торлик қилиб қолди. Худо хайрингизни берсин, бир неча шаҳарда тунаб чиқсангиз...

Ёлғиз яшаб кўриш ниятида Торозий доимо одамлардан ўзини олиб қочар, инсоний муносабатлардан йироқ яшаганда эса юраги сиқилар, ғижинар, йўлида одамларга дуч келса, кўзига ишонмаётгандек ажабтовур қизиқиш билан тикилиб қолар эди. У ҳозир ғалати зоҳид Асадуллога ҳам худди ўшандай қизиқиш билан қараб турарди.

— Илм йўлида толмас инсонга ҳамду санолар бўлсин!— Асадулло қаршисига келганда, бир оз кулгили энкайган ҳолда, шундай хитоб қилди.

— Уйга марҳамат қилинг,— деди Торозий, лекин зоҳид қўлини силкиб, таклифни рад этди ва энди ўнг оёқлаб сакраб қўйди.

— Йўқ, йўқ! Торозийхон ҳазратлари, ижозатингиз билан дарҳол бошласам... Бошим чала-чулпа фикрларга лиқ тўла, сиздан илтимосим бир-икки соат вақтингизни меңдек бир бахтиқародан дариг тутмасангиз... Мана, менинг қунтимга Армонхон гувоҳ, сизни қалъадан ташқарида анча кутдим, бунга сабаб шуки, камина сиз билан мунозарага киришмоқчийдим, лекин қайси чин мусулмон банда шаҳар ташқариси, ё ичкарисида, борингки, кичкинагина уй ичида баҳслашади? Мунозарани саҳрода қилиш керак, қумтепалар устида юзма-юз ўтириб ол-иб... Ёки лоақал,— шундай деб Асадулло атрофга синчиклаб кўз ташлади,— шу ернинг ўзида очиқ ҳавода қилиш керак. Бошимизга қуёшнинг нури тегиб турсин-да... Нима дедингиз?

— Маъқул,— деди Торозий шоша-пиша, чунки Асадуллонинг гаплари унга ғалати, жонли, кулгили туюлган эди.

— Менга ҳам маъқул!— дея хитоб қилди Асадулло ва теп-текис, аммо қаттиқ, тошлоқ майдончага чўкди-да, тугунини еча бошлади.

Узаро кўз уриштириб олгач, Торозий билан Армон ҳам илиқ тошларнинг устига ярим доира ясаб ўтиришди ва то зоҳид тугундан турп, кейин катта оқ пиёз, кичкина ошқовоқ ҳамда қизилча, ёнғоқу тоштуз бўлагини олгунча жим қараб тураверишди. Зоҳид ҳалиги нарсаларни шабадага ўнглаб қўйиб чиқди, табиийки, ўзи емади, мезбонларга ҳам таклиф қилмади. Афтидан,

суҳбатлари тамом бўлгунча уларнинг айниб қолишидан хавотирда эди, холос.

— Армонхон каминанинг исмини сизга айтган бўлса керак... Асадулломан... Авлиё Ясавийнинг издошлариданман. Иккалаларингни ҳам баҳсда енгиб чиқишим мумкин, лекин чин мусулмон доим яккама-якка мунозарага киришади. Шунинг учун Армонхондан жим қулоқ солиб туришни илтимос қиламан... инчунин, бу суҳбатни, негадир ишонч билан мунозара деб атадим. Шунчаки, сизга икки-учта саволим бор. Асарлари қўлдан-қўлга ўтиб юрган одамсиз, ахир... Дарвоқе, китобларингиз бозорда очиқчасига ҳам сотиляпти. Айниқса, «Олампаноҳ қабулида» деган рисолингиз.

Асадуллонинг ҳамма гапи Торозийнинг кўнглини йдириб юборди ва у:

— Қалъани ёввойи кўчманчилардан ҳимоя қилиш йўлларини ўқишсин. Ҳозир шуниси муҳим...— деди

— Ҳа, уруш бўлишига мен ҳам ишонаман. Дастлабки аломатлари — битлар билан гадойлар — аллақачон пайдо бўлди. Ҳар бир уруш арафасида бирдан бит билан гадой кўпайиб кетади. Сиз шу қонуниятни сезганмисиз?

— Ажаб... Эҳтимол боғлиқлик бордир...

— «Бордир» эмас, бор,— деди зоҳид ранжиб.— Битлар билан шуғулланинг, тошбақадан нимаси ёмон уларнинг? Кичкиналигини демаса... Тўғри, боғловда тутиб бўлмайди... лекин уруш олдидан нимага бирдан мунақа кўпайиши сабабини топсангиз, инсониятга катта хизмат қилган бўласиз... Маъзур кўринг, чалғиб кетдик... Ялқовликка мадҳия ўқиганингиздан маъно нима? Биламан... Шарқ феъл-ҳуйига хос бўлган ялқовлик ёмонликдан қутулишнинг энг яхши воситасидир, чунки ҳаракат — бировнинг мол-мулкани, бировнинг хотинини эгаллаб олиш дегани... Куч — ёвузлик... Уруш...

Торозий бирдан толиқди, чунки олдинига қизиқ туюлган нарсалар энди сийқа, тўғри гаплар бўлиб чиқди. Доим шунақа: ким бўлишидан қатъи назар, ярим соатча уни қизиқтиради, кейин Торозий чарчайди.

— Тушунинг ахир, бу бор-йўғи хаёл, уйдирма, холос,— деди Торозий маъюслик билан.— Мен ўзимнинг гуйгуларимни ифодалаганман, фалсафий умумлашмалар чиқардим деб даъво қилаётганим йўқ, панд-насиҳат ҳам қилмаяпман...

— Хўп дейлик! Лекин сиз бизнинг яссавийчилик тариқатимизни бойитадиган фикрларни баён қилгансиз. Биз ҳам фаол ёвузликка қаршимиз. Лекин ёвузликка қарши бошқача фаоллик билан курашамиз. Бизнинг фаоллигимиз — дуолар, жазавали зикр тушишлар... Ҳаракатсизлик, сизнинг атамангиз билан айтганда, улуғ Ялқовлик менга ҳам ёқади... табиатан сусткашлик, мулоҳаза юритишга, хаёлчанликка мойилман...

— Қандай қилиб мен ялқовлигу ҳаракатсизлиكنинг тарғиботчиси бўлай?! Ўзимни кўриб турибсиз-ку, доим ҳаракатдаман — излайман, бошимни қотираман, хатоларга йўл қўяман.— Торозий чидади, ўрнидан турмади, кетиб қолмади, фақат, одоб юзасидангина эътироз билдирди.

— Мана шуниси жумбоқ-да!— Зоҳид пиёзбошнинг ўрнига лавлагини алмаштириб қўйди.— Таълимот ўзининг яратувчисидан ажралиб чиқиб, Мен Бир Нави билан Ҳа Бу Менларингиз сингари алоҳида яшайвериши мумкин... Ким биландир, аёл биланми... ёлдор бўри... ёки шайтон биланми?... Қор босган шип-шийдам даладан кетиб бораётган оллоҳнинг тимсоли-чи? Нима бу? Бунинг изоҳи қандай? Оппоқ муз даладаги шарпа аслида ким эди? Шуни ҳам аниқ айтмагансиз...

Торозий афтини бужмайтирди, унинг юз ифодасидан нима демоқчи бўлганини зоҳид сезди ва эътироз билдирди:

— Йўқ, йўқ, овора бўлиб, булар бари тасаввур мевалари, тагида ҳеч қандай маъно ёки фалсафа йўқ, дея кўрманг... бу ажойиб асарингизнинг ўша жойини тушунтириб беринг... чунки ўзим ҳам шунақа фикрлашга яқинман...

Торозий бу хира суҳбатдошдан қутулиш ўйида саволга савол билан жавоб қайтарди:

— Қанақа фикрлашга?

— Сизникидақа фикрлашга... ҳар ҳолда жуда унақа қатъий бўлмаса ҳам... сизнинг эътиқодсизлигингиз, бутун олам қайғуси тўғрисидаги фикрларингиз менга ўтиришмайди...

— Эътиқодсизлик?— деди Торозий ҳайрон. У ҳатто хафа ҳам бўлгандек эди.— Бу гапни қаёқдан олдингиз? Яна қайғу дейсиз... Сафсата булар бари...— Сўнг гўё ёрдам истаб Армонга кўз тикди.— Ундай бўлса, нимага мени ҳозиргача бўлак-бўлакларга нимталаб, итларга ташлашмади экан?!

— Узр, бундай кескин гап қилмоқчи эмасдим... фақат, биз яссавийчилар сизнинг маслагингизга... оллох гояларини қабуллаш йўлингизга яқин эканимизни тунтирмоқчи эдим... Шахсан мен шундай деб ўйлайман: худо биздан йироқда эмас... майли, совуқ, муз дала бўлсин, лекин қаердадир ёнимизда... Иссиқ хобгоҳда юшоқ кўрпада ясланиб ётмайди-ку, ахир... куфр сўзларимни маъзур тутасиз... Унинг ёнимизда эканини билгач, биз шундай масофагача яқинлашиб боришимиз мумкинки, сўнг жазаваю дуолар ёрдамида унга сингиб кетамиз...

— Ялқовлик-чи? Ахир, сиз улуғ ялқовликни нажоткор сифатида талқин қилдингиз?— деди Торозий чарчоқданми, жаҳли қўзиганиданми пичингли оҳангда. У тезроқ туриб сояга ўтгиси келарди, чунки иссиқ уни лоҳас қила бошлаган эди.

— Сиз мени хафа қиляпсиз!— Зоҳид бирдан ўридан туриб, жанговар қиёфага кирди.— Одам чидамайдиган даражадаги феълингиз тўғрисида гапириб беришган эди, лекин бунақа шафқатсиз, совуқ одамни энди кўришим — шундай дея шоша-пиша мевалару ёнгоқларни йиғиб, тугунини туга бошлади.— Нимага ишонасиз ўзи? Баҳодирмисиз? Жолут¹мисиз?

Зоҳидни хафа қилиб қўйганидан афсусланиб, Торозий ҳам туриб кетди. Хафа қилганини... ахир, ҳали ҳеч ким уни бунақа тажовузкорона алпозда эътиқодсизликда айбламаган эди-да...

— Балки кулгилидир, лекин мен озга қаноат қиламан, озга ишонаман... туғилган уйимга, тасодикий, ҳамиша кутилмаганда келадиган қувончларга, оқшомлари худо бизга юборадиган салқин ҳавога... ҳатто пиёзбошга ҳам... ахир, юрак уриб туриши учун булар камми?

Асадулло бу одам ҳақида кўп ёмон гаплар эшитганига қарамай, ҳозирги гап оҳангидан гоят таъсирланди ва одати бўйича, бир оёғида ирғиб-ирғиб олиб, сўз бошлади:

— Тилло гапларни айтдингиз... Офарин! Агар катта, улуғ эътиқод учун дунёга келмаганимда, ҳаммасини ташлаб, сизга юкиниб кетган бўлардим... Афсуски, сизнинг озга мана бу пиёзбошга бўлган эътиқодингизни саҳро самуми бир кўтарилгандаёқ вужудимдан учуриб кетади... ва мен мушрик бўп қоламанми, деб қўрқаман... Хайр!

¹ Ж о л у т — «Инжил»да тасвирланган Голиаф.

Тугунини қорнига босган кўйи у каноп кўйлагининг этакларига ўралаша-ўралаша бораверди ва ниҳоят улкан тош орқасига ўтиб кўздан йўқолди.

II

Чошгоҳдаёқ шаҳар кўчалари хувиллаб қолган эди. Жазирама иссиқми, ҳар куни бир пайтда овқатланиш одатими одамларни уй-уйларига киритиб қўйган.

Тик энишларда Бенишон Хотуннинг тирсагидан тутиб кўмаклашиш учун қўлини чўзар, Хотун эса эпчиллик билан ўзини олиб қочар эди: у ҳамон Бенишондан бегонасиранди.

Бенишон ҳадеб уҳ тортар, юзидаги терни артар ва нима қилсам кўнгли тагин менга ёқаркин, дея бош қотирар эди. Майра билан сайр қилган пайтларида ўзига қаттиқ ишонарди, бемалол шилқимлик қиларди, энди ўша жиҳатлари сўнган. Жирканч танасуҳ воқеаси рўй бермаганида-ку, у Хотунга ўхшаган аёлга ҳатто қарамасди ҳам. Аммо у ҳозир ўзининг келажаги тўғрисида қайғураётган эди. Бордию яна мазаси қочгудай бўлиб қолса, ундай қора кунда ёнида кимдир туришини истарди. Масалан, Хотун ўшандай кунда ҳайрон бўлмайди, сочини юлмайди, балки шафқатли аёл сифатида ёрдам қилади.

Олға ва олға юриб бораркан, Бенишон кийимини тўғрилаган бўлиб тез-тез тўхтар эди ва Хотун яқинига келганида, гўё беҳосдан елкасигами, тирсагигами қўлини текизиш оларди: шундай қилиб турсам, менга тез ўрганади деб ўйларди.

Хотун унинг асл ниятини пайқаб, огоҳлантирди:

— Менга тегмай юринг, илтимос...

— Нимага ахир?— деб сўради Бенишон илтижولي товушда, мўйловини силаркан.— Ачиниш билан қўлимни ушлаб кўрганингизда... менга ўрганиб қолдингиз, деб ишонган эдим. Наҳот бахтли бўлиш учун умрбод тошбақа бўлиб қолишим керак?— Очиқкўнгил аёлнинг раҳмини келтириш мақсадида у қувлик билан сўзларди.

— Йўғ-э, нималар деяпсиз?!— деярган, ҳамдардлик ифодаси Хотуннинг юзини буриштириб юборди.— Унда, боғда сиз шундай ожиз бўлиб кўриндингизки... Энди сиз бошқачасиз, кучли... балки мендақа хотин сизга энди керакмасдир?— Шундай деди-да, ундан кучли бўлмасмикин, алдаб кетмасликни, хиёнат қил-

масликни ўтинаётгандай бир алпозда қўлидан Бенишоннинг ушлашига қўйиб берди.

Хотун заифлигини билар, турмушга чиқишдан алақачаноқ умид узиб қўйган эди, бинобарин ҳали ҳам у Бенишонни мажолсиз, ғамхўрликка муҳтож ҳолда кўргиси келарди. Ҳатто Бенишон тошбақа косасини устидан ағдариб ташлаб одамга айланганига (бу туйғуни тан олишнинг ўзи қўрқулик) зимдан афсусларди. Ахир, бордию оила қуришса, бу оиланинг сокин бахт-иқболини таъмин этадиган нарса мендаги шафқат ва ҳамдардлик бўлади, деб умид қилган эди-да.

Энди бўлса, Бенишон ҳамма жиҳатдан — чиройда, ақлда, соғлиқда ундан устун эди, бу эса Хотунни хавотирга соларди, оилавий бахт тўғрисидаги орзуларини буткул елга совурарди. Бундай пайтда Бенишоннинг саховатли, меҳру муҳаббати мардлигигина унда қайтадан умид туйғуларини уйғотиши мумкин... Лекин, афсуски, Хотун эркакларнинг саховатига ишонмасди. Ишонмаслиги, эҳтимол, эркакларни умуман билмаслигидандир ёки улар тўғрисида омадсиз дугоналаридан ғаразли гап-сўзларни роса кўп эшитганидандир. Хотун биронта қўйнинг ёки сузонғич сигирнинг феълини зўр биларди, билганидан сут соғишдан олдин осонгина тинчлантира оларди, лекин одамлар орасида ҳеч омади чопмасди — улар деярли ҳамиша уни алдашар ва кўнглини қайтаришар эди...

Муюлишдан ўтишлари билан жазирама кўчаларнинг сокинлигини бузиб, бозор шовқини таралди.

— Одамлар қани десам, мана, қаерга йиғилиб олишибди!— деб юборди Бенишон. Ҳувиллаган жинкўчалардан ўтаётганларида қандайдир безовталиқ уни қийноққа солган, одамлар билан қандай учрашишни ўйлаб, касал пайти жамоатдан анча узоқлашиб кетган бўлсам-а, деб қўрққан, хаёлидан эса ҳов ташландиқ майдонга ўзини кўриш учун оломон йиғилган кун сира кетмас эди.

Кечмишнинг бу хотиралари уни эзарди, юрагини ўртантирарди.

Теварагидагиларга одам эканини кўрсатиб қўйиш учун бирдан қандайдир қилиқ қилгиси келиб қолди. Дейлик, ошпаздан қозони билан ясмиқ шавлани сотиб олиб, ит-питга мўлжаллаб қавланган чуқурга ағдарса... Кейин худо урган гадойлар лаънатлай-лаънатлай итларни ҳайдаса-да, чуқурнинг гирдида эмак-лаб шавла юқини ялайверса, ялайверса...

Бироқ бундай мардлик ва жасурлик кўрсатиш ўрнига тортинибгина:

— Бирам шавла егим келяптики... ўзимизнинг жайдари шавладан...— деди Хотунга.— Шавла емаганимга ҳам, эҳ-ҳе... болалигимдан бери, шекилли. Акангиз мазали таомларни беравериб ошқозонимни ишдан чиқариб юборди-ёв... Кўрасизми?..

— Мен ясиқ шавлани яхши кўраман,— деди Хотун унинг таклифини маъқуллаб.

Боришди. Ошпаздан кўкатлар ҳиди анқиб турган икки коса қайноқ шавла олиб, рўпарадаги пакана-пакана курсиларга ўтиришди.

Орқада савдогарлар шундай тапир-тупур қилишар, ғала-ғовур кўтаришар эдики, бирор кўнгилсизлик бўлади-ёв, деб Бенишон таҳликада ҳадеб у ёқ-бу ёққа алангларди.

Ҳозир кўзлари алоқ-чалоқ биронта шумтака келиб, кула-кула ёқасига ёпишиб: «Қаранглар, тошбақа шавла еяпти!» деб бақириб қоладигандек туюларди. Сўнг у сурбет Бенишоннинг қўлидан тортқилайди, думини ушлаб олиш ҳаракатида орқасига шаппалайди, Бенишон эса, шундай ҳурматли зотга бунақа болаларча қилиқлар ярашмайди, дегандай уни журъатсизгина уялтиради. Жанжал чиқмаслиги учун, эҳтимол, кулаётган муттаҳамнинг қилиғини маъқуллашга тўғри келар... Бозорда оломон кўп, орасида одамга ўхшаб кийиниб олган тошбақа ҳам бўлиши, ўтириб шавла ейиши ишонса бўладиган иш, лекин, маъзур тутасизлар, Бенишон тошбақа эмас, дуппа-дуруст одам, ҳатто бадавлат — йилига минг динор олтин танга даромат қиладиган бой одам, у ҳеч қачон на сўзи, хатти-ҳаракатлари билан бунақа шубҳа-гумонларга баҳона бермаган. Ва бу кўнгилсизликни тезроқ унутиш учун ғалати бир англашилмовчилик орасида уни ҳайвон деб ўйлаган одамнинг узрини қабул қилишга ҳам тайёр...

«Ўзим ҳам ҳаддан ташқари васвас бўлиб кетибман,— деди ичида Бенишон шавлани зўрга ютиб.— Бу шаҳарда ҳеч ким менинг ўтмишимни билмайди-ку...» Узини юпантиришга минг уринмасин, ёлғизлигини, ожизлигини Бенишон барибир ҳис қиларди. Курсисини яқинроқ суриб, Хотуннинг кифтига ёпишиб олди.

Бироқ хаёлидан ҳалигидай гумонларини энди қувган ҳам эдики, унинг ўтмишидан хабардор одам... битта эмас, бирданига иккитаси пайдо бўлди.

Ялангоёқ, жулдурвоқи эркак билан бир хотин Бени-

шоннинг яқинига, ошпазнинг рўпарасига келиб ўтирди. Иккаласининг ҳам кўзи ўйнар, бу ерларга бегоналиги, пули, таниш-билишининг йўқлиги билиниб турар эди. Утирасолиб, ясиқ шавланинг нархи тўғрисида гапира кетишди: эркак нималардир деб ёнғирлар, киссасини ағдариб ошпазга тангаларини кўрсатар эди, ошпаз эса аччиғи чиқиб ҳатто унинг қўлига уриб юборди ва яхшилаб сўкинди. Бенишон беихтиёр ўша томонга ўгирилди ва... рўпарасида Фарруҳ билан Майра турганига ақли бовар қилмай, оғзида қошиқ билан ҳайратдан қотди.

«Ҳа, ўшалар... Иккаласи бирга»...

Дастлаб миясига ургани — бақиргиси, ҳаммани чақириб, бу фирибгарларни ушлаб бергиси келди. Ҳатто кескин ўрнидан турди, аммо хаёлига келган фикрдан қўрқиб кетиб, оғзи очиқлигича қолди. Ахир, ҳозир бақирса, оломонга ўзининг сири фош бўлади, бу эса унинг меросини эгаллаб олган хизматкори билан қаллигининг ўзаро тил бириктирганидан минг чандон қизиқарли-да одамларга.

«Нима бўлса ҳам!..» деб Бенишоннинг яна мардлиги тутиб кетди. Чунки ўзининг инсонлигини — умуман, одам сифатида, хусусан, жасур эркак сифатида кўрсатиб қўйишнинг айни вақти эди.

Фарруҳ кимдир ўзига диққат билан қараётганини сездими ё олдинроқ Бенишонни кўргани ҳозир майнавозчилик билан муғамбирлик қилаётган эдими — билмадигу, лекин у собиқ хўжайини ўтирган ёққа ўгирилди ва бармоғини унга нуқиб, шод қийқириб юборди:

— Шавланинг ҳақини мана бу одам тўлайди!— деди. Сўнг қулочини ёйиб, Бенишонга отилди.

Бенишон хизматкорини хушламаслигини таъкидлаб, бир қадам орқага тисарилди.

Фарруҳ унинг қучоғига отилишни ҳам, кутилмаган учрашувдан қувонаётганини бошқача ифодалашни ҳам билолмай, гоҳ Майрага, гоҳ Бенишонга қараб қичқирар эди:

— Бу нима қилганингиз? Наҳотки? Биз бегонамасмиз-ку... Майра, мана бу одамга қара!

Майра истар-истамас бошини кўтарди ва пинак бузмай хириллоқ товушда жавоб қилди:

— Ҳа... бизнинг хуштор-ку.

Ҳаммадан ҳам Бенишонни унинг овози танг қолдирди. Муҳтожликда яшаётган, ўғрилиқни ҳунар қилиб олган, ўтмишнинг бирор ёруғ лаҳзасини, ошиқ

Бенишон билан ўтказилган бирор оқшомини эсламай-диган аёлнинг овози эди бу.

«Бу ўшами?— Бенишон бир вақтлар худди Хотундай ёқимтой бўлган назокатли аёлнинг энди бармоғини ялаб, бурнини тортиб ўтирганига қараб туриб, даҳшатга тушди.— Хизматкор мол-мулкимни қўлга олиб нафақат мени алдабди, балки ўзининг одобсизлиги билан Майранинг хулқини ҳам бузибди...»

Бундан Бенишоннинг жаҳли шунақа қўзидики, нафрат ақлини шунақа қочирдики, бутун борлиқни унутиб Фарруҳга ташланди ва қулоғидан чангаллаб деворга тақади.

— И-ий, сизга нима бўлди? — деди Фарруҳ ҳайрон хихилаб.— Бунақа қўпол бўлманг... тирнаб юборасиз...

Бенишон барибир уни деворга қапиштириб олишга улгурган эди, нягига қўл юборди, бироқ касофати ўзини танитмаслик учун соқолини қирдириб ташлаган экан. Бенишон алам ичида қўлларини туширди ва бирдан Фарруҳ айтган гапнинг маъносини тушуниб қолди: руҳи чўкиб, орқасига безовта тисарилди.

— Тирнаб юборасиз деганингиз нимаси?— дея шивирлади у.— Нима демоқчисиз бу билан?

— Тирноқ... Ахир, нафақат йиртқич... балки одам ҳам тирнаб юбориши мумкин. Шундай тирнасинки...— Қўнглини тинчитиш учун Фарруҳ Бенишоннинг елкасига оғайниларча қоқиб қўйди. Сўнг ранжиганнамо қиёфада қўлларини орқага қилди ва саросимада қолган Бенишоннинг теварагидан секин айланиб ўта бошлади, еб юборгудек бўлиб ва хиёл жилмайган кўйи уни ҳар томондан қараб чиқаркан, нигоҳини илгари Бенишоннинг думи чиқиб турган жойда тўхтатди.

Бироқ хўжайинининг эски иллатини топмай Фарруҳ ҳайрон бўлди, ҳатто дили сиёҳ бўлди ҳам, шекилли, ҳар эҳтимолга қарши:

— Одамнинг тирнашини кўрмабсиз...— деб тўнғиллаб қўйди. Сўнгра овқатини охиригача еб қўйиш учун бориб Майранинг ёнига ўтирди..

Бенишон қочиб қолмоқчи ҳам бўлди, бироқ фикридан қайтди: энди осонгина кетиши қийин, Фарруҳ билан гаплашиб, орани очди қилиб олиш керак. Ахир, ким билади, бир қадам ташлар-ташламас муттаҳам «Тошбақа мени тирнаб ташлади, ушланглар уни!» деб юборса... Кейин шовқин-сурон, қий-чув кўтарилади. Савдогарлар ўзи текин томоша кутиб юрибди!

Бенишоннинг Фарруҳни деворга тақаб қўйиши Хотунга ёқди, нега бундай қилганини билмаса ҳам, Бенишон келиб ёнига ўтирганида, унга мағрурланиб қараб қўйди. Яна салдан кейин, менинг таъсирида жангари ва уришқоқ бўлади, сўнг Обидтойга ўхшаб ўзини ўзи ҳимоя қила олади, деб хаёлдан кечирди у.

Фақат бир нарсани у тушунмасди: шавлани еб бўлишди, товоқларни ялаб ҳам қўйишди, лекин нега туриб кетишмаяпти? Эҳтимол, деб ўйлади Хотун, куёвим у саёқни яхшилаб таъзирини бериб қўймоқчию ҳозир қулай фурсатни пойлаётгандир?

Чиндан ҳам, агар Фарруҳ истаса, Бенишон кечгача шу ерда ўтиришга ҳам тайёр эди, хизматкор буни биларди.

Туйқус Майра Бенишонга одобсизларча сўз қотиб қолди:

— Ҳой, манов ялангоёқ хотин ким?

Бенишон ғужанак бўлиб кетди. Боши ҳам. «Қаллигим» деса, бу фирибгар бозорни бошига кўтариб: «Тошбақанинг ҳам қаллиғи бўлармишми...» деб кула бошлади. Ёрқин, тус кўйлагини ҳилпиратиб рақсга тушиб кетади, оғзидан эса бир гапни қўймайди: «Бўлмайди, бўлмайди... тошбақанинг қаллиғи...»

Кимлигимни Бенишон ҳозир тантанали суратда, ҳаяжон билан айтса керак, деб Хотун кутди-кутди-да, охири чидамади: газаб билан елкаларини силкиди ва Майра қандай оҳангда сўраган бўлса, ўшандай дағал, бетаклуфлик билан жавоб қилди:

— Сенинг нима ишинг бор? Қаллиғиман мен!

Ғайришуурий бир ҳаракат билан Бенишон Хотуннинг оғзини тўсгиси келиб кетди, лекин энди кеч эди: Майра бўзарди, юрагида ухлаб ётган нимадир уйғонди — рашкдир, балки шунчаки аламдир, калака қилиш истагидир... ахир, ҳе йўқ-бе йўқ гўзал туйғуларини оёқости ҳолда тасаввур этган аёл...

— Қанақасига қаллиқ?— у жойиндан секин турди ва Фарруҳнинг биқинига туртди.— Эшитдингизми?.. Мени одам юбориб қишлоқдан опкеларди, ўзи эса... олабўжигга айланиб... гумдон бўлди, сиз билан мени ташла-аб...— Шундай дея Бенишоннинг олдига югуриб келди-да, бўйнидаги арзон тақинчоқларини жирингла-тиб тепасига энкайди.— Мени Фарруҳ билан олдиндан келишиб олган деб ўйлайсизми? Йўқ! Мен шаҳрингизга келсам, сизни аллақачон олиб кетишибди, азизим Бенишонхон. Ҳаммаларинг бир гўрсизлар... Жаннат ваъ-

да қиласизлар, биз аҳмоқлар бўлсак, гапларингга лаққа тушиб сизларга талпинамиз... Сўнги лаҳзада йўлни чаппа солиб юборасизлар, шу билан ҳайё-ҳув... тубан бир ҳайвон бўлиб қолишга ҳам розисизлар, фақат ёрларингизнинг юрагини чилпарчин қилсаларингиз бўлди. Хасиссизлар, туйғуларингиз майда, сизларга ҳеч ишонч йўқ... Сизни қандай яхши кўрардим-а! Сиз бўлсангиз, шартта олдингизу... манави от ўғрисининг оёғи тагида ўрмалайдиган қумурсқа қилиб қўйдингиз мени.— Майра ғазабнок нигоҳини Фарруҳга қаратди, аммо Фарруҳ бир қичқириқ билан унинг дил изҳорини кесиб қўйди:

— Етар! Бас қил! Оғзингни тикиб қўяйми ё?— Майра шу заҳоти эрининг ёнига қайтди ва итоаткорона, ёнгинасига бориб ўтирди.

Хотуннинг оғзи очилиб қолган, нима қилишини билмас эди. Ҳозир у ҳам бирор аҳмоқлик қилиб қўйиши мумкинлигини, масалан, ҳуқуқига тажовуз этаётган Майранинг сочига чанг солиб қолишини сезиб, Бенишон ҳўмрайганча Хотунга тушунтирди:

— Айтиб берганман-ку. Бу жувон қишлоқ оқсоқолининг қизи... Анов эса занжирбанд мурдани қоровуллаган...

Бенишоннинг шугина тушунтируви ҳам дарров ҳаммасини ойдинлаштирди-қўйди. Хотуннинг кўнглини тинчитди. Бунақа кундошлардан қўрқмайман, деб хаёлидан ўтказди Хотун.

Фарруҳ секин овқатланар, хаёлида ёвуз бир ўйни, Бенишонни қандай товлаб кетсам экан, деган ўйни пишитар, собиқ тошбақанинг фош бўлиб қолишдан қўрқаётгани унга шундоққина аён эди...

— Мен энди сизга хизматкормасман, шуни билиб қўйинг,— деди Фарруҳ ғамгин кайфиятда ва гўё ортиқча гап-сўз чиқиб кетишидан чўчигандек, беихтиёр кафтини оғзига босди.

Бенишон индамади. Фарруҳга бирор нима деб жавоб қайтаришдан қўрқиб, курсида типирчилай бошладди: сўз сўзни туғади, охири тилдан илинса, тамом — сирин очилади...

— Ҳа, энди сизнинг на хизматкорингиз, на карвонсаройингиз бор,— деди муттаҳам Фарруҳ тишларини кавлаб ўтираркан.— Буткул мол-мулкингизни Ҳазрати Қум олиб қўйди...

— Худо ҳаққи, сафсата сотяпти!— деб бақириб юборди Хотун: қуёш тигида ўтиравериш унинг жонига

теккан эди.— Тавба, нимага ўтирибмиз?! Кўзойнак со-
тиб олишингиз керак-ку сиз?

Майранинг дабдуруст «Тошбақалар кўзойнак та-
қишмайди», деб ҳиринглаб қолишидан чўчиб, Бени-
шон:

— Ҳа-я, бўлмағур гаплар,— деди шоша-пиша.—
Қанақадир Ҳазрати Қумга бўҳтон қилиш... Мабодо
ёруғ дунёда шу Ҳазрати Қум бор бўлган тақдирда
ҳам...— Қаттиқ ҳаяжондан Бенишон қандайдир бе-
маъни гапни айтдики, илгарилари у ҳеч қачон бундай
ҳолга тушмас эди.

— Муни қара, Майра,— дея Фарруҳ хотинининг
биқинига туртди.— Ҳазрати Қумнинг ишига бу кишим
ишонмаяптилар.

Майра жазовага тушиб муштани нақ эрининг бур-
ни тагида силкита-силкита қичқириб юборди:

— Ишонадими, ишонмайдими — сизнинг нима
ишингиз бор?!

— Агар у Ҳазрати Қумнинг... ишонмаса, мол-мул-
кини биз эгаллаб олгандай ўйласа, устимиздан бема-
лол қозига ариза ёзиши мумкин,— деди Фарруҳ хо-
тиржам, ҳатто бир оз ҳорғинлик билан.

— Арз қилмайди, юраги бетламайди. Фош бўлиб
қолишдан... қўрқмаганида, аллақачон бу ерлардан ке-
тар эди.

Бенишон билан Хотун уларнинг вайсақи гапларини
эшитмаётгандек бир алпозда ўтиришарди.

— Унга яна айтадиган гапим бор, кейин кетамиз,—
деди Фарруҳ қошиқни ялаб. Ва Бенишонга қичқир-
ди:— Ҳой, эшитяпсизми? Энди менинг хўжайиним нақ
Денгизхоннинг ўзи, худо урсин алдасам! Бу бўлса...—
дея бармоғини Майранинг биқинига нуқди,— Ҳолдфин-
геғнинг ул-булини ювиб-ямаб юрибди...

— Ие-е! Улар ҳам шу ердами ҳали?— деб юборди
Бенишон ҳайратдан.

Фарруҳ жавоб ўрнига Майранинг қулоғига энгаш-
ди, нималарнидир шивирлаган эди, у маъқуллаб бош
силкиди. Аллақандай ҳийлакор фикрига Майра ҳам
кўнганидан хурсанд Фарруҳ хотинининг қулоғидан
тишлаб қўйди ва Бенишонга:

— Ошпазга ҳақини тўлаб қўйинг!— деб буюрди-да,
Майрани етаклаб, эринчоқ қадамлар ташлаганча,
ташқарига йўл олди. Бенишон шунда сиздики, Майра-
нинг оёғи ҳам яланг экан.

Бенишон гадойларга раҳм-шафқат тўғрисида алла-

нималарни минғирлаб, ошпазга тўлайдиганини тўлади.

— Қутулдик шекилли-е...— деди Хотун.— Аммо-лекин ўлай агар, ҳеч нарсага ақлим етмади...

— Орқамдан бақирришга, кулишга юраклари бетламайди,— деди Бенишон қатъий. Уйга тезроқ қайтайлик. Шундай чарчадим... Агар Денгизхон мени кўриб қолса, тамом — кечгача ундан қутулмаймиз!..

III

Обидтой Бенишон билан Фарруҳнинг гижиллашганларини той пахта ва қопларнинг панасига яшириниб олиб кузатиб турган эди. Бенишон билан Хотун иккаласи бозордан чиқиб кетишлари билан шоша-пиша бир боғ пиёз сотиб олди-да, елкасига ташлаб, кўёв-келиннинг орқаларидан чопди.

Бенишон қандайдир дайдини деворга тақаётганини кўриб, дўстини ҳимоя қилишга отилмоқчи ҳам бўлди, лекин Торозийнинг Бенишонни яширин пойлаб юрган буйруғини эслаб зўрға ўзини тийди.

Ҳозир у, карахт бир аҳволда тепалик сари бораётган Бенишон билан Хотунга етиб, ўзини тасодифан бу учрашувдан хурсанд бўлгандай тутди:

— Э-э, сизлар ҳам шу ердამисизлар? Пиёзга борган эдим...— деди муғамбирона.

— Барибир одамлардан бегоналашиб қолибман. Оғир бўляпти,— деб нолинди Бенишон хўрсиниб.

Хотун акасига ҳатто қараб қўймади. Анчадан бери унга Обидтой йўқдай эди. Чунки у ҳеч қачон синглицси билан гаплашмайди, ўзини бегонадек тутди. Тўраларнинг дастурхонидаги қолган-қутганларни еб юбориб ҳаволаниб кетдимикан, деб ўйларди Хотун. Ахир Обидтой қишлоқдан кетиб, шаҳарда қози хонадонига хизматкор бўлиб, дурустгина жойлашиб олган эди-да. Хотун эса қашшоқ яшарди, ёлғиз кампирларга ҳамширалик қиларди. Бундан бири икки бўлиб қолармиди!

— Бу табиий,— деди Обидтой Бенишонга ялиқаётгандай оҳангда.— Лекин киши ўзини зўрлаб бўлса ҳам одамларга ўргатиши керак. Ахир, уларсиз, одамзодсиз яшаб бўладими?!— Обидтой насихатомуз оҳангда сўзларди: модомики Бенишон унинг синглицсига уйланаётган экан, келинининг акаси отадай бир гап-да.

Обидтой ёнма-ён бораркан, Бенишон бозорда ким билан жанжаллашиб қолганини сўрашга ҳеч ботинол-

масди. Балки у одамлар Бенишон тергов олиб борган қишлоқдандир? Нима гаплари бор экан? Нимадан норози улар?

Ниҳоят, Обидтой айёрона йўл тутди:

— Бозорда бир ошнамни кўриб қолдим,— деди у.— Уша айтдики, сиз ким биландир ёжиллашган эмишсиз. Ростми?

Бенишон гапни олиб қочиб ўтирмай тўғрисиани тан олақолди:

— Фарруҳ билан Майра эди улар,— деди шивирлаб. Шунинг баробарида у изимиздан таъқиб қилиб келишмаяптимикан, деган хавотирда орқасига қараб қўйди. Айёрликда Фарруҳга тенг келадиган одам йўқ...

Сўнг қадамни тезлатди. «Уйга кириб олсам бўлди. Денгизхоннинг тўдаси шаҳарда изғиб юрибди, улар даф бўлмагунча ташқарига чиқмаслигим керак...»

— Бу ерга қаёқдан келиб қолишганини ҳам сўрамабман,— деди Бенишон журъатсизгина.— Денгизхон ҳам бирга эмиш...

— Э, агар амирларинг ҳам шу ерда бўлса, унда...— Обидтой билағонлардай гапирарди.— У билан гапни бир ерга қўйиб олиш учун келишгандир-да, десам... Тавба, амирнинг хизматкорлари нима сабабдан бунақа жулдурвоқи кийиниб олишган экан?

— Айтишича, бор мол-мулким Денгизхоннинг қўлига ўтибди...— Бенишон энди шикоят қила бошлади, сўнг ғамгин тортиб қолган Хотуннинг хўрсинганини эшитиб, уни, айна чоқда, акасини ҳам юпантиришга шошилди:— Лекин мен шаҳарга боришим билан Денгизхон ҳаммасини қайтариб беради, мана кўрасизлар... Бойлигим унинг қўлида бешикаст туради, муттаҳам Фарруҳга тушиб қолганида борми, у фирибгар Майрага тақинчоқлар олиб бераман, деб ҳамма нарсамни совурарди...— Бенишон беихтиёр сафсата тўқишга киришиб кетди, шундай тўқиб ташладики, охир ўзи ҳам чалкашиб қолди...

Обидтой унинг елкасига қоқиб қўйди:

— Бу гапларингиздан, ошнам, ҳали бутунлай умид узишга эрта эканини билдим. Шукр қилинг, ўйнаб-кулиб юринг, кечки овқатга пиёз қўшиб жигар қовуриб бераман... Фақат, бозордаги воқеани Торозийхонга айтманг. Беҳуда ташвишланаётганингизни, ҳаяжонланаётганингизни кўрса, саломатлигингизни ўйлаб яна уйга қамаб қўяди... Ростини айтсам, остонангиз тагида пойлоқчилик қилиб ўтириш жонимга тегиб кетди...

Бенишон бирдан тетикланиб бошини силкитди:

— Э, сизнинг қиличингиз бор-ку! Улгудай қўрқитса бўлади уларни... Мен аҳмоқ бўлсам, Денгизхон тўдаси уйни босса, тўрт эркак нима қиламиз экан, деб ўйлаб юрибман. Улар-ку уч киши, лекин анов ажнабий немис анча ёвуз эмиш. Бунинг устига, у товламачилар шу ерлик саёқлардан ҳам бир галасини бошлаб келиши мумкин...

— Вой, ваҳимачи-ей! — Обидтой астойдил кулиб юборди.— Ишонинг, бизнинг уйга бурунларини ҳам суқишмайди. Ахир, Армоннинг отаси шафқатсиз қозилардан!

Обидтой айтган далиллар, айниқса Армоннинг отаси хусусидаги гап Бенишонни сал юпантирди, аммо унинг хотиржамлиги узоққа чўзилмади. Уйга яқин келишганида деворнинг нарёғида иккита шарпани кўрди-ю туйқус:

— Аллақачон бу ерга келишибди!— деб қичқириб юборди. Шундай оҳангда қичқирдики, гўё ўзи ҳам ўз кўзларига ишонмаётгандек эди: ахир, у тепаликни оломондан, алдов ва бахтсизликлардан ҳимоя қилувчи орол деб, яна ўн-ўн беш қадам юрсам, ҳар қандай хавфдан холи бўламан, деб қаттиқ ишонган эди.

Бенишон нажот истаб Обидтойга ёпишди, лекин кутилмаган бу тасодифдан пойлоқчининг ўзи ҳам қўрқиб кетган эди, типирчилаб қолди.

— Ҳозир, ҳозир уларни ушлайман,— деди минғирлаб.— Фақат, нафасимни ростлаб олай...

Иккала шарпа (Бенишон Фарруҳ билан Майрани дарров таниди) бошини кўтариб, юқорига йўл излаётгандек, томга қараб туришарди. Ака сингил билан келаётган Бенишонга кўзлари тушган заҳоти дарахтларнинг панасига яширинишди... Бизни ёлғиз таълаб кетманг, деб Бенишон Обидтойга илтижо қилди. Чунки Фарруҳ ҳар лаҳзада лоп этиб оёқ остидан чиқиб қолиши мумкин эди-да.

— Уларни ҳайдаб юбораман!— деди Обидтой. Лекин ўзи нимагадир имиллайверди, ҳаракат қилиш ўрнига бир балоларни тушунтира бошлади:— Бўлмаса, кетидан оломон уларни кўриб, бу ерда қандайдир қизиқарли нарса бор экан, деб ўйлаб қолади. Кейин ҳамма томга тирмашади.— Обидтой Бенишоннинг елкасига қапишиб борарди, гўё Бенишонни у эмас, уни Бенишон қўриқлаб юриши лозимдек...

Обидтой қоядаги қўриқчи тўғрисида муттаҳамни ҳамқишлоқлари мушрикларнинг худоси деб ўйлаганлари ҳақида ва яна бошқа саргузаштлар тўғрисида бири-бирдан чалкаш ҳижояларни эшитавериб, ҳали Фарруҳни кўрмасданоқ ичида ундан қўрқиб қолган эди.

Мана шу тахлит қўрқа-писа дарвозага етиб келишди. Шу пайт қаёқдандир пайдо бўлган Фарруҳ билан Майра ёнгиналаридан чопқиллаб ўтди ва муюлишга ўтиб кўздан йўқолди.

Бундай бўлишини Обидтой кутмаган эди. Фарруҳнинг ёқасидан тутмоқчи бўлиб қўлини кўтарди-ю, ушлаёлмай қолди ва ўзи ҳаммадан бурун зипиллаб уйга кириб кетди. Зум ўтмай даҳлизда пайдо бўлди, хижолатдан қизариб аъзойи баданини ушлаб-ушлаб чиқди. Фарруҳ билдирмасдан, эпчиллик билан елкасидан пиёз боғламини қандай олдию қандай кўздан йўқолди — ҳали ҳам шунга ҳайрон эди у.

Хотунга ҳамон уйга киришга рухсат берилмаган, шунинг учун қўрқув ичида зинадан кўзнини узмай, Торозийнинг тепадан тушиб келиб ўзини сўкиб беришини кутар, лекин ташқари чиқишга юраги бетламас эди. Эркакларнинг бу қадар қўрқиб кетгани уни эсанкиратиб қўйди. Орқаси билан дарвозага қапишиб тураркан, хавфга кўксини қалқон қилмоқчи бўларди. Аччиқ устида дадил мардлик пайдо бўлди унда. Бироқ Торозийдан ҳайиқиш ҳисси шунақа кучли эдики, ташқарида кутаётган бундан баттар хавфни ҳам унутди. Хотун дарвозага тирмашиб, очолмагач, жон аччиғида тавақасини муштлай бошлади.

Учаласи даҳлизда турган қисқа муддат ичида ўсимликлар томдан осилиб тушиб, дарвозани чирмаб бекитиб қўйган эди. Натижада, бир пайтлар тошбақа Обидтойдан қочмоқчи бўлганида чиқолмаганидек, Хотун ҳам дарвозанинг бу ёғида қолиб кетди.

Яқинда Бенишон Хотунга, ўшанда гарчи ҳайвон бўлса ҳам, қандай даҳшатга тушганини айтиб берган, Хотун унга раҳми келган, лекин бир нарсани барибир тушунмаган эди: берк дарвоза қаллиғини нимага ўлардай қўрқитиб юборган экан? Ҳозир эса, ўзи ҳам ўшандоқ вазиятга тушиб, Бенишон нималарни бошдан кечирган бўлса, барини бутун вужуди билан ҳис қилди. Бенишонга шунақаям ачиниб кетдики, шу ачиниш туйғуси ёрдамида яна у билан яқинликни ҳис қилди.

Шовқинни эшитиб тезда Армон тушиб келди, лекин

учалалари гўё ҳеч нарса бўлмагандай тураверишди, фақат Обидтой синглисини оқлаб минғирлади:

— Хотун ҳар доимгидай эзмаланиб кетиб... таққиқни унутиб уйга кириб қолди. Орқасидан дарвоза беркилиб...

Армон, афтидан, бунга эътибор қилмади, унинг нигоҳи узоқ вақт Бенишонга қадалиб турди:

— Мана, одамлар орасида ҳам бўлиб қайтдингиз... қалай?— деди Торозийнинг гап оҳангига тақлидан қуруққина қилиб.

— Сал бошқача,— деб мужмалгина жавоб қилди Бенишон. Бироқ Обидтой тоқатсизлик билан Армонни бу мавзудан чалғитиш пайнда бўлар эди, шунинг учун зинадан чопқиллаб чиқаётиб гапга тушиб кетди:

— Ҳозир қилични оламану дарвозадаги йўсинларни кесиб ташлайман. Бенишонхон менга ёрдамлашсин. Уни иш-пишгаям ўргатаверса бўлар энди...

— Майли. Фақат қилични ҳуда-беҳуда силкитаверманг,— дея илжайди Армон. Сўнг негадир Бенишонга ачиниш билан қараб қўйди.

Обидтой Армондан лоақал шу пичингни эшитганига ҳам шод эди, ахир кейинги кунлар хўжайини у билан умуман гаплашмай қўйган ва отасидан ё онасидан айрилгандай гамгин, ҳеч кимни кўрмай-сезмай юрган эди. Обидтой эса, хўжайинимни бениҳоя яхши кўраман-ку, нима гуноҳ қилиб қўйдим экан, деб азоб чекиб юрарди.

Ҳозир Армоннинг юрагида нималар рўй бераётганини, ўзига қадрдон бўлган кўп нарсаларни — умид-илинжлари, ўсмир орзулари, иззати нафсидан қандай халос бўлаётганини Обидтой билганида, албатта, синглисини эрга бериш ташвишларини бошдан қувиб, кечасию кундузи Армон хонасининг остонасида ўтирган, йўқотиш доғидан осонгина қутулиш учун қандай ёрдам берсам экан, деб ўйлаган, ўйлаб қийналган бўларди.

Ахир ҳозир, узоқ мулоҳазалардан сўнг маълум бўлдики, бизнинг тошбақашуносларимиз шунча овора бўлиб Бенишонга барибир ҳеч ёрдам қила олмадилар. Минг азоб билан эришган бор-йўқ нарсалари — Бенишонга илгариги қиёфасини вақтинча қайтара олишибди, холос. Энди Бенишон бирор кун сўнги марта кўзуга қарайди-да...

Томирларига қўйилган янги қон тез орада унинг ҳаром, ҳайвоний қони билан аралашиб яна айний бошлайди ва тошбақашуносларнинг қаршисида тағин ўша

қора тумшукли, ғадир-будур оёқли нотавон махлуқ пай-
до бўлади...

— Торозий ҳазратлари сизни болохонада кутиб
ўтирибдилар, — деди Армон ва маъюсона бошини эгиб
зинадан юриб кетди.

— Хоним ёнида озгина ўтирса майлими? — деб
сўради Бенишон тахликада.

Армон ҳатто гап ким ҳақида бораётганига ҳам ту-
шунмай маъқул, дегандай бош силкиди...

IV

Торозий Бенишоннинг хонасига бош суқиб, у Хо-
тунни эркалаб-суйиб ўтирганининг устидан чиқиб қол-
ди.

— Уйга кирманг дейилган эди-ку сизга! — деб хўм-
райди у, лекин шу заҳоти юмшаб, ачиниш аралаш
қўшиб қўйди: — Мумкинмас, ахир, синглим...

Бенишон сапчиб ўрnidан турди ва энди тушунтир-
моқчи бўлган эди, Торозий қулоқ солмади: эшик то-
монга қараб, таънаомуз бошини чайқади, холос.

— Илтимоc, бизни ёлғиз қолдирсангиз...

Ҳар қачонгидай қаёқдандир пайдо бўлиб қолган
Обидтой Торозийнинг орқасидан қўрқа-писа синглисига
мўралади-да, Фарруҳ билан Майрага сени хафа қилди-
риб қўймайман, дегандай қиличини кўрсатди.

Хотун уятдан қизариб индамай йўлакка чиқди ва
акаси билан бирга пастга туша бошлади.

Торозий бирдаў ўзгарди. Тақдир бу бахтиқаро Хо-
тунга қандай зарба тайёрлаётганини, унга энди ниҳо-
ятда қийин бўлишини у биларди. Кўнглида ачиниш
ҳисси уйғонди, бироқ бу ҳиссини сездириб қўймаслик
учун бақириб юборди:

— Уни бу ерга зинҳор-базинҳор таклиф эта кўр-
манг! Одобли, камтарин аёл эркакнинг уйига кирмас-
лиги кераклигини биласизми? Уйланишга эса, кейин
рухсат бераман... Агар, албатта... — Торозий фикрини
тугатмади, чунки нима деса гапи ишончлироқ чиқишини
билмасди. — Ҳозирча ўзингизни тийиб гаплашиб турунг!
Акс ҳолда, бутун тоат-ибодатимиз бир пул бўлади!

Торозий Бенишоннинг ўрин-жойига ҳорғин чўқди ва
унга паришон нигоҳини қадади. Бенишон хавотирла-
ниб ҳатто юзини пайпаслаб кўрди: бетимда бирон ёмон
ўзгариш бўлса, ўшани Торозий сезиб қолдимикан, деб
ўйлади.

— Шафқатсиз экансиз!— дея бирдан эътироз билдирди Бенишон.— Қачондан бери шу ерда бўлсам... нуқул камситиламан... сиз мени озгина қувончдан ҳам бебахра қиляпсиз...

Торозийни унинг сўзлари нимагадир хижолатга солди. Худди уятли иш қилаётганда устига Бенишон кириб қолгандай ўзини ҳис қилди.

— Шунақа озгина қувонч менга ҳам ёқмайдими?!— деди фиғони чиқиб.— Мен хотинли, болали-чақали бир бева ҳолимда... оворай жаҳон бўлиб юришга мажбурман... Мана, сизми олайлик: ким бўлишингиздан қагъи назар одаммисиз... тошбақамисиз... Кичкина ҳашорат ҳам тириклик шабадасини ҳис қилиб париллаб учади, қанот қоқади... Мен бўлсам дайдиман... ҳаммаёқдан узилган... Майли!— дея қўлини силкиди, бироқ ҳаяжонланиб кетиб, хонада у ёқдан-бу ёққа юра бошлади.— Соғайиб кетишингизга ҳали ишончим комил эмас... Нимага Хотунни умидвор қиласиз? Атайдан деяётганим йўқ, албатта, лекин биз ҳамиша кимнидир алдаб яшаймиз... Ожизлигимиздан, худбинлигимиздан, пуч орзуларга берилишимиздан. Лекин оқибатда ўзимиз алданиб қоламиз! Кўнглингиз ишратни тусаяпти ва сиз кейин унинг оқибати қандай кечишини ҳам ўйламай шунга интиляпсиз...— Торозий хона ўртасида тўхтади ва қўлларини кўкси узра чалиштириб Бенишонга ғамгин тикилди:— Агар сиз яна... унда Хотуннинг ҳоли нима бўлади?.. Ахир, у энди аламини ичига ютиб эртага бошқа эркакнинг этагидан тутиб кетаверадиган ёшда эмас! Сиз шуни ўйламадингизми?..— Торозий гапини ниҳоясига етказмади, бирдан Бенишоннинг елкасидан қучди, шундай илиқлик ва меҳр билан қучдики, ҳамиша истараси совуқ юрадиган одамдан бундай меҳрни кутмаган Бенишон беихтиёр жунжикиб кетди.— Мен ҳам ҳаммасидан айриламан... Менинг бутун ҳаётим битта катта хато бўлиб чиқади... гарчи бу хато озод одамники бўлса ҳам... Шу озодликни деб оиламни, дўст-ёрларимни, ватанимни йўқотдим... Бинобарин, агар мен энг асосий нарсамни — озодлигимни, ҳаётимни ютқизсам, унда... менга аталган бургут ҳам учиб келади... Ва менда ҳам танасух рўй беради... Шу маънода сиз кўп нарса ютгансиз. Бу ғалати тўйғулар сизда илгар иккан, оғригингиз ҳам сўнган... Менинг танасухим эса олдинда... э, бу гапларим сизга юпанч берармиди...

Торозий у билан ҳеч қачон бунақа самимий гаплаш-

маган эди. Бенишон ўзини йўқотиб, нима жавоб қилишни ҳам билмай қолди. У бундай деб ўйларди: ҳозир нимаики деса, сийқа, ишонарсиз бўлиб туюлади, чунки кўз ўнгида шундай бир қалб намоён бўлдики, унинг дардлари нақадар буюк эканини Бенишон кўрди... Ҳасаддан, майда шуҳратпарастликдан холи... адашган қалб!

Бенишон бирдан: «Буям ҳов занжирбанд мурданинг ўзи... Эзгу иш йўлида буям қасд қилган... лекин буям жазоланган...» деб ўйлаб қолди ва нимагадир Торозий билан илк марта учрашган жойлари — ташландиқ майдон ёдига тушди.

Ушанда тошбақа ҳозир Торозий қийналаётгандек қийналганмиди? Уша вақт уни тўрлар билан тутишга уриниб ётишганда, майдонда у хилма-хил туйғуларни бошдан кечирган — қўрққан ҳам, оломон орасида биронта танишини, қўшнисини ё ўзининг хўжайини қозий калонни кўриб ҳайратга ҳам тушган. Пакана, семиз қози мўйловининг учини тишлаб, «Чуқур қазиб газандани сув билан ўраб олинглар, тиқилиб ўлсин!», «Теварақдаги қишлоқлардан ит йиғиб келинглар, бунинг думини тишлатамиз!», «Эҳтиёт бўлинглар, газанда юқумли касал тарқатиб кўчаларда чопиб кетмасин. Унда ўлатдан қочиб қутулиб бўпмиз», «Сизлар-чи, ҳов иккаланг, нимага тишларингнинг кирини сўриб туриб-сизлар, шаҳарга тушинглар-да, жодугарлик қайси уйда рўй берганини билиб келинглар...» деганга ўхшаш аҳмоқона, маънисиз буйруқлар бериб турарди, бу гапларни қозий калон — одоб-ахлоқли киши айтарди, ҳолбуки шу одам Бенишонни дастлабки мустақил тергов ишига юбораётиб, пора олишни мутлақо тақиқлаган ва огоҳлантирганки, мабодо бирор қаллоб билдирмасдан от эгарининг остига ёки қайиғингнинг орасига пул тиқиб қўйса, жаҳлингни чиқармай шаҳарга олиб келавер. у пулни нима қилиш лозимлигини шу ерда биргаликда ҳал этамиз, деган...

Кейин саҳрода Торозийнинг изидан ўрмалаб келаркан, тошбақа ўзининг қиёфасига кўника бошлади ва тақдирига тан бериб қўйди: энди бирор ковакда яшашига тўғри келади, бошқа тошбақалар унинг сиридан беҳабар қолаверишади.

— Ҳар ҳолда, умид қилсам бўладими?— деди Бенишон журъатсизлик билан. Яна бирон нарса демоқчи эди, шу пайт нафаси томоғига тиқилиб Обидтой чопиб келди-да, Фарруҳдан шикоят қила бошлади. Торозий-

нинг қаҳрли нигоҳига ҳеч ким дош беролмайди, деб ўйлаган эди у, чунки уй теварагида изғиб юрган муттаҳамни бошқа ҳамма тартибга чақириб кўрса ҳам бўлмади.

— Кўчага чиқувдим, у муттаҳам қаёқдан пайдо бўлди — билмай қолдим, шунда тап этиб қўлимдан қиличимни уриб туширди-да, олиб, боғга отиб юборди, ўзи дарахтнинг орқасида туриб ифлос башарасини қийшайтириб ётибди,— ҳовлиқарди Обидтой.— Қилични-ку олиб қўйдим, лекин уйга киритгин, овқат бергин, деб талаб қиляпти. Бунақа сурбетни энди кўриб туришим, Торозийхон.

— Кимни айтяпсиз?

— Фарруҳ-чи... сизни карвонсаройда кутиб олган одам,— деди Бенишон ғамгин илжайиб.— Ҳозир у шу атрофда дайдиб юрибди...

— Майра иккаласи,— аниқлик киритди Обидтой ва гапим ишончли чиқсин дедими, шаҳодат бармоғини юқорига нуқди

— Майли, киритаверинг,— деди Торозий кўнглида қизқиш уйғониб.

Обидтой буйруқни адо этишга кетди, тошбақашунос эса тоқатсизланиб, секин йўлакка чиқди. Ҳали зинадан тушиб улгурмай Обидтойга йўлиқди: у аллақачон Фарруҳ билан гаплашиб олиб, энди қайтиб келаётган эди.

— Қароқчи-ей!— деб сўкинди у астойдил.— Уйга киритасан, деб қанча талаб қилган эди, энди кирмайман деб туриб олди... Бизни мазахляпти у! Мен уни уялтирдим: одамнинг ожизлигидан фойдаланиб товламачилик қилиш одобданми, дедим. Келинг, Торозийхон, Бенишонни бирор икки ҳафтага қишлоққа, отамнинг олдига олиб бориб қўяй. У ёқда сал юрагининг чигилини ёзади, йўқса, бошига яна бирор фалокат тушади-ёв. Фарруҳ ёзув ниятини амалга оширмаса, тинчимайди-ганга ўхшайди...

Торозий бу гапларни зинадан турганча эшитди, сўнг дарвозага қараб юрди. Обидтой уни очишга шошилди.

Торозий кўзларини қисиб теваракка қараб чиқди ва иккита шарпанинг тош орқасига яширинганини кўриб қолди. Илжайди. Фарруҳ иккаласи карвонсаройда бир-биридан қандай қочиб юргани ёдига тушди. Бу хотира уни жўштириб юборди, кайфиятини шўх, кулгили йўсинга бурди ва у бошқа тошнинг орқасига бекинмоқчи бўлиб бирдан чопиб кетди. Кейин бошини чиқарди. Фарруҳ билан Майра аллақачон ўнгдаги кўкимтир

тошга қараб чопқиллаб боришаётган эди. Улар ётио улгуришмасдан Торозий ўзининг пана жойидан турди-да, товламачилар ташлаб қочган тошга қараб отилди. Шу тахлит гоҳ кўриниб, гоҳ яна яшириниб, улар тепаликнинг чап қирғоғидан ўнг қирғоғига ўтиб олдилар, бу ҳодисани оғзини очиб кузатиб турган Обидтой ҳеч нимани тушуна олмасди.

Торозий Фарруҳ билан Майрани шатранж ўйинидек қатъий ўйлаб чиқилган режа бўйича қадамма-қадам жар ёқасига сиқиб борар эди. Бенишон болохонада турганча томоша қиларкан, Торозийнинг айёрлигини сезди.

Мана, ниҳоят, Фарруҳ энг чеккага тақалиб қолгач, яширинишни бас қилди ва оғир-оғир нафас олиб, тошга — Майранинг ёнига ўтирди. Айни чоқда, у қочиб қолишга шай эди.

— Э-ҳа, жаноби хизматкор,— дея саломлашди Торозий.— Сизни яна кўрганимдан хурсандман, боз устига, ёнингизда шундай аёл билан... Хўш, хизмат?— деди-да, уларга томон бир қадам қўйди.

Фарруҳ ўрнидан сапчиб туриб, роппа-роса бир қадам чекиниб, тагин ўтирди, у тинмай ҳансирарди. Эси оғиб яна Торозийнинг қўлига тушиб қолмасин, дея кўрққанидан Майрани қўпол бир ҳаракат билан ўзига тортди.

— Қандай янгиликлар бор? Қарвонсарой ҳовлисига қафас билан қандай кириб борганимни эслаб меҳмонларинг ҳали ҳам газабланишяптими? Жаноби қози-чи? У ҳануз Бенишоннинг хонасидаги туйнукни текширяптими ё сизнинг ёлгон кўрсатмаларингизга ишониб қўя-қолганми?— сўради аччиқ киноя билан. Ўша узоқ кунни эслаш унга ёқаётгани гапидан билиниб турарди.

У худди яна юраётгандек бир ҳаракат қилди: Фарруҳ шоша-пиша орқага силжиди ва кўнглида ғусса билан тик энишга қараб қўйди: сал эҳтиётсизлик қилса, у ёққа қулаб тушиш ҳам ҳеч гап эмасди. Юраги ҳовут олиб ўрнидан турди-да, у тошдан-бу тошга ўтиш ўйинида ўзининг ютқизганини бўйнига олиб, тез-тез орқасига қараб, пастга туша бошлади.

Фақат бир марта тўхтади, Торозийга бир гап айтдики, бу гапни у чамаси қачонлардир ўзининг қишлоғидаги имомдан эшитган:

— Сиз аввал... сиз яхшиси ўз жонингизнинг қайғусини қилинг,— деди-да, Майрани етаклаганча бор кучи билан чопқиллаб кетди.

Торозий ижирғанди. Фарруҳнинг сўзлари гарчи унга бевосита алоқаси бўлмаса ҳам, нимагадир унга тегиб кетди. Ва у товламачиларнинг изидан узоқ термулиб қолди.

— У ёғини ўзимга қўйиб... жин урсин,— дея тўнғиллади, хизматкорнинг гапи ўзига тегиб кетганидан дили сиёҳ бўлиб.

Ёнгинасида Обидтой йўталди-да, Торозийнинг юзига ҳурмат билан қараб қўйди, ахир, шу кунгача у тошбақашуносни теварагида бўлаётган ҳодисаларга аралашмайдиган, фақат олимпик ишларини ўйлайдиган одам деб биларди-да.

— Энди, худо ҳаққи, бу ерга исиям келмайди... Аммо-лекин бопладингиз-да! Жарга тақаб у муттаҳамни гаранг қилдингиз...

Обидтой яна нимадир демоқчи эди, бироқ Торозий у билан бош силкитиб хайрлашди ва шоша-пиша уйга қайтди.

V

Бу кеча Бенишоннинг кўзига сира уйқу илинмади. Одатда кўп-кўп ухлар, тиббий мақсадларда Торозий, унга шуни буюрган эди.

Оқсоқолнинг уйидалик пайти занжирбанд мурда дераза тагига келиб олиб занжирларини шақирлатгандай, томга чиқаётгандай туюлганда қўрқинчдан қандай қийналган бўлса, ҳозир ҳам шундай азоб чекиб ётарди. Фақат бугун хаёлига бошқа нарса келаверди: йўлакда кимдир оёқ учида юраётгандек... жиндай юради, тўхтайтиди, кейин яна қайтади. Бенишоннинг эшиги орқасида хўрсиниб-хўрсиниб қўяди, кетади, бир дақиқа ўтмасдан тагин ғимирлаб қолади...

«Фарруҳ бу»,— деб хаёлдан кечирди Бенишон ва эшикнинг занжирини солиб қўйганмиди, йўқми зўр бериб эслай бошлади. Хона қоронғи, кўринмайди, туришга эса журъати етмайди: оёқ яланг, шипиллаб юрган ҳамони эшик ортидан хўрсинаётган одам хонага бостириб кириб, Бенишонга ташланиб қоладигандай туюлади...

Дарҳақиқат, Фарруҳнинг қоронғида уйга бемалол кириб олиши ҳеч гап эмас... Ахир, Торозий у муттаҳамни уялтирганда, тепаликда қочиб бораётиб, Майранинг қулоғига, бу ернинг қўриқчиси ишончлими, ишончсизми эканини синаб кўриш учун кечаси яна қайтиб келишларини шивирлаб айтган эди.

Эрталабдан Ҳолдфингер билан қандайдир ўзларининг ишини битиришга кетган Денгизхон Фарруҳ билан Майрага кечгача таваккал қилиб мустақил шуғулла-нишни буюрган эди.

Одатдагидек, бизнинг тошбақашуносларимиз ҳар оқшомги сайрларидан бу гал ҳам кеч қайтиб келишарди. Оз-оздан, ҳамма нарса тўғрисида суҳбатлашиб чиқишди. Айрилиқ кунлари яқинлашаётганини сезганлари учун ҳам гап оҳанглари кўпроқ ғамгин бўлди. Энди улар неча йил кўришишмас экан? Умуман, яна кўришиш насиб қиладими?

Нимагадир Армоннинг эсига Обидтой ўзининг иш-тонн чокларидан топиб олган жирканч битлар тушди. Пойлоқчи ўшанда шундай дод солган эдики, худди битлар этини еб битиргану яланғоч устихонигина қол-гандек. Кейин, ҳурпайган мўйловининг орасида бирон-таси яшириниб қолиб кетган бўлса-я, деган фикрнинг ўзиданоқ ҳамма жойи қичиб, кечаси билан сакраб чиқ-қан эди.

— Бу ярамасни кўп йиллар ичида биринчи кўри-шим,— деди Армон.— Ешлигимда, эсимда, бир бола бозорда ўтириб битини тирноқлари орасига олиб эзиб ўлдирарди, шунақа ҳузур қилардики... Ушандан бери, мана, яна... Наҳот, Асадулло зоҳид ҳақ бўлса?

— Боғлиқлик борми, йўқми — билмадиму, лекин ҳаводан урушнинг ҳиди келиб турибди... энг даҳшатли-си — одамлар худди буни сезмаётгандай: беғам-бепар-во, бир-бирларига фириб беришади, олди-сотди қили-шади... Ахлоқсизлик уччига чиққанда ҳатто энг ҳушёр каллалар, энг сезгир юраклар ҳам иродани йўқотади-лар... Тажрибаларимни Бенишоннинг розилигисиз ўт-казганимга ҳалигача ўзимни кечира олмайман... Мен олиб қўйганим ўттиз йиллик умрни унга энди ким қай-тиб беради?

— Ҳечқиси йўқ, умум манфаати йўлида...

— Қани ўша умум манфаати?.. Биз нимага эриш-дик?.. Ҳамма ишга баҳона топса бўлади, ҳатто бегуноҳ бир кимсани ўлдирганга ҳам... Бир нарсанинг тагига етдимки, уруш олдидан насл айний бошлаганда, одам-нинг қонига сув араллашиб, кўпик қалқиб чиқаркан... шу кўпик билан бирга юзага гўё айниган наслни ях-шилаш мақсадида синчков ақллар ҳам чиқиб қолар-кан... Баҳонани бўлса, ҳамма нарсага топса бўлади,— такрорлади Торозий. Сўнг Бенишоннинг йўталаётгани-ни, у ёқдан-бу ёққа ағанаётганини эшитиб, жойида

тўхтади. Остона тагида озгина тургач, ташвишланиб, эшикни тиқирлатди.

Бенишон узоқ жавоб қилмади: қўрққанидан нафасини ичига ютган эди у.

— Очинг, менман,— деди Торозий.

Бенишон сакраб ўрнидан туриб, қоронғида пайпасланди. Эшик занжирланмаган экан...

Йўлакнинг ёруғи тушиб, Бенишоннинг юзи ёриди. Торозий унинг қўлини ўзининг елкасига олиб қўйди.

— Ҳа, уйқу келмаяптими?

— Бугун, шу, нимадир...— деб хўрсинди Бенишон унинг қўли тегиб турганидан кўнгли тинчланиб.

Торозий у билан ёнма-ён ўтирди. Хонада олимимиз бўлганида ўзини ҳамиша ноқулай сезадиган, қисиниб ўтирадиган Бенишон бу сафар унинг ташрифидан мамнун эди. Умуман, кейинги пайтлар Торозийнинг унга муомаласи ўзгарган, ҳозир илгаригидек кескин, қўрс гаплашмай қўйган. Бенишон бунга гарчи ичидан қувонса ҳам, нимага ўзгариб қолганига ҳеч ақли етмасди.

— Қўрқяпсизми?— дея сўради Торозий.

Бенишон бирданига тан олмади, сал фурсат ўтказиб жавоб қилди:

— Ҳа... Фарруҳ мени тинч қўймаяпти. Йўлакда унинг қадам товушларини эшитгандай бўлдим...

— Йўлакда ҳеч ким йўқ, ахир, ҳеч ким!— деди Торозий майин товушда.— Ўзингизни зўрланг. Ухламасангиз бўлмайди...

— Ҳаракат қиляпман...— Бенишон Торозийнинг ўрнидан турганини кўриб, илтижо билан унга қўлини чўзди.

— Йўлакка, ташқарига юрсангиз, бу ерда Фарруҳ йўқлигини ўз кўзингиз билан кўрасиз,— деб таклиф қилди Торозий.

— Томга яшириниб олган. Мен унинг феълини билман-ку.— Таъқиб тўғрисидаги фикр, афтидан, унинг миясига шу қадар ўрнашиб қолган эдики, ҳатто Фарруҳнинг ҳеч қаерда йўқлигига ишонч ҳосил қилган тақдирида ҳам барибир кўнгли тинчимасди.

Торозий йўлакка чиқди ва ниҳоятда толиққанини ҳис этиб, деворга суянди.

«Ёмонликдан далолат бу,— деб ўйлади у.— Демак, ҳаммаси чаппасига кетибди. Қўрқув, безовталиқ... Яна бир неча марта тунлари мана шундай даҳшатда ўтадию... шу билан — тамом».

Торозий энди Бенишонга ёрдам қила олмасди. Шу ўй уни ҳозир бирам руҳий тушкунликка солган эдики...

Бенишон уйқуга кетсин учун хонага кириб бошида ўтириб турсинми? Обидтойнинг отаси ёнига — қишлоққа жўнатсинми? У ёқда хотиржамроқ бўлади. Лекин аслида бу ҳам Бенишонни қайта эврилишдан асраб қололмайди, энди ҳеч нима унга ёрдам қилмайди...

Торозий зинанинг дастагини ушлаб, нафасини ростлаш учун тўхтаб-тўхтаб, зўрға пастга — Обидтойнинг қоровулхонасига тушиб келди ва эшикни қоқди.

— Ким у?— дея сўради Обидтой ҳуркиб. Нимадир, чамаси ёстигининг тагига қўйиб ётган қилич бўлса керак, ерга тап этиб тушди.

Торозий эшикни очмасдан гапира қолди.

— Обидтой! Отга хашак ташлаб, аравани йўлга ҳозирланг. Тонглаб Фарруҳга билдирмасдан Бенишонни олинг-да, қишлоққа жўнанг...

— Бош устига!— деб мамнун қичқирди Обидтой ва қишлоқ афзалликларини таърифлаб яна нималардир деди, лекин бу пайтда Торозий зина ёнига қайтиб келган эди.

Тонгда эса уй олдида арава турар, от жиловидан тутган Обидтой бетоқатланиб дарвозага қараб қўяр, лекин ҳалигача Бенишондан дарак йўқ эди. Аллақачон Хотун ҳам бўхчасини аравага жойлаб, ширин орзулар оғушида жилмайиб ўтириб олибди.

Торозий билан Бенишон эса ҳамон узун йўлакда у ёқдан-бу ёққа бориб келишарди. Одатдаги, арзимас гап-сўзлардан сўнг Торозий юпанч сўзларини топди:

— Нима бўлганда ҳам, Бенишон, ўзингизни муносиб тутасиз деб ўйлайман...

— Ҳа,— деб қўйди Бенишон шунчаки.— Тақдир-да бу... Шукр қилмасдан иложим қанча...

— Ўзингиз ўйлаб кўринг: мен сизни алдашим, аврашим, хуллас, умидвор қилишим мумкин. Лекин бу кимга керак?— Торозий бирдан сергап бўлиб қолди.— Мен сизга: «Боринг, дамнингизни олинг, бирор ҳодиса рўй берса, тагин ёрдам бераман», десам ҳам бўлади. Лекин кимга керак бу?— дея такрорлади Торозий ва хайрлашиш олдидан Бенишонни қучаркан, қайғу ҳамда дармонсизликдан титраб кетди.

Бенишон унинг руҳий ҳолатини сизди. Шоша-пиша Торозийнинг соқолидан ўпаётиб, «шундай одам мени деб азоб чекапти», деб хаёлидан кечириб қўйди. Сўнг товущини чиқариб:

— Тақдир экан,— деди-да, зўраки жилмайиб, тез пастга тушиб кетди.

Ва Торозий отнинг тош сўқмоқдан эринчоқ одим отиб бораётганини эшитди. Бу от Бенишонни — Торозий иккинчи марта тирилтирган, лекин афсуски, ҳали дунёга келмасиданоқ бундай кўргиликларга маҳкум этилган инсон боласини унинг қошидан абадий олиб кетаётган эди...

Араванинг ғичир-ғичирига Торозий узоқ қулоқ солиб турди, кейин хонага буткул жимлик чўкди. Бу жимлик ғалати, ҳатто нимаси биландир кўнгилга ваҳима соладиган, жуда бир бошқача эдики, Торозий зинанинг пиллапоясига ўтирди, шундоқ ўтираверди ва сув томчилари қотган сарғимтир деворларга, тирқишидан ликиллаб, мўйлов туки сингари йўсин поялари чиқиб турган шифтга бир-бир қараб чиқди.

Қачонлардан бери уйда бунақа жимлик бўлмаган. Торозий кўзларини юмди. Вужудида милтиллаган нимаки бор, барини сарфлаб бўлганини ҳис қилди, энди ҳувиллаб қолгач, яна юраги сиқила бошлади...

Торозий минг машаққат билан зўрага ўрнидан турди-да, Армоннинг хонаси жойлашган томонга — йўлакнинг у бошига қаради. Кўзини хира парда қоплади, йўлакнинг ўртасида юриб бораётган бўлса ҳам, деворнинг ҳар бир бўртиқ ери, эшикнинг қабзаси унга тегар, биқинига туртар эди.

Торозий бамисоли сархуш кишидек жилмайди. Худди деворга урилсин, бирон жойи тирналсин, туртилсин дегандай бир қадамини осонгина девор сари йўллаётган ичидаги иккинчи Торозий ҳам, бу ўйин ҳам ҳозир унга ёқаётган эди.

— Армон,— дея чақирди Торозий оҳиста.

Армон қаттиқ ҳақоратланган одамдек бўлиб ўтирган эди, бироқ Торозий эшикнинг кесакисига урилиб, остонани ҳатлаб ўтгач, ўрнидан турди. Ўзини қандай тутишини билмай, бошини эгди.

Улар бугун эрта билан жанжаллашиб олишган эди. Бир-бирларини таниганларидан бери биринчи марта жанжаллашишлари бўлса керак, ўзиям. Шунинг учун Армон Бенишонни кузатишга чиқмади, хонада ғам чекиб ўтираверди. У Хотуннинг Бенишон билан бирга кетишини истамаган эди, Бенишоннинг тагин тошбақа бўлиб қолганини кўрса, у дунёдан буткул умидини узди, бундай кўргуликка дош беролмайди, ақлдан озади, деб қўрқарди.

Лекин Торозий ўз гапида туриб олди: модомики икки ёш турмуш қуришга аҳд қилишибди, майли. Хотун ҳаммасини лаҳзама-лаҳза ўз кўзи билан кўрсин, шунда айрилиқ азобини бошдан кечириши енгилроқ бўлади, деди.

— Тошбағир экансиз!— деб ҳайқирди Армон ва Торозийдан ранжиб хонасига кириб кетди.

Лекин ҳозир унинг кўзига ташланган дастлабки нарса Торозийнинг ғалати табассуми, бефарқ-паришон нигоҳи бўлди ва у устозининг совуқ қўлларини олиш учун унга томон юрди.

— Совқотдингизми?— деб сўради айбдорларча.

Торозий Армонга бирров қараб қўйди, холос: тезроқ кетгиси ва ёлғиз қолгиси келаётган эди. Даҳшатли ғам-ғусса босиб келган дамларда ҳатто энг яқин кишилари ҳам унга оғир ботарди, лекин Торозий Армонни бирор асабий сўз ёки эҳтиётсиз бирор ҳаракат билан хафа қилиб қўйишни истамасди ҳам.

— Келишимдан мурод...— Торозий оғирлашиб қолган лабларини базўр очди, гўё ўзи эмас, иккинчи бир Торозий чеккада туриб олиб гапираётгандай туюлди.— Бирор ишнинг бошини тутинг... Отангизнинг қошига қозихонага боринг, ўша ерда... Йўқ, йўқ, сиз тагин...— деркан, ўзидан дарғазаб бўлиб қўл силкиди. Қанчалар қийналаётганимни Армон тушунолмади, ўлиб-тирилиб тушунтиришга тўғри келади деб қўрқарди у. Гарчи Торозийнинг ҳеч кимдан ҳеч қанақа қарзи бўлмаса-да...

— Ёлғиз қолгингиз келяптими?— деди Армон товуши титраб. Завқ-шавқли баҳслар, асаббузарликлар ва кўнгил совилар билан ўтган кунлардан кейин келадиган ҳамишаги ғусса устозини яна чулғаб олганини Армон фақат ҳозиргина билиб қолди. Тушунарли ахир, Торозий қаттиқ руҳий ларзани бошидан кечирди...

Торозий индамай йўлакка чиқиб, ўзининг хонасига бораркан, хаёли қочди: ҳамиша шундай бўлади — бирон нимани дилга монанд қилиб тушунтириб беролмайди, одамлар у ҳақида нотўғри ўйларга боришади, уни қаҳри қаттиқ, тошбағир, одамови деб ҳисоблашади, нафақат Армон сингари мундай қараганда уни унча яхши билмайдиганлар, балки юрагидаги ҳар бир ўзгаришни ҳис қилиши лозим бўлган ғамхўр синглиси ҳам, йигирма йиллар бир ёстиққа бош қўйиб яшаган хотини ҳам шундай ўйлашарди... «Жолут»... Зоҳиднинг таънаси ёдига тушиб, Торозий мийиғида жилмайиб қўйди.

«Қолбуки, одамовилар ҳамиша одамлар билан бир-

га бўлади», деб хаёлдан кечирди у ва кат ёнига келиб, кўрпасини пайпаслаб қўйди — биронта бегона одам, дейлик, ўша Жолут эгаллаб олмадимикан, деб кўриб қўйди гўё.

Дастлабки дақиқаларда унга гўё ётгани йўқдек, елкаларида ўз танасининг оғирлигига тенг оғирликни тутиб тургандек туюлди. Ён-бошига ағдарилди ва буткул моғор ҳиди ўтириб қолган муздай деворга бурнини босди, ҳолбуки, бугунга қадар у девор борлигини ҳис қилмаган эди...

Деворга тақаб солинган ихчам кўрпа устидагина Торозий ором оларди, хонанинг бошқа қисми эса, одам ҳатто қарагиси келмайдиган бегона олам. Бу олам тобора туман билан қопланиб, узоқлашаверди...

VI

Армон отасининг ҳузурига, қозихонага кириб келди. Пешонасида ва кўзининг тағларида оқ доғлари бўлган новча, қотма киши ўғлига диққат билан қараб қўйгач, юзи аянчли бир ифодада қотди. Ҳеч қачон чол Армонни бунақа тушкун ва ориқлаб кетган аҳволда кўрмаган эди.

— Нима гап? Лўндасини айт, ишим кўп,— деди отаси паст товушда.

— Соғиниб қолдим... Бир кўриб кетай деб келавердим,— тўнғиллади Армон кўзларини олиб қочиб.

— Э-ҳа... Демак, ишлар чатоқ. Яқин-орада яна ота қанотига қайтасан, шундайми?

Илгарилари ҳам, Торозий шаҳарга келганида Армон тепаликдаги уйга кўчиб, ўзининг хонадонидагиларга анчагина қорасини кўрсатмай кетар эди, лекин доим яхши кайфиятда, ўзига ишонч билан, балки шу боис бир оз кўрс бўлиб қайтиб келарди. Отаси гапларига қўл силтаса, қаттиқ туриб баҳслашарди, отаси минғирлаб у билан Торозийни даҳрий, шайтоннинг шогирдлари деса, анчагача гаплашмай қўярди.

Кекса қози уларнинг тошбақа билан овора эканликларини, унга яна инсоний қиёфани қайтаришга уринишаётганини биларди (шу кунларда қозининг қўлига келиб тушган иккита имзосиз хатда тошбақашунослар жодугарликда айбланишган эди), лекин рўпарасида ўтирган ўғлининг аҳволидан сездикки, бу уринишларидан ҳеч нарса чиқмаган чоғи...

— Ҳай, майли,— деди қози ўрнидан тураркан.— Ҳо-

зир бир ишни кўраман, томоша қилмайсанми? Ғоят антиқа... Гап айнан жодугарлик тўғрисида...

Армон бош қимирлатди, лекин отаси эшик томон юра бошлаганида, уни тўхтатмоқчи бўлиб қўлини кўтарди, бироқ фикридан қайтиб, иш кўриладиган катта хонага оломон билан бирга асосий дарвозадан киришни мўлжаллаб, кўчага чиқди.

Ҳеч нарсанинг қизиғи йўқдай зерикканнамо қиёфада турган дарвозабон Армонни кўрдию итоаткорона имлай-имлай, шоша-пиша бир чеккага чекинди...

Хона кенг ва салқин экан, унинг катта қисмини одамлар ҳозир чордона қуриб ўтирган бўйралар эмас, балки қозининг нақшли хонтахтаси турган ёғоч супа, жиноятчи билан соқчиларни ажратиб турувчи тўсиқ эгаллаган эди.

Кир-чир, у ер-бу ери ҳўл бўйралар гўё томошабинларга, аслида қози уларнинг иштирокига муҳтож эмаслигини, адолат етти эшик ортида ҳам бемалол тантана қилаверишини эслатиб туриши лозим эди. Модомики чет кишилар томоша қилиш ҳуқуқидан фойдаланмоқчи экан, унда шу йиртиқ бўйраларга рози бўлаверишсин.

Мутлақо лоқайд, ўлик нигоҳли аёлни бу ёқдагилардан ажратиб турган тўсиқ шошилишча ясалган эди, лекин миҳ етмаганми, икки-учта тахта ерга осилган, томошабинлардан кимдир хонага чолиб кирса, ғичирлаб-ғичирлаб турар эди. Одамни шунақа тўсиқ ортига ўтирғизиб қўйишганининг ўзиёқ уни бошқаларнинг кўзида жиноятчига айлантириб қўярди, ҳолбуки у умуман жиноятчи бўлмаслиги ҳам мумкин...

Деворлар ҳам, шифт ҳам анча-мунча дарз еган, у ерлардан сув чиқиб тургани учун ёриқларнинг оғзи сарғайиб-занглаб кетган эди. Шундай ёриқлардан биттасининг яқинида бир шиллиққурт мўйловларини антиқа ўйнатиб, ёпишиб қолибди.

«Ҳали ҳам ҳамма нарса қаровсиз, ёриқлар эса мен аввалги келганимдан бери тағин кўпайибди», деб хаёлидан кечирди Армон ва бир манзарани кўз олдига келтирди: ҳар мажлисдан кейин дарвозабон узун калтак билан қуролланиб, шиллиққуртларни ҳайдашга тушади, нарироқ ўрмалаб қозининг боши устида осилиб қолмасин, дейди...

Ажойиб манзара... Армон ҳатто кулиб қўйди. Айни шу пайтда отаси кирди ва ўз ўрнини эгаллади. Орқасидан чилопчин билан офтоба кўтарган дарвозабон пилдираб кирди (кеч қолганларни киритгиси келмай

дарвозани ёпиб қўйган кўринади) ва белидан қийғини ечиб биллагига ташлаганча, қозининг ёнига туриб олди.

Қози юмшоқ ўринга ясланиб олди-да, одамлар орасида эмас, ғусухонада ўтиргандай қулоғини кавлай бошлади, сўнг йўталишга тушди. Обдан йўталиб бўлгач, мўйловини силаб-силаб, дарвозабон берган кўзгуга ўзини солди. Кўнгли тўлмадими, ҳокимона ишора билан ёғоч тароқ келтиришни буюрди ва мўйловини бир неча марта тараб, ниҳоят, қўлини ювишга тараддудланди.

Маҳкамага йиғилганлар ўзаро шивир-шивирлашиб қозининг бу ишларига эътибор ҳам қилишмади.

«Хурпайма мўйловини қандай елимлаган эканки, тароқ урганда ҳам кўчиб тушмаяпти?— деб кўнглидан кечирди Армон отасига қараб ўтираркан.— Тасодифан мўйлови кўчиб тушса-я... шармандагарчилик... тағин билиб бўлмайди, ҳеч ким ҳайратланмаслигим мумкин...»

Дарвозабон офтобани тутиб энкайди ва қози шошмасдан ҳар бир бармоғини алоҳида-алоҳида ювиб чиқди, сув эса қозининг қўлидан супага оқиб, тирқишидан кириб кетарди. Қозиликнинг маҳаллий йўл-йўриқларидан беҳабар чет эллик кишига булар бари хурофий маросим туюлса керак. Бу мамлакатда қозилик мансаби қадрсиз эканини айтишса, у жуда ҳайрон бўлар балки. Тўғри-да, иш кўплигидан қозилар кечаю кундуз маҳкамада қолиб кетишади, доим жонлари қил устида, қолаверса, маошлари ҳам ҳаминқадар. Буларга бир нави чидаса бўлади, энг ёмони — одамларнинг тавқи лаънати. Жуда оддий, содда у Одамзод қанақа тақводор, донишманд, адолатли бўлмасин, бир-бирининг устидан ҳукм чиқаришга ҳеч ҳаққи йўқ, бунга фақат битта ҳукм бор — ҳукми худо, деб ўйлайди одамлар.

Аммо худога илоҳий юмушлар жоиз, инсоний жиноятлари эса барибир жазолаш лозим, шунинг учун ҳам қозиликка Армоннинг отасига ўхшаган касалманд, терисига пес тушган, маймоқ кимсалар, қисқаси, худо қарғаган кишилар тайинланади. Қозиларнинг ўз юмушларига нафратлари шундан. Норозиликларини бемалол ҳаммага намоён қилишлари шунинг учун ҳам бежиз эмас. Бунинг йўли кўп: айримлар супага чиқиб, гиламча устида ҳаммани қаратиб қўйиб бир соат-икки соат ухлаб олади, бошқалар қўлларини, оёқларини узоқ ювади, чучкиради, дастрўмолга бурнини қоқади... яна, унинг устига, ҳақиқатан бурунни бафуржа тозалаб

олмай туриб ишни бошлаш одобсизликдай тутишади ўзларини.

Қози қўлини ювиб бўлгач, дарвозабон сочиқ ўрнига қийиғини тутди, супадан сакраб тушди-да, айбланувчи аёлни ажратиб турган тўсиқнинг ёнига — ўз ўрнига қараб юрди: бу ерда бир киши ҳам қоровул, ҳам об-каш, ҳам соқчи бўлиб хизмат қиларди.

«Семизлигига яраша башарасиям хунук бўлганида, у бемалол қози вазифасини бажараверарди», деб хаёлидан кечирди Армон дарвозабонга қараб. Бу дамда қози ёғоч болғани аввалдан бир-икки хонтахтага уриб, муҳокамани бошлаган эди. Армон қулоғини динг қилди.

Жодугарлик тўғрисидаги бугунгига ўхшаш ишлар шунақа кўп кўрилардики, оломон аллақачон қизиқмай қўйган. Йиғилганлар бўйраларнинг ярмигагина жой бўлибди, ўшалар ҳам, афтидан, бу ерга куннинг иссиғидан қочиб кирган, шекилли. Кўплар ўтирар-ўтирмасдан, ҳатто айбланувчига ҳам қараб қўймай, дарров кўзлари уйқуга кетди, оломоннинг лоқайд-бепарволигидан ҳайратланган шўрлик кимдир бирдан зерикди ва бошини ҳам қилиб, бутунлай ўз хаёллари билан банд-дек бир алпозда итоаткорона қотди.

— Шундай қилиб, сиз...— деб гап бошлади қози кўрсаткич бармоғини у томонга йўналтириб. Бор-йўғи айбланувчини ўридан қўзғатиб қўйиш мақсадидагина шундай қилган кўринарди у,— жодугарлик қилиб қўшингизни пишакка айблантириб қўйганликда айблани-сиз!— деди. Сўнгра ён тарафдаги эшикка қайрилиб, қичқирди:— Қиринг!

Мажлисхонага қўлда мўъжазгина қафас билан ёвуз қиёфали бир киши кирди. У келиб ҳалиги тўсиқнинг ёнига турди, қўлини тахта устига қўйди. Қафасда букланиб ётган қон-қора мушук томошабинларга қараб олди, сўнг қўрққанидан қафаснинг бир бурчагига пусиб кетди.

— Бошланг!— деб буюрди қози ва ҳалиги киши шу заҳоти тилга кирди, мушук қачонлардир ўзининг хотини бўлгани ва у манави жодугар кампир билан жанжаллашиб қолгани, жодугар унга «бирқулоқ пишакча» деб лақаб қўйгани, иккинчи қулоғингни ҳам кесиб ташлайман деб нўписа қилганлари тўғрисида оҳанжама билан, одамни толиқтирар даражада узоқ ҳикоя қила бошлади. Тўғри, бу пайтда унинг ўзи шаҳарда бўлган, лекин хотини жодугарнинг уйига кирганини, бир соатдан кейин эса, жанжалдан сўнг, у ердан хо-

тини ўрнига мушук югуриб чиққанини ҳамма кўрган ва бу киши шаҳардан қайтиб келгач, қараса, мушук унинг кўрпасида ётибди экан...

Армон бу сафсатадан чарчаб кетди ва кўнглида хавотир билан Торозийни ўйлади: уни бундай аҳволда ёлғиз қўйиб бўлмайди... Секин туриб, ташқарига йўл олди.

Ўғлининг бу одобсизлигидан отаси ҳатто ўрнидан туриб кетай деди, ҳалиги киши бўлса, ҳикоям қозини тўлқинлантириб юборди шекилли деб тусмоллаб, янада катта иштиёқ билан сўзида давом этди...

Армон келиб хонага бош суққанида, Торозий ухлаб ётарди. Бенишон қишлоққа жўнаб кетгандан кейинги кунлар ичи Торозий кўнглини чулғанган ғам-ғуссанинг азобини чекиб бирон марта ҳам ўрнидан турмади.

Армон йўлакда орқа-олдинга бориб келар, Торозийнинг эшиги ёнидан ўтаётиб ҳар гал тўхтар ва хўрсиниб қўяр эди.

Лекин Армон боя эшикни ёпар-ёпмас Торозий уй-тонган ва у ҳозир Армоннинг хавотирли, саросимали қадам товушларига қулоқ тутиб ётарди.

«Бенишон қайтиб келганида у кўзимга қандай қараркин?— деб ўйлади Торозий.— Ўзини айбдор ҳис қилади... ҳолбуки, уни ота-она, ака-укасидан мен айирдим-ку... Эвини топиб кўнглини кўтаришим керак, ёш, ишонади... Айтиш лозимки, дунёни билиш, табиат қонун-қоидаларини билиш бу билан тугамайди... Дунёда сир кўп... бу сирлардан энг буюги — инсоннинг ўзи...»

Шундай хаёллар билан Торозий уни чақирди. Юзига мунис ифода бериб, Армон хонага кирди. Кирди-да, Торозийга ёқимли гап айтгиси келиб:

— Кўз-тегмасин, аҳволингиз анча дуруст,— деди.— Мен эсам ҳозиргина қозихонадан келиб турибман...

— Шошманг,— дея Торозий ўрнидан кўзғалди,— юринг, боққа чиқайлик, ўша ерда айтиб берасиз.

Торозийдаги иштиёқ Армонни шодлантириб юборди, ахир улар неча кундан буён бирга сайр қилишмаган эди-да. Шунинг учун зинадан тушиб бораётганладаёқ у жодугар устидан қўзғатилган иш тўғрисида бетақатланиб ҳикоя қила бошлади, айни чоқда у нимагадир, буларнинг Торозийга қизиғи йўқ, деб ишонарди.

Лекин Торозий муҳокамада бўлган гап-сўзларнинг айрим жойларини қайта айтиб беришини илтимос қилди ва гўё анчадан бери тинчлик бермай келган нарса-ни бирдан ҳал қилгандай, сирли жилмайиб қўйди.

— Отангиз билан учраштириб қўя олмайсизми? — деди Торозий кутилмаганда ва жавобни ҳам кутмай, хитоб қилди:— Сизга зўр иш топилди, дўстим! Одамларда танасух рўй беришида жодугарларнинг ёки ёвуз афсунгарларнинг алоқаси йўқлигини отангизга исботлаб беринг... Тушунапсизми? Жаҳолат, омилик орқасида жодугарликда айбланган юзлаб, минглаб бегуноҳ кишилар жаллоднинг қўлидан қутулган бўларди...

— Тушунапман...— Армонни ҳаммадан ҳам Торозийни мафтун этган тахминнинг соддалиги ҳайратга солди.

Торозий берилиб, қўлларини силкита-силкита яна нималарнидир сўзларди, лекин аллақачон чуқур мулоҳаза юрита бошлаган Армон чидамасдан, ёшларга хос ҳайрат билан хитоб қилди:

— Э, бу жудаям осон-ку! Бугуноқ отамни чақиришим керак...

— Осон?!— Торозийнинг ҳушёр овози унинг гапини кесиб қўйди.— Сиз билан бизга балки шундайдир... Лекин жамоатни қандай ишонтирасиз? Жамоат ирим-сиримларга ишонувчан, уларга ҳаётдаги ҳамма нарсанинг изоҳи тайёр. Жодугарлик — дуосини шивирлаб ўқиш, ўлат билан зилзила — ёмон кўздан далолат, уруш ва хунрезлик — ой билан қуёшнинг қарама-қарши туриб қолиши... Ирим-сиримга асосланган қонунларни қандай бекор қиласиз? Ҳаммасиям сиз ўйлагандай осонмас... Мен кетганимдан кейин сиз бу муносиб иш билан шуғулланишингизга ишонаман, Армон... Бардам бўлинг! Худо куч-қувват берсин!

Армон қизишиб гапира бошлади:

— Кейинги гал келганингизда, ўз кўзингиз билан кўрасиз: бизнинг Орузда бошқа ҳеч кимни ҳеч қачон жодугарликда айблаб жазолашмайди! Отамни бўлса, ўзим...

— Ҳа-я. Ақалли битта қозини тўғри йўлга солиш керак. Бошланиши муҳим...— деди сайёҳ жилмайиб.

Ёшларда умид уйғотиш нақадар муҳим. Армоннинг кўнглига ҳам умид чироқларини ёқиб кетаётганига ишонч ҳосил қилиб Торозий анча енгил тортди.

VII

Бизнинг тошбақашуносларимиз одатларига биноан эрта билан барвақт уй атрофида сайр қилиб юришган палла пастдан — тепаликнинг этагидан қулоққа ҳар хил овозлар эшитилди.

Армон ҳайрон бўлиб тўхтади: бу ерларнинг сукуна-тини бузишга ким ботинди экан? Торозий эса, юраги бир нимани сезгандай, юзи оқариб кетди.

Шу пайт ўнтача томошаталаб шаҳарлик тошма-тош босиб, шовқин-сурон солиб тепаликка ўрмалаб кела бошлади. Уларнинг кетидан, от жиловидан хотир-жам торта, Обидтой кўринди. Ана, ҳар эҳтимолга қар-ши қамчинини ҳавога сермаб-сермаб қўяди. Бир жой-да одамлар мириқиб кўнгилхушлик қилиб олмоқ нияти-да арава йўлини тўсиб тўхташди.

Четан аравадан тошбақа тумшуғини чиқариб, мўл-тираб турарди. Атрофдагиларга туғилишдан шунақа таъвия бўлиб туғилгандай уни деб ўртада қанчадан-қанча баҳс-тортишувлар бўлмагандай ва худди тепа-ликдаги бу уйда ойлаб тажрибалар ўтказилмагандай, ҳаммаси туш, алаҳсираш бўлгандай бир қиёфада қарар эдики, ахйри Армон чидамади — инграб юборди.

Аммо Торозий тошбақа ҳов ташландиқ майдондаги-дай одамлардан ўзини олиб қочмаётганини, безовта ти-пирчиламасдан, шовқин-сурону тапир-тупурларга бе-парво, мағрур ётганини сизди. Башарасида энди аввал-ги аламдийда ифода кўринмасди. Аксинча, қандайдир бир лаҳза кўзларида анави санқи томошаталабларга нисбатан киноя ва масхара аломатлари балқиб кетди. Кўп нарсани ўйлаб чиққани, тушунгани, энди эса кўнг-ли тинчлангани ва ўзининг қайта танасухини муқаррар ҳодиса сифатида қабул қилгани яққол кўриниб турар-ди. Ҳатто у ҳаммага ва ҳамма нарсага — албатта, агар бу жирканч ҳайвонга нисбатан баландпарвоз сўз-лар қўллаш мумкин бўлса — фалсафий кўз билан қа-раётган эди.

Одамлар нимадандир чўчиб, бу ёғига аравани таъ-қиб этмай қўйишди. Арава дарвозага яқинлашганида эса, кўрганларини завқ билан муҳокама қилиб олиш ниятида тошларга чўкишди.

Армон барибир дош беролмади, ҳўнграганча уйга отилди. Торозий эса, ўзидаги саросима ва аламни сир бергиси келмай, жойида тураверди.

Обидтой қаҳр-ғазабдан жўшиб нималарнидир ту-шунтирмоқчи бўлди, бироқ Торозийнинг совуқ нигоҳи-ни пайқаб, бошини эгди-да, қандайдир арқонни унда-мунда еча бошлади.

— Қани, туш, оғайни. Келдик!— дея кучининг бо-рича арқонни тортди: арқоннинг у учи тошбақа бўйни-дан боғланган эди.

Тошбақа аввалги жойига олиб келишганига ишонч ҳосил қилмоқчидай, яна теваракка қаради. Шунда Торозий кўрдикки, ҳаммаси қандай бўлса шундайлигича қолибди, тўғрироғи илгариги ҳамма нарса унга яна қайтибди. Қора-қура доғли жигарранг тошкоса, тангачали ғадир-будир оёқ, палид тумшуқ...

Аравадан сакраб тушаётиб, думи нохос отга тегиб кетди. От ижирғаниб пишқирган эди, шу заҳоти Обидтойдан қамчи еб қолди. Кейин Обидтой тошбақага нафрат билан қараб қўйиб, Торозийнинг ёнига судради.

— Марҳамат, қабул қилиб олинг... Бир тукиниям тўкмасдан келтирдим...

Тошбақа нимагадир бошини кўтармади, Торозийга қараб қўймади, тезроқ ёт кўзлардан яшириниш илинжида бутун вужуди билан дарвоза томонга талпинарди. Бегоналардан кўрққани учун эмас, шунчаки, кўнгли сокинликни, ёлғизликни тусаб қолган эди, холос. Сокинликда, ёлғизликда саёз ақлини узук-юлуқ ишлатиб (илгариги, пухта ўйланганларини унутган ҳолда), келгуси тирикчилиги устида бош қотирмоқчи эди.

Томошатаблар тошбақанинг катталигидан ҳайратда жим қотди, лекин ичларида битта ҳазилкаши бор экан, ўша чидамасдан яна хахолаб юборди. Ҳамма бирдан туриб кетди ва ҳуштак чалиб, сакрай бошлади. Бу манзарани кўрган киши, одамлар ашаддий душманлари устидан куляптими, дерди.

— Олиб боринг!— деди Торозий лўндагина. Обидтой йўлакай тошбақани лаънатлай-лаънатлай, дарвоза томонга судради.

Торозий саросима ичида нима қиларини билмай, уй олдидаги майдонда қолаверди, кейин ўзи ҳам сезмаган ҳолда боғ тарафга юрди, Торозийнинг афсунгарлиги ҳақида кўп бемаъни гаплар эшитган, одамлар ваҳима ичида қолишди ва нафасларини ичга ютиб, худди пастдан кимдир ишора қилгандай, аста-секин тушиб кета бошлади.

Тошбақани аллақачон ўз хонасига қамаб қўйган Обидтой энди қўлда қилич билан зинадан тушиб келарди. Қиёфасидан худди тошбақанинг калласини сапчадек узиб келаётганга ўхшарди.

Бутун куним яна аввалги ташвишлар ичида ўтаркан-да, деб ўйларди у. Яна пойлоқчилик, тошбақа эшиги тагида навбатчилик, сойдан яна илон овлаш, қушларнинг тўхумини излаб дарахтларга чиқиш...

Торозий унинг қиличига кўз ташлади.

— Хотун қани?

— Қишлоқда.— Обидтой чўчиб кўзларини пирпиратди, бироқ кейин ўзини тутиб туrolмай, бақриб юборди:— Сиз нима деб ўйлаган эдингиз? Бу аблаҳ... ким билибди бунинг яна ифлос ҳолатига қайтишини! Бўғиб ташламоқчийдим буни... ахир, нима қилганда ҳам, Хотун — синглим-да... Бошига оғир кулфат тушди синглимнинг, кейин отам олиб қолди. Қишлоқда миш-миш... синглимнинг орқасидан «Тошбақанинг қаллиғи!» деб қийқариб юрибди одамлар.— Обидтой гапираркан, қамчинини силкитар эди.— Мен-чи — тошбақанинг қайноғаси бўламанми?!

Шовқинни эшитиб Армон чиқди-да, билдирмасдан орқага келиб турди. Уни кўриб Обидтой илтижо билан қўлларини чўзди:

— Шундайми, ахир? Рост, аждодимизда от ўғрилари ўтган, лекин тошбақа... У қишлоққа боришимиз биланоқ оғриб қолди, уйқуси йўқ. Мен — аҳмоқ, кечалари баданида яна дум ўсиб чиқаётганини сезмабман ҳам. Кейин эшикни очгим келди, бузиб кирдим, қарасам... бошидан-оёғигача тошбақа бўлиб ўтирибдилар... Жим, индамайди. Косасига икки марта солганимни бўйнимга оламан. Одамга алам қиларкан-да! Индамайди, ўзича хафа, худди уни мен жодулаб қўйгандай...

— Ҳузурингизга отамни олиб келаман, Торозий-хон,— деди Армон пойлоқчининг минғир-минғирига чек қўйиш учун.

Торозий бошини силкитди.

— Маъқул.

— Нима?!— Обидтой ҳайратга тушди. — Отангиз қози жаноблари ташриф буюрадиларми? — деди-да пастга — қоровулхонасига томон отилди. — Соқол-мўйловимни қиртишлашим керак... Шундай меҳмон-а...

Торозий эшик ёнида бир зум тўхтади, лекин эшикни очишга, тошбақани кўриб қўйишга ботинмади.

Ўзининг хонасига бориб, қозини кута бошлади. Қози унинг ишларини жодугарлик деб билади. Қандай тушунтирса у ишонаркин — Торозий шуни ўйлар эди. Иккалалари тил топишадими, йўқми ҳали. Армоннинг келажаги ҳам шу нарсага боғлиқ. Торозий кетади, лекин бу ўсмир ўзини йўқотиб қўймаслиги, бирор янги машғулотга берилиши керак. Бу машғулот, чамаси,

тошбақашунослик сингари фойдасиз машғулот бўлмайди, шекилли...

Торозийнинг ўзи эса ҳақиқат излайди, бироқ ҳар сафар яна ёлғон айланма йўлга тушиб қоладиган абдий дарбадар одам...

«Тошбақашуносликни мен бошладим, уни ҳалокатга ҳам ўзим олиб келдим», дея андуҳ билан хулоса ясади у.

VIII

Кекса қози Торозий билан сипо кўришди-да, гапнинг дангалига кўчақолди:

— Сизни аллақачон ҳибсга олиб... кана тўла чуқурга ташлашим керак эди, ана ўша ерда ўтириб олиб кўнглингиз кўтаргунча жодулайверинг, — деди. Лекин гап оҳанги жиддий эмас, нималар қилиб юрибсиз-а, биродар, дегандай бир енгил койишга ўхшарди.— Ишонинг, ҳар куни устингиздан имзосиз хат оламан: халқ талаб қиляпти, ғазаби қайнаяпти, мана, бугун ҳам қозихонага оломон ёпирилиб бориб арз қилди: тепаликдаги уйда жодугар яшаб юрибди, унга сизнинг ўғлингиз...— қози ўғли турган томонга истеҳзоли им қоқди,— жодугар бола ёрдам қиляпти, дейишди... Худога шукр қилки, отанг қози, нақ амирга ҳам бўйсунмайдиган мустақил одам... Қозиликнинг менга нима кераги бор, иш эмас у, азоб, менга берилган жазо! Бугуноқ ундан воз кечишга тайёрман. Вой-бой-бой! Рост, жодугарлардан сиз фарқ қиласиз: қурбонингизнинг теварагида жазовага тушиб сакрамайсиз, хўроздан қон чиқариб, қизил тожли бошини кулга кўммайсиз... Гарчи, сизнинг ишингиз ҳам беҳуда, ёлғон. Парвардигори олам ҳар нарсани ўз қиёфаси билан яратганки, сиз буни ҳеч қачон ўзгартиролмайсиз... Сиз даҳрийсиз — гумроҳлик ва такаббурликнинг қурбонисиз. Бутун фожиангиз шундаки, даҳшатли зиддиятлар, билишимча, сизни тинмай кемиради... Эшитишимга қараганда, Торозийхон, сиз ажнабийларнинг юртларига кўп саёҳат қилган экансиз, мана, иллатни қаердан юқтириб келгансиз... Ажнабийларнинг тасаввурича, одам заминнинг киндиги, табиатнинг устидан мутлақ ҳоким, ҳаёт гултожи, шунинг учун гўё нима истаса қилиши мумкин, у ҳаммадан донороқ, ақллироқ, ҳаммадан яхши... Лекин бу қутқулар шайтон қутқусидир, шайтон одамнинг бошига салла эмас, тинимсиз равишда такаббурлик арқонини

ўрайди... Бу арқон ишқилиб пастроққа — бўйнига сийлиқиб тушиб қолмаса, одамни дор остига судраб кетмаса, деб қўрқаман... Аммо, бошқа жиҳатдан қарасак, ҳайвондан одам яратар экансиз, сиз уни ҳар қандай махлуқдан ҳам паст қилиб яратасиз. У энди сиртмоққа бошини ўзи тутмайди, уни қўйни судрагандек бўйнига арқон солиб судрайдиган бўлишади... Сиз ўзингизни ўтга-чўққа урасиз, йўлингизнинг эса боши берк... Ҳамма бало одам асли нима эканини билмаслигингизда: шоҳми ё чувалчангми? Оллоҳ бу сирни биздан яширган...

Қози гап ораси нуқул қўлини силкиб ва нимагадир бурнининг учини пайпаслаб турди.

«Э-э, бу одам фаҳм-фаросатли, антиқа одам эканку», деб хаёлдан кечирди Торозий қозига меҳри жўшиб.

— Уғлим тошбақа тўғрисида гапириб берди. Манов уйга қамаб қўйилган эмиш-ку, ўша тўғрисида.— Қози яна вазмин тортди.— Бир суҳбатлашиб кўрсангиз, деди. У шўрлик билан суҳбатлашиш, албатта, менга ша раф, лекин... бир-бирининг тилини тушунсин, деб мени ҳам тошбақага айлантириб қўймайсизми, ишқилиб?

— Бунга ҳожат йўқ,— дея ҳазилга ҳазил оҳангида жавоб қилди Торозий.— У билан ўзимизнинг тилда гаплашаверсангиз бўлади. Ҳеч қачон ҳеч ким уни жодулаб қўймаганини ўз оғзидан эшитасиз...

— Бўлмаса, юзма-юз ўтириб, гаплашиб кўраман, маъзур тутинг, эскидан одатим шундай. Лекин, илтимос, эшикнинг тагида туринг, мабодо ҳайвон ҳайвонли гига бэриб, яна...— Қози тағин бир марта Торозийга маъноли қараб қўйди.— Ростини айтсам, бу ёққа келатганимда ўғлимни йўлдан урган одам бирорта лўтти боз бўлса керак-да, деб ўйлаган эдим... Йўқ, адашибман.

— Раҳмат... Тошбақа шу пайтгача бирон кимсага ташланмаган. Шундай бўлса ҳам, биз ташқарида туриб турамыз.

— Бу ювош ҳайвон сизнинг тажрибаларингиздан сўнг қандай бўлиб қолганини ким билиб ўтирибди?!

Суҳбатга Армон аралашди:

— Дарвоқе, тошбақа қози бўлган, ота, у билан бемалол қозилик ишлари хусусида гаплашсангиз бўлаверади...

— Ие, шундай де!— Қози қўрққан қиёфага кирди.— Узим ҳам билардим: шу номуносиб иш билан шуғул-

ланганларнинг охири вой бўлади.— Сўнг, ҳамон ҳазил руҳида, соқолини силади:— Мендан, айтайлик, шох ёки хартум ўсиб чиқса, менга ҳам қон қуйишингизга тўғри келиб юрмасин тағин.

— Қўрқманг, ота, менинг ҳам тажрибам ортиб қолди,— деб кулиб юборди Армон.

— Сени-я?!— Ота ҳайрон бўлиб қошини чимирди.— Шайтоний ишлар билан шуғулланавериб, манман бўлиб кетибсан. Олға талпинасан... ниятингга етаётгандай бўласан... Ваҳоланки, сенга Армон деб от қўйганимда, ҳатто исминг билан ҳам тақдирга шак келтирмагин, деган эдим... Қаёқда?! Адашибман!

Лекин қози ёқимлироқ гап айтгиси келди ва суҳбат ораси Торозийдан шунчаки сўраб қолди:

— Раҳматли Мўминхоннинг ўғлимасмисиз мабодо?

— Ҳа.

— Яхши одам эди. Художўй, тақводор. Отангиз ҳақида кўп эшитганман... Қани, Армон. Бошла мени...

Армон отаси билан бирга тошбақанинг хонасига кетди, кейин қайтиб келди ва Торозий иккаласари йўлакда у ёқ-бу ёққа юра бошлашди.

— Шаҳарда кимнинг оғзига қараманг, тошбақа тўғрисида гап,— деди Армон пичирлаб.— Ҳақиқатдаям отамга одамлар арз қилишди...

Торозий мужмал бир маънода елкасини қисди.

— Ўзи миш-миш тез тарқайди, кетидан албатта, ёлғон туғилади. Нимаики яхши воқеа бўлса, тупроққа кўмақоламиз...

— Тўғри. Лекин одамлар унинг гапирадиган тошбақа эканини қаёқдан билиб олган?

Торозий паришон бир алпозда Армонга қаради, сўнг қози кириб кетган эшикка қайрилиб, бир нуқтага тикилганча қотди.

Унинг жимлиги Армонни қийнар эди. Қози бурнининг учини сирли ўйнаб чиқиб келгач, ниҳоят енгил тортди. Торозийнинг хонасига киришлари билан қози яна тўлқинланиб гапира бошлади:

— Ҳа, сизлар бўлмаганларингда, жаноблар, шундай нарсани кўрмасдан ўтиб кетардим бу дунёдан... Собиқ қозининг бадбахт бўлгани кимнинг хаёлига келарди! Сизлар қалтис ҳазил қилгансизлар деб ўйлабман-а. Ажабо! Бу ҳодиса шундоғам элсуймас ҳунармизга доғ туширади. Дарвоқе,— деб ўзини юпатди қози,— бунни ҳеч кимга айтмасликка ваъда берди.

— Хотиржам бўлинг...— Торозийнинг овози титраб кетди.— Яқин орада у тилдан ҳам қолади...

— Наҳотки? Ҳа, ҳа, айтгандай... Хуш, менинг фикрим қандай? Бу ҳақиқатан қизиқ... сеҳргарларни (тўғрироғи, одамлар айблаётганларни) оқлаш учун қўлланса ҳам бўлади. Уғлим-ку ҳали гўдак, лекин, сиз, Торозийхон, битта тошбақанинг кўрсатмалари дунё яратилгандан буён мавжуд қонунни қайта кўриб чиқиш учун жуда камлик қилишини биларсиз, деб ўйлайман... Яна мушрикларнинг, қўйларнинг, молларнинг ва ҳоказо — хуллас, Нуҳ пайғамбарнинг қайиғида омон қолган барча тўртоёқли ҳайвонлару қанотли паррандаларнинг кўрсатмалари ҳам керак бунга... Лекин албатта, гапирадиганлари бўлсин, чунки қачон сеҳргарлик, жодугарлик иши кўрилса, доим ҳимоя томонида туриб сўзлай олсинлар... Гапимни тушундингизми?

— Албатта, агар ўғлингизга ёрдам беришга шай эканингизни у билса...— деди Торозий одоб билан. Ҳолбуки қозининг эзмалиги уни толиқтириб юборган эди.

— Шундайми?— Қози ҳайрон ўғлига қаради. — Наҳот у шундай олим бўлиб етишди?— деди-да, меҳр билан ўғлининг сочини силади. Сўнг яна жиддий тортди:— Қонунлар фуқаро манфаатларини кўзлаб тузилади. Агар фуқаро, дейлик, ўн қанотли иблиснинг борлигига ишонса, биз қозилар у иблисни жазолайдиган қонун қабул қилишга мажбурмиз. Фуқаро тарафида турганимизни ҳамма ҳис қилиши керак-да... Бу гапларни ўзимни оқлаш учун айтаётганим йўқ, мен сеҳргарларни таъқиб этадиган қонунни шу бугуноқ бекор қилишга тайёрман. Худога шукр, ақлим жойида. Динимиз ҳам шайтон-майтонларга ишонишни тақиқлайди... Аммо ҳозирча кўзимни юмиб, сеҳргарликда айбланган биронта шўрликни жаллоднинг қўлига топширишга мажбурман... Каминанинг иши — қарғиш теккан иш ўзи, фақат менга ўхшаган бахтиқароларгина қозиликда хизмат қилади. Бу...— дея юзидаги пес жойига бармоғини нуқиди, — қўл-оёғимдан боғлаб турибди... Яна қайтараман: сеҳргару жодугарлар тўғрисидаги қонунни ўзгартиришга табиатнинг ўзида эҳтиёж пайдо бўлиши лозим, ҳозирча эса сабр-бардош билан бу аҳмоқ, қайсарларнинг онгини ўстириш керак...

— Мен худди шу билан шуғулланмоқчиман энди!— дея хитоб қилди Армон.

— Баракалла! Отани кераксиз қонунлардан қутултириш бечора ҳайвонларга қон қуйиб, улардан қачон

дуппа-дуруст одам чиқаркин деб кутиб ўтиришдан кўра анчагина олижаноб ишдир!

Шундай дедию қози бирдан қаҳқаҳ уриб юборди, кейин кутилмаганда деразага бурилиб, ниманидир ўйлаб қолди. Сўнг:

— Лекин сиз ҳозироқ, вақтни ўтказмасдан, тошбақани қонуний эгасига қайтариб беришингиз керак! — деди қатъий қилиб.— Акс ҳолда, камина сизни, Торозийхон, жавобгарликка тортишга мажбур бўламан... Аллақандай Денгизхон деган одам устингиздан шикоят ёзган. У одамни эшитганмисиз?

Торозий оқариб кетди ва гўё ҳимоя истаб Армонга ўгирилди.

— Ие! Йўлакай унинг шаҳрига кирганимда, тошбақани олиб кетгин, деб ўзи менга буюрган эди-ку. Бўлмаса, мен...

— Денгизхон, тошбақага айланган одам менинг фуқаром эди, деяпти. Қонун эса унинг мулкани қайтиб беришингизни талаб қилади...

Торозийнинг аламдан руҳи тушди.

— Сизнинг ўрнингизда мен у муттаҳамнинг ўзини жазолаган бўлардим! Ўзингиз ўйланг ахир: фуқаросининг бошига шундай кўргиликлар солган одам жазосиз қолаверадими?— Торозий яна бир нималар демоқчи эди, лекин айтса, қозининг кўзига ақлнинг эмас, ҳис-туйғунинг сасига қулоқ соладиган енгилтак бўлиб кўринишини англади.— Майли,— деб қўшиб қўйди тақдирга тан бериб, — фуқаросини қайтариб олаверсин...

— Ана бу бошқа гап! Энди, рухсатингиз билан, Денгизхонни таклиф этсам. Ахир, бу ишда ҳеч қандай жодугарлик йўқлигига у ҳам гувоҳлик бериши мумкин. Денгизхон ҳам, мулозимлари ҳам пастда кутиб туришибди...

Армон қовоғини уйганча, уларни чақиргани тушиб кетди ва Денгизхон билан Ҳолдфингеғни, уларни қўшиб Фарруҳ билан Майрани ҳам бошлаб чиқди.

Торозий кўзларига ишонмай турарди: амир ҳам, унинг малайи немис ҳам нақадар ўзгариб кетишибди. Денгизхонни фақат такаббур қиёфасидан таниш мумкин эди, жулдирвоқи кийимда эса у кўпроқ саёқ гадойга ўхшарди.

Фарруҳ билан Майра иккаласи Торозийни кўриб қозининг тагига яширинишди ва Денгизхон қанча чақирмасин, у ердан чиққилари келмади.

— О, қимматли дўстим!— дея Денгизхон Торозийга

отилди. Сарой боғидагидек қилиб, дўстона қучмоқчи ҳам бўлди. Бироқ Торозий бир қадам орқага тисланди. Амир қўли кўтарилганча қолаверди.

— Сизни яна кўраман деб ўйламаган эдим, боз устига, мунақа ғалати қиёфада...— Торозий масхара-омуз кулимсиради, сўнг ҳаммадан ҳам кўпроқ Ҳолдфингега қараб қолди.

Немис гапдан қочиб, йўталиб қўйди. Денгизхон эса худди ўтган галгидай сергап, ҳушчақчақ эди.

— Ҳа, камина энди ҳукмдор эмасман,— деди у ҳеч бир афсус-надоматсиз.— Ҳаётим ҳам енгиллашди, яхши бўлди. Узи жаҳонгашталикка мойиллик қонимда бор эди... Торозийхон, дарбадарлик ҳаётини агар иккаламиз бирга кечирсак, ҳар қандай амирдан ҳам зўр яшардик-да...

— Фуқароларингиз-чи? Улар сизни ҳайдаб юбориш-дими?

— Қани энди шундай бўлса... уларнинг ўзи... Ажойиб кунларнинг бирида ҳамма — бутун шаҳар аҳолиси бирдан қўзғалдию араваларга ўтириб жўнаб юборди. Бу воқеа сиз тошбақани олиб жўнаганингиздан кейинроқ рўй берди, дўстим. Ким айбдор? Албата, жодулаб қўйилган тошбақа-да! Ҳамма офатни ўша келтирди! Шунини деб одамлар касофати жойдан узоқроққа кетиб қолишди-да. Эҳ, одамзод... Мен ҳам уларни йўлдан қайтариб ўтирмадим. Кетаётганига қараб турибману ичимда дарвешона озод руҳ уйғонаётганини ҳис қиляпман, денг... Бирга жаҳонгашталик қилайлик, деб ўша заҳоти сизни излашга тушиб кетмоқчи ҳам бўлдим... улгурмадим... Эртасигаёқ ҳувиллаган шаҳримизга ёввойи Чингизхон отлиқ лашкари билан очофатларча ёпирилди... Дўстим Ҳолдфинге яроғ-аслаҳани олиб дарров олдимга чопиб келди, лекин мен... лашкарсиз... қўй, дедим. Кейин Ҳолдфинге маслаҳат солдики... Чингизхон «Борса келмас» қумликларининг бирор жойида халқимни қувиб етиб, мени ёлғиз ташлаб кетишганининг қасосига битта қўймай қириб ташлагунча... лаҳим ичида яшириниб ўтиринг, деди... Подшоҳлар орасида, ҳатто бир-бирини ўлгудай ёмон кўрадиганларнинг ўртасида ҳам овоза қилинмаган бир қонун бор — оғир дамларда ҳукмдорини ташлаб кетган халқни бутунлай, сўнгги уруғигача қириб ташлаш керак, деган қонун... Биласиз-ку, ёввойиларнинг босқинидан кейин, Ҳазрати Қум уйғонади, бошини кўтаради, секин-аста ўрмалаб ҳамма нарсани ютиб кетаверади. Ҳамма нарсани! Уйларни, боғларни.

Каминанинг саройини ва айтгандай, тошбақанинг карвонсаройини ҳам... Ҳазрати Қум ҳаммасини ғадир-бўдир тили билан шип-шийдам қилиб ялаб битирди. Афсус, шаҳардан энди ном-нишон қолмади. Лекин камина эркинман, ҳушчақчақман. Дўстларим Ҳолдфингеғ, Фарруҳ ва унинг хотини билан бирга дунё кезиб юрибман. Овқат қилиш, кийим-кечак ювиш Майранинг зиммасида. Собиқ ҳукмдорга яна нима керак? Мен бахтлиман! Дарвоқе... қози жаноблари сизга ҳаммасини тушунтиргандирлар?

— Ҳа. Фуқаронгизни олаверишингиз мумкин,— деди Торозий Денгизхонга нафрат билан қараб. Кейин юзини бурди.

Торозийнинг кетаётганини кўриб, Денгизхон, гапини охиригача айтиб олиш учун, унинг қўлидан ушлаб қолмоқчи ҳам бўлди. Шунда ўзини оқлаб айтган ушбу сўзларни Армон билан қози иккаласи эшитди:

— Эсингиздами, жазо тўғрисида сизга айтганман-ку: бу тошбақа сизни ҳам, шаҳарни ҳам жазолади, энди тақдир уни яна менга қайтариб беряпти, деб. Наҳот менга ҳам жазо тариқасида бераётган бўлса? Хонликдан тушиб масхарабоз бўлиб қолганимнинг ўзи каммиди? Манов фирибгарлар билан бир аравада ётиб юрганимнинг ўзи етарли эмасмиди?— Сўнг иши тезда ҳал бўлганининг қувончига, Денгизхон ташқарига йўл оларкан, бирдан куйлаб юборди:

Вақтиги ётиб Ҳазрати Қумнинг ўзи
Дунёни кўрай деб келса юмуқ қовоқ-ла.
Бор йўллар бекилиб, кўмилиб қудуқлар кўзи
Йўқолар уйлару бутун мол-мулклар.

Тепалиқдан тушиб бораётганда ҳам у ашула айтар, мулозимлари унга жўр бўлишар эди.

IX

Орузда Торозий яна уч кун турди. Бу кунлар ичида Армон иккаласи жодугарликда айбланганлар тўғрисида гаплашиб олишди.

Армон энди тоқатсиз ва ҳовлиқма эмас, тажрибаларининг муваффақиятсиз тугагани уни анча улғайтириб, ҳатто хотиржам қилиб қўйгандек эди.

— Табиат баъзан хато қилади, лекин хатосини ўзи тузатади — шуни англаб етдим...— дерди Торозий. — Табиат жуда қизғанчиқ, сирини айрим мумтоз одамларгагина очади... У қандай қилиб хатоларини туза-

таркин — қалитини топганимизда эди... ҳақиқатан шайтоний бир қудратга эга бўлардики... бирорта ювош қўйга одам қиёфасини қайтариш, Денгизхонни эса, айтайлик, эчкиэмарга айлантириб қўйиш ҳеч гап бўлмади қоларди...

Йўлакай гаплашиб, улар тепаликдан шаҳарга тушиб боришмоқда эди. Ўзи омадсизликка учраган тошбақашуносларимиз кейинги кунлар кўчаларда узоқ кезишар, бекорчиликдан оломонга аралашиб сайр қилишарди, товарининг нархини осмон бўйи чиқариб қўйган биронта савдогарнинг устидан кулиб, баҳсга бир мунча дағал, жайдари сўзлардан қўшиб-нетиб бозорда ҳазил-ҳузулга берилишарди.

Бу уларга муваффақиятсизлик алаmidан фориг бўлиш, ўзларига таскин-тасалли олишнинг йўли эди. Бундай лаҳзалар Торозий шўхлик қилишга рухсат олган ёш болага айланиб қоларди. Ва шўхлик қиларди ҳам. Дейлик, Армон биронта семиз бозорчи хотинга Бағдод ва Исфaxon бозорларидаги нарх-наво тўғрисида гап очиб, бирдан, иё, қариндош чиқиб қолдик-ку, дегандек кутилмаган даъво билан тугатар, ҳадеб шилқимлик қилавериб, уни кулдиради.

Шўрлик хотин аввалига бу сафсаталарга ишона бошларди, нега деганда, юзига қараб туриб Торозий унинг қариндошлари биринчи авлод бўғинида қандай эдилар: қўллари шол бўлганми ё терисида оқ доғлари бормиди — адашмасдан айтиб бера оларди.

Бироқ, Армон кулгисини тия олмаётганини кўриб бозорчи хотин Торозий олдига косадаги оби ёвғонни сураркан, қутуриб бақариб кетарди:

— Шуни айтмайсанми, дайди! Бепул овқатланмоқчиман, демайсанми! Бир бахтиқаро хотиннинг юрагини ўйнатиб нима қиласан-а?

Бугун бозорни кезиб юришганида, ажойибхона келибди деган хабар тарқалди ва ҳатто энг босиқ-вазмин кўринган савдогарлар ҳам шоша-пиша дўконларини ёпиб, оломон кетидан дарвоза томонга югуришди.

Ҳар томонларидан туртки еб-еб, Торозий билан Армон бозор олдигаги майдончага етдилар. Одатда ҳар хил томошалар, хўроз уриштириш ёки дорбозлик ўйинлари шу ерда кўрсатилар эди. Лекин, одамларнинг ғала-ғовурига қараганда, бугунги томоша бўлакча, шекилли. Оломон ниманидир муҳокама қилиб баҳс-лашар, ҳамманинг оғзида бир гап айланар эди: «Гапирадиган тошбақа... Гапирадиган тошбақа...»

Торозий билан Армон нима гаплигини тушунишди, кайфиятлари бузилиб, индамай, турли рангдаги латталар билан безатилган катта аравага яқинлашишди. Томоша, чамаси, бошланган эди. Тошбақашунослар қулай жойга туриб олишлари билан аравадаги чодирдан Ҳолдфингеф чиқиб, томошабинларга таъзим қилди. Унинг бошида ғижимланган қувур каллапўш, эгнида ситилиб кетган фрак, қўлида қамчин...

Бадқовоқ ёвуз немиснинг қўли, бели, оёқлари енгил-енгил ҳаракатланарди. Анчадан буён сайр-томошалар кўрсатиб юрганга ўхшайди, деб ўйлади Торозий.

— Гапирадиган тошбақа... Лекин олдин бир-икки қизиқ томоша кўрасиз!— деб эълон қилди Ҳолдфингеф ва тез чодирга кириб кетди.

Бир неча лаҳза чодир ичкарасида шовқин-сурон, тапир-тупур бўлиб турди. Ниҳоят, иккита эчки шохи қўққайтирилган ниқобни юзига тутиб, бир киши чиқди. Гарчи ниқоб шошилинч, наридан-бери ясалган бўлсада, ўзини танитгиси келмаган кишининг юзини бемалол бекитиб турарди.

Ниқобли киши терлаб кетган бўйнини артиб, томошабинлар қаршисида довдираб туриб қолди. Лекин масхарабозларга ҳамиша илиқ муносабатда бўладиган томошабинлар унга далда бериб, бараварига кулиб юборишди.

«Вақтики етиб Ҳазрати Қумнинг ўзи
Дунёни кўрай деб келса юмуқ қовоқ-ла,
Бор йўллар бекилиб, кўмилиб қудуқлар кўзи.
Йўқолар уйлару бутун мол-мулклар»,

деб куйлай бошлади у бемаъни бир овозда. Юзига ниқоб тортган кишининг Денгизхон эканини бизнинг тошбақашуносларимиздан бўлак ҳеч ким билмади.

Майли у ухлайверсин, Қум, сен уни уйғотма
Ва ҳеч қачон йўлига тўсиқ ҳам бўлиб ётма.
Сен уни қарғамагин, жаҳлини ҳам чиқарма,
Сенга кулфат келади, агар уни уйғотсанг,
Саҳрода ўчқ тугул бирон йўл топмассан-ку,
Қўйгин, қўй, ухлайверсин мангуга Ҳазрати Қум.

Энг асосий томошани — гапирадиган тошбақани кўришга муштоқ томошабинлар Денгизхоннинг ялласини охиригача эшитишди. У эса сўнгги сўзларини айтиб

бўлгач, тақдирга лаънат ўқиётгандай бирдан дарғазаб кўл силтади-да, хомуш, чодирга кириб кетди.

Чодир яна чайқалди. Ҳозир чиқиши лозим бўлган кимса кўнмаётгандек, чиққиси келмаётгандек, уни эса чиқишга зўрлашаётгандек эди. Сўнг яна кичкина курсича кўтарган Ҳолдфинге кўринди. У ҳамон ҳўмрайган кўйи, сурбетларча курсига ўтирди-да, Торозий боғ Денгизхондан эшитган ашулани бошлади:

Schlaff, ausglassene Kinde
Da Kommt zu euch Soldtinger.
Ach, sie Fräume Fväume...

Ҳолдфинге одамларга бошқачароқ таъсир ўтказиш учун ашулани ўзининг тилида куйлади. Унга, томошабинлар немисча ифодаларни эшитган заҳотлари кулиб юборишадигандек, маҳоратига қойил қолишадигандек туюларди...

Дарҳақиқат, унинг томошаси яхши чиқди. Дастлабки сўзларини эшитибоқ, кўплар Ҳолдфингега бармоқ нуқиб хахолай бошлашди, немис тилининг гўзаллигини илғамаганлар эса, Ҳолдфинге ашуласини охиригача айтиб бўлгандан сўнг қадрига, албатта, етсалар ажаб эмас.

Нонини ҳалоллаб топаётганидан мамнун Ҳолдфинге аста-секин қаерда ўтирганини, кимлар учун куйлаётганини унутди. Чеҳраси сал очилиб, кўзларида саховат учқунлари кўринди, овози эса тобора пастлашиб, ашула хиргойига айланди. Ахир, энди Ҳолдфинге хаёлан она юрти Бритенбург шаҳрига учиб, беихтиёр ўзига ўзи куйлай бошлаган эди. Биринчи марта бу қўшиқни у ўша Бритенбургда эшитган. Бошида қувур каллапўш, эғнида фрак билан эрталаб ёмғир остида сутфуруш Зиттенинг олдига бораётганида, ёқимтой, исқирт бола-бақра уни масхаралаб шу қўшиқни айтар эди. Ҳолдфинге эса сутфурушнинг олдига бекорга бормайди, нияти қаймоғидан сотиб олишу... имкони туғилганда беванинг кўнглини овлаш. Ахир, у сокин Бритенбургда ўзининг сайёр Томоша ҳунарларини кўрсатганида мана шу бева сутфуруш, айниқса, эҳтирос билан чапак чаларди-да. Эвазига Ҳолдфинге Зиттенинг момақаймоқ қўлчаларидан ўпич олиш ҳамда истиғноли хўрсиниқларини эшитиш илинжида ҳар кун эрта билан унинг уйига қатнар эди.

— Оҳ, Бритенбург — олтис мамлакат! Энди Ҳолдфинге сенинг бағрингга қайтиб бора олмайди! Негаки,

ўғрилиқ қилгани ва Зиттени ўлдиргани учун мурасасоз немис адлияси уни жазолашга қатъий бел боғлаган — у шундан қочиб юрибди бу ёқларда...

Кўзёшларини тия олмаслигини сезиб, Ҳолдфингер ашуласини унда-мунда тугатиб, курсини олди-да, томошабинларнинг шод қийқириғи остида ўзини чодирга урди.

Томошабинларнинг бетоқатланаётганидан энди тошбақага гал келгани сезиларди. Лекин чодирдан олдин Фарруҳ қўрққа-писа (тўртта одам бир ерга тўпланса, у даҳшатга тушаверарди) бош чиқарди ва Майрага йўл бериб турди. Кийимига ёппасига майда шишачалар осиб ташланган Майра, мана, томоша қилиб олсинлар, дегандек, бир зум жамоатга ўзини кўз-кўз қилиб турди, кейин ҳокимона ишора билан саҳнага Фарруҳни чорлади.

Шўрлик хизматкор саҳнага чиқиб олиб арқонни шу тортади. шу тортади... учини билакларига ўраб олиб яна тортади... узундан-узун арқон машмашаси ҳам катта томошанинг умумий планида борга ўхшарди.

Ниҳоят, арқон чодирдан тортиб олингач, маълум бўлдики, арқоннинг нариги учи тошбақанинг бўйнига боғланган экан. Тошбақа ҳали ҳам жамоатга кўрингиси келмаётгани сезилиб туради — бошини чиқардию гўхтаб, бу ёғига юришни истамади. Бироқ Ҳолдфингернинг оч қолдираман деб пўписа қилганларини, тошқосасига, йўғон оёқларига қамчин билан роса урганларини эслар-эсламас саҳнага пилдираб чиқиб келди. Обидтой қишлоқдан қайтариб олиб келаётган пайт кўпчилик уни кўрган эди, шунинг учун унинг катталиги одамларни унча ҳайратга солмади. Ҳамма типирчилаб тошбақанинг гапиришини кутарди.

— Мана, кўриб қолинглар!.. — деб ҳайқирди Майра тошбақани кўрсатиб. Кейин унинг устига энгашиб, ишва билан саволга тута бошлади: — Қани, гаплашамизми? Утган кунларимизни эслашамизми?

Ҳамма оғзини очиб, тошдай қотди. Фақат Армон чидаб туролмади. Саҳнага чопиб чиқиб томошага чек қўймоқчи бўлгандек шаҳд қилган эди, Торозий унинг қўлини сиқиб, ушлаб қолди ва то томоша тугамагунча қўйиб юбормади...

— Бир-биримизни қандай яхши кўрардик, айтиб беринг... Менга уйланишга ваъда берганларингизни... кейин алдаб кетганингизни...

Шу чоққача ўликдай тек тураверган тошбақа ғазав

би қўзиди, калласини у ёқ-бу ёққа буриб, тилга кирди:

— Содда эканман... сен бўлсанг, фирибгар, мени алдаб, малайим Фарруҳга тегиб кетдинг... Ҳаммангдан — сендан ҳам, Денгизхондан ҳам ҳазар қиламан...

Бир неча сониялик карахтликдан сўнг томошабинлар ниҳоят ҳайратларини босиб олишди ва шунақа қаҳқаҳа янградикки... Ахир, тошбақа бу сўзларни чиндан ҳам ўрганиб ёдлаб олган, кўча томошалари ўзи асли шундай бўлади, деб соддаларча, комил ишонч билан ўйлаган эди-да ҳамма.

Дарвоқе, Майра ҳам, чодирдаги бошқалар ҳам худди шуни ҳисобга олишган, тошбақанинг ҳатто энг рост ва юракдан айтган сўзларини ҳам томошабин тўқима деб қабул қилишини олдиндан билган эдилар, шунинг учун бу товламачилар сирларининг очилиб қолишидан кўрқишмаётган эди.

Тошбақанинг гапларини Майра жилмайиб туриб эшитди. Фарруҳ ҳам сир бой бермади. Лекин тошбақа қаттиқ уялди. Гап нимадалигини одамлар тушунишса, собиқ қозига нисбатан нақадар шафқатсизлик рўй берганини билишса, Майрани, у билан бирга шу тўданинг барини бошлаб дўппослашади, деб умид қилган эди тошбақа. Чодирнинг ичида турган пайтиёқ шуни ўйлаб қўйган эди...

Ниҳоят, тошбақа хижолатли ҳолатдан чиқиб олди ва одамларга бақиргиси, гаплари рост эканини айтгиси келди, лекин... Бу ерда ҳатто одам ҳам бир кимсага сўзини уқдиролмайди, шундай экан, тошбақанинг гапига ишонишармиди? Уларга қизиқ-қизиқ томошалар керак. Кўрсалар, пулини тўласалар бўлди, ана, айримлари ҳамёнларини титкилаб ҳам қолишди...

— Энди, уйдан қочаман деб деворни қандай тешганингизни айтиб беринг,— дея буюрди Фарруҳ тошбақанинг косасини силаркан.

Тошбақа индамади, бўйинини эгиб, тумшугини ҳўл тахтага босди. Бошқа бир оғиз ҳам гапирмайман, деяётгандай эди у.

— Майли,— деди Фарруҳ вазиятни юмшатиб,— бугунга етади. Урганган ҳамма гапингизни бир кундаёқ айтиб қўйсангиз, эртага томошаларимизга ҳеч ким тўпланмай қўяди, унда хонавайрон бўламиз...

Оломон орасидан овозлар чиқди:

— Гапирсин! Гапир, тошбақа!

Оломон гуврана бошлади. Одамлар талаб қилар. ялинар, дўқ урар эди:

— Яна икки оғиз гапир... тошбақагина... жон тошбақа... айланай, тошбақа... ўргилай...

Бироқ тошбақани аллақачон чодирга судраб кириб кетишган эди. Майра қийқирнқлар тугагунча кутиб, кейин сакраб пастга тушди ва қўлда лаган билан одамларни оралай бошлади. «Берган пулларингизга тошбақага тухум оламиз... Шўрликка илон топишимиз керак...» деб айланаверди, одамлар лаганга виждонан танга ташлайверди. Уч кишигина томошани текин кўрди ҳисоб: биттаси Торозий, иккинчиси Армон, учинчиси... Кумуш. Ҳа, ҳов ўша кунни бизнинг тошбақашуносимиз Денгизхон мамлакатида, ташландиқ майдонда учратган Кумуш...

Майра яқин келиб қолгач, Торозий билан Армон тескари бурилиб майдондан жўнаб қолишди, Кумуш эса, ким қанча ташлаётганини кўриб туриш ҳамда йиғилганларини санаб қўйиш ниятида дарров Майранинг ёнига бориб олди...

Кумуш бу тўдага шерик эди. Дастлабки томоша кўрсатилмасдан анча илгари қаердадир шаҳарнинг бир чеккасида Ҳолдфингеғ катта томошалар тайёрлаётганини, қизиғи, даромад келтирувчи гапирадиган тошбақа кўрсатилишини билиб қолди у.

Қайсар тоғлиқ ҳамон тошбақадан қарзини ундириш ниятида юрарди, шу ерга ҳам Ҳолдфингеғни топиб келди. Бир пайтлар Торозийга қандай тушунтирган бўлса, Ҳолдфингеғга ҳам ўшандай сўзма-сўз такрорлади: дўкончи бир кундаёқ қишлоғимизда йўқ бўлиб қолди, у мендан унча-мунча пул қарз эди ва ҳоказо..

— Нима, ишонмаяпсизми?— деб чинқирди Кумуш кўкрагига муштлаб.— Косаси нимага ўхшайди? Торозининг палласига. Қилиқлари-чи? Қўрқоқ, жирканч... қаранг, уятдан ўлиб-тирилиб тумшуғини яшириш пайида!

Етти ёт бегона бу одам ишларига халақит беришидан чўчиган Ҳолдфингеғ:

— Нималар деб вайсаяпсан?!— деб Кумушнинг бўйнига бир туширди. Сўнгра хирапашшадай ёпишган Кумушни Фарруҳ иккаласи шаҳарнинг дарвозасигача ҳайдаб олиб бориб қўйишди. Шунга қарамай, кечқурун Кумуш яна қайтиб келди ва масхарабозларнинг ўтовига мўралади.

— Буни кўриб қўйинглар!— бақирарди у аллақандай қоғозни силкитиб.— Ҳаммасини қозига ёздим. Яхшиси, уруш-жанжалсиз келишиб қўяқолайлик.— У шундай

деса-да, ўзи ҳар эҳтимолга қарши қочишга шай турарди.

Денгизхон ухлаб ётган эди, Ҳолдфингеф унинг биқинига туртди:

— Мановини нима қиламиз энди? Бу туришда ишимизнинг белига тепади-ку...

Денгизхон бош қотириб ўтирмай бир доно фикрга келди:

— Тошбақанинг ўзи ҳал қилаверсин,— деди у. Лекин бу пайтда, тўсиқнинг нариёғида ётган тошбақа унинг гапларидан шумлик билан кулиб қўйганини кўрмади.

Ҳолдфингеф бу тортишув ҳозир ўзининг фойдасига ҳал бўлишига қатъий ишонган ҳолда тошбақанинг касасига бир тепди-да:

— Ҳеч қанақа дўкончи-мўкончи эмаслигингни мановинга тушунтириб қўй!— деди.

Кумуш шартта тошбақанинг қаршисига тиз чўкиб, илтижо билан унга қўлларини чўзди:

— Ҳамқишлоқ, сиз ахир Али баққолсиз-ку, шундайми? Шерикларингизга ростини айтинг... Мен Кумушман... худо ҳаққи, эсингизга тушдимми? Ҳар жума дўконингизнинг олдидаги тошга ўтириб ол-иб, бирга чой ичардик-ку? Мени чаён чақиб олган... Бўйнингизга олаверинг... ахир, барибир у қарзни энди ўзингиз тўламайсиз. Қарзимдан кечиб юборсам ҳам бўларди, лекин масхарабозлар сизнинг орқангиздан пул ишляпти-да, ҳамқишлоқ... Мен бўлсам, сизга жуда-жуда ачинаман...

— Ҳа, мен Али баққолман,— деди тошбақа заҳарханда кулимсираб.

Кумуш ҳушини йиғиб, сапчиб ўрнидан туриб кетди.

— Ана, эшитдиларингми? Бунинг Али баққоллигини дарров билганман ўзи. Шундай экан, келинлар, тотулик билан... Бу ишга қозини аралаштирмай...

Бирор дақиқа Ҳолдфингеф нафрат билан тикилиб қолди. Немис ундан бундай гапни сира кутмаган эди. Кейин хаёлида бир нималарни тез ҳисоблаб чиқди-да, қўл силтади: Кумушга бериладиган қарз гапирадиган тошбақани ўйнатиб топиладиган даромаднинг юздан бир қисми экан, холос. Кумушга сотилганининг жазосига эса, одамларнинг кўзида хўрлаш керак буни, бўйнига арқон солиб, учини Фарруҳнинг қўлига тутқазиб қўйиш керак — ҳар сафар уни чодирдан итдай қилиб судраб чиқарсин...

От эрталабки шудрингларни тепкилаб, йўлга чиқди. Эгасини яна аллақаяқларга олиб кета бошлади. Ёнида қора хачир пилдираб бормоқда, унинг устига бўм-бўш қафас билан сайёҳимизнинг кундалик керакли лаш-лушлари юкланган...

Армон билан Обидтой, бир пайтлар меҳмонни тантанали суратда кутиб олган ўша дарвозабон ёнида қимир этмай Торозийнинг ортидан қараб туришарди. Дарвозабон ҳозир ҳам ўшандагидай, балки ундан ортиқ тантанали қиёфада эди — қиличини Обидтойга ўхшаб яланғочлаб қулоғига босиб олган.

Яна қачондир бир кун келиб устози билан юз кўришишини, сўнг тепаликдаги уйда узун кунларни бирга ўтказишини ҳис қилиб турган бўлса ҳам, Армон бу айрилиққа ҳеч чидаёлмасди.

Торозий энди ортига ўгирилмай қўйди, у қўлларини ҳам силкитмас, сариқ қумларга ғамгин кўз тикиб борарди: бу сариқ қумлар истиқболда ҳавонинг жазира-ма иссиқ бўлишидан, йўлнинг оғир ўтишидан дарақ бераётган эди.

Ажабо! Торозий билан тошбақани шаҳаргача кузатиб келган ҳов ўша қора қумтепа худди шу ерда сайёҳнинг қайтишини қимир этмасдан кутиб ётгандек, яна керишиб-силкиниб йўлида пайдо бўлди. Торозий яқинлашиб келган заҳоти қумтепа ўзи каби ёлғиз бенаво дарбадарни олқишлаб, учидаги қумларини шун-шув тўкди.

Торозий таниш қумтепанинг ёнидан ўтиб кетди. Қумтепа энди бу ёққа бурилиб, орқасидан шаҳарни тўсиб қўйди. Торозий мудраб қолиб сезмабди: қумтепадан унга Денгизхон билан Ҳолдфингер иккаласи чоғиб келишар эди.

— Қиёматли дўстим! — қичқирарди Денгизхон, югурган сари йиқилиб кетай-йиқилиб кетай деб.

Торозий бир сесканиб, отнинг жиловидан тортди. Даставвал томоша кўрсатиладиган аравани кўрди. Арава устида тошбақа... У кўзларини қисиб, шу ёққа қараб турар эди.

Майра унинг бўйнидан қучоқлаб олган, парвойифалак. Энг қийин иш Фарруҳга қолибди — у от ўрнига аравага қўшилган эди.

Денгизхон келасолиб, отнинг шундоқ оёғи тагига тиз чўкди.

— Қиёматли дўстим! Ёрдам қилинг, ўтинаман...
ҲолдфингеҒ Денгизхонга норози бўлиб қаради.

— Курфюрст...— дедию ғоят ҳурмат юзасидан айтиладиган бу сўз энди ялангоёққа муносиб бўлмай қолганини сезиб, сал пастроқ товушда қўшиб қўйди: — Денгиз...damlich¹. — Лекин кейин ўйлаб кўриб, ўзи ҳам тиз чўкди, чунки ҳозир ўзлари илтимос қилаётган нарсалари ҳар қандай хўрликни ортиғи билан босиб кетарди.

— Тошбақамиз гапирмай қўйди,— дерди Денгизхон.— Хонавайрон бўлдик! Утинаман, гапирадиган қилиб беринг! Вақтинчага бўлсаям, майлийти.— Сўнг, сен ҳам бирор нима де, дегандай ҲолдфингеҒнинг биқинига туртди.

— Сизни ўзимизга шерик қилиб оламиз,— деди ҲолдфингеҒ қовоғини солинтириб.

Иккаласи ҳам Торозийнинг оғзига қараб қолишди. Бироқ тошбақашунос олим анчагача индамай тураверди. Юзида ичиқораликка ўхшаш нимадир акс этди ва у яна бирпасда одамови бўлиб қолди.

— Яла десангиз, изингиздаги тузни ялайман!— деб айюҳаннос соларди Денгизхон. Пешонасини қумга бир неча марта урди ҳам.— Хонумонимиздан айрилдик! Отни ҳам сотдик...

Торозий арава турган томонга тағин бир марта кўз ташлаб, хаёлга берилди:

«Мана, ҳаммаси яна одатдаги ўз ўрнига қайтди... Малай Фарруҳ ўз хўжайинини аравага солиб, судраб юрибди, Майра бўлса, жазманининг кўнглини овлаш билан овора...»

Айни чоқда, тошбақа ҳали буткул тошбақага айланиб кетгунча буларга кўп ташвишлар келтиришини Торозий биларди.

Сайёҳ қамчинини ҳаволатиб, зарб билан отни савалади, от жойидан силтаниб елиб кетди. Денгизхон билан ҲолдфингеҒ қумда думалаганча қолаверишди.

Улар яна анчагача шу алпозда ётган, йиқиладиган йиқиладиган илтижолар қилган бўлса керак, лекин Торозийнинг қулоғига энди ҳеч қандай товуш етмасди... У кўзларини қисиб, уфққа қаради. Худди ўзи йўл олган томонларда уни янаям кутилмаган ҳодисалар кутаётгандек...

Damlich — жиннисимон, телбароқ (немисча).

Жилови бўш қўйилган, довдираб қолган от энди қаён томон йўл соларкин?

Аллақачон сўниб бўлган туйғулари қатламга тиф урилгандай, соғинча ўхшаш аллақандай мужмал бир ҳис Торозийни ташвишга солди. Оғриқ ўтиб кетар-кетмас сайёҳ отни оёқлатиб, қумга тушди.

Қумтепа ёнбағиридаги ариқлардан бирига жойлашиб ўтирди... Бухоро чеккасидаги қаровсиз, ташландиқ масжид... минора.. Нимагадир хотирасига айнан шу ерда... Аччиқ ҳаёт Торозийни ниҳоятда ақлли қилиб қўйган эди, ортиқ ўзини тийиб туrolмай, андак содда, соғинч уфуриб турадиган услубда ёза бошлади. Гарчи форс тилининг дилгир табияти бўғиб-бўғиб турса ҳам, бу услуб унинг ҳикояларига айрича, кўтаринки оҳанг бахш этарди...

«... Мазкур жомеъ масжидидан аллақачон эътиқод руҳи кўтарилган, ваҳоланки, масжид худди ўша руҳ барқарор турмоғи учун бунёд этилган ва мадҳ қилинган эди. Енидан ўтиб бораётганларни ўзига жалб қилмайди, қуёшдан кўзлари қамашиб бир лаҳза қараб қўяди, холос, лекин, йўловчи сайёҳ нигоҳи масжиднинг асосий дарвозаси тепасидаги гумбаз ва зангор ҳошия узра сирғалиб-сирғалиб ўтиб бораётгани билан кўнглида ҳеч нима уйғонмагани синғари масжид ҳам ҳеч нарса сезмайди, парвойифалак, дунёдан узилган... Ёлғиз туравериш у тош қотган, баъзилари силжиб, баъзилари кўчиб тушган ғиштлар масжидга бошқа қиёфа бериб, кўпроқ мажусийларнинг ибодатхонасига ўхшатиб қўйган, натижада гумбаз этагида бир қушнинг, анов пиёз далалари узра учиб юрган қушларга сира ўхшамайдиган қушнинг тасвири кўриниб кетади кўзингизга. Кичик эшикка қарасангиз ғиштлар ёрилган пешайвонни тираб қолиш учун ўз-ўзидан жон-жаҳд билан юқорига кўтарилган қўл бўлиб туюлади...

Ҳозир камина ўсмир болалардек ғам-ташвишдан холиман, ёшим ўн саккизда, ёлғизлик онларимни тез-тез шаҳар қалъасидан ташқаридаги мана шу «Намозгоҳ» масжидида ўтказаман.

Масжидга кириладиган асосий дарвоза жанубга, иккита кичикроғи ғарбга ва шарққа қараган. Орқа девори эса, гуркираб ўсаётган ўсимликлардан кўм-кўк бўлиб кетган. Ўсимликлар ҳамиша нам ва илиқ турадиган гумбазга қараб ўсиб ётибди. Камина гумбаз

биқинига ёпишиб узоқ-узоқ ётишни, ичкаридан келаётган гувиллашга қулоқ солишни яхши кўраман: масжид ичида изғиб юрган елвизак қоронғи бурчақларга ҳам кириб чиқади, зангор кошин ва садафлар билан безатилган деворларига урилиб уф тортади, шунақа гувиллайдики, масжид мисдан қурилганми, дейсиз. Мисдан қурилганга ўхшаш... мана, унинг яна бир хусусияти. Ёмғирли кунларда кесаги юмшаб кетишини мен аллақачон сезганман, қуёшли кунлари эса у тутаб, қисирқисирлаб туришидан, ёғочдан йўниб тикланганга ўхшайди...

«Намозгоҳ» масжиди тепаликка қурилган бўлиб, буткул туз билан қопланган ялангликдан сал ўмганини кўтариб туради, теварагида ўсиб ётган буталарнинг тиканига тегиб бирор жойи тирналишидан қўрққандек... Сал наридан чанг-тупроқли йўл ўтган, қачонлардан бери одам оёғини искамаган бу йўл шаҳар дарвозасидан чиқиб келади ва кичрая-кичрая олисларга — бир дарахтзорга бориб тақалади, мана шу дарахтзордан Бухоро яқинидаги бир қишлоқ бошланади... биз етти ёшли болалар у қишлоқ боғларига ўғриликка тушишни яхши кўрардик.

Қишлоққа бораверишда бир хумдон тутун бурқсатиб кўринади, бу хумдонда бундан юз йил бурун масжидга деб ғиштар пиширилган. Унинг яқинидаги баландликда эса, ўти аллақачонлар ўчган, ота-боболаримиз бир пайтлар масжид ғишлари яна ҳам мустаҳкам бўлсин учун темир эритган кўҳна иккита қозон.

Майсалар иси, мусичанинг қисқа ва мунгли нола-си... Ана, читтак сал муддатга томга қўнди, офтобда қуришиб олиш мақсадида иккала қанотини ёйди... бир калтакесак унга киприк қоқмай, кўзларини лўқ қилиб қараб турарди. Бу йилги қишда каминани абадийга тарк этгандай туюлган куч-қудрат вужудимга қайта йиғила бошлади ва мен қуёш нурлари, шамолнинг гувиллаши ҳамда сукунат қатлами уйғунлигига сингиб кетиш ниятида ўзимни ялқовликнинг ихтиёрига қўйиб бераман. Шунда худди масжид сингари бу дақиқаларда мажусий бўлиб қоламан...

Ҳар гал дарбадарликлардан сўнг, ҳорғин, юракда алам-ўкинч билан туғилган уйимга қайтиб келаётиб, Бухоро осмонидан сира аримайдиган чанг парда орқасидаги минорани кўриш илинжида неча маротаба бутун вужудим кўзга айланиб қараганман. Ва неча ма-

ротаба унинг уфқ ортида аста-секин бўй кўрсатаётганини, ниҳоят бутун шаҳар узра посбондай, умид ва таскиндай улуғвор қиёфада қад ростлаганини кўриб, хаёлга толганман: «Йўқотишларми, ҳафсала қайтишларми — нима бўлганда ҳам, у шу ерда, ана, кўриняпти... Ватан...»

Ё оллоҳ, ўзингга илтижо қиламан...

Шаҳар дарвозаларини ёп...

Шундай қилки, отлар из топиб келсин...

Чингизхоннинг совуқ нигоҳидан ўз паноҳингда
сақла...

Ё оллоҳ. Ё оллоҳ...

... Торозий йўлга чиқди. Олдинда яна боши-кети йўқ саҳро ястаниб ётарди. Хайрлашаётганда бундай саҳроларни унутасиз, лекин қумга оёғингиз тегиши билан яна унинг асирга айланасиз-қоласиз, чунки қум юзасидаги кунгуралар саҳро хотирасининг бурамаларидир...

Бенишон ҳикоя қилган, номаълум шахс занжирбанд этиб ташланган тепалик ёнидан йўли ўтишини Торозий биларди.

Уни қишлоқда янги оқсоқол — орзу-умидлари қатъий, ўз олдига шу авлоднинг ўзидаёқ мушрикларни ислом динига ўтказишни мақсад қилиб қўйган ёш бир йигит кутиб олди. Чойлашиб ўтиришаркан, Бенишонга бошпана берган имомнинг аллақачон оламдан ўтганини айтиб берди. У шўрлик ажали етиб ўлмабди, ёшнинг яшаёлмай, ишнинг охирига етказолмай кетибди.

О, шўрлик имом! Ушанда Бенишон мушрикларнинг занжирбанд худосини қаттиқ қоралаб бергач, энди қавмим ҳаёт мазмуни тўғрисида ўйлаб кўрар, шод-хуррамлик билан чинакам динга ўтар, деб нақадар қаттиқ умид қилган эди-я.

...Аввалига умиди рўёбга чиқаётувди ҳам, лекин орага тағин шайтон аралашдимми ёки мушриклар оллоҳни англаш чоғи қалбларида кечган теран руҳий оғриқларга дош беришолмадимми, ишқилиб, қишлоқ аҳли ўзларининг эски байрамлари келганида яна гулханлар ёқди, олову ансабларига бениҳоя сидқидиллик ила сифина бошлади. Оқсоқол уларнинг жазавали юзларига қараб туриб, ҳаммасига тушунди: шунча ҳаракат қилгани билан ҳеч нимага эришолмабди! Елғиз, азоб-уқубат оғушида уч кунгача ўрнидан турмай ётди.

Худди ана шунда унга ҳам, Бенишонга туюлгани каби, занжирбанд мурда кечалари қоядан тушиб келаётгандай, дераза тагида занжирларини шақир-шуқурлатиб тургандай туюла бошлади. Кўксида хавотир билан у ҳатто адирга ҳам чиқиб борди, занжирбанд мурдага узоқ қараб, у билан гаплашаётгандай нималарнидир пичирлаб турди.

Кейин мушрикларнинг қулоғига чолнинг юракларни эзадиган чинқириги эшитилди. Ҳамма туз ертўласидан чопиб чиқди... Оғир ғамга дучор бўлган чол калласи билан ўзини пастга отган эди! Хуллас, бу дунёдан, у, Бенишон башорат қилганидек, шаҳид кетди.

... Жаҳонгашта юрган кезларида Торозий ўзига таниш шаҳар турган жойлардан ҳам ўтди. Ҳазрати Қум у шаҳарни кўмиб кетибди, шундай пухталиқ билан кўмиб юборибдики, гўё бу шаҳар ёруғ дунёда ҳеч қачон бўлмагандай...

Бир нечта тошбақа чуқурдан чиқиб келди ва илон овига йўл олди. Шунда Торозий уларнинг йўлбошчисини — олдинда бораётган тошбақани таниди.

Отдан сакраб тушди-да, осонгина унинг олд оёғидан ушлади. Тошбақа итоаткорлик билан ерга ётди, майли, кўриб чиқсин, дегандек тек қўйиб берди, лекин ялтоқлик қилмади, кўзларини ҳайратдан тепага тикмади, шунда Торозий тушундики, тошбақалар оддий, ҳайвоний одатларини унга ҳам ўргатиб қўйишибди. Бу тошбақа охир-оқибат янги хўжайинларидан ҳам қочиб, инсоний барча хусусиятлардан қутулган, оғриқни сезмас, айёрликни, ялтоқликни билмас эди, тўғрироғи, буларнинг барини у энди бошқа тошбақа сифатида биларди...

«Ҳозир ёши нечада бўлса?— деб хаёлдан ўтказди Торозий, лекин бу сафар оёғидаги садаф ҳалқаларни санаб ўтирмади. — Йигирма етти... тажрибалар тагин ўттиз йилга қаритди... бунинг устига уруғдошлари орасида кечирган уч ё тўрт йилни қўшсак... Одам боласи бемалол ёшини яшаб, ошини ошаб ўтиши учун етарли муддат... Лекин олтмиш ёш тошбақага айни қирчиллама палла... У ҳали узоқ умр кўради...»

Эҳтимол, шу ишонч Торозийнинг кўнглини тинчлантиргандир, шу ишонч унинг хатоларини ювиб кетадиган таскин бўлиб туюлгандир. У энкайиб, тошбақанинг бўйнидан бир парча латтани (бир пайтлар Обидтой сидқидилдан тикиб берган фракдан ягона нишона бўлиб шу парча латта қолган эди) олди.

Тошбақа тасодифан бошини буриб қолиши, димоғига қачонлардир кийиб юрган кийимининг ҳиди лоп этиб урилиши мумкин-да... Унда тошбақани аллақандай ҳавотирлик чулғайди ва у... бу соғинч — барча уруғдошларидаги инсоний ҳаётга нисбатан азалий соғинч туйғулари қаёқдан пайдо бўлишини билиш ҳамда юлдузларга қараш учун бошини кўтарди...

ШИНАВАНДА

Қисса

Савдо билан шуғулланмай қўйганимга анча бўлди, лекин бари-бир куннинг эрталабки энг гаштли дамларини бозорда ўтказаман. Озгина ҳордиқ чиқаргач ёки уйқудан сўнг аввало турли ранглар ва мева-чеваларни кўргим келади, қушларнинг чуғур-чуғурига монанд ғала-ғовурни қўмсаб қоламан... йўқ, яхшиси буни ҳар ким ўзи кўрсин, мен таърифини келтиролмайман. Эҳтимол, Хўжан Хизр бувамиз дам уйқудан турасолиб, субҳидам шабнамга юз-кўзларини чайар-чаймас мамнуният ила бозорга бориб, мева-чевага назар солишни, қушларнинг чуғур-чуғурини тинглашни خوش кўргандирлар... Ҳа, ҳаёт бизга — шарқ кишисига шундай олий неъматни раво кўрган: тушни кўрпага ўраб, тонг отиши ҳамоно олдимизга бозорни дастурхондек ёйиб ташлайди. Бозор имон-этиқодимизга путур етказмайди, аксинча, у туфайли биз умрбод мажусий ҳамда... умрбод дали-девона бўлиб қолаверамиз.

Болалигимда савдо билан оз-моз шуғулланганман, лекин... майли, бу ҳақда мавриди келганда сўзларман. Мен бир нарсани англаб етдимки, тижорат касб эмас, кўнгил майли, бунинг учун савдогар бўлиб туғилмоқ даркор. Албатта, она томондан бобомнинг йўриғи бошқа. У ҳовли олиб-сотарди. Йигирма ёшида унга иккита гузар мерос қолган. Биринчи — Сўфиён, иккинчиси — номи ҳам ўзи сингари нафис ва содда Алвонж, яъни Беланчакгузар. Жами бир юз йигирма ҳовли. Орадан олти йил ўтар-етмас шаҳардаги энг сердаромад гузар — қорақўл бозори жойлашган Арабонни ҳам ўз мулкига қўшиб олган, натижада тасарруфидаги ҳовлилар сони икки юзтага етган экан. Мабодо бобом йигирма олти ёшида, ов маҳали отдан йиқилиб, даҳшатли уқубатлар чекиб, қазо қилиб кетмаганида савдо бобидаги салоҳиятини кейинчалик нимага сарфлар эди — айтиш қийин. Шу кетишда, эҳтимол, Бухородаги барча уйларни сотиб олиб, кейинчалик, катта даромад эвазига, улар-

нинг ҳақиқий эгаси бўлмиш шаҳар ҳокимига қайта пуллаб қолармиди... Қизиқки, тижоратнинг ҳам худди минорадек ўз ички пиллапоялари бўларкан, юқорига томон тобора ингичка тортиб кетадиган пояларни забт эта борган сарингиз муаззин турган жойга — мезанан муддаога етиб олиш қийинлашавараркан.

Бобом тўғрисидаги бу гапларга анча бўлиб кетди, мен эсам ўн олти ёшимдан бери Бухорода турмайман, фақат гоҳи-гоҳида кекса онамнинг қошига бориб турман, энди мўъжазгина ҳовлимиз бир пайтлар бобомнинг тасарруфида бўлган гузарларда эмас, бутунлай бошқа ерда. Ҳозир ёшим ўттиз еттида, айна қирчиллама пайтим, аммо, мана икки йилдирки, ишсиз-ташвишсиз бекорхўжа яшамоқдаман. Эҳтимол, қўшниларим бундан ажабланишар ҳам, негаки, қирқ ёшгача бўлган давр хизмат поғоналаридан кўтарилишнинг айна мавриди, умрнинг пенсиягача қолган йигирма йили эса эришилган муваффақиятларни мустаҳкамлашга кетади, мен бўлсам йигирма йилдан ортиқроқ балет театрида хизмат кўрсатгач, ўттиз беш ёшимданоқ пенсияга чиқиб олганман.

Балетга мутлақо тасодифан, сира кутилмаганда тушиб қолдим. У пайтлар бозорда эски-туски китобларни сотиб юрардим, ҳеч қандай даромад-буромадсиз, ўз нархига, албатта. Шунда мени бир муаллим — қаердан-дир келган бегона одам кўриб қолибди. Негадир унга жуда умидбахш туюлибман. Ростини, мен ўшанда хийла хушбичим, ёқимтойгина бола эдим... Муаллим мени шунақа қизиқтириб қўйдикки, катта шаҳарга жудаям боргим келди. Отам, ажабо, дарров кўнақолди, онам эса йиғлади.

Шогирдлар устоз танлашда сира адашмайдилар, устозлар шогирд танлашда эса, доим тескариси. Бизники ҳам шундай бўлди-ёв. Бир йил ўтди. Устоз мени уйга... қайтариб юбормадию аммо оммавий саҳналарга қўшиб қўйди. Қўлимдан ҳеч нарса келмади, деёлмайман, йиллар ўтиб менга унча-мунча саҳналар, кичик-кичик роллар ҳам насиб этиб турди... Жин урсин, у кунларни эсласам, юрагим эзилади, лекин, майли, бир нарсани айтай: устоз менинг табиатимда санъаткорга хос бир туйғуни кўра олган эди. Қисқаси, тижоратдан балетга ўтдим, мана энди яна бозордаман. Кимгадир бу кулгили туюлар, аммо, менимча, бунда бир қонуният мавжуд. Бу қонуният бундоқ қараганда гўё зиддиятли, уни айтишга жазм қилган одам учун эса ҳалдан таш-

қари дадилликдек туюлади. Яъники, балетнинг ҳам, тижоратнинг ҳам умумий жиҳатлари кўп: иккаласида ҳам одам лоақал ўзлигини тўла намоён қилишга интилади. Мен баҳслашмоқчи эмасман, фақат уларнинг бир-бирига қариндош касб-кор эканига ишора қилдим, холос. Дарвоқе, фикрларимни инкор этмоқчи бўлганларга олдиндан шуни айтиб қўяйки, савдогарлар ҳам баҳолиқудрат гўзаллик шайдосидирлар. Чой-чақа, крим-чиқим деган гаплар бўлса-да, савдогарлар бозорга фақат шу ниятда чиқмайдилар, ҳатто айрим антиқалари анчайин кун ўтказиш учун ўтирадилар. Олдиларида чиройли қилиб, ихлос билан териб қўйилган мол... Бундай чигин гўзаллик шайдоси баъзан ҳатто ўз молини сотгиси ҳам келмай қолади: айрилгиси келмайди-да. Ҳатто номини унинг ўзи ҳам билмайди. Тоғ тарафларда экилиб, бозорга биринчи маротаба олиб тушилган, ошқовоқ билан саҳройи ерёнғоқ ўртасидаги ғалати бир мева. Неча пул туради, деб сўрайсиз. Шубҳали, таънамуз тикилиб қарайди-да, қўл силтайди: «Бор, бор! Барибир олмайсан!»

Ҳа, тижорат — ҳолат, ҳолат бўлганда ҳам кўнгилнинг шунақа безовта бир ҳолатики, бундай пайт ҳар ким асл киёфасини худди рўзи маҳшардагидек тўла очади-қўяди.

Хўш дегандан билсак, менга даставвал қарши фикр билдирадиган одам қўшним бўлади. У ўзи адабиётчи, ҳозиргача тўртта китоб чиқарган. Эл ичида машҳур, доим уни мақташади, лекин асарларини ўқиғач, тижорат ҳақида билганларимни ёзаман, ҳафсала қилсам, униқидан ёмон чиқмайди, деган хулосага келдим. Қўшнимнинг ёзганлари ланж, китобий, этсизми-ей, айтадиган гапи қолмаган назаримда. Тўғри, мана шу ёзганларимнинг учинчи вариантини унга ўқиб берганимда аввал жуда қизиқиб турди, сўнг туйқусдан: «Энди менга айтинг-чи, бу форсингиз кун бўйи ўтириб, бир ҳовуч писта сотолмаса, чиндан ҳам хафа бўлмайдими?» деб сўраб қолди. Ёзганларим, услубимнинг қайси жиҳатидир ғашини келтиргану навбатдаги бобни охиригача базўр ўтириб тинглагандай.

«Турган гап,— дедим мен.— Унинг табиати шунақадан...»

«Ишонгиси келмайди одамнинг...»

Умуман, бир нарсани сездим: қўшнимнинг ажойиб хислати бор экан — ишонишдан олдин ҳамма гапга бир шубҳаланиб олади.

Биз асосан тижорату балетнинг умумий жиҳатлари хусусида баҳслашар эдик.

«Буларингиз ҳаммаси қандайдир майда-чуйда гаплар,— дерди у такаббуруна жилмайиб.— Балет эса, улуғвор, чинакам санъат. Айтиш мумкинки, рақс барча санъат турларининг ибтидосидир. Тижорат бўлса, мени кечирасизу ғирт аҳмоқона бир иш...»

«Ахир, инсон боласининг энг қадим фаолиятларидан бири ҳам худди шу савдо-сотик, хўш, бунга нима дейсиз? Айтайлик, табиат эҳсонларини бошма-бошига айирбошлаш...»

У бирзум ўйга чўмади: хаёлига бирдан нимадир келгандеку, аммо башарасидан аёнки, ҳали қиёмига етмаган бу фикрлари рўёбга чиқолмай қорнида чувалашиб қолган. Сезиб турибман, шунинг учун мавзуни у яна бозорга, ўзини қизиқтираётган савдогарга томон буриб юборади:

«Бу, дейман, қаҳрамонингиз одамларнинг кўзига керакли иш билан шуғулланаётган бўлиб кўриниш мақсадида... а, ўзининг асл қиёфасини ниқоблаш учунгина ўтирмаётганмикан — ҳеч ўйлаб кўрдингизми?»

«Кимга кераги бор бунинг, ўзи касал бўлса, унинг устига, ногирон...»

Бундай гурунглاردан кейин бора-бора менга қўшчимнинг ўзи ҳам бозор мавзусида бир нима ёзмоқчи бўлиб юргандек туюла бошлади. Ахир, асаримни менсимаётганига, мени гапиртириб қўйиб гап олишга уринаятганига сабаб шу эмасмикан?

Ёзганларимнинг олдинги икки варианты ҳам менга ёқмаган. Бирининг оти «Бозор» эди, иккинчисиники бирмунча мураккаброқ — «Шарқ табобати». Иккала сарлавҳа ҳам кўнглимга ўтирмади. Гарчи воқеаларнинг кўпини ўша ҳолда қолдираётган бўлсам-да, энди янги тафсилотлар билан бойитиб баён қилишга уринмоқдаман. Балки кейинроқ бунинг сарлавҳасини «Шинаванда» деб қўярман. Билмадим-ов, ҳарҳолда ҳаммаси асосан ўзим ҳақимда, ноқулай...

Кўшним тўғрисида кўп гапириб ўтирмайман, балет хусусидаги ҳаддан ташқари юз-хотирсиз гурунгларимиз бадиамга урди, шунинг учун бу учинчи вариантда балет билан тижоратнинг қон-қардошлиги борасидаги кузагишларимнинг аксариятини ташлаб кетмоқдаман: фақат, асарим азбаройи ўқишли бўлсин, деб унча-мунча ишозаларни сақлаб қолдим. Тафсилотга берилмаганимнинг боиси эса, оддий — эҳтимол мен айрим ҳолларда ада-

шаётгандирман, юзаки фикрлаётгандирман. Бунинг яна бир инсоний томони бор: ахир, қанчадан-қанча аломат кунлариму энг ширин ёшлик йилларим балет, ҳам тижорат билан ҳам боғлиқки, бу ҳақдаги ҳар қандай уйдирма мен учун хўрлик бўлур эди.

Шинаванда бўлмоқни ўйлаган одам ишни яхшиси қишда бошлагани маъқул. Бунда борлиқ қип-яланғоч бўлади, растама-раста томоша қили-иб, айланиб юриш мумкин, кунлар ўтаверади, қопларда шолғомлар сариқ банд бериб кўклай бошлайди, тонглар хиралашади, бу ёғи бўсағада баҳор, бозор ҳам тобора гавжум бўла боради... Хуллас, кузатишни қишда бошлаб, ранглар турланишидан, бир меванинг бошқаси билан алмаши-нувидан чексиз лаззат туясиз, охир-оқибат, ҳаётнинг узлуксиз бир оқим эканини теранроқ ҳис қиласиз. Бир зум ҳушингиздан айрилгандек... Кузнинг бирон кунига-ча, яъни ҳаёт дафъатан қулоқларни қоматга келтиргудек шовқин-сурон солмагунча хазонрезгиликка ҳам, қарилликка ҳам бепарво қарайсиз, тириклик ҳали бир қадар соғлом, муҳаббат билан шунчалар тўлиқ бўлиб туюлади сизга, кейин бирдан — ҳа, доим шунақа, туйқусдан! — кўзни очсангиз, ҳаммаёқ шалвираб ётибди: гуллар сўлиган, жонсиз, донаси тўкилиб, майизга айланган, олмалар сиртида пуштиранг доғлар, хуллас, теварак бижғи бир ҳидга чулғанган, ачқимтил... бунинг устига бизнинг бурун чатоқ, ҳар қандай ҳид дарров таъсир қилади, бунақа пайтлари бир неча кун уйдан чиқмай биқиниб оламан. Хайриятки, адабиётчи қўшним Қ. бор (исмини тўлиқ айтолмайман, уни хижолатга қўйгим йўқ).

Ҳа, йил бўйи ҳаммаси кўз ўнгингизда, мана бундай кечади: бозор бағрини кенг очади, сиз унинг саховати-га қаттиқ ишониб кетганингизда яна бўшаб қолади — фақат қуруқ-суруқ мева сотиладиган бир неча растани «уруғлик»ка қолдириб, ўзи беркиниб олади.

Сахийлик хасислик билан, саломатлик хасталик билан, соддадиллик айёрлигу фирибгарлик билан бундай алмашилиб туришларда бозорнинг табиати намоён бўлади. У одамзодни ёппасига эътиқодсиз қилиб қўяди, бир диндан чиқариб, иккинчи бир динга киргизади... Эсингизда бўлса, мен олдинроқда мажусийлик ҳақида сўз очган эдим. Бунга яна ватанидан жудо қилишини, тўғрироғи, халқидан айришини қўшса... Майли, бу ҳақда кейин айтарман, ҳозирча чалғимай турай...

«Бозор» ҳамда «Шарқ табобати»нинг бор-йўқ гуно-

қи ҳикояни қиш тасвиридан бошламаганимда бўлса ажаб эмас «Бозор» куз саховати қаршисидаги ҳайрат, «Шарқ табобати» эса, бозорнинг ёзги кезлари билан, масалан, балиқ гўшти нега шарқ одами учун овқат ҳисобланмайдию бу ерларда яшайдиган овруполиклар нима учун чўчқа гўштини емай қўйдилар, хуллас, мана шунақа сийқа гаплар билан бошланган эди.

Ҳозир қиш, бинобарин, жамики ўзгаришларни кўзатиб боришим учун фаслнинг ўзи менга қулайлик яратиб қўйибди. Қишда бозорни тожиклар билан карис аёллар бутунлай ўзлариники қилиб олишади. Писта, мағиз, хонаки ёнғоқ, ерёнғоқ ҳамда ингичка сувқоғозларга қалампир суви билан бирга солиб тўлдирилган, димоқни ғиппа бўғувчи карис карами. Соддадил, ёқимтой карис аёллар эҳтимол сирка қўшишар, билмадим, уни татиб кўришдан қўрқаман, нақ қулатади-я...

Бутун бошли бозор бор-йўғи иккита растандан иборат. Уларда дўлана, ҳамишабаҳор боғламлари, қирқ бўғин ва кўринишидан қизил увилдириққа ўхшайдиган чаканда мевалари сотилади. Бу мева бозорда яқиндагина пайдо бўлган, шунинг учун ҳали қатъий нархи ҳам йўқ, ўзгариб туради...

Чакандани бозорда илк марта бундан уч йил бурун кўрган эдим, нималиги хусусида бозорчи аёлларнинг изоҳлари мени қониқтирмади. Эски одатимча, бозорчи аёлларни ҳам, атрофдаги ландавур-лапашангларни ҳам ишонтириш учун ўзимча ҳар балоларни тўқиб чиқараман, «Сулаймонбалиқнинг уруғи неча пул турса, бунинг нархи ҳам шунча», дейман. Сўнгра сув тошқини ҳақида, тошқин яна ўз ўзанига қайта бошлагач сув билан бирга ортига сузиб кетаётган сулаймонбалиқнинг дуч келган яланғоч чакалакларга тухум қўйиб кетиши ҳақида нималарнидир валақлай бошлайман. Менинг ожизона фаҳмимча, бозорда илм билан хурофот ғалати-ғалати йўллар билан чиқишиб кетаверади, барча афсоналар худди шу ерда туғилади, эҳтимол ҳалигидақа олди-қочдига ўхшаш беозор ҳазилларга ўчлигим ҳам шундандир.

Ўзларини осмонда санайдиган тожик савдогарлари kilosи беш сўмдан кам турмайдиган нарсалар билангина савдо қилишади, уларга шолғом, пиёз ва шунга ўхшаш сабзавотнинг қизиғи йўқ.

Бобошо ҳам ўшалар билан битта растада. У ўз тилини унутган маҳаллий форслардан, лекин ажабки, тожиклар ундан ўзларини олиб қочишади.

Мен бунн осонгина билиб олдим. Уларга тожик тилида сўзлай бошлашим билан шу нарса аён бўлди. Дарров безовталаниб, дим-дим бўлиб қолишди, сал нари кетишим билан эса, жимлик бўзилиб, безовта шивир-шивирлари қулоққа чалинди: «Ин ки бошад, худое?» Уларни менинг ташқи қиёфамми, юз бичимимни ё қийиқ кўзларимми... ажаблантирса керак-да.

Энди биз дўст бўлиб кетганмиз, бемалол чақчақлашамиз, улар менинг бухоролик эканимни, томиримда тожик (она томондан) билан ўзбекнинг қони баб-баробар эканини билиб олишган.

Менда онамнинг хаёлпарастлиги, назокати билан отамнинг қатъияти ва соддадиллиги қўшилиб-чатишиб кетган. Ўзимга қолса, шундай бўлгани ҳам маъқул, негаки саломатлигим бирмунча зайф бўлишига қарамай, бу ҳол менга нафосат ҳамда улкан ирода бахш этган.

Бобошо мени ўзининг киноя-қочиримлари билан мафтун қилиб қўйди, ахир, бунақа ноёб қобилият ҳар кимга ҳам nasib этавермайди, киноя-қочириқ деганлари ҳаётга сал чеккароқдан туриб назар ташлайди... Бўлди, ортиқ сийқалашиб кетмайин...

Бозорга чиққан илк кунларим бутун сотувчи халқи мендан шубҳаланиб юришди, ниманидир пойлаб-қидириб юрган айғоқчи, деб тусмоллашган-да. Биргина Бобошо кимлигимни ўша заҳотиёқ сезиб бошқаларга ҳам тушунтира бошлаган: шундай-шундай, бунинг ҳеч кимга зиёни тегмайди, бозорда тентиб юришлари эса, унинг айғоқчилигидан эмас, шунчаки шинавандалигидан, холос. Хуллас, менинг афандинома бир кимса эканимга... қолганлар ҳам ишонишди, аммо барибир яна анчага довур чўчиб юришди. Уларга, нима десам экан, сўхтаси совуқ бир кимса бўлиб кўрингандирман-да. Бўлса бордир. Чунки улар мени доим башанг юрган ҳолатда кўришади: бир қўлимда шамсия-ҳасса, иккинчисида — ул-булга мўлжалланган, сон-саноқсиз пистон-туғмали сумка.

Тўғри, осмондан бунақа башанг бўлиб тушмаганман, бироқ энди бундай юриш менга одатга айланиб қолган. Чунки қадди-бастим сал келишмаганроқ, йўлини қилиб бунн кўздан яширишим керак-да, ахир. Қай бир бичиқчи борки, размеримни мондили ўлчаёлмай гаранг — болалигимдан бери шўнақа. Бир қараганда-

¹ Э худо, бу одам ким бўлди экан? [Тожикча.]

ку, кўзга яққол ташланиб турадиган ҳеч қандай нуқсоним йўқ, на бирон қийшиқ-мийшиқлик, на бадбашаралик. Фақат, қўлларим гавдамга нисбатан узунроқ, оёқ калта, елкам эса ҳаддан ташқари кенг. Яна қайтариб айтаман, булар ҳаммаси синчиклаб ўлчагандагина сезилади. Хуллас, буларни кўздан пана қилиш учун мен нафақат покиза ҳамда дид билан кийинишим, балки ҳар томонлама башанг бўлиб юришим лозим. Мазмун мураккаб бўлса, унча-бунча шаклга сиғмай қолади, яъни, ўзимизнинг бозор тили билан айтганда, гап молни чиройли ўраб сотишда...

Нуқул чалғиб кетяпман, узр... Шу қиш биринчи марта бундай ўйлаб кўрсам, ҳалигача бозорнинг атрофини тузукроқ билмас эканман. Ниҳоят, бозор теварагидаги тўртта кўчани айланиб чиқдим. У кўчалар бўйлаб тим расталар, темирчилик устахонаси, иккита чойхонаю таомхоналар жойлашган. Бу таомхоналарда улфати чор тўпланиб, турли мазали овқатлар буюриш мумкин. Кўчалар тўсатдан торайиб жинкўча бўлиб қолади, кейин бориб боши беркилади-да, ундан у ёғига йўл йўқ, ноилож орқага қайтасиз.

Жинкўчалар офтоб чарақлаган кунлари ҳам сал қоронғироқ бўлади, қаёққа қараманг, уй-рўзгорга керакли лаш-лушлар — супурги, дастмол, порошок ва жилвир тошлар билан лиқ тўла. Буларни кўргач, оппоқ чойшабларда уйқуни уриш қандоқ фароғатли эканини кўз олдингизга келтириб, ўзингизни энди ҳаловат оғушида ҳис қилишга улгурмасингиздан қуш бозорига чиқиб қоласиз.

Қушлар ўта ювош халқ келади, нигоҳлари маънили. Бу, айниқса улар қафасда ўтирган пайтлари сезилади. Қушлар эркинликда ҳовлиқма ё аҳмоқроқ бўлади, деб айтиш-ку қийин, лекин қафасда, олди-сотдини кузатаётиб жиддийлашиб қолишади. Каптарлар дейсизми, бошидаги тожи совуқдан кўкариб кетган хўроз дейсизми, беданалар... Беданалар тўғрисида қанча яхши гап айтсам ҳам кам, ҳарҳолда у ўзимизнинг қуш.

Шунақа жинкўчаю торкўчалардан йигирматачасини санаб чиқдим, айтишларича, ўзи бундан ҳам кўп эмиш, лекин мен ўша кунни ниҳоятда толиқиб кетган эдим, ҳув дарвозага етиб, шу билан томошани тугаллайман, деган қарорга келдим.

Ҳар кўчанинг бошига биттадан дарвоза қўнқайтириб қўйилибди, жами тўртта. Асосийлари икки тавақали, лекин улар деярли очилмайди, ўртадаги эшикча-

-сидан ўтилаверади... Бозорга олиб кирувчи бошқа ик-китаси, гарчи ҳамма нарса ичкарига шу иккаласидан киритилса ҳам, номигагина дарвоза. Бухорода катта бўлган, ажиб бир санъаткорона дид билан бунёд этилган қанчадан-қанча ўймакор, нақшинкор дарвозаларни кўрган мендай одам... йўқ, буларни сира дарвоза деб атай олмайман, булар шунчаки у ёқ-бу ёққа силжитса бўладиган темир панжаралар, холос.

— Уҳ-ҳў, жуда инжиқ экансиз-ку,— дейди қўшним К.— Топган гапингизни қаранг! Фёлни сал кенгроқ қилинг-да...

Бухородаги ўз-ўзича, ҳеч қандай девор-певорсиз қаққайтириб қўйилган баҳайбат дарвозалар — гузарларга кириш йўли ёдимга тушади. Улар худонинг бермиш куни қулфланар эди, камига ёнида дарвозабон ҳам туради.

Қўшним буни ҳис қилмайдиганга ўхшайди... дарвоза сингари тимсолларга шарқ одамининг муносабати бўлакча (азизми-ей) бўлишини унутган... Бу ҳақда батафсилроқ ёзсам бўларди-да.

Дарвоза деганим бозорга кирадиган ҳалиги иккала жой (бу ерда оғирлигини у оёғидан-бу оёғига солиб доим уйғур ё армани даллоллар туради) бир-бирига яқин, бозорнинг шимолий томонида эса дарвоза тугул эшик йўқ. Ё қурувчилар девор урганда, бозорга ҳамма нарса жануб тарафдан киради, деб ўйлашганмикан? Йўқ, бу ерда ҳам дарвоза бўлган, лекин яккамоховдай бир ўзи қаққайиб туравериб зериккан-да, бошқаларининг қаватига сурилиб олган. Топдим, шуниси ҳақиқатга яқинроқ...

Бозорнинг шимол тарафини баланд девор ўраб турибди, гўшт дўконлари ўша ерда. Хуллас, ҳеч бир чалкашлик жойи йўқ, бозорнинг ташқи қиёфасидан унинг моҳиятини, ҳийла-найрангларини англаш мушкул, аксинча, у ўта жўн, дунёдан узилиб қолгандек, нимаси биландир ҳатто ўнғайсиз кўриниши мумкин. Бозорнинг макри ҳам шунда — ичкарида тўкин-сочинлик, мўл-кўлчилик... Э, нимасини айтай, биз томонларда одамлар яшашни билади... Бурчак-бурчакларда, жинкўчалару зинапояларда, дуч келган жойда олди-сотди қилаётган савдогарлар шароитга қандай мослашиб олишади, хавф-хатарга қандай чап бериб қолишади — ҳеч ақлга сиғмайди, қойил! Қачон қарасангиз, тетик, ҳушчақчақ, қаттиқ изғирин кунлари биқини тешик сатилга чўғ-кўмир ташлаб, энгашиб пуфлаганча,

теварагида пўстинларга бурканиб ўтираверишади, қўлларини чўғга тоблаб исинишади, кечқурунлари турлитуман овқатга мўл таомхоналарга тўпланишади.

Тожиқлар исинишга мени ҳам тез-тез чақириб туришади. Давраларига қўшиламан. Сатил гувиллайди, чўғга ташланган ерёнғоқнинг пўчоғи кўнгилда қадрдон бир туйғу уйғотиб шунақа ҳид таратадики, бир дақиқа хаёл уммонига чўмаман, савдогарлар мен билан доим мана шундай оғанини бўлиб келгандай туюлади. Дарҳақиқат, менинг ҳам қонимда буларга хос нимадир бор, эҳтимол, отамга нисбатан камроқдир, лекин ўтгани аниқ: бобом тимсолида тижорат илми ўзининг энг юқори чўққисига кўтарилиш учун чоғланган, кейинги авлодларда эса ҳеч нарса қолмаган. Лекин бир кун бориб бирортамиз уддабурон бўлиб туғилишимиз тайин. Хуллас, бизни салгина авраб қўйиб бисотимизни секин титкилаб кўрсангиз, маълум бўладики, ҳаммамизда савдогарлик қони бор!

— Демак, болалигингизда савдогарлик ҳам қилгансиз,— деб Бобошо ҳар гал ҳайратга тушади. Яхши одам-да, мени ўйлаб шундай дейди. Башанглигимни ёқтирмайдиган учига чиққан бадгумонлар ҳам ўз одами сифатида тан олсин, дейди.

— Ҳа, кеч кузакда нақ қор тагидан ғўзапоя териб келиб, боғлам-боғлам қилиб шаҳарда пуллар эдик.

— Бухорода-я?

— Айтиб берганман-ку, ахир... Кўмир сотганман, пичан сотганман. Утин бозорида.

— Эсиз, Охунбой, шу ишингизни давом эттирмай бекор қилган экансиз-да,— афсусланади Бобошо. — Аммо-лекин зўр савдогар чиқарди-да сиздан...

— Э, қаёқда,— дейман мен.— Сизлардақа бозорчилар турганда бизга йўл бўлсин! Олибсотарликка яраймиз, холос.

Бобошо мазах қиляпти деб ўйлайди, ҳушёр тортади.

— Сизга ўхшаш анойи, ичмайдиган одамлардан зўр савдогарлар чиқади!— дейди у менга бир сиқим писта узатаркан.

— Зуваласи пишиқ бўлса, албатта,— дея куламан мен.

Теваракдагилар ҳам кулишади.

Хандон пистанинг мағзини жуда яхши кўраман-да!.. У ўзида тил сеза оладиган барча нозик таъмларни мужассамлаштирган бўлади, ё тавба, наҳотки қариб боряпман — барча ўткир ҳид ё ёғли нарсалар димо-

гимни ачиштирадиган бўлиб қопти, бу энди менга худди зўравонлик каби қўпол туюлади... Лекин барибир писта, данак мағизларидек ажойиб неъмат бўлмаса керак. Ҳидини қаранг, минг хил ҳид-а, йўқ, олдинлари буни сезмаган эканман. Ҳа, қариётганим аниқ...

Начора, умр — оқар дарё, унинг ҳеч бир палласи қайта такрорланмайди. Лекин умрнинг ўтиб бораётганини ҳеч нарса танангизга ҳазм бўлаётган овқатчилик билдириб турмаса керак. Ахир, фанда ҳам аниқланган-ку, инсон ўз умри давомида уч «овқат» ёши»ни босиб ўтаркан: дастлабки, энг ибтидоийси, шунчаки қорин тўйғазиш даврики, «бармоқ ичаклар» босқичи ҳисобланади: бунда одам унли сергўшт овқатларни кўп тановул қилади, уларни бир-биридан фарқлаб ўтирмайди, таъми нозикликларидан ҳам лаззатланмайди. Урта ёшларга бориб ошқозон ўткир нарсаларни талаб қилиб қолади, бусиз таом маза-матрасиз туюлади, хил, таъм сезувчи аъзолар жунбушга келади ва ҳар хил қўшимча неъматларни — қалампир, сирка, аччиқ ҳамда нордон кўкатларни истаб қолади, буниси энди «тил босқичи»дир. Ёшингиз бир жойга борганда эса, дастлаб ўзингизга ёққан, ошқозонни тўқ тутувчи ҳар қандай ёғли, аччиқ овқатлардан беа бошладингизми, бўлди, туйғуларингиз нозиклашибди ҳисоб, бундан бу ёғига инсон ҳид билиш қобилияти билангина яшай бошлайди.

— Тўғри-ю, лекин сиз бу ерда одамнинг ўзига хос майлларини ҳисобга олмаяпсиз-да,— дея эътироз билдиради қўшним К.

Энди у мен билан тоқат қилиб гурунглашадиган бўлиб қолган, ётиб қолгунча тортишадиганлардан эканимни, то ўзимнинг ҳаётий тажрибам иқрор қилмагунча фикримда собит туражагимни билади-да. Дейлик, фикрим хато чиқди, шунда ҳам тушкунликка тушмайман. Битта ҳодиса менга қонун бўлармиди, ахир. Аммо у бошдан ўтса, буниси мураккаб...

Баъзида дардлашиб турадиганим Бобошо эса, овқат хусусидаги мулоҳазаларимни жим, сиполик билан тинглади, эътироз билдирмади. Мен Бобошони шу сиполиги учун, ўзига ёқса-ёқмаса, одамга далда берадиган бир тарзда тинглай олиши учун беҳад қадрлайман.

Энди Бобошо мен тўғримда кўп нарсаларни билиб олган: болалигимда чиройли шойи матодан қандоқ қилиб бир талай ленталар қийиб олганимнию дўконлардаги газмол тойларига ўхшатиб тахлаб чиққанимни ҳам, сўнг уларни болохонадаги «шахсий дўкон»имга

ёйиб қўйганимни ва жажжи-жажжи қўшни қизалоқларга сотмоқчи бўлганларимни ҳам — барисини билади. «Дўкон»имда ҳамма нарса бор эди: пештахта дейсизми, ёнғоқ пўчоғидан ясалган «тарози», халтачада ун дейсизми, гуруч ҳамда ошхонадан бекитиқча олиб чиқилган шакар дейсизми... Мен ғурур билан, пештахтанинг бу ёнғига туриб олиб харидор кутардим, қизалоқлар ёпирилиб келишарди, қиқир-қиқир кулишарди. Аслида ҳеч бир куладиган жойи йўқ, лекин таомили шунақа, ахир қайси сулув бозорда қовоқ уюб юради? Эҳ, у кунлар...

Бундан ташқари Бобошо яна, ўспиринлик йилларим қандоқ савдо қилганимни ҳам билади. Сомонбозори, Ойнасозлар бозори, Чипта бозорлари ҳақида гапирганман унга. Айниқса, мана бу ҳикоям унинг меҳрини товлантириб юборган. Ушанда акам иккаламиз бир иш қилган эдик — отамиз янгисини олиб берсин-да, деб ўзимизга тор келиб қолган уст-бошларимиздан бирийўла қутулмоқчи бўлдик, буям бир шумлик-да энди... Эсимда, акам билан уйда ёлғиз қолганда ғирт бекорчиликдан бозорга бориб ул-бул нарса сотишни таклиф қилдим. Ниманиям сотардик? Менинг эски шимимни, албатта! Маълум бўлишича, акамнинг бошмоғи оёғини қисар экан, менинг кўж телпагим ҳам кўримсиз туюлди.

Бозорда эски-туски сотадиганлар орасида нимамиз биландир ёқмадикми, қоровул бизни қамаб қўйди. Қоровул мен билан андармон бўлиб турганида кўзини шамғалат қилиб, Афзал акам деразадан ташладию қочиб қолди ва сал ўтмай отамни бошлаб келди. Отам шаҳарда анчагина таниқли киши эди, қоровул ҳам уни яхши таниркан, демак, табиийки, ўғирлик ҳақида сўз бўлиши мумкин эмас.

— Бу шўхликлари ўзларига қимматга тушади энди,— деди отам қоровулга. Кўчага чиққач, бизни сўроққа тутди. Арзирли ҳеч гап ололмагач, жон-жаҳди билан енгимдан силтаб тортди:

— Хўп, бунисига майли дейлик, лекин шимни неча пулга сотмоқчи бўлдинг?

Мен ҳам ол барака, деб оғзимга сиққанини айтдим, шунчалик катта пулни айтибманки, бунақаси билан бутун хонадонимизни мўйнага ўраб ташласа бўларкан. Отам кулиб юборди. Шундан кейин бу можарони қайта тилга олмади.

— Ажаб иш бўлган экан-да!— дея завқланар эди

Бобошо.— Умуман, болалик... э, гапирманг-э!— У ҳозир кўзёш тўкишга ҳам тайёр эди. Бу кўнгилчан пистафуруш ҳам, афтидан, болаликнинг антиқа шўхликларини тез-тез эслаб турса керак.

Болаликдан гап очсангиз, кўнгил бузилади, қоғозга тушириб қўяй десангиз, ундан баттар ғамга ботасиз. Умрингиз ўтган сари болалик дамларингиз турган-битгани роҳат-фароғат бўлиб туюларкан, ҳолбуки, у пайтлар ҳамма нарса ҳозир сиз ўйлаганингиздек у қадар оддий, серзавқ бўлмагандир, масалан, менинг болалигим оғир кечган...

— Отангиз сизларга доим шунақа кўнгилчанлик қилиб турармиди, Охунбой? — деб сўрайди Бобошо. У мен билан эҳтиётроқ, хафа қилиб қўйишдан чўчиқираб суҳбат қуради, умуман, унинг гап оҳанги ўзи шунақа: мендан бор-йўғи ўн ёшлар катта бўлса ҳам, шундай муомала қиладики, гўё мен унинг ўғлиман, у эса менинг отам.

Аслида, Бобошо истараси иссиқ, олижаноб одам, аммо баъзида кайфияти бузилса борми, қандайдир нохушлик, асабийлик бир лаҳзада афтини шунақа буриштириб юборадими, бадбашара бўлади-қўяди. Бундай пайтлар мен терс ўгирилиб оламан, унинг ўзи ҳам худди жиноят устида қўлга тушгандек довдираб қолади. Гўзаллик салгина пардаланган хунукликдан ўзга нарса эмаслигини, донолик эса телбалик билан ёндош туришини шундан ҳам билса бўлади. Бу фикрларим балки бир оз сийқароқдир, аммо шуниси аниқки, масалан, бир-бири билан ёнма-ён турувчи мардлик ва жасоратга зид хислатларнинг чегаралари бир-бирига хийла яқин бўлади...

— Ростингизни айтинг, Охунбой, ахир сиз баъзан... жуда катта, ҳатто қалтис ишларга ҳам қўл ургингиз келади-ку, а? Биламан, бизнинг майда-чўйда ишларимиз сизни жуда безор қилиб юборган, эҳтимол, шу сабаб бизни кўрарга кўзингиз ҳам йўқдир, юз-икки юз сўм деб ёш бола каби савдолашиб юришдан бошқа ҳеч нарса қўлимиздан келмаслиги ғашингизга тегса ҳам керак...

— Меними, йўғ-э... билмадим-ов,— дейман кулиб.— Лекин, мана, сизда бор шу нарса. Сизнинг туриш-турушингиз катта савдогарларга хос. Бир жиҳатдан, ақлли, босиқ одамсиз, айни чоқда, сал нарсага жаҳлингиз чиқиб кетади, фикрлаш тарзингиз мавҳум, доираси катта. Синчков, ҳам бир оз кўнгилчансиз...

— Жуда ҳам унақа эмасдир-ов.— дейди Бобошо менинг мақтовларимдан гўё тўлқинланиб кетгандек. — Ҳар кимнинг ўз феъли-хўйи бўлиши керак, бу тўғри... Сиз буни кўнгилчанлик дедингиз чоғи...

— О, кўнгилчанлик!— деб хитоб қиламан мен. — Тижорат аҳли учун бу хислат шунақа зарурки... одамнинг миясида бир нуқта бор, инсондаги саргузаштларга мойилликни ўша нуқта идора қилиб туради. Кўнгилчанлик ана шу нуқтани қитиқлайди, қарабсизки, шу билан кетдингиз-қолдингиз...

Бобошо менга диққат билан тикилади, гапларим-ку жиддий, у эса, ҳазилми, чинми билмайди, лекин ҳар эҳтимолга қарши жилмаяди.

— Бугун кайфиятингиз дурустми дейман, майнавозчилик қиляпсиз?— дейди у.

— Ҳа, ёш ўтиб борган сайини кайфият ҳам... дунёга хайрихоҳроқ қараяпман энди.

Теварагимиздаги савдогарлар ҳам бекорчиликдан эҳтиром билан гапларимизга қулоқ солиб туришади, мени доим мароқли нарсалар тўғрисида гапиради, деб ўйлашса керак-да.

— Гапларингиз менга ёқинқирамай турибди, Охунбой... Кейинги пайтларда ёш тўғрисида кўп сўзланадиган бўлиб қолдингиз-а, кимни мулзам қилмоқчисиз меними, қарияни-я? Қанча сапчманг, барибир болалигингизча қоласиз, ҳали маънилироқ бирор иш қилмаган боладай.

«Ҳали маънилироқ бирор иш қилмаган бола...» Ҳе қойил-э, Бобошонинг турган-битгани ҳикмат. Қовушса-қовушмаса гуруннга бундайини ҳикматларни тикиштиришни яхши кўради у. Бобошонинг комил ишончига кўра, мен бекордан-бекор тентиб юрганим йўқ, анчайин шинаванда эмас, пайтини пойлаб юрган одамман, гўёки ўзига тамоман жазм этадиган қизиқ бир иш топилса, томирларимда савдогарлик, фирибгарлик қони жўш уради ва мен жонимни таҳликага қўйиб бўлса ҳам... Йўқ, акагинам, чучварани хом санабсиз! Мабодо шу қуруқ-суруқ мевалари билан бирга совуқда қотиб ўтирган савдогарлар орасида «пайтини пойлаб юрган» биронта кимса бўлса, ўша кимса ўзингизсиз, ҳурматли Бобошо! Ишончим комилки, саргузашт воқеалар биринчи галда сермулоҳаза, кўринишиндан хафақон, турини-турмуши ўзбеклашиб кетган мана шу кишининггина ўзига тортади. Бир гал ўзи ҳам «Таваккал қилмаган бозорчи хонавайрон бўлади», деб айтган эди.

Таваккалчилик. таваккалчилик... Унга рўйхушлик бўлмаган бу бозорда ҳамма нарса хонавайронлик билан тугайди, мен ҳар қадамда бунинг гувоҳи бўлиб турибман. Савдогарлар тилида нуқул бир гап: «Турган-битгани чиқим». Лекин таваккалчиликнинг оҳанрабо бир сеҳри бор эканки, бу йил қишда бозорда яна янги нусхалар пайдо бўлиб қолибди. Йиллар ўтаверади, эскилардан биронтаси бозорни тарк этмайди, аксинча, янгилари қўшилтиради... Бир нарсани билгим келади: улар орасида менга ўхшаган уззукун растама-раста юрувчи шунчаки шинавандалар ҳам бормикан? Бегона нусхалар қошида тўхтаб, юзларига синчиклаб қарайдиган, гапларига қулоқ тутадиган бўлиб қолдим. Бир сафар Бобошодан сўраган эдим, худди мен уни гапдан элтирмоқчи бўлаётгандек, қизарибди, кейин кулиб юборди:

— Қизиқ, бу тўғрида ҳеч қачон... Одамлар фақат икки тоифа бўлади — савдогарлар, харидорлар, лекин улар орасида ўрталик тоифа бор-йўқлигини ўйлаб кўрмаган эканман, ошна. Яна кимдир биров сизга ўхшаб бекорхўжа бўлиб яшаётганини билсангиз, гашингиз келса керак-да?

«Худди доим уни тилидан тутаётганга ўхшайман. Бу ҳис менда қаёқдан пайдо бўлди?» деб ўйладим ўзимча ғижиниб. Менинг бу ҳолатим севгилиснинг хиёнат қилишидан чўчийдиган, олдиндан ҳеч қандай асоссиз шубҳа қилаверадиган ошиқнинг ҳолатига ўхшарди. Ҳаммасига қўшним К. айбдор. «Бобошо ўзини ниқоблаб олган», деб менда шубҳа уйғотиб қўйди.

Эртаси кунни ниҳоят анчадан бери кутиб юрганым содир бўлди: ёнимга бир уйғур келиб чойхонага таклиф қилди. У дарҳол гапнинг индаллосига кўчақолди. Шунда ўзимча, мана энди сир ошкор бўлади-да, деб ўйлаб қўйдим. Кўринишидан савдо ишида у ҳали ўргамчик, иродасиз. Боз устига, ҳовлиқма ёки қалтис ишларда суяги қотиб кетган омадли йиғитлардан бўлса керак. Каминани «Машҳур савдогарсиз» деганидан, бу йиғит ҳам мендан тез-тез ёрдам сўраб турувчи даллолардан бири эканини англадим ва юзмни тириштирдим.

— Мени ким кўрсатди сизга? — деб сўрадим ҳафсаласизгина.

Айтишга ийманди, кузатиб юриб ўзим шу қарорга келдим, деди, бордию мендай бир тажрибали савдогар унга ёрдам беришга кўнсам... Хуллас, унинг шериклари

бу ёққа келаётиб, қайсидир шаҳарчада кавказликларнинг бор молини — юз пудча мандаринини сотиб олишган экан, ҳаммага маълумки, бу мева тез айнийдиган хилидан... Бунақа юмушлар аввалига менга қизиқ туюлади, ўйнаб-ўйнаб ишга киришаман, бироқ энди ярмига етганда ҳаммасидан безор бўлиб, дастлабки иштиёқим ҳам сўниб, этак силкиб қоламан.

Қисқаси, уйғур йигитнинг муддаоиси расталарга бир-варакайига беш-олти сотувчини жойлаштириш ва ҳар бирини алоҳида-алоҳида тарози билан таъминлаш эди. Бунинг учун мен бозордаги баъзи ишларни йўлга қўйишим, кимларнидир бунга кўндиришим керак экан. Уйғурнинг ўзига қолса, бу иш бир кундаёқ ҳал бўлиб кетса... шундай тезки, гўё ойнага куҳ-куҳлаб, ойна терлагач, яна ўзи артиб ташлагандай... Туя кўрдингми — йўқ.

Унинг гапларини эшитарканман, режасининг ҳали унча пухта эмаслигини, юзакироқлигини англадим. Айниқса, ишнинг омборга боғлиқ жиҳати қалтис эди. Уйғур бир қути мандарин омборга киритилган заҳоти бошқаларининг пешма-пеш сотувга чиқарилиб туришини истар, шу йўл билан баъзи бировларда, мандаринлар бу ерда анчадан бери сақланаётган экан-да, деган таассурот уйғотмоқчи эди.

Сухбатдошим бозор кирдикорларининг энг содда йўл-йўриқларини ҳам мендек бир «пихини ёрган савдогар»га эслатиб ўтирганидан ўзини ноқулай сездим, хижолатли жилмайиб:

— Ўзингиз биласиз-ку, бир-икки кун омборда сақланган молнинг обрўси баланд бўлади,— деди.

Уйғур йигитнинг ҳаддан ташқари ялтоқланаётганидан ғазабим кўзиб, қуруққина қилиб дедим:

— Ҳа, фақат обрўси ортади. Бошқа ҳеч нарса... Обрў эса гўё ойнадаги ҳовур, баъзан шунақа бўладики. ҳатто артиб ташлашга ҳам улгуролмай қоласиз. кечикасиз...

— Э ака, бу билан сиз...

— Менга қаранг,— дея унинг сўзини кесдим.— сиз қачондан бери?..

Ҳа, бошдаёқ сезган эдим: бу йигит узоқ вақт бор-йўғи бозор шинавандаси бўлган. Худди шундай деб атади ўзи ҳам. «Меҳмон» ёки «келувчи» ёки камтаргина «бозор шогирди» эмас, шинаванда деб атади.

— Бир неча йил шунчаки шинаванда эдим, сиздек эмас, албатта. Сиз камтарлик қиялпсизу. ака, аслида

бозорнинг бутун йўл-йўриги, қулфи-калити сизнинг қўлингизда. Шундай деб эшитганман.

— Жуда унчаликмас...— дедиму ўйланиб қолдим: савдогарлик қобилиятим тўғрисидаги сафсаталарнинг лоақал ярмини хушомад сифатида тушириб қолдирганда ҳам, қолганлари... Ана сизга бозор «миш-миш»и, жиндак жумбоқ туғилдими, дарров афсона. Худди Юсуф пайғамбар афсонасига ўхшаш...

Қуръонда нақл этилган Юсуф пайғамбар ҳақидаги бу ривоят азалдан меҳримни товлантириб келган. Бу ривоят Шарқ бозорларида ёхуд олис карвон йўлларида, чўли биёбонларда тўқиб чиқарилган. Унга кўра, Юсуфни ўз оғалари чоҳга ташлашади, карвончилар эса қутқариб олишади. Кейинчалик таваккалчилиги оқибатида у фаҳш қурбони бўлади — зиндонбанд қилинади. Лекин мамлакатда етти йилдан кейин рўй бериши мумкин бўлган қурғоқчиликни олдиндан айтиб бериб, шоҳнинг марҳаматини қозониб, зиндондан озод бўлади, қайта яшарган севгилисининг васлига етишади...

— Тижорат аҳлидан қилинадиган энг асосий, энг ибтидоий талаб Юсуф пайғамбарга ўхшаб каромат қила билишликдир,— дедим уйғур йигитга ва иззатнафс йўлидагина унинг ишига ёрдам беришга рози бўлдим. Ахир, бозорга меҳри тушган собиқ шинаванда ҳам менга устоз деб қарамоқда, демак, ҳамон ўзим ягонаман, бу менинг имтиёзим...

Уйғур йигит ҳаяжон ичида энгашиб, шундоққина елкамининг устида пишиллайди, қоғоздаги рақамлар орасидан менинг тегишимга ишора қилади: саккиз юз сўм.

— Нима ҳам дердик...

Даллол, боши осмонда, кечқурун мени таомхонага таклиф қиларкан, қайта-қайта раҳмат айтди, лекин нимадир унинг ичини тирнади — ҳаяжонми, ҳадикми...

— Сизнингча... ишимиз бароридан келармикан?— деб сўради у янада ишонч ҳосил қилиш учун.

— Хотиржам бўлинг, каромат бобида Юсуф пайғамбардан қолишмаймиз,— деб жавоб қилдим мен. Бўнақа пайтда бир чимдим қочириқ ҳам керак, муомалани безайди.

Бозорда нима кўп, ирим-сирим кўп. Савдогар халқи қанчалик удли-шудли бўлмасин, ўзининг ишида барибир беқарор, омад эса осмондан тушмайди. Қоннот аломатларидан, дейлик, ойнинг бозор тепасида туриб қолишидан тортиб то майда-чуйда, масалан, биринчи

келган харидорнинг кимлигию кийган кийимларигача эътибор бермасангиз, бирни икки қиламан, деб овора бўлманг.

Бозорчилар эрталабки харидор эркак киши бўлса, қўли енгил, кун омадли келади, деб ишонишади. Эҳ-ҳэ, мен неча марта уларнинг бу иримларидан фойдаланиб қолганман, бундай пайтда ахир истаган нарсангизни истаган нархингизда сотиб олишингиз мумкин-да!.. Агар пештахтага аёл киши яқинлашса, савдогар ўз айтганида қаттиқ туриб олади, нархни бир чақа ҳам пасайтирмайди; аёлнинг жаҳли чиқиб, бошқасига юзланади. Лекин фойдаси йўқ, сотувчилар бозор очилмасидан анча олдиноқ молни қайси нархда сотишни келишиб олишган. Мабодо биронтаси молини тезроқ пуллаб, жуфтакни ростлаб қолиш мақсадида нархни пасайтиргудек бўлса, тамом: шафқатсиз нафратга дучор бўлади, унақа муртад билан алоқани узишади, ундан юз ўгиришади; қарабсизки, у қайсарнинг номнишони ўчган — хонавайрон бўлган чиқади. Фақат эрталаб, келишилган ҳолда албатта, нарх ўзининг қатъий йўналишидан бир марта ўзгариши мумкин, ўшанда ҳам қачонки, агар биринчи харидор эркак киши бўлса. Омадли харидор ишини битказиб сал нари кетиши билан нарх яна ўзининг доимий поғонасига сакрайди, сотувчи энди кейинги харидорнинг эркакми, аёлми — ким бўлишидан қатъи назар, ялиниб-ёлворишларига қулоқ солмайди, яна ўз айтганида туриб олади... Кечга яқин, мева-чева сал-пал сўлиб, сотувчининг ўзи эса бир оз толиқиб қолган пайтдагина нарх бир баҳя тушади. Ана ўшанда аёл харидорнинг куни туғади...

Едингизда бўлса, Бобошо бир сафар: «Ҳар кимнинг ўз феъли-ҳуйи бўлиши керак, бу тўғри...» деган эди. Бу гапдан қисматнинг нафаси келади, юлдузларга ишониш руҳи сезилади, гўёки баъзилар олибсотар, баъзилар даллол, бошқа бировлар эса, маҳсулот етиштириб берувчи деҳқон бўлиб туғилганлару бозор билан бирга яшаб келаётган азалий йўриқларни бузмаслик учун ҳам шундоқлигича қолиши керак.

Ҳосил етиштирувчилар (деҳқон ёки боғбон) бозорни таъминлаб турувчи бўгин ҳисобланади. Мабодо, дейлик, деҳқон молини олиб-сотарга оширмай даллол ёрдамида ўзи пулламоқчи бўлса, у атрофдагиларга нафрат билан қарайди, олибсотарни қаллоблар деб атайди. Бекор қилади! Чунки, лоақал бир муддатга сотувчига айланган деҳқон жуда гўл бўлиб қолади ва

Ўзи етиштирган мевани ўзи пулламоқчи бўлгани учун ҳам деярли доим зиён кўради. Негаки, у бир нарсани унутади: жойидан узилган ҳосил энди аввалгидай маза-ли мева ҳам, дастурхон безаги ҳам эмас, балки то-вар, яъни жарақ-жарақ сўлкавойнинг ҳиди келиб тур-ган товар; боғдаги сокин ҳаёт энди унга бегона, у бу-тунлай ёзорники бўлиб қолган... Кечқурун деҳқон чой-хонада ўтириб олиб, пул санашга тушгандагина кўзи очилади.

Яна шунақа бир тоифа борки, улар камчилик — бутун бошли бозорда битта-иккитагина, шунинг учун касб-кори ҳам бетайин, лекин мен уларни тижорат му-савирлари деб атагим келади. Бояги уйғур йигит ме-ни ана шундай «мусаввир»лардан деб ўйлади ва ман-дарин билан боғлиқ ишнинг «очиқлиб қолган» жойлари-ни бўяб-негиб қўйишимга умид боғлади.

Начора, гарчи бунақа можаролардан қўлимни ювиб қўлтигимга урган бўлса-да, яна ишга киришдим. Ми-жозим шундай бўлгандан кейин нима ҳам қилардим, яна илашдим-да... Тарозибонлар билан ҳам, омборчи билан ҳам ишим тез битади — турган-битгани ўйин. Мен уларни ҳар хил имо-ишоралар ёрдамида, шавқ-завқ билан сўзимга ишонтираман, кейин шивирлашга ўтаман, биқинларини дўстона турткилаб, яйраб кула-ман. Эҳтиёт шарт, аввалдан, мақол-маталлару беҳаё латифалардан бир нечасини тайёрлаб қўяман, чунки тарозибонлар бунақа яланғоч гапларга ўч бўлишади, уларга кун бўйи шу ҳақда гурунғ берсанг ҳам тўйдим дейишмайди, деразадан сотувчи аёлларга термули-иб тураверишади.

Ўзим қайсарроқ бўлсам-да, унақа димоғдор, хи-рапашша эмасман, тарозибонларга ҳеч оғирлигим туш-майди. Бобошо айтганидек, «ҳам ёқимтой, ҳам уятчан, ҳам болаларча таъсирчан» бўлиб оламан, шундай қил-самгина улар менга ён босишади, «қуруғи»дан ҳам чўзаман, албатта.

Улар ниҳоят менинг шунчаки саргузаштталаб эка-нимни билиб қолишади ва қани, деб натижасини кути-шади.

Саргузашт бозор учун енгилтакроқ бир ўйиндан бў-лак нарса эмас.

Ниҳояси эса ҳамишагидай: ишни роса берилиб бош-лаганимданми, қоқ ярмига борганда бирдан кўнглим совийди, чарчайман ва шу бўйи бир ҳафтагача бозор-дан қорам ўчади.

Шунақа дардим тутиб қолишини, бурним юқалашиб, ҳидлар қийнай бошласа, бозордан узоқроқ юришимни Бобошо билади.

— Ҳа, оғайни, яна ҳидми?— деб сўрайди Бобошо кўпчиган юзимга тикилиб.— Анов «мандарин» сўраган эди, мазаси йўқроқ, деб қўйдим.

— Сиздан илтимос, энди бировга мени кўрсатманг,— дейман. Айни чоқда, уйғурнинг ошиғи олчи бўлганига ишонардим. Менинг ўйиндан чиққанам муҳим эмас, муҳими ишни чаққон ва хайрли бошлаб берганим. Соатга бошида обдан дам берсангиз, кейин бор «куч-ғайрати» сарф бўлмагунча чиқиллаб юраверганидек, тижорат ҳам шундай: дастлаб инжиқ бўлади, етти ўлчаб бир кесишни хуш кўради, кейин эса ички қуввати билан, бор «куч-ғайрати» соб бўлмагунча ўзи кетаверади, сўнгги манзил эса — мўмай даромад!

— Кўнгилнинг чигилини бир ёзиб олинг, дедимда, Охунбой. Зерики-иб юрган эдингиз, ахир...

— Раҳмат, лекин... Табиатим ўзи шунақа-ку: баъзан ҳафталаб оғиз очгим келмайди, кейин эса бирдан гапхалтам очилиб кетади. Лекин энди бунақа ҳол тора камайиб боряпти, ҳаяжонларим ҳам сўнган.

— Ахир, қўлингиздан улуғ ишлар келади, деб айтганман-ку. Мандарин, қулупнай, дўлана... булар ҳатто мениям қизиқтирмайди,— дейди у меваларни номманом санаркан, нафрат аралаш.

Баъзи-баъзида, Бобошо шунақа майда-чуйда ишларга мени атай илакиштирмоқчи бўлаётгандек туюлади... «Иштаҳам»ни очиш учун жўртга қилмаяптими-кан, деган хаёлга ҳам бораман.

Бозорнинг яна бир ирими бундай: бозорда гўё йиллаб бир хил нарса сотишса, нафақат савдогарнинг ўзига балки бозорга ҳам омад кулиб боқармиш. Расталарга оралаган янги, одатдагидан бошқача нарсалардан, айтишларича, бозор юз ўгирармиш. Бобошонинг узоқдан келтирилган мандаринларга нафрати ҳам шундан. Ҳар қалай, Бухорода ҳар матоҳнинг ўз бозори бор: Гул бозори, Чипта бозори, Шойи бозори дегандай...

— Қандоқ қилиб тегирмондан қуруқ чиқасиз ҳайронман,— дейди қўшним К.— Сизга бу шунчаки эрмак, саргузашт, лекин, ахир, улар учун бу — ҳаёт-мамот, турган-битгани таҳлика-ку! Қандай сиздан нафратланмай юришибди?

— Демак, менинг эрмагим уларнинг оғир меҳнатини безайди,— дейман ўзимни тақдир эркатойи ҳис

қилиб, соддадиллик билан.— Саргузаштларим савдогарларнинг бозори ҳаётига маъни киритади, тўлақонли қилади, улар эса жуда зийрак, буни билишади. Бозорчи халқда бирон жиҳат ривожланган бўлса, у севгидир, пишиқ-пухталиқ ҳам, устомонлик ҳам эмас, булар бир пул...

— Умуман, гапингизда жон борга ўхшайди,— дейди қўшним Қ.

Энди у мен билан дўстона муомала қиладиган бўлиб қолган. Илгари яқинига ҳам йўлатмасди, ўртамизда доим кўринмас бир тўсиқ бордек, гапирсамгина гапирар, менга муносабатининг қанақалигини шу йўл билан таъкидлаб турар эди. Уйига кирсам, доим худди ҳозиргина ҳаммомдан чиққанга ўхшаб қавима чопонга ўраниб, креслода зеркиб ўтирган бўлади. У икки соат босим ёзади, ундан аввал ҳар сафар ўша-ўша бир кўча бўйлаб, ҳеч ёққа қайрилмай, сайр қилиб келади, ишдан кейин эса зерика бошлайди. Зеркиб, хуноб бўлиб ўтирганининг устига мен кираман. Баъзида бирдан ўзига келгандай, олдимда димоғдор бўлиб олади, кейин юмшайди ва яна дилкаш улфатга айланиб валақлай бошлайди. Мен ҳам қизиқиб кетиб, уни ўзимга ҳамдард фаҳмлаб, зерикарли, сергап бўлиб қоламан, ортиқча алжираб юбораман, кейин эса анчагача афсусланиб юраман. Нега бунақалигимни билмайману, ҳар қалай унинг совуққонлигига орқа қиламан. Ана шундай ажойиб дилкаш суҳбатларимиздан бирида мен нақ қовун тушириб қўйдим: «Нашриётда таниш-билишларингиз бўлса керак, а?» деб сўрадим, пайти келиб ушбу эсдаликларимни нашр эттиришга ёрдам қилармикан, деган ўйда. «Турган гап,— дея жавоб қилди у,— бусиз бўлиши мумкин эмас!— Кейин шу заҳоти ўртамизда яна эски жарлик пайдо бўлди: — Фақат, мен бунақа ишларга... Ҳар ким ўзи интилмоғи зарур».

Жин урсин, кун бўйи ўзимга келолмай афсус чекиб юрдим. «Ҳар ким ўзи» эмиш? Янаям яхши. Кўраимиз... Муҳими, шу системани тушуниб олиш. Ҳозир одамлар ҳар балони тушунади... Мисол учун, дарахтлар ҳам тирик эканини. Шунинг учун кесилган жойларига тўқ кўк бир балоларни суркаб қўйишади.

Бозорнинг теварак-атрофини тасвирлай туриб: «Шимол тарафини баланд девор ўраб турибди, гўшт дўконлари ўша ерда...», деб ёзган эдим, энди шу гапимни охиригача етказиб қўйишим керак, чунки қайси сезгир, зийрак, кузатувчан осиелик гўшт тўғрисида индамай

тура олади... Узимнинг-ку, бир ақидам бор, эрталаб-лари гўшт емайман. Кундузги ишларнинг ақалли ярмини қилиб олиш учун ҳам кунни енгил тамадди билан бошлаш керак-да. Яна шуни илғадимки, ҳатто қушлар ҳам эрталаблари фақат тўпон териб еркан, чигиртка-пигирткага ўхшаш бадҳазм емишларини яшириб кейинга сақлаб қўяркан, саҳарданоқ чувалчанг ейишдан эса, ҳазар қилишаркан — ёмонлик белгиси.

Павильоннинг ичи кенг ва оппоқ биринчи қаватида анча-мунча ёввойи кўринишли музлатилган океан балиғи, ундан нарида мол гўшти. Мол гўштини кечқурун ҳам емасликка ҳаракат қиламан, егуликка ҳеч вақо қолмаганидагина... Бир қирғиз танишим қулогимга пичирлаб айтдики, мол гўштининг турган-битгани совуқлик, устига устак, бадҳазм бўларкан, қон босимнинг ошишию бош оғриғи ўшандан, деди. Начора, қирғизларга ишониш керак, улар гўштнинг пири бўлади.

— Асли сузмага етадигани йўқ,— дея қўшиб қўйди қирғиз.

Қизғизнинг бу гапида ҳам жон бор, нимага десангиз, иккинчи қаватда сузмани ёқимтой, оқ, лўппи юзли аёллар сотишади, мен тез-тез уларнинг ёнига чиқиб тураман...

Харидорлар сузмани олишда ҳам, худди океан балиқлари сингари, унча танлаб-тортишиб ўтирмайдилар. Шунинг учун қатиқфурушлар ўртасида рақобат йўқ, уларнинг андак ёқимтойликларига ҳам сабаб шу. Ўзларини эркин тутадилар, хахолашадилар, харидорларни эса, фақат бозор таомилига кўра, яъни иримидагина чорлаб турадилар, холос.

Таниш қатиқфуруш бугун кўринмайди, сотувчи аёллар эса, қувлик билан менга қараб-қараб қўйишади... «Кечаги қилиғимга бўлса керак», деб хаёлимдан кечираман.

Ҳолбуки мен, савдо-сотиқ уларга ҳар нарсадан ҳам азиз, деб ўйлаган эдим, қаёқда... Андак иззат-нафсимга тегиш учун хотинлардан биттаси менга менсимай қарай бошлади... Эҳ, бу аёл деганини ҳам тушунолмадим-да...

Муздек пештахтага ўмганимни тираб олиб, кўпинча Олия билан гангир-гунгурлашаман. Нахотки бу қатиқфуруш менинг жиддий эмаслигимга, бибурдлигимга ҳалиям кўникмаган бўлса? Бу яна унинг ёшида... ўрта-миздаги фарқ қарийб йигирма ёш.

— Юзингизнинг оқлиги сутдан, Олияхон, — дейман кулиб,— сут-қатиққа яқинлигингиздан...

Олия уялиқирайди, умуман олганда эса уни тушуниб бўлмайди: бир қарасангиз сизга кўз узмай тикилади, баъзи кунлари ёнига чиқмаганимнинг сабабини билмоқчи бўлади, шоша-пиша хайр-маъзур қилиб жўнаб қолсам, ҳатто қовоғидан қор ҳам ёғади, юзи бирдан совуқ тусга киради. Аслида-ку, уни бу кўйга солган ўзим: кайфим чоқ пайтлари у билан шўх ҳазил-хузул қиламан. «Мен сизнинг эмиқдош акангиз бўлман», деб қўяман, айрим кунлари эса ҳеч кимни кўргим келмай қолади. Ёнига чиқмаётганимни ҳам деразадан кўриб туради.

Кеча бўлса шунақа валақлаб юборибманки, гапларимдан беихтиёр, кечқурун мен билан бирга бўлинг, деган мазмун чиқиб қолибди. Олиянинг ичи гумуриб кетди. Худойим-эй, нима қилиб қўйдим, ахир бу гирт болалик-ку. Чақирсам борармикан, деган ўй билан қилинган мақтанчоқликдан, аҳмоқликдан бошқа нарса эмас.

Кейин кечгача ўзимни сўкиб юрдим, аммо барибир боришга журъат қилолмадим. Йўқ, гап меннинг журъатсизлигимда эмас, ўртада бошқа аёл бор, шунини ўйладим. У аёл билан ўртамиздаги муносабат мана, ўн икки йилдан бери чўзилиб келяпти, сезиб турибман, охири уйланиш билан тугайди-ёв. Ёшимиз-ку борар жойига бориб қолган, унга ҳам қийин, менга ҳам, гапнинг нўскалласини айтганда, қисматга бўйсунини вақти аллақачон келган...

Олия шу ёшга етгунича мен йигирма йил шундай бир муҳитда яшадимки... Умримни санъатга бағишламоқчи бўлибман. Яширмайман, ёшликда эсипастлик қилдим, судралиб юрдим. Биъзининг бир пулга қиммат театршуносларимиз бунини «яланғоч олам» деб атайдилар. «Чиннакам бўйдоқ», «учига чиққан хотинбоз» — бундай гапларни мен бемаъни деб биламан, муқим ҳеч бир нимарса йўқ, менга шундай туюляптики, модомики ҳамма нарса тургун экан, унда биз уларни ёшлаб ўтиб бормоқдамиз...

Бизга ўзи дуо кетган — авлод-аждодимиз билан нуқул қатиқфурушларга илакишиб қоламиз, оиламиз тўғрисидаги мишмишларнинг орасида бобомнинг қатиқфуруш ва кир ювадиган аёлларга хуштор бўлавергани, Бухоронинг нозиктаъб аёлларидан бўлмиш буним бундан фиғони фалакка чиқиб юргани тўғрисида бир ҳикоя ҳам бор.

Шу арзимас мишмишдан ҳам нақадар ҳаёт нафаси

уфуриб турибди! Ахир, шундай бир ғуссали дамлар ҳам бўлади-ки, чўкиб бораётгандай, ҳатто ҳаво ололмаётгандай бўласиз, кейин бу ҳолат ўтиб кетадию ҳаёт кўзингизга бениҳоя гўзал кўринади, энг ўнғайсиз туюлган жойларда ҳам ҳаёт куртаги нишон беради. Болалар, тошбақалар, офтоб нурларига чулғанган осмон, зёллар. Эҳ, бундай чоғлар...

Таниш савдогарлар ҳафтада бир марта мени сўлим чойхонага таклиф қилиб турадилар. Шундан биламанки, омадлари чопган. Бу ер сокин, сўрида бемалол оёқ узатиб ётишингиз, олтита қозон бараварига қайнаб турган ҳовлига деразадан қарашингиз мумкин. Димогингизга тотли ҳид урилиб туради. Ташқарига чиқасиз, ўтин синдириб оловни гуриллатмоқчи бўласиз. Ҳовли зах, чинор эгнидан япроқларини тўкади, уларнинг пилдираб-пилдираб учишини томоша қиласиз, вужудингизни ҳузурбахш ялқовлик чулғайди...

Мен бу тўғрида илгари ҳам ёзганман. Дастлабки хомхатала машқим «Ялқовлик тароналари» эди. У ҳам бозор тўғрисидаги мушоҳадалардан туғилган.

Одамларнинг овқатланишини томоша қилишни ёқтираман. Ҳеч кимса овқат еяётган одамчалик табиий бўлмайди, ҳеч бир юмуш одамзотга бунчалик ярашмайди ҳам. Ҳа, фақат овқат билан муҳаббат бизни салпал ҳаётга боғлаб туради...

Бир воқеа ҳамон ёдимда: унда мен бола эдим, узоқ вақт касал бўлиб ётдим, кейин нимадир егим келди, бунга эшитиб онам шунақа қувониб кетдики... «Егинг келяптими, демак соғайибсан!» деди у. Нақадар оддий гап; Кант, Киеркехор, Конфуций... «К» билан бошланган отли яна ким бор эди, Оуэнми... Хуллас, ҳеч қанақа фалсафанинг кераги йўқ...

Эҳтимол, калтабинлик қилаётгандирман, лекин қуруқ сафсаталар менинг тинка-мадоримни қурилади, аксинча, овқат ва саломатлик борасидаги жўнгина гаплар жон бахш этади. Энди ўйланг: неча-неча марта уйқусизлик ва сўлғинликдан сўнг, танамиздан буткул қувват кетгандай туюлган дақиқалар аёлга талпинганмиз? Сўнг яна ўзимизнинг қайта тирилганимизни ҳис қилганмиз...

Кун ўтган сайин бозор хилватлашиб бораверади — эрта билан қуюқ шабнам тушади, чошгоҳга бориб оёқ остидан буғ кўтарила бошлайди: сотувчи аёлларнинг жони киради — вайсақироқ бўлиб қолишади. Булар баҳордан нишона...

Кейин, қарайсизки, офтоб чарақлаб, кун ёйилиб кетади. Пиёз, қулуннай, тутмайиз, хушбўй кўкатлар шивиту кашнич, сабзавот... Лекин ҳаммасидан ҳам гул растаси гавжум, мўл-кўлчилик. Ёш-ёш ниҳоллару тана-си ҳали тўқ зангор, шохчалари шалпайган кўчатлар дейсизми, ҳали куртаги ёрилмаган гладиолус пиёзчалари дейсизми...

Ана, литвалик аёл Аннелора ҳам кўринди, демак, саксон биринчи қишини ҳам эсон-омон ўтказибди. Бағоят танги, саранжом-сарништа аёл-да. Утган баҳордаги каби бу йил ҳам гулпиёзлар билан савдо қилиб ўтирибди. Гладиолус поячаларини турфа рангдаги гуллар билан бирга қуритиб чиққан, харидорларга тутади. «Граф Ойяйя» дейсизми, «Болтиқ ложуварди» ё «Қўз-гун тирноқчаси» дейсизми, «Денгиз кўчманчилари» ё «Чио-Чио-Сан» дейсизми, хуллас, ажойиб манзара...

Аннелора вужудда ижодкорлик руҳи билан савдо руҳи ўзаро курашади. Мен унга неча маротаба айтганман, саломатлигингиз заиф, ўзингиз гул ўстирасиз, яна уни ўзингиз бозорга олиб келасиз, ахир бунинг турган-битгани ташвиш-ку, оғирлик қилади сизга, деганман, лекин начора, бозор бозорлигини қилади — ўзингиз оҳанрабодек тортади.

Аннелора ўзини ўқимишли аёл ҳисоблайди, бошқалардан айрича тутади. Шунинг учун, муносиб суҳбатдош сифатида фақат мен билан эркин гаплашади.

— Бир нарсани ўқиб қолдим, даҳшат, — дейди у. — Эронлик Мажид Зандий деган кимса йигирма уч йилдан бери уйқу нималигини билмас эмиш. Қалай, ёқдим?

— Менга ўзимдаги уйқусизлик ёқмайди, — деб куламан мен.

— Ўзини жуда яхши ҳис қилармиш, кундузи эл қатори саккиз соат ишлайди ҳам. Қойилмасиз? — Аннелора жўрттага, теваракдаги бозорчилар ҳам эшитсин деб қаттиқ-қаттиқ гапиради. Чунки, унинг назарида, биронта савдогар умрида кирим-чиқим, дафтаридан бўлак нарса ўқимаган, бунга унинг ишончи комил ва шунинг учун ҳам улардан нафратланади.

— Фавқулодда одам экан, — дейман мен.

— Қолган ўз олти соат бедор: рўзгор ишларида хотинига кўмаклашади, ҳаваскорлар театрида роллар ўйнайди, расм чизади... умрбод шундоқ яшашга маҳ-

кум. Қалласида чатоқлик бор-ов.— Аннелора газетадан қандай ўқиб олган бўлса, шундай зерикарли ҳикоя қиларди.— Шунақасиям бўладими?

— Модомики газетада ёзишибди...

Баҳор билан ёз ўртаси бозорда не-не ғалати нарсаларни кўрасиз, сал-пал қийматию шакл-шамойили бўлса бас, кўтариб келаверишади. Анави нима — илдизми, балки оддий чўпдир ёки жимжимадор шох-шаббамикан? Қип-қизил, тошдек бу номаълум нарсани негадир ҳидлаб кўришади, шу тариқа баҳс бошланиб кетади: кимдир доривор илдиз дейди, кимдир — новқовун, яна кимдир эса, ёғли сув жонивори, деб уқтирмақчи бўлади. Бу антиқа молнинг нархини бехос арзон айтиб қўйишдан чўчиб, сотувчининг ўзи баҳсга аралашмайди, одамларга мағрур назар ташлаб бир чеккада тек тураверади. Одамлар унинг мазасини татиб кўришади, синчиклаб у ёқ-бу ёғини чамалашади, қўйингки, номини ҳам, нархини ҳам бозорнинг ўзи тайин қилади-да-е...

Ёз билан куз ўртасида эса, бозор шунақа тўкин-сочин бўлиб кетадики, теварак нақ жаннатга айланади... Тиқилинча бозорнинг нозик жиҳатлари кўздан қочади, ҳаммаёқни мева-чева босиб кетади: ҳаммаёқни мева-чева босиб кетади: кун бўйи юриб ҳам адоғига етиб бўлмайдиган боғу роғлар, полиз майдонлари ялписига шу кафтдек ерга жойлашиб олмоқчи бўлади, қийчув, тўс-тўполон. Ростини айтсам, бунақа тўкин-сочинликни жиним суймайди, яна орзиқиб кеч кузни ёхуд қишни кута бошлайман...

Одамни жиғибийрон, ғариб қилиб қўйиш, руҳини синдириш учун табиат нимани лозим топса, ўшаларнинг энг даҳшатлиси, менингча, қор аралаш ёғадиган ёмғир бўлса керак, қиш деганлари ҳам асли шу-да, биродарлар. Эрталаблари кўчага чиқаману ҳавога қараб ўйга чўмаман, қани энди, табиатда нимадир ўзгариш юз берса-да, ҳаммаси бошқача бўлиб қолса, дейман, лекин афсус, ҳеч нарса ўзгармайди — қордан кейинги ёмғир ҳам, ёмғирдан кейинги қор ҳам ўша-ўша. Бунақа пайтлар бозорга кирмай, йўлданоқ орқага қайтаман.

Қайтага илгарилари яхши экан, ўзим билан ўзим бирон ўйин бошлаб, эвини қилардим, улкан бардош эвазига ўзимни енгган пайтларим ҳам бўлган, шунда тонгга яқин уйқусизлик балосидан қутулардим. Ўша-нақа пайтлари то пешингача ухлардим, «Нима фарқи

бор, уйқу ўз вақтини ўзгартирди, холос, деб овунардим.

Уйқусизликда тонгнинг илк шуълаларини, саҳарҳез қушларни кўрардим, тонготар палла бошланган ёмғирнинг деразага тик-тик урилишини эшитиб ётардим. Ёмғир ҳар доим бир вақтда бошланиб, бир вақтда тўхтайди. Нега бундай экан-а? Ҳар тонгда шу аҳвол!...

Эронликни ўйлаб ўзимни овутмоқчи бўлман, ахир, у соғ-омон яшаб юрибди-ку! Аслида иккимизнинг қисматимиз бир — уйқусизликдан мен азоб чекаётган пайтларда у ҳам белдор юради. Кейин, ҳаваскорлик театрида қандай ўйнар экан, деб ўйлаб кетаман... Хуллас, эрони Зандийга ҳавасим келади...

Олис хотираларим жонланади. Эртага якшанба бўладиган кунлари тонгда онам мактабга бор деб ўйготмайди, деган қувонч билан уйқуга кетардим. Қор ёққан дамларда ҳовлини кураб ташлаш учун эрта туришимга тўғри келган кунларим ҳам бўлган. Тасаввур қилинг, устингизда қалин кўрна, иссиққина ётибсиз, шуида отангиз устингиздаги кўрпани кула-кула очиб ташлайди. Воҳ!.. Эрталабки ҳазил-ҳузуллар, отамнинг кулгилари, яна кўрна орасига суқулиш, эринчоқлик, ўзимни ухлаганга солишларим ва онамнинг ўпичлари... қисқа бўлса ҳам, ўшандайини ётиб ухлашлар қандай маза эди! Эҳ, умр!..

Одатда мазам қочган пайтлари онамнинг бағрига Бухорога кетиб қоламан. Яқиндаги тоғларга бораман... Тоғнинг шундоқ пойи, остонасида кичкина кўлча билан ёввойи ёнғоқ бор. Бир кунми, икки кунми худди мен сингари ёлғиз балиқчи танишимникида яшайман. У менга хонбалиқ овлашни ўргатади, лекин мен ҳеч ўрганолмайман, у эса кулади. Йўқ, балиқ овлаш менинг кўлимдан келмас экан.

Мана, ҳозир ҳам худди ўшанақа кайфиятдаман: ҳувиллаган уй эшигини қулфлаб бир ёқларга чиқиб кетгим келяпти... Уйлансаммикан ё? Анови аёл билан муносабатларимиз турмуш қуриш билан яқинланишини аниққа ўхшайди, вақти етмадиммикан?

Лекин ниманидир ўйлаб, иккиламан. Тўғри, бир-бировимизга майлимиз кучли, аммо шу пайтгача бу туйғуларимизни алоҳида-алоҳида ардоқлаб келаётиб эдик, кейин бориб ўша туйғуларимиз айниб қолмасмикан? Бир ёстиққа бош қўйгач, ўртамиздаги ўша илқликлар ўзаро ҳуноблигу аччиқ-тиззиққа айланиб кетмасмикан, деб ўйлайман. Эҳтимол, булар сийқаси чи-

қиб кетган мулоҳазалардир, аммо кечган умр, ҳаётий тажриба, ҳорғинлик, хуллас, инсоннинг соф туйғуларини қабиллаштирувчи ниманки омил бўлса, ҳаммаси менга шуни уқтиради. Эҳ, менинг асл даврим — тизгинсиз, мурғак ва муқаддас севгига тўлиқ дамларим қайтмас дарёдек оқди-кетди...

Маслаҳатини олишга Бобошонинг қошига бордим. Данакин чақиб мағзини ажратарканман, у негадир галати безовталиқ билан юзимга ҳамдардона тикилиб турди.

— Ҳа, яна ҳидми, мазангиз йўқми?

— Сабоҳ бозорнинг у адоғида аччиқ қаламшир сотади... ҳатто шуниям сезаман-да касофат!— дейман иложи борича ўзимни тетик тутиб.

Шу тариқа суҳбат бошланиб, сўнг енгил-елпи қочиримлару ҳазил-ҳузул аралаш уйланиш тўғрисида гап очишнинг хонаси келиб қолади. «Отам...», дейман кулгига олиб, унинг елкасига шапатилар эканман.

Бир нарсани аниқ сездимки, уйланиш, оила қуриш каби ортиқча даҳмазаларга чинакам савдогарларнинг сира тоб-тоқатлари йўқ экан, ана шунинг учун ҳам бу ҳақда гапиратиб улар ё бурунларини жийришади, ёки хушламайгина ёнжиниб қўйишади, қизиқ... Ҳолбуки, агар тузукроқ ўйлаб кўрилса, ҳаммаси аксинча бўлиши керак: бу ёруғ дунёда оила қуриш, оталиқ қилиш ҳар кимнинг пешонасига битган қисмат, бусиз, менинча, пештахта ёнида одам ўзини тетик-бардам ҳис қилмайди, бу гўё улуш, ҳисса ё даромаддек бир ган. Балки бозорчиларнинг табиатини унча билмасман, шунинг учун ҳам уларнинг оилавий масалаларга муносабати менга камдан-кам учрайдиган савдо-сотик зиддиятларидан бири бўлиб туюлаётгандир?..

— Ўзим ҳам, мазангиз қочгандир, деб ўйловдим,— дейди Бобошо афсус билан.— Сизни қидириб бозорни кезиб чиқдим...— Бобошо негадир довдирар, кўзларини мендан олиб қочиб, бир ҳовуч нистани у кафтидан бу кафтига солиб ўйнар эди...

«Бунинг ҳам ҳуши ўзида эмас, шекилли», деган ўй хаёлимдан ўтди ва туйқус ганни бошқа ёққа буриб юбордим:

— Ойнинг аҳволи қалай, акун?

— Умуман олганда, яхшиликдан далолат,— деди у истамайгина. Ҳолбуки, авваллари бунақа кунлар тўлин-ойнинг ёмон таъсиридан доим нолиб юрарди.

— Тижорат ишига ҳам шунинг таъсири борми?

— Жуда бор-да. Ҳаддан ташқари яхши таъсир...

— Ҳа, ой...— дедим хаёлга чўмиб.

Ва биз энди ўзимизни тўхтата олмай қолдик, нуқул ой тўғрисида гапиравердик, гўёки шу кунгача ичимизда нимадир йиғилиб қолган эдию бу мавзуда сал гап қўзғалиши билан ҳайё-ҳув деб бошланди-кетди.

— Зарани айтмайсизми, — деди Бобошо, бир кўриб қўйганингизда бўларди... бугун ғирт ойнинг ўзи...

Зара исмли бу армани аёл паловбоп қилиб сабзи тўграшнинг устаси эди. Бобошо унга зимдан хуштор.

— Ҳа, Зара чиройли аёл. Сиз ҳам чиройли ўхшатлингиз лекин. Бу чиройдан борлиқ қанча завол кўради!— Бобошога ўхшаб тирсагимни пештахтага тираб олдим, хиёл эгилиб шивирларканман, Бобошо бош чайқар, мўйловини бураганча жилмаяр эди.— Қишдан чиқарда, туршаклар баҳордаги каби ўткир хушбўй ҳид таратадиган кунларда... аёлларнинг юзи ойга ўхшаб қолади — бунни мен ҳам пайқадим!

Ажабки, гапимиз нуқул ой тўғрисида борди. Бекорчиликдан бу. Сезгиларимиз кучайган, шекилли: ахир, туршак мутлақо бегона ўткир хушбўй ҳид таратар эди. Афтидан, бу ҳид мева ичида одатдаги ҳидлар билан қўшилиб ётган-да, туйғуларимизни тўла бўлишни таъминлаш учун кунлардан бир кун бизнинг энг нозик тимсолимиз ойни туйқус безовта қилгандек эди.

Ана, ой ҳам тўлишиб қолди,
Имлашлари хумор-хуморли —
Хилват гўшаларга чорлайди
бизни...

Бу гапларда бизнинг ҳар донмги зернкарли синоптигимизга ўхшамаган қандайдир бегона оҳанглар мавжуд эдики, мен бирдан ўйлаб қолдим: бас энди, ўзимни қўлга олиб, қуюшқондан чиқмай туришим керак, қўйиб берсам, бу сархушлик одамни қай ерларга етакламайди, дейсиз. Лекин қасққа? Қизиқ...

— Сизни изладим, дедингизми?— дедим Бобошони гўё гижгижламоқчи бўлиб.

— Ҳа. Лекин ҳеч ким билмаскан. Эсиз-эсиз, — деб у тиззасига шапатилади.— Мен бўлсам зир-зир югуриб...

Бу писмиқ, хафақон форс анчадан бери аста-секин ўйлай-ўйлай зимдан пишитиб келган мақсадини ниҳоят айтмоқчи бўлаётган эди. Мен бунни сездим-да:

— Айтаверинг гапингизни, қулоғим сизда,— дедим.— Ҳали ҳам кеч эмас-ку.

— Эсингиздами,— дея пичирлади у,— қанийди ма-роқлироқ бирор иш топилсаю «Ё гардкам!» деб бир таваккал қилсанг, бу писта-миста, ёнғоқ-монғоқла-рингиз бир чақагаям арзимади, деган эдингиз. Эсин-гиздами?

— Эсимда,— дедим. Бундан чиқди, мени ҳам ўзига ўхшатган экан-да, гўё мен ҳам аста-секинлик билан, ҳар бир қадамимни ўлчаб босиб шу мақсад сари интил-гандай. Ва гўё олибсотар ва тарозибонлар билан тани-шиб, бозор ҳавосини олиб, ўзгариб келдиму Бобошо менинг пишиб етилишимни кутиб, кузатиб юрган.

Худди мен у билан аллақачоноқ тенг-шерикдек:

— Шунақа бир иш бор,— деди у қатъий оҳангда.

«Оббо, қари тулки-ей», дея хаёлдан кечирдим ҳая-жон ва ҳайратимни яширишга уриниб. Бобошо фақат бир нарсада адашди: нияти мени «тарбиялаш-у», аммо берилиб, эҳтироси жўшиб кетганидан, аслида унинг ўзи ўзгариб бормоқда эди. Албатта, бунга ўхшаш даҳма-заларни ажойиб саргузашт деб билган киши ҳеч қа-чон «тарбияланмайди», аксинча, у ҳар қандай хатарли сўқмоқлардан ҳам омон чиқади, жиндак баландроқда юзиб юради.

Хулласикалом, кичик бир станция яқинида поезддан «юк» ташлаб кетишлари, биз бу «юк»ни четан арава-ларда саҳро билан ташиб келишимиз керак экан.

Бобошо гапини охиригача етказа олмаётганидан баттар хижолат бўлиб:

— «Юк»ни ўша ернинг ўзида кўрасиз,— деди у.

Мен эсам:

— Ўзи нима у? Думалоқми, ҳиди борми, кирчилми, кўкми?— деб ҳадеб ўсмоқчилардим.

— Узингиздан қолар гап йўқ: ҳаммасини беш қўл-дай билган бирор икир-чикирни назардан қочир-сангиз, тамом, шўримга шўрва тўкилди, деяверинг, — деб қўшиб қўйдим яна. Тағин мени бу «иш»дан чў-чияпти, деган хаёлга бормасин деб кулдим. Булар-нинг ҳаммаси ҳаяжон, сархушлик оқибати, унга ишониб бўлмайди, хавфли...

Бобошо:

— «Юк»имиз доривор гиёҳлар, Охунбой,— деди ва хахолаб юборди. Вазиятни юмшатиш учун, албатта. Чунки «юк»нинг нималигини билиб менинг ажаблани-шимдан, жаҳлим чиқишидан, пистаям бир гўр, шифо-

бахш илдизларингиз ҳам бир гўр — бунақа нарсалар мени қизиқтирмайди, деб қолишимдан чўчиди-ёв...

Лекин мен унинг гапларини худди «иш»нинг бутун хавф-хатарню жиддийлигини ҳис қилаётгандек анча хотиржам, ҳатто сал тўрсайibroқ эшитдим, негаки Бобошо ҳали менга шерик сифатида бемалол ишонмаётгани учун кўп гапларни сир тутаётганини сезиб турар эдим.

Мажбур қилсам кўнглидагини ошкор этиши ҳам мумкин, лекин дилига ғулғула солгим келмади. Барибир эмасми: гиёҳ бўлди нимаю мўйна бўлди нима! Анчадан бери кўнглимга тугиб юрган бир ниятим амалга ошса, кифоя. Ниятим бошини гаровга тикиб, кўпинча ҳафталаб, кунлаб умрини поездларда, туяларда ўтказиб, қумтепалар оралаб ёки тоғ сўқмоқлару, ўнгирлардан «юк» олиб келувчилар, уни олибсотарлар қўлига енг ичида оширувчилар ҳаётини, улар билан бирга ётиб ўрганишдан иборат эди.

Овқатланиш учун тушга яқин Бобошо билан таомхонага ўтдик. Ҳайронман нега энди улар мени ўзларига шерик қилишяпти экан? Қўлимдан нима ҳам келарди? Олибсотарлар билан музокара олиб боришми ёки ҳай-ҳуй деб киракашларга ёрдам беришми? Ундай десам, улар бунақа хизматга зор эмас. Хуллас, менбоп юмушнинг ўзи йўқ.

— Сизнинг ишингиз осон,— деди Бобошо.— Ҳазил-ҳузул қилиб одамларимнинг кайфиятини кўтариб турасиз. Савдода бу жудаям зарур. Биласизми, йирик «иш»ларнинг кўпи ҳаддан ташқари жиддийликдан, зўриқишдан барбод бўлади... Сиз биз учун тумор, омад келтирувчи тумор бўлишингиз керак...

Менга бундай хизмат юкланишини сира кутмаган эдим, шу боис эътироз билдирмоқчи бўлиб энди оғиз жуфтлаётганимда Бобошо хотиржамлик билан қўлини тиззамга қўйди.

— Бунақа гапларни қўйинг,— деди у.— Тўғри, одамлар йўқ эмас... Улар омборчилик қилиши ёки, айтилик, биз дори-дармон тайёрлайдиган комбинатнинг ходимлари эканимизни, қишлоқма-қишлоқ юриб, шифобахш гиёҳлар сотиб олаётганимизни тасдиқлайдиган ҳужжат-пужжат ҳам тўғрилаб келиши мумкин. Лекин, очиқ гап хатар туғилганда соқчига ҳеч кимса сизчалик самимий, дилкаш қиёфада рўбарў бўлолмайди. Сизнинг туриш-турмушингизнинг ўзида бир сеҳр бор, ҳеч ким унга дош беролмайди.

— Улай агар, жуда чиройли гапиряпсиз-да, — дея шивирладим мен. — Ҳаммаси тушунарли, керак бўлиб қолганда соқчи олдига ҳужжатни кўтариб мен чиқаман, шундайми? Ҳужжатда, албатта, ҳаммаси гулдир-гуп...

— Менингча, бунга ҳожат бўлмайди. Чиройли гапирганим учун ҳам ноаниқ гапириб фикримни тўғри айтолмаяпман, шекилли... Сиз соқчининг олдига чиқмаслигингиз ҳам мумкин. Биз билан бирга юрсангиз бўлди. Худди тумордай, — деб такрорлади у.

— Буям бозор ирим-сиримларидан бири-да, а? Маъқул. Хўш, бизни ким бошлаб боради?

Қизиқ, Бобошо яна тортинчоқ, ҳатто, ҳадеб сирни очишни талаб қилаверманг-да, деяётгандай, жуда сермулозамат бўлиб қолди.

— Мени кечирасизу, лекин ҳозирча буни сизга айтолмайман.. Хотирингизни жам қилаверинг, — дея тўлқинланиб кетди у, — ўзингиз биласиз, мен сизни ҳар қанақа қаланғи-қасанғиларнинг қўлига топшириб қўймайман-ку. Ундан кейин... мабодо ишнинг пачаваси чиқса ҳам, сизга жин урмайди, негаки ичимизда фақат сизнинг бажарадиган махсус вазифангиз йўқ.

«Ҳа, — дея ичимда ўйладим мен, — сен ўзингга қаттиқ ишонасан, ўзингнинг бу, эҳтимол энг асосий ишингга узоқ ва оҳиста тайёргарлик кўриб келгансан... Худди театрлардаги бенефис сингари...»

Ўзимнинг топқирлигимдан илҳомланиб:

— Бизда буни бенефис деб атардилар, — дедим. — Хўш, отландикми бўлмаса!

Шу бўйи Бобошо бугун жойига қайтмади, пистала-рига қараб туришни Довуд исмли бир улфатига тайинлади. Биз овқатланиб анча ўтирдик, чойхўрлик қилдик, сўрига тўшалган бўйрага оёқ узати-иб ҳордиқ чиқардик. Бобошо ҳаммасини икир-чикиригача ўйлаб чиқибди: доривор гиёҳларнинг ҳар турини ипидан-игнаси-гача билиб олган, бир сўз билан айтганда, у юзаки фикрлайдиган одамлардан эмаскан. Ҳатто бир гапни айтганида мен ҳайрон қолдим, чунки бундай гапни бўш вақтларида фаҳм ва савқи табиий сингари нозик руҳий ҳодисаларни пухта ўйлаб кўрган одамгина айтиши мумкин эди.

— Утмишдаги ва ҳозирги кўпгина, ҳатто йирик савдогарлар, айтайлик, Арабистондагилар ҳам, қуруқ ҳисоб-китобга таяниб, хато қиладилар, — деди у. — Тижорат ишининг аввалиям, охириям фақат савқи та-

бийга боғлиқ. Чинакам савдогар ғалати одам бўлади
инжиқларнинг инжиғими-ей...

Бобошо мени батамом ўзига асир қилиб олди. Дар
ҳақиқат, унинг гаплари ёқимли ва ғалати эди. Гарч
Чашмага эртадан кейин ҳар ким ўз йўли билан бори
шини келишиб олган бўлсак ҳам (мен самолётда бори
шим керак эди) бугуноқ ўша мўъжазгина станцияга
жўнаб кетгим келди.

— Қани, унда бир дуо қилиб юборайлик-чи, — де
дим мен. — Йўлимиз ёруғ, душманларимиз кўр бўл
син! Омин.

— Оллоҳ акбар! — дея қўшилди Бобошо.

...Шундай қилиб, бугун Чашмага учиб келдим.
Ярми фанердан ясалган мўъжазгина самолёт бутун
йўл бўйи унча баландламай, тўппа-тўғрига қараб учди,
мен эса унинг ойнасидан саҳрони кузатиб бордим.
Орқага худди шу йўлдан араваларда қайтамыз.

Қишнинг охирлаб қолган кунлари, саҳро қисқа
вақтга яшнайдиган палла арафаси, ҳаммаёқ бир
текис, эриган сув тўпланган ҳалқобланган ҳалқоблар
кўзга оролча-оролча бўлиб кўринади. Қайтишимизда
бу сувлар қуриб битади, ўрни шўрлаб оқариб кетган
пўрсиллоқ шўр тупроқни ёриб чиққан майса-ғиёҳлар-
нинг сап-сариқ учларигина кўриниб турган бўлади. Бу
ерда уйқудан бўлак ҳам ҳаёт шарпаси бор экан-да,
дегандек ёлғон тасаввур пайдо бўлмаслиги учун бу
ҳадсиз-ҳудудсиз уйқу салтанатида барча ҳодиса — гул-
лаш ҳам, сўлиш ҳам кўз очиб юмгунча фурсатда рўй
беради...

Ана шундай файласуфона бир кайфиятда саҳро узра
учиб ўтдим. Бу ҳол ишнинг жўн томонларини ҳам
мен синчковлик билан англаб олишга интиладиган
камдан-кам ҳодиса эди.

Самолётда мендан бўлак яна икки киши бор эди,
қўлларида ғижжак, аллақайси қишлоққа концерт бе-

¹ Саргузаштларимнинг бу ёғини совутмасдан, иссиғида ёзям-
ман. Бу асли ноқулай бўлса ҳам, лекин ўтиб кетган воқеани ҳи-
коя қилишдан кўра афзалроқ — ҳақиқат кўпроқ бўлади, ҳаёт
жоңлироқ чиқади. Ноқулайлиги шундаки, шошмашошарлик ҳали
тиниб улгурмаган воқеалар ичидан ибрат бўларли дуру гавҳар-
ларни ажратиб олишга йўл қўймайди. Бир ҳисобга ўзимни ову-
тишим ҳам мумкин, чунки эсон-омон қайтсам, бу қисмини яна
ҳам тўлдириб, қайта ёзиб чиқаман.

ришга келишаётган экан. Самолёт яйдоқ бир далага, худди қулаб тушгандек жуда қалтис қўнди. Ундан тушиб, совуқдан жунжикканча чор атрофни кўздан кечирдим: Чашма шундоқ учта тепа ёнбағрида турарди, бироқ йўловчилардан бирортаси ҳам унга элтадиган энг яқин йўлни эплаб айтиб беролмади. Бу ерликлар менга шундай ажабсиниб қарардиларки, нима бало, умрида самолётни кўрмаганми, дейсиз. Уларнинг бундай писмиқлиги, меҳмонга кўмаклашишдан қочиши менга жуда ғалати туюлди. Шу боис ўзим билан ёнмаён келаётган бир деҳқонга ўртадаги ноқулайликни бузиш учун атай ҳазил қилдим:

— Ҳа, Бобошонинг иши бу. Оббо доғули-ей, бутун бошли аэропортни бор лаш-луши билан бир кечада бу ёққа кўчириб келибди-я...

Аммо ҳамроҳим пинагина ҳам бузмади, ҳазилни тушунмади. Афтидан, у қарши савол ёрдамида муддаомни билиб олмоқчи бўлди-ёв. Шунинг учун:

— Қимсиз? — деб сўраб қолди ғоят бетакаллуфлик билан.

Энди менинг ўжарлигим тутди, ўзимни гўё хафа бўлган кўрсатиб, деҳқонга қасдма-қасд мен ҳам писмиқ бўлиб олгим келди ва шоша-пиша, ҳовлиқиброқ жавоб қилдим:

— Умуман олганда-ку, мен олдин Сўққа ўтмоқчи эдим... — дея бир сўқмоққа қайрилдим. Биламанки, бошқа йўл билан ҳам Чашмага бориш мумкин: бу жойларни харитадан яхшилаб ўрганиб олганман. Шунақа, деҳқон билан гапни жиддий бошлаб, кейин уни силлиқ, зерикарли бир маромга буриб юбордим, охирига келиб эса, чидамасдан, жиннилим қўзиб боши берк кўчага киритиб қўйдим. Хайриятки, атрофимиздагилар ўзлари билан ўзлари овора, акс ҳолда, учтаси бир бўлиб бу номаъқул қилигим учун мени роса дўппослашлари ҳам турган гап эди.

Сал нарироққа бориб, нафасимни ростлаш учун тўхтадим. Оёғим остидаги гулпанг тупроқдан турфа ҳид таралади — ер қобиғида илдиз тобора куч йиғади, ниш ураётган данакнинг паллалари иккига ажралади, уруғ ташқарига тилчасини чиқзаётиб чирсиллайди. Буларни фақат мен билан, жуфтини ўйинга чорлаб, шу яқин атрофда ҳадеб чулдираётган сайроқи тўрғайгина сезаётган эдик. Бирдан руҳим кўтарилди. «Жин урсин ўша савдогарларни! — деб ўйладим беихтиёр. — Мен, ахир, бу ерга тоза ҳаво олиш учун келганман-ку».

Албатта, бунақанги енгил-елпи майлларга берилмаслик керак, бурч деган гаплар бор, интизом деган гаплар бор. Тўғри, бошқалардан кўра менга баъзи имтиёзлар берилган, лекин барибир бу тўданинг бор-йўғи оддий аъзосиман, омад даракчисиман, холос. Шошилишим лозим, келишиб олганимиздек, кун яримлама меҳмонхонада тўпланишимиз керак.

Мен шаҳарчани қоралаб бояги тепаликларга яқинлашдим. Дастлабки уйларга кўзим тушгач, шуни англадимки, қадим-қадимлардан буён қудуқлар теварагига саҳродаги табаррук тошлар яқинига, гармсел йўлини тўсиб, ўзидан салқин шабада таратиб турувчи тепаликлар пойига тикланиб келган қишлоқлар каби қизил тупроқдан бунёд этилган бу маскан ҳам жуда сокин ва туссиз эди. Бунақа шаҳарчаларни балет баҳонасида юрт кезиб юрганимда кўп бор учратганман. Улар ўзларининг хуш илтифотлиги ҳамда зерикарлиги билан мени мафтун қилган.

Ўйлаганим тўғри чиқди. Йўл-йўлакай Чашмани кўз олдимга қайтарзда келтирган бўлсам, шу ҳолда намоён бўлди: уйлар ёнбағир бўйлаб бир-бирига мингашиб кетган, теварак-атрофда кўплаб ёввойи ёнғоқлар ўсиб ётар эди, сал нарида дарё, дарё устида мустақкам кўприк, кўприкдан эса темир йўл ўтган...

Меҳмонхонага етгунча шуларни томоша қилиб бордим. Меҳмонхона бир қаватли узун бино бўлиб, деразалари мактаб ҳовлисига қараган, у ерда ҳозир ўқувчилар спорт билан шуғулланаётган эди. Наҳотки меҳмонхона билан мактабнинг ҳовлиси бир бўлса, ахир, ўқувчилар вақт-бевақт деразалардан ичкарига мўралашмайдими? Меҳмонлар эса эрталаблари чой олиб келиш учун ташқарига фақат ички кийимларида чиқишади, наҳотки шу кўринишлари билан ўқувчи қизларни уялтиришдан лаззатланишса? Уф! Э, бор-э, қизлар уяладими, меҳмонлар уяладими — менга нима? Ўзимнинг турмушим, ҳаётим унақа эмас-ку — бўлди-да, у ёғи билан нима ишим бор, мен бор-йўғи бир меҳмон... Эҳтимол ўзим адабсиздирман: меҳмонхонада вақтинча истиқомат қилувчиларга ҳам, ўқувчи қизларга ҳам бу ҳол мен ўйлаганчалик уятли кўринмас, балки буларнинг ҳаммаси табиийдир.

Бироқ бошқа нарсадан руҳим кўтарилди: меҳмонхонада мен учун ҳамма нарса олдиндан муҳайё қилинган, ҳатто чой билан дазмол ҳақи ҳам тўлаб қўйилган экан, йўлдан ҳориб-чарчаб келган мендек кимсага

фақат бир иш қолган — маъмура аёл ўтирган столга қўл чўзиш ва хонанинг калитини олиш...

Узимни таништириш учун ҳатто оғиз ҳам очмадим-а! Бобошонинг бундайин ғамхўрлиги кўнгилни ийдириб юборади-да.

Бобошо индамай чой ичиб ўтирар эди... Ажаб, етти ухлаб тушимга кирмаган... бу ерларда Сабоҳга кўзим учиб турмаган эди лекин! Улар асли бир одам эканликлари ҳам негадир хаёлимга келмабди... Сабоҳ билан Бобошо менга ажратилган хонанинг рўпарасидаги хонада чойхўрлик қилиб ўтиришарди. Эшиклари ланг очик. Келганимдан беҳабар қолмаслик учун шундай қилишган.

— Мана, ошнамиз ҳам келди, — деди паст овозда Бобошо ва пешвоз чиқиб, мени самимий улфатларга хос меҳрибонлик билан қучди. Сабоҳ ҳам сапчиб ўрнидан турди, мулозамат билан бош ирғаб сўрашди.

Одатда, ўз юртида сипо, бир-бирига бепарво бўлган кишилар мусофирликда дуч келганда дарров меҳрибон бўлиб қолишади, бир-бирларининг елкаларига дўстона шапатилай бошлашади. Мен ҳозир ана шундай ортиқча мулозаматлардан қочиб, сўзларни қалаштириб ташладим:

— Мана, келдим, яхши, топдим, толиққанам йўқ, тайёрман...

Фақат хаёлимни бошқа бир ўй чулғаб олган эди: «Афсус, қаттиқ турмабман-а, талаб қилиш керак эди, ўшанда у шерикларининг кимлигини ҳам айтармиди... Бу ёққа Сабоҳ ҳам келишини билганимда...»

Бобошо хаёлимни бузди:

— Майли, боринг энди, Охунбой. Ўл юриб келдингиз, ювиниб олинг, — деди у. — Сиз алоҳида хонада бир ўзингиз турасиз, дабдаба билан...

— Ростданми? — дея ҳайрон бўлдим. — Нечук бундай ҳурмат?

— Сиз, ахир, хонанинг доим тоза, шинам бўлишини ёқтирасиз-ку.

— Ҳа, кечирасизлар-да энди, биродарлар... — Ҳаддан ташқари ҳаяжон билан гапирдим шекилли, қандайдир беўхшов, асабий кулиб юбордим. — Табиатим ўзи шунақа. Раҳмат...

Хонамга кирасолиб, беихтиёр, уларнинг шундоқ юзига эшикни ёпдим, кейин бошимни чиқариб, хона зўр экан, дегандай ишора қилдим. Улар, кўнгиллари жойига тушиб, бошларини қимирлатдилар ва яна чой-

хўрлик қилиш учун ўз хоналарига кириб кетдилар. Менга уларнинг оғиз чапиллатишлари эшитилиб турарди, демак, эшикни яна очиқ қолдиришибди. Мен ҳам хонамнинг эшигини қиялатиб қўйдим.

Бирдан чўзилиб ётгим келди, пальтомни ечиб ўзимни каравотга ташладим: Бобошо бу ерга кимларни йиғиб келгани билан нима ишим бор, менга барибир эмасми?

Аллақачон қизиқишим сўнганини сезардим. Сахро тепасидан учиб ўтиш, намхуш ва яйдоқ даладан пиёда юриб, Чашмани кўриш, яна савдогарларнинг башарасига қараш, Бобошони қучоқлаш, манави хонага киришнинг ўзи менга етарли бўлган эди. Бундай бўлишини олдиндан билардим ҳам. Энди у ёғи қандай кечишини ҳам биламан; «юк»ни араваларга ортиб олиб кетишади. Жонга тегди бари...

Савдогар халқи фақат бозорда — ўз маконида, мева-чева ичида эътиборли. Бу ерда эса, оғизларини куйдириб пиёладан чой хўплашлари (бозорда улар чойни бамайлихотир, ғурур билан пуфлаб-пуфлаб ичишади), чиннидек йўлакка — менинг иқболимга чиқиб келишлари уларни жуда бачкана қилиб кўрсатди.

Ҳар доим, энг ноқулай туюлган дақиқаларда одамни бирдан ҳушига келтирадиган, чалғитадиган нимадир оёқ остидан чиқиб қолади. Эсизгина, каллам билан ишга шўнғиб кетишга энди тайёр бўлиб турган эдим-а, бутун тоат-ибодатларим бир зумда чиппакка чиқди. Ҳаммасига ўша тўрғай сабаб! У тепамда чарх уриб, менинг туйғуларимни ҳам ўзига жўр қилиб сайрай бошлаган дақиқалардаёқ Бобошодан ҳам, унинг ишидан ҳам кўнглим совиган эди. Мен ҳам илгари худди шу тўрғай каби, кенгликлардан, далалар узра сочилаётган ёғдулардан севиниб яшар эдим-да...

Бу ниманинг аломати экан? Эҳтиёт чорангни кўравер, деганимикан? Ё ўзи табиатим шунақа инжиқми? Бунақа ҳол тез-тез бўлиб туради... Бир кавказликка ёрдам бермоқчи бўлганим ҳали-ҳали ёдимда. Ўзимнинг қувлигимдан, устамонлигимдан кўнглим тўқ бўлиб, эҳушимни бир жойга йиғиб, асал сотиладиган раста ёнидан ўтиб бораётган эдим, назаримда аллаким менга тикилиб қараётгандек бўлди. Тўхтадим, қарасам — Ойша савдогар, мендан кўз узмай турибди. Қавказлик ҳам, тарозибон ҳам эсимдан чиқиб кетди, ўзим тентиб юрибману, хаёлим Ойшада. Бир соатдан кейин гап со-

тиш, қойимқошиқ учуда узатилган тоғ асалидан тотиб кўриш учун Ойшанинг олдига келдим.

Аллақандай шишинқираган, кўпиринқираган, тароватини, хушбўйлигини ҳеч қачон йўқотмайдиган, доим яп-янгидек туюладиган шаффоқ асал худди Ойшанинг юзига ўхшаб нурланиб турар эди. Уша оқшом мен бунни Ойшага айтганман ҳам...

Шунга ўхшаш яна бир воқеа омборда содир бўлган эди. Ушанда омборчини алдаб-сулдаб ортиқроқ юк қабул қилиб олишга кўндираётган эдим, иш битиб, фақат қўлни қўлга ташлашгина қолганида, бирдан қулоғим динг бўлди: чирилдоқ чириллаб қолди!

Қурғурнинг товуши шунақа сеҳрли эдики, беихтиёр ўтириб қулоқ сола бошладим. Чирилдоқ чириллаган сари кўнглимнинг гидири кетиб, ўзимни енгил тортар, мириқиб ҳордиқ чиқарар эдим.

— Чирилдоқ, — дедим омборчига. Бироқ у ишни тезроқ битириш пайдан бўлиб, омборни ёпишга шошиларди. — Сезганмисиз, илгарилари ҳам чириллармиди?

Омборчи қўлидаги қулфни шиқирлатиб, агар яна гапни чўзиб, вақтни оладиган бўлсангиз, дарвозани қулфлайману кетаман, деяётгандай, қўпол жавоб қилди:

— Нима, чирилдоққа қулоқ солишдан бошқа ишим йўқми?

— Оббо қурғур-эй, — дедим мен. — Бизнинг савдолашишимизга сабр-тоқат билан қулоқ тутиб турдигурди-да, кейин бирдан чириллаб юборди, чунонам чирилладики...

Аслида раҳми келиб турган бўлса ҳам, омборчи менга нафрат ва ирганиш билан тикилди. Мен эса, хаёлимда чирилдоқнинг қўшиғи, омборчининг бало-қазодай нигоҳидан қочиб, тезгина нари кетдим. Бу ҳам чигиртканинг бир тури, дея ўйлардим мен, фақат фарқи шуки, чигиртка кундузнинг, бу эса туннинг ҳокими. Қўнғизсимонлар оиласидан... Бироқ ҳашоратлар борасида хато кетишим ҳам мумкин, чунки наботот олами менинг жон-дилим, мендақа қизиқувчан одамлар эса, маълумки, сал ҳавойироқ бўлади, нимжон қанотларини ликиллатиб осмони фалакларда учиб юради.

Ана шунақа: бир гал қушча, бир гал чирилдоқ, яна бир гал аёл мени ром этади, шундай пайтларда мақсадимни йўқотиб, бўшашиб кетаман. Диққатимни узоқ вақт тутиб туролмайман худди кўзларим боғлоқлиқ

қолда қўлларимни чўзиб яшинтопалоқ ўйнаётганде пайпасланаётгандекман, гўё уни ҳозир ушлаб оламан шодон қийқириб, бойлогични ечиб ташлайман...

Ўзим биламан: худди шунинг учун ҳам балетда менинг омадим юришмади-да, ваҳоланки, илгари хийл умидли актёр эдим. Ҳаммаси ўзимнинг аҳмоқона феъллим чалғимай, сўнгги нуқтагача жим, тишни тиш босиб бора олмаслигим оқибати.

Мен ўйнаётганимда деярли ҳар гал устозимнинг хотини кириб қоларди. Устозим театр яқинида, биҳовли нарида яшар эди. Хуллас, хотини иши борми йўқми кунда бир киради: девордаги миҳга уйининг калитини илади ёки индамасдан эрининг тушлигига дераза тоқчасига бир сўмлик тангани ташлаб қўяди. Кейин бизни яна ёлғиз қўйиб чиқиб кетади, лекин кун бўйи кайфиятимнинг пачавасини чиқазиб учун шу бир дақиқанинг ўзи кифоя қилади, бўлар-бўлмасга қоқина бошлайман, борган сари ҳаракатларимдаги нозиклик йўқолади. У ўзи кичкинагина ва беозор бўлгани билан эҳтимол турмушда ёлчимагандир, лекин жуда дилбар аёл эди. Аёл кириб чиқиб кетгандан кейин миямни ҳар хил бўлмағур фикрлар чулғаб оларди: «Кун бўйи қаёқларда юраркин?», «Нонушта маҳали эр-хотин нималарни гаплашар экан?» Устозимнинг ўйнаши борлигидан хабарим бор, шунинг учун бундай хаёлларга боришим табиий эди.

Қизиқ, нега киради — наҳотки шу бир сўмни эрига нонушта маҳали уйда бериб қўйиш мумкин эмас? Ёки, яна битта калит ясаптириб олишса бўлмайдими?

Ҳаддан ташқари содда эканман-да ўшанда бўлмаси ўзимга шу даражада бино қўярмидим, аёл менга кўриниш учун кирапти, деб ўйлармидим? Чиндан ҳам менга шундай туюлар эди, ахир, қилни қирқ ёрган бу аёл менга нималар хуш ёқиш-ёқмаслигини сезмаслиги мумкин эмас эди-да. Эҳтимол, илк танишган кезларимизда ёқтириб қолган бўлиши ҳам мумкин, лекин кейинроқ менга қизиқмай қўйди, ҳатто бир қайрилиб қарагиси ҳам келмай қолди, фақат, тарки одат амри-маҳол деганларидек, театрга киришини канда қилмади.

Хуллас, мен ўзимни йўқотиб қўярдим... устозим бўлса, пешонасини тириштириб, чизғич билан оёғимга тарсиллатиб уриб қолар эди.

— Қани, бўрибола, бўрибола!

Бўриболани у қайси маънода айтарди — билмайман, чунки балет луғатига бундай ҳайқириқ бегона эди.

Эҳтимол, мендан тобора ихлоси қайтиб, устозим шунақа антиқа лақаб қўйгандир...

Шуларни ўйлаб ётиб, ухлаб қолибман. Бугун дала-ма-дала пиёда юриб келганим ҳамда навбатдаги «ўйин»дан ҳам четлашганимни ҳис қилганим ҳамано бутун қиш бўйи мени қийнаган уйқусизлик балосидан қутулдим-қолдим. Демак, олдингизда бир мақсад турса, уйқунгиз қочаркан. Балки шу мақсад дегани бизнинг ҳаётимизни ташвишли, талвасали қилар. Энг ширин уйқу болалар билан мусичаларда бўлади, чунки улар ҳеч нарсадан маъно изламайдилар, қаноатли бўлганликлари учун уларни ҳаётнинг ўзи аллалайди, негаки ҳаёт мусичан беозорларни хуш кўради.

Оббо, ғамхўрлар-эй, хонамнинг эшигини беркитиб қўйишибди-ку. Балки ҳозир ҳаммаси рўпарадаги хонага тўпланиб олиб, қари, лекин доно қузғун Бобошонинг койишларини эшитаётгандир.

Роса ухлабманми, дейман, ташқаряга аллақачон қоронғилик чўкибди. Йўлакка чиқдим. Дарҳақиқат, бошлиғимиз Бобошо ўзининг лоқайд, анча-мунча илтифотсиз гап оҳанги билан йўл-йўриқлар кўрсатар, қолганлар эса ўзларини оқлаб, қўрқа-писа жавоб қайтаришар эди. Бобошо ҳар бир одамга алоҳида-алоҳида мурожаат қиларди, ҳар одамнинг ўз оғзидан аниқ бир жавоб эшитмагунча кўнгли ҳеч жойига тушмасди. У ўзининг қудратини ана шунда, деб биларди.

Қойил, деб ўйладим мен, гуруҳга одам танлашда оқилона йўл тутилибди, қўрс, ваҳимачи Сабоҳдан бошқа ҳамма чертиб-чертиб олингандай эди. Қорахон бардошли, матонатлилиги билан ном қозонган, у ҳар қандай қийинчиликка чидайди. Доим жонининг роҳатини ўйлайдиган, ебтўймас Довуднинг эса турган-битгани қувлик — ўта эҳтиёткор одам. Норбой — гунг, на эшитади, на гапиради. Бобошонинг ақлига қойил! Фейл-хуйи бир-бирига тескари одамлардан қандай ажойиб гулдаста тузибди-я! Мен эса уларни балоқазолардан асрагувчи руҳий таскин тимсолиман. Ваҳоланки, мабодо қўлга тушгудек бўлсак, бу вазифам мени қонун олдида заррача ҳам оқламайди. Ахир, биз қилаётган иш жиноят.

Нафратимни қўзитаётган ягона жиҳат Сабоҳнинг борлиги. У ҳали ҳам мени айғоқчи деб ўйлайдими, шундан доим безовта.

Мен қўл урган ишнинг пачаваси чиққан пайтлар ҳам бўлган. Икки марта. Ўшанда Сабоҳ ҳамма бозорчилар-

ни, гарчи улар ўзимни касалликка солиб «ўйин»дан чиққанамни жуда яхши билишса ҳам, менга қарши гиж-гижлаб, пилдир-пис гапларни тарқатиб юрган Шундан биз Сабоҳ билан ғижиллашиб қолганмиз. Бо бошо орага тушиб бизни яраштириб қўйдию, лекин бу қандолатфуруш сира тинчимади, доим: «Мана кўрасизлар, агар уни қинғир ишда қўлга туширсам, на ўлдираман!» дея дағдаға қилиб юрди. Бу гапни у чойхонада, мастлик пайти айтган ва одамларнинг гапига қараганда, Бобошо менинг тарафимни олиб, уни оҳолчи чойхонадан ҳайдаб чиқарган...

Гап пойлаётганимни билиб қолишмасин деб истаристамас ичкари кирдим. Мириқиб дам олганим учун хийла тетикман. Менда ҳамма нарсага қайтадан иштиёқ уйғонган, кайфиятим ҳам аъло эди.

— Фақат интизомгина муваффақиятимизнинг гаровидир! — дея хитоб қилдим мен.

Бу сўзларимдан жилмайиб, мен билан қўл бериб кўришаркан, ҳамма ўрнидан турди.

Мен киришим билан Бобошо дарҳол ҳалим-ҳазим бўлиб қолди. Бобошонинг назарида, мен уни доим қаттиққўл, иродали деб эмас, балки юмшоқ феъл, ёқимтой деб билганман.

— Оббо, эркатой-ей, одамнинг ҳавасини келтириб жа-а мириқиб ухладингиз, — деди Бобошо. Бир дақиқа қандай қаттиққўл ва иродали бўлиб турган одам мен киришим билан дарҳол ҳалим-ҳазим ва ёқимтой бўлиб қолди. — Сизларга рухсат! — деб қўл силкиди бошқаларга.

Аслида-ку мен ким, манави Норбой гунг ким — ўртамизда деярли фарқ йўқ, лекин барибир Бобошо иккимиз бир-биримизни қаттиқ ҳурмат қилганимиздан муносабатларимиз ҳам айрича дўстона эди. Савдогарлар гўл эмас, бунни сезишди ва аламларини ичга ютиб, бизни холи қолдириб, индамай чиқиб кетишди.

— Хўш, энди нима қилдик? — дея сўрадим иложи борича ўзимни хотиржам тутиб.— Бугун тунда чиқамизми?

— Яхшиси, эртага,— деб жавоб қилди Бобошо. Гап гўё хатарли бир иш устида эмас, балки бозорчи аёллар билан қилинадиган шунчаки ҳазил-ҳузул устида бораётгандек, у ҳам жилмайиб қўйди.— Бир кун олдин бўлди нимаю бир кун кейин бўлди нима — тўғри эмасми?

— Албатта, бунақа қалтис ишда... Ҳар ҳолда, муд-

датнинг ноаниқлиги, ўзгариб-нетиб туришлари интизомга таъсир қилмаслиги керак-да. Тағин ўзингиз яхшироқ биласиз,— дедим мен насиҳатнамо оҳангда. Сўнг:— Қизиқ, Норбой нима қилиб юрибди...— дея секингина қўшиб қўйдим.

— Норбой кейин бу ерда қолади. Унинг ватани шу ерлар, энди қайтишга аҳд қилди... Аравакашлардан дўстлари кўп-да.

— Нима ҳам дердим, оқилона... Шериклар ҳам жуда усталик билан танланган...

— Қанийди... — Бобошо елкасини қисди. — Лекин, биласиз-ку, булар бари ишەқмас... ипнинг бирорта ҳам учини бўшаштирмай, қаттиқ тутиб туришга тўғри келади.

Гап оҳангидан кўнгли тўқ эканини сездим ва ўзига қаттиқ ишонаётгани учун ҳам мен билан ҳозир очиқ дардлашаётибди, деб ўйладим. Камина ўжар, ўзимга мустақил одамман, Бобошо мен билан гаплашганида ўзининг табиатан ожизлигини ҳис қилиб қолади, дардини тўкиб соларкан, мендан доим мақтов, мурувват кутиб туришининг сабаби шундан. Ўтмишда баъзи хонлар ўтган, улар ёнларида доим бирорта шоирни олиб юришни хуш кўрганлар, лекин шоир салгина но-жўя қадам босдими тамом, шафқатсиз жазолайверганлар. Бобошо бир жиҳатдан ўшанақа хонларга ўхшарди. Бинобарин, кўнглимда мудом бир пинҳона ҳадик бор — фалокат босиб, Сабоҳдан бошқа яна битта душман орттириб олмасмиканман, деган ҳадик.

— Ҳалиям вазифамнинг нималигини билмай овораман,— дедим эҳтиёткорлик билан.— Сизлар тортишасизлар, нималарнидир муҳокама қиласизлар, мен бўлсам ухладим. Бунинг устига, анавиларнинг олдида мени «эркатой» деб атадингиз. Охир-оқибат исён кўтармасалар деб қўрқаман... Ахир, шундай қарайдиларки, мен курортда юргандек юрибман...

Бобошо афтини бужмайтириб, кескин қўл силтади:

— Буларни ўйламанг!

— Ўйламай бўларканми? Бундан ташқари... фақат бахтсизлик келтирадиган тумор бўлиб чиқишим ҳам мумкин,— дедим ва вазиятни юмшатиш учун кулиб юбордим.

Ниҳоят, гурунгимиз зерикарли тус олганидан Бобошо чарчади чоғи:

— Қўрқманг, Охунбой, исённи бостирамиз,— деди ҳафсаласизлик билан. Сўнг деразадан ташқарига ти-

киларкан, эснади:— Бу ернинг ҳавоси зўр-да... С

мириқиб ухлаб олдингиз, энди менинг галим, майлими
— Майли, бир ўзингизга келиб олинг. Мен пойла
тураман, «ипнинг учларини маҳкам тути-иб»...

— Фақат, ип тортишга берилиб кетманг,— де
огоҳлангирди Бобошо ва каравотга чўзилиб, шу заҳ
ти уйқуга кетди.

Меҳмонхона қаршисидаги майдонга чиқдим. Ку
аллақачон бота бошлаганига қарамай, ҳаво ҳали или
эди. Ҳавонинг тозалиги, атрофнинг сокинлигидан кўн
лим баҳра олиб, енгил тортдим. Бориб, эшик ёнидаги
илиққина тошга ўтирдим. Бу тош устида меҳмонхона
қурилиб битган кундан бошлаб қирқ йил мобайнида
не-не кимсалар ўтирмаган дейсиз, шунинг учун ҳам
сирти ялтираб кетган эди. Қирқ йил... вақт тинимсиз
оқаверар экан, тош бўлса... ундай пайтлар одамнинг
миясини ташвишли, орзиқтирувчи хаёллар чулғаб ола
ди, бироқ бу хаёллар қоғозга туширишга арзигули
тугал бир фикрга айланолмай, ора йўлда узилиб қо
лади.

Гарчи томоша қиладиган сиёғи бўлмаса ҳам, мен
атрофга кўз ташлаб ўтирардим. Майдон бўм-бўш, қар
шимда эса, кўм-кўк пўстлоқлари лахтак-лахтак бўлиб
кўчиб тушган кўҳна чинорлар, уларнинг оралиғида
унча катта бўлмаган қандайдир дўкон... У ерда нон
ёки сут-қатиқ сотилса керак, эҳтимол гўшт дўконидир.
Чунки бунақа кичик шаҳарчаларнинг алоҳида бозори
ҳам бўлмайди, унча-мунча савдогарлар ўзларига қу
лай келган ерда, аксари ҳолларда, ўз дарвозалари
яқинида пакка қуриб оладилар. Тортинчоқ йўловчилар
га мўлжалланган мана бунақа дўконлар эса, ё меҳ
монхоналар ёнида, ёки темирйўл вокзалларида бир
умр қаққайиб туришга маҳкум бўлгани учун ҳам ал
лақандай сўппайиб, кулгили даражада ғарибона кўри
нади.

Бир лаҳзага қонимдаги савдогарлик жунбушга
келди ва шиша идишларига қатиқ, асал солиб териб
қўйилган дўкон олдига бордим. Дўконда ёқимтой, оқ
сарикдан келган, қиёфасидан татарга ўхшаш йигирма
беш ёшлар чамасидаги бир жувон кўринди. Одатда,
бекорчиликдан тентиб юрган меҳмонга қандай қара
салар, у ҳам менга ўшандай — бир оз паст назар би
лан кўз ташлади. Узимни йўқотиб қўйдим, ҳазиллаш
моқчи бўлиб, пештахтага суйанганча, беихтиёр қатиқли
идишга қўл чўздим.

— Сотиб оламан! Қўлболами?

Татар жувон мен билан гаплашмоқчи эмасди, лекин бу торгина дўкончасида нимага андармон бўлишни билолмай, ноилж бош қимирлатди.

— Асал ҳам... ўзингизникими?— дея яна ўсмоқчиладим.

— Ичсангиз, тезроқ ичинг. Дўконни ёпишим керак,— деди жувон истамайгина ва менга виқор билан бир қараб қўйди.

Қатиқни шошилмай, ҳузур қилиб, симириб ичарканман, сотувчи жувондан кўз узмас эдим. Мендек бир нимжон, асабий одамга нисбатан сохта бепарволик балқиб турган соғлом чеҳраси тобора ўзига мафтун этар эди.

«Нима қипти, шуниси ҳам яхши... аҳволимни туншунди... кези келганда дали-девоналик эркак киши учун ёмон хислат эмас,— дея хаёлимдан кечирдим мен.— Кеккаяётганига боис эса, рўпарасидаги меҳмонхонада яшаганларнинг бари уни ўйнатмоқчи бўлганидан...»

Қатиқни паққос ичиб тугатдим, ўзимни унга парвойфалак кўрсатиб, дўкончадан узоқлашдим. Жувоннинг эътиборсизлиги менга роса алам қилди, наҳот ўша мингларча келиб-кетувчидан фарқим бўлмаса, деб эзилиб ўйлардим ўзимча.

Яна тошсупага ўтириб олиб, дўконни кузата бошладим. Қарасам, жувон дўконини ёпмади, бирон ёққа кетмади ҳам. Дарчадан унинг боши бир кўриниб, бир кўринмай турар, пештахтадаги банкалар ўрнида ҳали сутли идишлар пайдо бўлиб қолар, ҳали яна кўздан йўқолар эди...

«Жигаридан уриб қолдим-ов,— деб хаёлимдан кечирдим мамнун кулиб.— Пешонамга нуқул сутфуруш, асалчи аёллар битган экан-да. Начора, қисмат...»

Бу ҳам кулгили, ҳам ғалати ҳол эди. «Э, йўқ, мулла Охун, майнавозчилик қилиб бунақасини илинтиролмайсиз, назарга илмай қўяди, бўлмаса-ку, қатиқ билан асални пайровга олиб боплаб аския қилиш мумкин эди-я...»

Жувон тўғрисида гап олиш учун кўринишдан касалманд, ювош, ўн икки ёшлардаги бир болани тўхтатдим. Биз у билан пичирлашиб, эркакчасига гаплашдик. Бундан бола руҳланиб кетиб, гап халтасини очиб юборди. Бола-да, менинг муддаомни қаёқдан билсин, нуқул зерикарли воқеаларни, арзимас икир-чикирларни

сўзлай кетди, ҳатто жувон ўтган йили худди шу ерда дўконида, биқинини чангаллаганча гужанак бўлиб олганию уни касалхонага элтиб кўричагини кесиб ташлаганларини ҳам қолдирмади. Боланинг эзмалиги газабимни келтираётган бўлса-да, баҳонада керакли гапларни ҳам билиб олдим. Жувоннинг исми Савия бўлиб, ёлғиз ўғли билан темир йўл яқинида турар экан ўғлининг бувиси ҳам бор экан, рўзғори бошқа бўлгани билан неварасини яхши кўраркан, ҳатто қулоққа сиғадиган радиочалар олиб бериб, уни талтайтириб юборган эмиш.

Охири тоқатим тоқ бўлди:

— Каттами?— деб унинг сўзини бўлдим.

Бола тушунмади:

— Радиочами?

— Йўқ, қулоғи,— дедим уни мазах қилиб.— Неварасини... ўғлини айтяпман.

Етти ёш экан.

— Нега онаси... нима, отаси шунга хасисми?..— дея секин қизиқсиниб сўрадим ва боланинг жавобидан кўнглим ўрнига тушди, азбаройи суюниб кетганимдан тиззаларимга шапатилаб, беўхшов кула бошладим.

— Отасини денгизчи деб айтишади, кемаларда сузаркан,— деб гапида давом этди бола. Энди унда ҳам қабиҳ, макрли, эркақларга хос нимадир уйғонган эди.— Аслида, у ёқда...— деб панжаларини чатиштириб панжара ҳосил қилди,— ётганини ҳамма билади...

Боланинг соф, содда кўнглида ножўя ҳис-туйғу уйғотиб қўйганимдан уялиб кетдим:

— Бўлди, етар энди!— дедим қатъий қилиб, кейин қўлига иккита сўлкавой тутқаздим.— Бориб биттасига Савиядан менга асал ол, униси — хабаркашлик қилганинг учун, ўзингга,— дедим. Сўнгра:— гап ташиш — яхшимас... баъзан бунга чойчақа бериб туришса ҳам...— дедим номига қовоғимни уюб.

У чопқиллаб кетди. Энди менинг тинчим йўқолган эди, меҳмонхона эшиги ёнида уёқдан-буёққа юра бошладим. Шу пайт кутилмаганда Сабоҳга кўзим тушди, тўғрироғи, унинг безовта нигоҳи ўзимга қадалганини сезиб қолдим — у гўё мени пойлаб юрганга ўхшарди. Сабоҳ майдонни кесиб, ялтоқланиб ёнимга келди.

— Қалай? Иш битдими?— дея сўрадим шивирлаб, гўё Бобошо боя уларни қаёққа юборганини олдиндан билгандек.

— Филдиракларни мойладик,— деб жавоб қилди

Сабоҳ. Демак, улар чеганараваларни йўлга шайлаб қўйишган. Ахир, кечаси йўлга чиққаннимизда аравалар гижирламаслиги керак-да.

— Яхши,— дедим. Сўнгра, Бобошо ўрнида ҳозир мен турганимни унга билдириб қўймоқчи бўлдим:— У ухлаяпти...

Лекин шу заҳоти хаёлимга, ҳаддимдан ошиб кетмадимми, унинг олдида ўзимни катта олиб юбормадимми, деган фикр келди. Эҳтимол, Сабоҳнинг ўзи Бобошонинг ўринбосаридир... шундай бўлса керак. Ахир, феъл-атворим Бобошога беш панжадай аён, камчиликларимни яхши билади, мени қанчалик ўзига яқин олмасин, барибир ишонмаслиги тайин. Эҳ, қайси биримиз қайси поғонада турганимизни биллиб олиш керак эди-да!

Сабоҳ туйқусдан:

— Қани энди кечки овқатга қовурилган гўшт бўлса!..— деб қолди.

— Ҳа, қанийди...— дедим унинг елкасига дўстона қўл ташлаб.— Жин урсин, анчадан буён сиз билан... ишимиз ўнгидан келиб, қайтиб борсак, албатта бир отамлашамиз, Сабоҳ. Керак бўлганда ичиш қўлдан келади. Фақат буни камдан-кам одам кўрган...

— Маза бўларди лекин,— деди Сабоҳ мени қучоқларкан.— Сиз билан ўтиришнинг ўзи роҳат, Охунбой...

Бу орада бола қайтиб келди, мен Сабоҳни ҳам унутиб, уни бир чеккага олиб ўтдим.

— «Ҳа, ўзи келса бирор жойи камайиб қоларканми», деди опа.— Бола атрофга бир аланглаб олиб, банкадаги асални менга узатди. У етказган хабар кайфиятимни чоғ қилиб юборган эди. «Эртага... албатта, бо-раман...» деб кўнглимга тугиб қўйдим.

Шу билан то ярим тунгача, яъни темир йўлга чиққунимизча суюнганимдан ўзимни қаерга қўйишни билмай юрдим.

Гарчи Бобошо мириқиб ухлаб олган, ҳозир кайфияти хийла кўтаринки бўлса-да, «юк»лар шу бугуноқ қўлимизга тегишига унинг ҳам ишончи комил эмас, лекин барибир темир йўлга чиқишимизни истар эди. Начора, тунги сайр...

Хонамга кирсам ҳам, чиқсам ҳам фикри-ёдим Савняда бўлди, шом қорайганда ҳатто бориб дўконни бир айланиб келдим. Оқшомдан то ярим тунгача вақтинчирин профессор билан гангир-гунгурлашиб ўтказдим. Биз у билан жуда тез танишиб қолдик. Қўлимизда

чойнак, қайнаган сув олиш учун бак ёнида турган эдик, негадир кўнглимизда бир-биримизга нисбатан мойиллик уйғонди. Одатда, зерикарли муҳитга тушиб қолган ўқимишли кишилар мана шу тариқа бир-бирларига талпинадилар.

— Доктор Шайхов!— деди у қўл чўзиб, хонасига мени таклиф қиларкан.

Маълум бўлишича, у ўз одамлари билан қушларнинг баҳорда саҳрога қайтишларини ўрганиш учун келган экан. Одамлари эса, аллақачон жой-жойларига тарқаб кетишибди.

— Ҳозир ишхоналарда аллақандай календарлар тутиш расм бўлган. Мен сизга айтсам, қушлар календарига тенг келадигани йўқ...— деб сўз бошлади доктор. Бу билан у гўё «Мана, кўриб қўйинг, биз қандоқ оқилона ишлар билан шуғулланамиз!» деяётгандек, менда шу соҳага ихлос уйғотмоқчи бўлаётгандек эди.

— Ҳа-а,— дедим мен ҳам ундан қолишмай.— Ахир, «Кўк тоқидаги лайлак ҳам ўз вақтини билади, мусича ҳам, турна ҳам, қалдирғоч ҳам қачон учиб келиш фурсатини пойлаб юради», деган гап бор-ку.

Шайхов мендан бунга сира кутмаган эди, оғзи очилиб қолди. Бугини пуфлаб-пуфлаб чой хўпларкан, ҳавас билан, аммо ҳали ҳам ўз фани оламидаги фавқуллодда бир нарсани айтиб мени ҳайратга солиш ниятидан қайтмаган ҳолда, мендан кўз узмай турар эди.

— Биласизми, Охун.— деди у ниҳоят,— мен... Менимча, биология сал жўн бўлиши керак. Шунда уни ҳамма бирдай эътироф этади, ҳамманинг эътиборини қозонади. Сезгига, ҳиссий билишга асослангани учун ҳам жўн бўлмоғи лозим.

Жўнроқ ва ҳиссиётга асосланган биология... Ҳурматли бир профессорнинг оғзидан чиққан бу гап чиндан ҳам ғаройиб, айни пайтда дадиллиги билан ҳайрон қолдирарли эди.

— Ҳа,— дедим яна унинг гапини маъқуллаб.— Мисол учун Арастунинг бир гапини олайлик: «Соқақушлар ҳам бўлак ўлкаларга учиб кетишади. Ситрамондан кўчиб Истарага боришади». Кўрдингизми, Ситрамондан Истарага... Содда ва гўзал!

Вақт ярим кечага яқинлашганда илк «ов»имизга жўнадик. Биз, бир томондан, қувонсак, иккинчи томондан, ҳовлиқиб, безовталанар эдик. Бировларда шубҳа туғдирмаслик учун икки киши-икки киши бўлиб, меҳмонхонанинг орқа ҳовлисидан чиқиб, пусиб-

биқиниб шаҳарчанинг бир чекасига, араваларимиз турган жойга қараб кетдик.

Ҳеч ким билан гаплашгим келмасди. Шунинг учун ҳам Норбой гунгни шерик қилиб олдим — жин урсин, нега бу ёқларда юрибман, деб ўзимни ўзим тинмай сўкиб борардим. Бундай дилдираб юргандан кўра, профессор Шайхов билан валақлашиб ўтирганим яхши эмасмиди? Чолнинг қулфи дилини очиш учун бир-икки қуруқ сафсата сотиб қўйсам бўлди, гапга бир тушиб кетса, тун бўйи... Ўша биринчи суҳбатимизда уни гангитиб қўйганимни аниқ сездим. Азбаройи сўзамоллик қилганимдан, чиндан ҳам қушлар тўғрисидаги илмлардан унча-мунча хабардорманми ёки ўзига ўзи қаттиқ ишонган сафсатабозларданманми — шўрлик чол тушунолмай қолди. «Қойил, қойил. Яна бир ўтириб гурунглашишимиз керак сиз билан», деди у тан бериб.

Йўқ, Шайхов билан гаплашиш зерикарли. Яхшиси, мен ҳозир хонада ётиб, дўкончи жувон тўғрисида ширин хаёллар суришим керак эди. Эҳтирос билан тикилиб турганимни сезган заҳоти тундлашиб қолган Савиянинг ҳаяжонли қиёфасини кўз олдимга келтириб, ҳузур қилиб ётмайманми-я!

Умуман, нега мен ҳамон бу ерда юрибман? Савдогарлар билан алоқани узишим керак, зерикиб ўлдимку, ахир. Фақат, Савия... агар эртагаям мени шундай совуқ қарши олса, тамом, самолётга ўтираману гумдон бўламан.

Шу тариқа жиғибийроним чиқиб, хунобим ошиб борарканман, Норбой мени бостирмали кенг ҳовлига бошлаб кирганини ҳам сезмай қолибман. Бостирмада четанаравалар қорайиб кўринар, отларнинг пишқириши эшитилар эди. Қолган шерикларимиз ҳам шу ерда, аравакашларнинг ишини кузатиб бир чеккада турардилар. Аравакашлар эса, отларни бостирма тагидан олиб чиқиб, араваларга қўшиш тараддудида эдилар... Бахтимизга, тепада тўлин ой, атроф бир текис ёруғ, ҳатто савдогару аравакашларнинг қиёфаларини-да аниқ-тиниқ илғаш мумкин эди.

— Ойнинг тўлишини ҳам олдиндан ҳисобга олган мидингиз?— деб пичирлаб сўрадим Бобошодан.

Бобошонинг юзидаги ташвиш аломатлари чекингандек бўлди, жилмайди:

— Албатта-да,— деди у.— Ойдинда қилинган ишдан гумон кам бўлади.

— Узингиз ҳам жа бозорнинг пирисиз-да,— деб қўйдим мен.

Дарҳақиқат, Бобошога қойил қолмасдан илож йўқ, мени бекорга олиб келмаган бу доғули! Вазифам унчалик хатарли эмас. Бор-йўқ қиладиган ишим — одамларнинг кўнглини кўтариб туриш. Лекин бунинг фойдаси нақадар катта. Мана, масалан, ҳозирни олайлик, агар ой тўлишадиган тунни Бобошо устамонлик билан ҳисоблаб чиққани тўғрисида ҳазил қилмаганимда ҳаммаси серзарда, қовоғидан қор ёғиб турган бўларди, арзимаган нарса устидан ҳатто жанжаллашиб кетишлари ҳам мумкин эди. Дунёда савдогарлардан жиртаки, жанжалкаш халқ топилмаса керак. Бобошо бунни билмайди дейсизми — билади.

Ниҳоят, отлар қўшиб бўлинди. Аравалар шай. Жами олтига. Ҳар бир аравакаш ўз аравасига ва унда олиб келадиган «юк»ига жавобгар.

Биз ҳам олти киши эдик, ҳар аравакашнинг ёнига биттадан чиқиб жойлашиб олдик. Мен учинчисига чиқдим, камсуқум аравакаш ёнида ўтирганча атрофни синчиклаб кузата бошладим... Менга арава ҳам, унинг устида ўтириш ҳам ёқиб қолди. Худди ёш болалардек ҳаяжонланиб кетдим... Гира-шира тун, тинч йўл, ғилдираклар мойланган, ғийқ этган товуш йўқ... Сабоҳ вазифасини қойиллатиб бажарибди.

Сабоҳ орқароқда, бешинчи аравада келаётган бўлса керак, баланд четан тўсиб тургани учун кўринмасди. Мен пайпаслана бошладим... Четан ярим айлана шаклида йўғон-йўғон новдалардан тўқилган бўлиб, орқа эшиги тахтадан ясалган эди. Ҳозир аравакаш иккаламиз ўтирган жойдаги олдинги эшикча эса, тепага кўтарилиб қўйилгани учун айвончага ўхшаб турарди. Ичкарига бош суқдим, четан ичи уйдаи гап экан, кенггина, шинамгина, ундан похол ҳиди келади. Йўлда тўхтаб бафуржа оёқни узатиб ухлаб олса ҳам бўлади, похол илиққина... фақат, олдинги эшикча тушириб қўйилса, бас.

Кўнглим тўқ бўлиб аравакашга ўгирилдим: тизгинни қўлга олгим келарди. Аравакаш ҳам боядан бери болаларча хатти-ҳаракатимни кўриб, ийиб келаётган экан шекилли, жилмайиб, гарчи иккаламиз ҳам тенгдош бўлсак-да, ёш болага ёки нўноқ чавандозга муомала қилгандай, авайлаб тизгинни қўлимга тутди.

«Ўзимни сал қўлга олишим керак,— деган ўй кўнглимдан ўтди.— Аравакашда ҳам шубҳа туғдириб қўй-

майин тагин, ўзи шуниси етмай турибди. Ахир, бу шоқол саҳрога биринчи чиқаётгани йўқ, кўзи пишиб кетган. Бирон жойда Бобошо билан Сабоҳнинг мен тўғримдаги гапларини эшитиб қолса борми, «У одам сал анақароқми, а? Чинакам савдогарларни мен исидан биламан...», деб дарров орага суқилиши мумкин. Қарабсизки, шубҳалари яна ортади».

Мен ҳамон тизгинни хиёл тортиб борардим. Отга бу йўллар жуда яхши таниш бўлса керак, ҳеч қандай қистовсиз, бир меъёрда йўртиб бормоқда. Юрагим гумуради. Ҳаётимда иккинчи марта шунақа бўлиши... Бир марта болалигимда... Ушанда қишлоқдан то Бухорога етгунча тоғам билан ёнма-ён от миниб борганман. Бир ўзим! Тоғам мени роса мақтаган. «Зўр! Зўр!» деганлари ҳали-ҳали эсимда. Кейин тоғам билан келишиб олдик: қайтишда отни ёлғиз ўзим миниб кетадиган, у эса (тоғам офицер эди) мени дурбиндан кузатиб орқароқдан келадиган бўлди. Қандай орзу қилган эдим-а... бўлмади, тўсатдан қаттиқ шамоллаб, ётиб қолдим, тоғам бир ўзи қайтиб кетди, кейин у ёқдан менга хат йўллади. «Отлар ўксимасин деб галма-гал миндим. Йўлда қуриган тут бор эди-ку, ўша ергача ўзимнинг отимда, уйгача эса сенинг отингда келдим. Эсингдами, дарвозанинг ҳалқасига осилиб, бир табақаси билан уёққа-буёққа тебраниб ўйнашни яхши кўрар эдинг. Отинг шу ергача келди-да, ўша ҳалқани жон-жаҳди билан ялаб-юлқаганча остонада туриб қолди,— деб ёзибди у. Кейин кўнглимни кўтариш учун бўлса керак, бундай деб қўшиб қўйибди:

«От сени ўпди, бўталоғим». Худди ҳозиргидек ёдимда, бу гап менга аксинча таъсир қилган — қўрқинчли ва совуқ бўлиб туюлган ўшанда.

Худо менга сабр-қаноат ато қилсаю ишнинг охиригача туёғимни шиқиллатиб қолмасам, болалигимда суролмаган ўша гаштларни мана энди суришим мумкин! Нимаси қийин экан, Бобошодан илтимос қиламан, у аравакашни тушириб юборади, арава ўзимга қолади, шу билан кўнглимнинг хуморини ёзиб оламан, негаки, «отнинг ўпичи» жавобсиз қолиб кетди деган уқубатли туйғу ҳали-ҳануз мени қийнаб келади.

Йўқ, бир нарса дейиш қийин, лекин ўзим ўзимга тўқиб чиқарган бу ҳаётнинг сал бўлса-да гўзал жиҳатлари ҳам бор, масалан, бугунги «сайр»имиз...

Темирийўлга яқинлашганда тизгинни аравакашнинг ўзи олди. Арава кенг пасқамликка тушиб, тўхтади.

Юқорида темир излар ой шуъласида ялтирайди. Жойни кўриб, Бобошонинг топағонлигига яна бир карра беш кетдим. Станция яқин, демак поездлар тезлигини пасайтиради, «юк»лар вагон эшигигача олиб келинса бас, у ёғи тепадан соққа думалатгандек гап. Қараб-сизки, қоплар кўз очиб юмгунча чуқурликда пайдо бўлади-қолади.

Бобошо бизни, бу фақат бир машқ, деб огоҳлантириб қўйганини, бугун ҳеч қандай воқеа рўй бермаслигини аниқ билса ҳам, ҳамма ҳаяжонда эди. Паровоз хуштаги чалинганда эса Қорахон дош беролмади, бир сакраб четанаравага чиқиб олди. Тагин энг дадилли эмиш... Бобошо унга бир қараб қўйдию, индамади, лекин Қорахонга шунинг ўзи етарли эди: қандай тез чиққан бўлса, аравадан шундай тез тушди-да, ҳеч нарса кўрмагандай келиб яна ёнимизга турди. Мен эса заррача хавотирланмасдим, аксинча, буларнинг ҳаммаси менга жуда қизиқ туюлаётгандай эди. Ўзимни бошқача сезардим, ишнинг қалтис жиҳатига сира алоқам йўқ, мабодо ҳозир қўлга тушиб қолгудек бўлсак ҳам мени қўйиб юборишади, деб ўйлардим. Нега десангиз, ўзимни «ўйин»дан чиққандек тутяпман. Бу ерда эса, ўғринча кўрган-билганларимни кейин ёзиш учун, бир кузатувчи сифатидагина турибман.

Чашмага келганимнинг иккинчи куни бошланди... Деразани ланг очиб, оёқ учида туриб дўкон тарафга қараганимда, офтоб аллақачон чарақлаб кетган, атроф сокин эди. Қурий бошлаган ердан ҳовур кўтарилади. Уйлар, дарахтлар, бутун шаҳарча тонгни ана шундай очиқ юз билан кутиб олаётган эди.

Кейин меҳмонхона сингари узун, пастқам уйларни оралаб юриб, чинорлар остида кезиб, дўкон орқасидаги ёнғоқзорларда айланиб вақт ўтказа бошладим. Савиядан эса ҳамон дарак йўқ, дўкони берк. Ундан қатиқ олиб нонушта қилмоқчи эдим, шу ниятда бир соатдан бери қўлимда нон билан юрибман. Савдогарлар билан ўтиришни истамадим, Бобошонинг олдига ҳам кирмадим, меҳмонхонадан ҳеч кимга билдирмай чиқиб кетдим. Бу қилигим уларда шубҳа туғдириши муқаррар эди. Бир ҳисобга менга барибир, нима ўйлашса, ўйлайверишсин. Ўзимга ёққан жойда нонушта қилишга ҳаққим борми, йўқми? Ахир, аввалдан шартлашиб олганмиз-ку, ярим кечагача ўзимга хон, ўзимга бек бўлиб юришим мумкин. Бобошога эса, фақат темирйўлга чиққан пайтлардагина бўйсунаман...

Эҳ, асаб... мени гоҳ уёққа, гоҳ буёққа ташлайди, худди ҳозиргидай, билинтирмасдан нафрат тўплана бошлайди, кейин қўйиб юборади ва унинг ўрнига шунақа лаззатли ҳаловат туйғулари келадики... Мана, рўпарамдан Қорахон келяпти. Савдогар зотидан ниҳоятда безганимдан, агар изимни пойлаб юргандек кўринса эди, бундан бир дақиқа олдин унинг устига тўппа-тўғри мушт дўлайиб боришдан ҳам тоймас эдим. Ҳозир бўлса, унга жилмайиб қарадим, ҳатто қўл силкиб қўйдим. У узоқдан, нонуштага ул-бул сотиб олиш учун кетаётганини, шериклар дастурхонга мени ҳам таклиф қилишаётганини имо-ишора билан тушунтирди. Мен миннатдорлик билдириб, бош қимирлатдим. Оёғига башанг сариқ этик кийган Қорахон катта-катта қадам ташлаб мўъжазгина оқ бино ёнидан ўтиб бораётган эди, шу пайт дераза ойнасини чертиб уни чақириб қолишди. Қорахоннинг юзи бўзарди, қадами сустлашди, мен томон бир безовта нигоҳ ташлаб олиб, уйчага қараб юрди. Қорахон ичкарига кириб кетгунча орқасидан қараб турдим, ичкаридагиларнинг ҳокимона чорлашига қараганда бирор кўнгилсиз воқеа рўй берган эди. Ҳа, эсимга тушди, ахир бу уйчада соқчи ўтирадику, ташқарини кузати-иб... Оббо, занғар-эй, Қорахоннинг айбдорлигига олдиндан ишончи комилдек, деразани бамайлихотир тикирлатди-я, ҳатто ташқари чиқишни ҳам эп кўрмади.

Бизда бир нарса аввалдан келишиб қўйилган: мабодо кимдир қўлга тушиб қолгудек бўлса, бундан дарҳол Бобошони хабардор қилишимиз, шеригимизни мусибатга ёлғиз ташлаб кетмаслигимиз керак. Лекин ҳозир мен Қорахонни чинданам қўлга олишдими ё чой ичгиси келиб соқчи уни қайноқ сувга юбориш ниятида чақирдим — аниқ билмасдим.

Пусиб, бинонинг тагига келдим... мелисанинг қовоғи солиқ, у рўпарасидаги Қорахонга тикилиб ўтирар, дераза яқинида эса профессор Шайхов тик турар эди. Шайховни кўриб хурсанд бўлиб кетдим. Ўзим ҳам хонага ҳовлиқиб кирибман, ваҳоланки мелисалар билан гаплашганда одам сал босиқ бўлгани тузукмиди... Остонадан ўтганимдан кейингина ўзимни қўлга элдим.

— Ассалому алайкум, Шайхов домла! — деб гўё бу ерга фақат сўрашиш учунгина киргандек, дарров унга қўл чўздим. — Кечаги гурунгимиз зўр бўлди-да! Шундан кейин менда яна бир қанча янги фикрлар... — даярканман кўзларимни профессордан узмай, соқчи би-

лан ҳам, Қорахон билан ҳам бепарво қўл бериб кўришиб чиқдим.— Биз сиз билан гаплашган ҳиссий оламнинг қаердадир... Кечирасиз?!— Айтмоқчи бўлган асосий гапим энди эсимга тушгандек, юзимга ажабланган тус бердим.— Бу нозик маҳкамада саҳари мардондан нима қилиб турибсиз? Ўғри урмадим, ишқилиб? Ё саҳродаги одамларингизга бирор кор-ҳол...

Шайхов сўзларимдан таъсирланиб кетиб, қўл силкиди:

— Нималар деяпсиз худо асрасин! Бекорчиликдан дуч келган тешикка бош суқиб юрибмиз-да энди... Кеча, масалан, шу ерлик дорихона мудирини билан чойхўрлик қилган эдим. Самимий одам... Кейин, сув ҳайдаб берадиган минора бор-ку, ўшанинг назоратчисиникида бўлдим. Хуллас, кўнглини овути-иб юрибман.

Суҳбатга соқчи аралашди, шу дамгача у Шайхов иккаламиз қилаётган пойинтар-сойинтар гапларни ҳурмат билан тинглаб ўтирган эди.

— Мен у одам билан ҳатто бир дастурхонда ўтиришга ор қиламан,— деди у.— Ғирт саводсиз...

— Йўқ, гап унда эмас...— Профессор аввалига соқчини астойдил фикридан қайтармоқчи бўлиб кўрди, лекин қараса бефойда. ҳорғин қўл силтади.— Раҳмат, кейинги сафар...— дедию мени дўстона қучоқлаб, ташқарига судради. Мен Қорахоннинг кўнглини кўтариб қўйиш учун ортимга ўгирилиб, маъноли кўз қисиб қўйдим-да, соқчин билан хайр-маъзурни ҳам насия қилиб чиқиб кетдим.

Шайхов билан кўчада ҳангомани қуюқ қилиб, шошилмай борар эдик. Гап орасида Шайхов бугун яна қаергадир кириб ўтиши кераклигини айтиб қолди...

— Ҳаҳ, оти нимаёди... Шифобахш гиёҳларни сотиб оладиганлар бор-ку?— Шайхов сўз тополмай хижолатда эди.

— Шифобахш гиёҳлар, дейсизми?— дея ҳайрон бўлдим мен. Чамаси, ортиқча урғу бериб юбордим. Профессор синчковроқ бўлганида, одамга қушлар кўзи билан боқмаганида, ҳаяжонимни пайқаб олиши қийин эмасди. Начора, жуфт қанотлиларнинг руҳий дунёси икки оёқлиларга тўғри келмайди.

— Соқчи шубҳаланган ҳалиги йигит... деразани чертиб чақириб олди-ку, ўша бола киссасидан чиқарган қоғозни кўриб, ёдимга...

— Уни пункт мудирини десалар керак,— дея тахмин қилган бўлдим.

Шайхов гапимни оғзимдан олиб, хитоб қилди:

— Ахир, сиз ҳам гиёҳ йиғувчисиз-ку?! Ҳалиги йигит ошнангизмиди? Нега унда аралашмадингиз, соқчига тушунтирмадингиз?— Шайхов ҳозир менга таъна қилаётгани ҳам, шубҳа билан қараётгани ҳам йўқ, шунчаки, калаванинг учи тўғри келиб қолганидан бола-ларча ҳайратга тушаётган эди, холос.

— Нима қиламан аралашиб? Қўлида ҳужжати... ишончли ҳужжати бўлса. Балки ҳужжатини ўқиб кўриб, соқчи уни аллақачон қўйиб юборгандир,— дедим ўзимни бепарвороқ тутиб.

Профессор эса борган сари қизишарди:

— Қўйиб юбормаган бўлса-чи?— Кўнглимдан, Шайхов эрмак топилганига хурсанд бўляпти, деган ўй ўтди.— Биласизми, соқчи менга қув, туллак одамдек туюлди, оғайнингиз сал қия қараса ёки оғиздан ножўя гап чиқиб кетса... Менингча, қайтиб бориб, хабар олиш керак, лозим бўлса, ҳурматим бор, ёрдам қилишим мумкин.

Шайхов ўзини ўтга-чўққа урадиган, доим ҳаяжонли воқеалар гирдобиди яшашни хуш кўрадиган, керак бўлса, бундай гирдобни ўзлари яратиб оладиган ва шундан завқланадиган одамлар тоифасидан эди, бир-биримиз билан дарров тил топишиб қолганимиз ҳам бежиз эмас-да.

— Э, йўқ, домла, бу сиз ўйлаганчалик хавфли эмас,— дедим. Энди кўриб, Шайховдан тезроқ қутулиш пайига тушиб қолган эдим, чунки дўконнинг очилганини, пештахтага қатиқ тўла шишалар терилганини кўрдим-да.— Раҳмат, домла! Мабодо ёрдамингиз керак бўлса, ўзим айтаман.— Шундай деб андишани ҳам йиғиштириб қўйиб, биринчи бўлиб қўл чўздим. Сўнг ичимда профессорни сўка-сўка, ниҳоятда қорним очиб кетганини ҳис қилиб, дўкон томонга шошилдим.

Дўконга келдим худди бир кўтаришда ичиб юборадигандек, шоша-пиша асал солинган шишани ушладим. Савия сочларини тўғрилайётган экан, мени кўриб, хиёл жилмайиб қўйди. Ана бу бошқа гап! Демак, у ҳам фаришта эмас, ўзимизга ўхшаган одам. Чамаси менинг пойинтар-сойинтар хатти-ҳаракатларим, далиғулилим унга ёқиб қолган эди.

— Кечаги асал жуда ширин экан,— дея гап қотдим уялинқираб, уялган сарим эзмароқ, шилқимроқ бўлиб қолаётган эдим.— Лекин асалариникига қараганда си-

гирнинг неъматини яхши-ку, ахир? Сизга-чи, Савия... ис-мингиз шундаймиди?

У менинг секин қатиқ ичишимга меҳрибонлик ва қизиқиш билан қараб турарди, мен эса ўйлардим: ҳеч қанча вақт ўтмай... мана, минглаб келиб-кетувчи орасидан мени пайқади. Бундан шундай руҳим кўтарилди...

— Ўзингиз сўрасангиз ҳам бўларди-ку,— деди Савия секин.— Анави ёш бола... Энди гап-сўз кўпаяди...

— Яқинингизга ҳам йўлатмадингиз-ку, важоҳатингизни кўриб, сал бўлмаса, ичаётган қатигим томоғимга тиқилиб қолаёзди.— дедим кечаги муомаласига ишора қилиб. Айни пайтда суюниб кетдим: демак, гап-сўз бўлишдан қочади, бу — яхшилик аломати, мен тўғримида ўйлаганда бу ёғини ҳам ҳисобга олиб қўйган экан-да.

— Нима қилишим керак эди бўлмаса?— деди Савия гапларимга ажаблангандай.— Шаҳарчамиз кичкина... олдимга келувчилар кўп... Мана ҳозир сиз бу ерда иккинчи марта турибсиз, рўпарадаги уйдагилар эса узоқ туриб қолганингизни дарров пайқашади.

— Рўпарадаги уй? Меҳмонхонадагиларми? Хотиржам бўлинг, у ерда ўзимнинг ошналарим туради.

— Э, ҳали сизларми гиёҳ йиғувчилар?— дея ишонқирамай сўради Савия шишаларни икки қатор қилиб терар экан.

— Нима, ўхшамаймизми?

Хуллас, мазали-мазасиз сўзларни ямаб-ясқаб, бугун кечаси уни кузатиб қўйиш ниятим борлигини айтдим.

Савия билан хайрлашиб, яна сайримни давом эттирдим. Бу гал меҳмонхонадан узоқроқ юрдим. Савдогарлардан бирортасига йўлиқишга ҳеч тоқатим йўқ, турқ-тароватларининг ўзиёқ кайфиятимни бир пул қилиши мумкин. Э худо, ишқилиб сабр-қаноат бер, акс ҳолда, кечгача дош беришим қийин. Оёқларим ўз ўзидан Савиянинг уйига тортиб кетаверади, ана унда, ишнинг пачаваси чиқди, деяверинг. Ўзи одатим шунақа... аёл кишининг менга мойиллигини сезиб қолсам — тамом, аввалига эс-ҳушимни йўқотиб қўяман. Айниқса, таниш-билишлар орасида, ўзимнинг шаҳримда ёки Бухорода шундай бўлади. Нотаниш жойларда эса, бошқача ҳолат юз беради: ҳал қилувчи учрашув ҳамда рози дил айтишувдан олдин доим атрофни яхшилаб кузатиб чиққим келади. Ахир, лоақал ўша жу-

вон билан юрадиган битта кўчани билиб олишим керак-да; кўчанинг адоғи қаерда, унда қанақа уйлар бор? Бордию омадим юришмай қолса, ёлғизликда адашиб юрмасдан осонгина йўл топиб олишим учун ҳам шуларни билишим керак. Қисқаси, эҳтиёткорлик нуқул ўзининг борлигидан дарак бериб турарди.

Ҳозир темир йўлга чиқишга, уни ёқалаб шаҳарчанинг нариги четига боришга аҳд қилдим, бу ерга ўзимни кўниктиришим керак, бунинг устига, кечаги бола Савия темир йўл ёқасидаги уйлардан бирида туришини айтган эди. Қолаверса, кеча тунда ўтган жойларимизни кун ёруғида кўргим келди. Бу ерда кечакундуз тўлиқ яшаганимнинг ўзи Савия билан дадилроқ гаплашишимга сал бўлса ҳам ёрдам беради.

Темирйўлни яқин дейишди, шундоқ қайрилиб қумлоқдан ўтилса бас, деб тушунтиришди. Қадамимни тезлаштирдим. Қумлоққа етганимда эса... аламимдан бўралаб сўкиниб юбордим, орқага қайтиб кетишимга сал қолди: фалокат босиб, савдогар ошналаримиздан бирига йўлиқиб қолсам бўладими! Осмондан тушдим, ердан чиқдим — билолмай қолдим. Яхшиям бу одам тил-забони йўқ, мўмин-қобил Норбой экан, қумлоқда тимирскиланиб, майда қадам ташлаб келарди; бир қўлида шиша идиш, иккинчисида — йўғонлиги чинчалоқдай сим, симни ерга нуқиб, чаққонлик билан тошми, кесакми ҳар хил балон баттарларни ағдариб кўради, нимадир ахтаради. Ё тавба, жинни-пинни бўлганми бу... Нима бўлганда ҳам, бежавотир одам, ундан ҳадиксирашнинг ҳожати йўқ. Ўзимни босиб олиб, ёнига келдим.

Мени кўриб Норбой ажабланмади. Келишимни аввалдан билгандай хурсанд бўлиб кетди, қўлидаги идишни юқори кўтариб, ичидагиларни кўз-кўз қилди. Идишда думларини гажак қилиб, бир-бирига чирмашиб ётган тўртта тўқ жигаррангдаги чаён бор эди. Бадамим вижирлаб, додлаб юбордим, чаёндан қўрқиш менга она мерос. Гиламимиз тагидан чаён чиқиб қолган пайтларда онам ваҳимага тушиб дод-вой кўтарар эди.

— Нима қиласан бу газандаларни?— деб сўрадим Норбойдан. Афтидан, бу заҳарли газандалар мени қаттиқ қўрқитиб юборганидан у хурсанд эди. Ўзича тушуниб бўлмайдиган имо-ишоралар билан ғалати товушлар чиқарар, кулар, дикир-дикир ўйноқлаб сакрар, чамаси, бу иши ўзига нашъа қилаётган эди.

«Чаёнлар унинг жону дили...» деган ўй ўтди кўнг-

лимдан. Кейин лабимнинг қимирлашидан билиб олсин деган мақсадда дона-дона қилиб:

— Нима ҳам дердик, менга ўзи ғалати-ғалати қилиқли одамлар ёқади. Улар ҳам ичига ўткир ҳидли нарса қўшилган хонаки ҳасипдай гап-да,— дедим. Норбой ҳеч балони тушунмаган бўлса ҳам, уялинқираб бош силкиб қўйди. Бу ўхшатишим ўзимга ҳам ёқинқирамади, энди сал маънили, баландпарвоз фикр айтгим келди:— Булар унча-мунча чиғаноқлардан эмас, нақ инжули...

Норбой гапларимга тушунмаётган бўлса-да, одоб юзасидангина қулоқ солиб турарди, шунда мен анчадан бери ўзимни қийнаб келаётган, одамда қарши-фикр уйғотмайдиган, ўзгаларнинг лойқаланган шубҳаларига булғамай табаррук бир нарса сифатида қалбда эъзозлаб келган дардларимдан баъзиларини айтмоқчи бўлдим.

— Ҳаҳ одам-а, чаён тутиб нега энди ёш боладай шодланасан? Нега энди профессор Шайхов Чашмада зир югуриб, ўзига ташвиш орттириб юрибди? Нима, бундай ташвишларсиз қизиқарли ҳаёт кечириб бўлмайдами?! Узим-чи? Қаёққа боряпман, нима қиламан?! Демак, бизга яна нимадир етишмайди.— Мен ўзимнинг муқаддас туйғуларимни Норбойга ана шу тарзифода қилдим. У эса ўзини батамом йўқотиб, қўлидаги сим хивични ҳавода бесабр ўйнатар, иложи борича мен билан тезроқ хайрлашгиси келиб турар эди. Баҳлашмаслигини билганим учун ҳам бу гапларни унга айтдим, унга гапирдинг нимаю мусичага гапирдинг нима — бир гўр эмасми!

Гоҳо мен аллақачон ҳаётнинг маънисига етгандай бўламан, янги-янги ўй-фикрлардан бошим ғовлаб кетаётгандек туюлади. Эҳтимол, умр давомида нималарни кўрган, эшитган, сезган, билган бўлсам, бир кун бориб ҳаммаси битта қатъий фикр бўлиб бирлашару кўрган-эшитганларимнинг барини ҳар сафар ўша фикр, яъни мантиқ қувисида пишириб, қаймоғини ажратиб олишим мумкин бўлар! Муқаддас бу фикр эса туганмас, адоғи йўқ...

Мени ҳам босди, лекин Норбойга ҳам, ўзимга ҳам қуруқ насиҳатгўй бўлиб кўринмаслик учун, атрофга алангладим, ичимдан чуқур хўрсиниқ отилиб чиқди.

— Зўр жойларда туғилган экансан, Норбой. Менга ёқди. Демак, сен бизни кузатиб қўйиб, шу билан бу

ишларни ташлар экансан-да, а? Ақлинг бор экан, бола...— Шундай дея йўлимда давом этдим, сўнг ортидан қичқирдим:— Бобошога менинг айланиб юргангани айтиб қўй, хўпми! Бугун кечаси чиқишимиз ҳам эсимда турибди,— дея кўзимни қисиб қўйдим.

Нима деганимни Норбой тушунди, итоатгўйларча бошини силкитди. У яна бошқа нарсани ҳам — бепоен сахро яқинидаги тепаликлар пойига жойлашган бу овлоқ юртини севгани учун уни мақтаб қўйганимни ҳам тушунди. Худди шу ерлик аёлга нисбатан туғилган ишқибозчилигим мени оқибатини ўйламайдиган жиддий одам қилиб қўйди-да.

Ниҳоят, темир изларга етиб келдим: ўнг тараф бир қатор кетган уйлар, чап томон — жарлик. Ерни туртиб чиқиб, аллақачон бош кўтарган майсалар ҳали жонсиз, рангсиз... Теварак-атрофни — бу уйлару уларнинг орқасидаги далаларни, ўнг тарафдаги нишабликларни кўриб чиққанымдан сўнггина кўнглим жойига тушиб, дам олиш учун майсалар устига чўкдим. «Демак, Савиянинг деразасидан тўппа-тўғри даштга тушса бўларкан», деб хаёлимдан ўтказдим. Шу пайт яна бир янгиликдан танг қолдим: ҳув пастликда биз тунда четанараваларни ҳайдаб келган, анча тепамиздан эса юк поезди ўтган кечаги чуқурликни кўриб қолдим. Эҳ-ҳе, биз пастдан роса айланиб келган эканмиз-ку! Агар Норбой чаён овлаб юрган ердан кесиб чиқилса, йўл яқин экан, бирига қўшилмайдиган икки йўлнинг бошидек. Хуллас, бу ерда мен ҳеч нарсани англамадим, маконни бутун олам билан бирликда яратилган деб ҳис қилмадим, ичимда ҳаммаси келиб бирлашиши учун балки манави сирпанчиқ, тик сўқмоқдан чуқурликка тушишим ва кечаги ўзим ҳайдаган отнинг ҳали қуриб улгурмаган изига қадам босишим керакдир?

Шу алпозда наридан-бери меҳмонхонага етиб келдим-да, ўзимни каравотга ташладим, вужудимда уйқунинг беқиёс ҳузур-ҳаловатини, оромини ҳис этдим.

Ажабо, уйғониб дастлаб хаёлимга: «Савиянинг деразасидан — тўппа-тўғри даштга!» деган гап келди. На Бобошони эсладим, на соат неча бўлганини. Анчадан бери мени кўрмаган ва бундан эҳтимол жаҳли чиқаётган шерикларнинг кўнглини тинчитиб қўйиш ўрнига, келибоқ, куппа-кундузи донг қотиб қолибман, соддадиллик ва эҳтиётсизлик қилибман, уйқумнинг безовта бўлгани ҳам эҳтимол шундандир.

Бу қочиш туйғуси, қандайдир хавф сезгиси мени

бошқараётган бўлса керак, йўлакка чиқиб Бобошонинг эшигини очиш ўрнига бошимни деразадан чиқардим ва кўчада ҳеч кимнинг йўқлигини кўриб, ўзимни пастга ташладиму девор ёқалаганча, оёқ учида югуриб кетдим.

Шом қорайган, учрашув вақти бўлган эди...

«Йўқ, мени қўрқув эмас, Савиянинг олдига боришим зарур бўлган вақт сезгиси уйғотиб юборди», деб ўйладим ўзимга-ўзим таскин бериш учун. Сўнгра ҳеч кимга сездирмай, аввалдан келишиб қўйганимиз чакалакзор томонга бурилдим.

Ўзим бир панада турибману, икки кўзим йўлда... ҳозир Савия лип этиб чиқиб бурчакдан қайрилади-да, мен туйқус олдига бориб қўлидан маҳкам ушлаб оламан, шунда у қичқириб юборади... Болалик-да, болалик.

Узоқ кутдим, охири келмаслигига ишонч ҳосил қилиб, истехзоли қиёфага кирдим ва азбаройи ўзимни хижолатпазликдан чиқазиш учун ҳам илжая бошладим. Хафа бўлишнинг ҳожати йўқ деб юпатардим ўзимни. Биринчи марта лақиллатишаётгани йўқ-ку. Бу ишларнинг бари бемаъни, лекин начора, кўникиш керак. Ҳар ким қўлидан келганини қилади-да. Мана, масалан: сен савдогарларга илашиб қалтис бир «ўйин» ўйлаб топдинг, жувон эса ўзининг бу ёқимли ҳазилини... Нима қипти, қўпол шилқимлик қилган бир шаҳарликнинг адабини бериб қўйди, холос. Ҳозир у уйда ўтириб, менинг шармандали аҳволимни кўз олдига келтирганча, устимдан кўлаётган бўлса керак...

Қатиқфурушга суйкалиб юргандан кўра, менинг ёшимдаги одам учун Шайховга ўхшаган бамаъни киши билан қушлар тўғрисида ҳангома қилиш фойдалироқ эмасмиди, деб ўйладим, ҳар ҳолда одам ўз обрўсини билгани маъқул. Шу туфайли оқшомнинг қолган қисмини Шайхов билан ўтказмоқчи бўлдим. Ҳа, майли... Бугун «юк» қўлимизга тегади, ҳайё-ҳув деб Чашмани тарк қиламиз, бу ердан изим ўчади... гўёки мен ҳеч қачон Чашмага келмагандек, Савия эса фақат алаҳлагандек, мени тушида кўргандек бўлади-қолади.

Омадим юришмаганидан шундай ғуссага ботдимки... ҳеч кутилмаганда, кундузи мен сайр қилган темир йўл томондан Савия келиб қолди, бундан қувониб кетдим, уни ўйлаб кезган жойларимда Савия ҳам менинг хаёлим билан юргандек туюлди.

— Ўғлимни бувисиникига ташлаб келяпман,— деди

Савия. Худди иккаламиз олдиндан шунга келишиб қўйгандек бир маънода гапиргани менга ёқиб тушди.

Кийинини алмаштирган, ялтироқ қўйлақда янада очилиб кетган эди. Кутилмаганда келиши, камига бундай кўриниши мени довдиратиб қўйди, дабдурустан гап бошлашга ийманиб, ёнида ўзимни ноқулай сеза бошладим. Лекин ҳозир индамаслик ҳам ноқулай.

— Э-ҳа, ўғлингизни эркалатадиган бувисникигами?— деб сўрадим. Сўлгин жилмаярканман, бу қадар асабийлашаётганимга ўзимдан нафратланиб кетдим.

— Ҳа. Шуниям биласиз-ку,— деди Савия. Хайриятки, у мендан бачкана сўзларни айтиб эркалашимни талаб қилмаётган эди, бундай эркалашларнинг унга дахли йўқдек, чамаси, ёнма-ён юришимизнинг ўзи Савияга кифоядек эди.

Савиянинг бундаин ювошлилиги мени руҳлантриб юборди.

— Бу ерда борадиган жой ҳам йўқ экан... қараб чиққанман...

— Ҳа, одамлар девордан мўралаяпти...

— Ҳозир сиз бўлакчасиз... менга ёқяпсиз,— дедим ҳайратланиб. Камгап бўлиб қолган, ақл-идрокини йиғиб, бу оқшом ўзи ўйлагандек ўтишини кутаётган эди. Бунақа қилиқ менга таниш: ўзаро кўнгил яқинлигига эришмоқ учун бизга жуда кам вақт берилган, деб ўйлайдиган аёл... Эҳтимол, Савиянинг режалилиги бора-сидаги ўйларим хатодир, лекин таваккал қилиб кўрсам ҳам ёмон бўлмасди.

— Совуқ тушиб қолдим,— дедим этимни жунжиктириб.— Гап ҳам қовушмайди... Меҳмонхонага таклиф қилишим мумкин-у...

— Йўғ-э, у ерга бормайман!— Савиянинг дармони қуригандек бўлди, чамаси менинг дангаллигим, очиқлигим унга ёқиб қолган эди.

— Унда... Сиз таклиф этарсиз? Ё ҳалиги...— Ишнинг пачавасини чиқазиб қўйишдан қўрқиб, дарҳол ўзимни қўлга олдим. Шошқалоқлигим қурсин-да.

Гапни охирига етказмасдан ҳадеб узиб қўявершим, аллақандай қувлик қилаётганим, бўлар-бўлмас гапдонлигим; пинҳона бир нималарга ишора қилишим Савиянинг гашига тегдими, ниҳоят гапимни кесиб қўйди:

— Шўрлик, шунчалик совуқ қотган бўлсангиз, юринг, иссиқ чой қилиб берай,— деди у.

Таниш кўчалардан унинг уйи томон борар эканмиз, ишим нима учун ҳеч қаршиликсиз, жуда силлиқ кетяпти, деб ўйлар эдим. Хотин-қизларнинг кўнглини овлашдаги ҳар хил ўйинлар ёқади менга, бордию буларсиз осонликча эришилса, ўзимни омадли ҳис қилмайман. Эҳтимол, Савия мени аёлларга мулозаматда юлдузни бенарвон урадиган, устаси фаранг ва ниятидан қайтариб бўлмайдиган деб ҳисоблаб ўзининг тажрибасиз, тўпори кўриниб қолишидан қўрқаётгандир. Эҳтимол, илгари ҳам менга ўхшаган пойтахтлик иккиюзламачи олифталардан бирортаси билан муомалада бўлгану ҳеч бир ортиқча гап-сўзсиз, олдиндан ўйлаб қўйилгандай иш тутишга аҳд қилгандир. Ё бунақа эмасмикан?

Балки шаштим пастлигини, уни кутаётган пайтида менга нимадир бўлганини у сезгирлик билан илғаб қолгандир... Боя чакалакзорда худди Сабоҳ орқамдан пойлаб юргандек бўлди — дарахтлар орқасидан кимдир лип этиб ўтди. Бу ҳол менга таъсир қилмаслиги мумкин эмас, ахир... Савия унақа елим эмаслиги учун ундан миннатдор эдим, менга у худди шуниси ўта силлиқ, ўта тиниқ, ёқимли ҳис уйғотадиган чеҳраси билан ёқар эди.

Ёмони шуки, ишқ-муҳаббатда ҳам худди савдо-сотикдагидек тасаввурга берилиб кетаман, хаёл аввалига мени бор эҳтироси билан ўз комига тортади ва мен то бутунлай ролга кириб олгунимча дунёни унутаман... Кундузи бу учрашувни кутиб шундай ширин хаёлга чўмдимки, унинг уйини сиртдан кўришнинг ўзи менга кифоя қилди ва мен хаёлан ичкарига кирдим, у ердаги ҳамма нарса, ҳар бир сирли бурчак менга ёқиб қолди.

Ҳозир эса, ҳали Савиянинг уйига кириб, мўъжазгина хонага ўтириб, атрофга қараб улгурмасимдан бутун руҳим билан унинг — ёлғиз аёлнинг борлиғига кириб бордим ва бирдан ҳафсалам пир бўлди-қолди. Бу ерда ҳамма нарса — стол ҳам, жавон ҳам оғир, шинам, ертўла ё чердак ҳидига ўхшаш ширин ва тузланган нарсаларнинг иси тутган эди, лекин бу ерда энг асосийси севгининг қадрига етадиган ва ўзини табиий ҳамда ишончли ҳис қиладиган аёл атрофидаги мухитнинг зўрға илғанадиган руҳи йўқ эди.

Ҳаммаси текис, тоза, худди олдиндан ҳар қандай бегона руҳдан тозалаб, Савияни — ёши ҳам бир жойга бориб қолган, лекин содда ва йтоатғуй, умр бўйи ях-

ши хотин бўлишга рози аёлни нозиктаъб бева кишига турмушга чиқишга тайёрлашгандай эди.

«Аччиқ чой ичишдан нари ўтилмайди-ёв,— деб ўйладим ҳеч бир афсус-надоматсиз.— Кейин ёлғизликда уйқуни уриш учун меҳмонхонага қараб туёқни шиқиллатишга тўғри келади...»

Айтганимдай, у ошхонадан худди официант аёлларга ўхшаб, қўлида патнис, озода, тантанавор қиёфада чиқиб келди. Кўнглим ғашинди. У чиққанда мен тунда яна четанараваларда йўлга чиқишимиз кераклигини ўйлаб ўтирдим...

— Чой ичамиз, овқат еймиз, ўйланманг,— деди Савия, худди бегона одамни овқатлантириш унга лазлат бағишлайдигандек елиб-югуриб дастурхон ёзаркан. Чеҳрасини кўриб, кайфияти менга ҳам юқди, кулдим:

— Уйланганим йўқ,— дедим ва ҳали ҳам оғзимни йиғиштиролмай, унга қўл чўздим: шунчаки, ҳеч бир мақсадсиз. Ва ҳаммаси тезда содир бўлди: биз ўзимизга келолмай қолдик, шекилли — у бир лаҳзага диванга, ёнимга ўтирди-да, пинжимга кирди... ўпдим.

Ва у энди аллақачон эшик олдида турар, уялганча қўл силкиб:

— Бўпти, бўпти, овқатланасизми, йўқми ўзи?— дер эди.

Бир лаҳза пинжимга кирганидаёқ олам-олам меҳр, айни чоқда, худди ўзини менга чоғлашга, кўниктиришга интиляпти-ю, бир маромли ва хотиржам табиатидаги нимадир бунга қаршилиқ қилаётгандай бир асабийлик бор эди, шунинг учун ҳам у мени лаби куйгандек тез ўпиб қўйди.

Бу гапларни бунчалик батафсил ёзишимнинг кераги йўқдир балки. Негаки уни ҳам, ўзимни ҳам оқламоқчимасман. Кимнинг олдидаям оқлардим? Қўшним К.нинг олдидами? У сурбетнинг истехзоли. нигоҳларини ҳали-ҳамон унутолмайман, изимдан пойлаб юргандай бўлаверади...

«Ана, қари бўйдоққа бўй етган қиз.— дея ўйлай бошладим Савия бир иш билан яна ошхонада юганда.— Қизиқ, у билан муносабатимиз узоқ... Гоҳ пастлаб, гоҳ юқорилаб. Унинг ўзи ҳам ўзгариб турарканку».

Савия дастурхон тузаб бўлгач, уни яна бағримга тортдим, лекин энди у ўзини совуқ тутиб, қаршилиқ кўрсатди, нимагадир жаҳл қилди. Тинчим бузилди: ов-

қатга ҳам қиё боқмай, уёқдан-буёққа юра бошладим, нима дейишимни билмайман, ўзимни чалғитиш, қўлга олиш учун беўхшов қуламан.

Савия ажаб важоҳат билан гўшт тўғрар экан, чамаси, ҳали элбурутдан туйғуларига эрк бериб юборгани, ўзини тутолмай қолгани учун афсус чекар эди.

— Ҳа, вақтида овқатланиб олиш керак,— дедим бориб Савиянинг рўпарасига ўтирар эканман. Бу гап сал ёмон, таҳқиромуз эшитилди шекилли, бирдан ўзгарди, менга нафрат билан қаради.

— Яна қўполлик қилсангиз, ҳайдаб юбораман,— деди у паст овозда, кейин елкалари учиб анчагача жим қолди. Мен осий банда, унинг йиғлаб юборишини туш кўрибманми, ҳамон сурбетлик билан чайналар эдим.

— Ие, сизга нима бўлди, Савия?— дедим ажабланиб. — Мени кечиринг...

Ажаб синоат, ўзим кўнглини овлаётган аёл йиғласа, бўғилиб кетаман, эс-ҳушимни йўқотиб қўяман, ўзим ҳам аянчли, мунгли бўлиб қоламан, назаримда, фақат қўшилишиб йиғлашгина ўртадаги ноқулайликни бартараф этадигандек туюлади.

— Кечиринг, — дея ўтиндим яна.— Айб мендан ўтди.

У ҳозиргина ўзи тишлаган олма билан юзидаги кўзёш томчиларини артишга уринаркан, бошини кўтариб менга узоқ тикилиб қолди, нигоҳи яна илгаригидек хотиржам, юзида хижолатпазликдан асар ҳам йўқ эди.

Менда яна боя диванда ўтирган пайтимдаги кайфият пайдо бўлди, яна очилиб бораётган Савия тинчимни ўғирлади-қўйди, назаримда, у ҳозир гўё менга қараб иштилади, фақат биринчи бўлиб мен...

— Доим кўзёшингизни олмага артасизми?— деб сўрадим.

Бу қанақа ҳазил бўлди — худо биладн, лекин Савия кула-кула, олмани уйнинг бир бурчагига иргитиб юборди: мен уни бағримга тортдим, аъзойи бадани бўшашди.

Тун яримлашга яқин эса, худди алланима чаққандек ўрнимдан сапчиб турдим: қоронғида қаерга оёқ қўйишимни билмай гарангсиз, яна каравот қиррасига чўкдим, Савия эса уйқу аралаш қўлимдан ушлаб олган, бир соатга қаёққа гумдон бўлишим кераклигини ҳеч тушунмас эди. Мен ҳамхонамга калитни бериб қў-

Йиш эсимдан чиқиб қолибди, шуни ташлайману қайтаман, деб қасам ичиб, шоша-пиша кийина бошладим. Савия чироқни ёқишга қўймади, деразада тўлин ой нурланиб турарди. Беихтиёр ёдимга тушди. Шивирладим:

Ана, ой ҳам тўлишиб қолди,
Имлашлари хумор-хуморли —
Хилват гўшаларга чорлайди бизни...

— Келгунингизча... ухлаб қоламан,— деди Савия мудраганча чўзилиб мени ўпиб қўяркан, кейин нимадандир безовта бўлгандай шартта туриб ўтириб олди.— Боринг, Охун ака, бораверинг! Ахир, сиз ҳам алдашингиз керак-ку...

— Қайтиб келаман,— деб ёлвордим, алдоқчилигимни юзимга солиб нима демоқчи эканини ўйлаб ҳам ўтирмай.— Утинаман сиздан, наҳот шу билан ҳаммаси тугайди? Мен бунақа бўлишини хоҳламайман.— Гарчи қисқа, ўткинчи ва ошиғич бир меҳр билан бўлса ҳам, Савияни севиб қолган эдим, анчадан бери аёл зотидан бундай баҳра олмаган эдим, шунинг учун ҳам бу гапларни чин дилдан айтдим.

Хуллас, Савия рози бўлди, мен орқа-олдимга қарамасдан, тўппа-тўғри чиқиб кетдим. Тавба, ҳар дамги ҳушёрлигим қаёқда қолди? Мен ҳеч нарсадан тап тортмас даражада дадил эдим, ҳали тилимнинг учидан аёл бўсасининг лаззати кетмаганди. Темирйўлдан ўтиб, жар ёқалаб юрдим. Поезд ўтмасдан олдин бозорчи ошналарим олдига етиб боролармиканман? Мен ҳозир шундай дадил, шундай қўрқмас эдимки, Бобошони ҳам, уларнинг мени қочиб кетди деб ўйлаб тун бўйи ахтариб чиққан бўлишлари мумкинлигини ҳам ўйламас эдим. Шубҳаланавериб, айниқса, Сабоҳ икки букилиб қолгандир.

Ҳозир мен тепаликдан, ой ёруғида кумуш ёллари ялтиллаб турган, боши — бургут, танаси — арслон, думи — балиқ бўлган махлуқ қиёфасида кўринаманда, ҳаммасини ёқа ушлатиб қўяман. Тобе этилган аёлни кигиз ўтовда қолдириб, ўзи чўлу биёбонга чиқиб келган толеи баланд ботир йигит аждодларимиз кўзига ҳозирги менинг қиёфамда кўринган бўлса ажаб эмас.

Бу манзарани, бу сирли пайдо бўлишни фаҳми

калта тижорат аҳли қадрлармиди? Фақат Бобошогина тунги саргузаштларимни сезади, тиржайиб, эркакларча елкамга қоқиб қўяди. Ишратпараст Довуд бўлса, иршайиб ўсмоқчилашга тушади: ким у? Қанақа?

Ё тавба, шў тобда менда пайдо бўлган қобилият ҳатто кўршапалакда ҳам йўқ — тик сўқмоқдан қоқилмай-суқилмай зинғиллаб пастга эниб борардим. Ваҳоланки, кундузи жарликнинг чуқурлигини кўриб, капалагим учган эди!

«Кечалари одам боласида ҳам кўршапалакка хос бир савқари табиий уйғонади,— деган фикр хаёлимдан ўтди.— Бу гапни айтиб, бир Шайхоннинг қитиқ патига тегиш керак».

Нишабликнинг ўрталарига борганда сал толиқдим, нафасимни ростлаб олиш учун дуч келган бутани ушлаб, тўхталдим, шу пайт узоқдан от қўйиб келаётган араваларга кўзим тушди. Нима сабабдандир бугун улар ҳаяллаб қолган, кечагидан кеч йўлга чиқишган эди. Мени роса кутишган, чамаси.

Хурсанд бўлиб кетдим: тезроқ тушиб, рўпарада қўл кўтариб чиқиб, отларини бир ҳуркитиш керак. Ушанда гуноҳларим хаспўшланади, ҳатто уларни шу ишни деб қачондан бери жарликда тентиб юрибман, дея алдаш ҳам мумкин. Бобошо: «Оббо, афанди-ей», дейди-да, елкамга қоқиб қўяди.

Пастга тушаётиб шуларни ўйладим, баҳона топилгандан кейин тетик тортиб, хурсанд бўлиб кетдим, лекин сал ўтмай, Сабоҳнинг чакалакзорда мени кузатиб юргани... бунинг устига Қорахон... эсимга тушиб, кўнглимга ғашлик чўкди. Оббо, иблис Қорахонни бутунлай унутган эканман, соқчининг олдида қолдирганимча кетибман, Бобошони огоҳлантириб ҳам қўймабман — бунинг у кечирмайди...

Шу ўйлар мени шошилишга ундади, от ҳам, чавандоз ҳам ўзим эдим, биринчи бўлиб етиб келдим, кейин оҳиста ғижир-ғижир қилиб аравалар ҳам келиб тўхтади.

Мен темир йўл тарафга қараб турардим. Уларга ўғирилмадим. Савдогарлар мени соқчи деб ўйлади чоғи, аравалардан тушишга шошилишмасди. Тавба, атроф ёп-ёруғ-ку, наҳотки мени танишмади, мен масалан, ҳаммасини узоқдан ҳам таниб турибман, ана, Қорахон... демак, уни соқчи қўйиб юборибди-да... Бари тажанинг, саросимада, афтидан, менинг устимда ёнчил...

лашиб қолишганга ўхшайди. Вақтни бой бергим келмай Бобошо ўтирган арава ёнига келдим.

— Чўчиманглар, бу менман, Бобошо ака,— деб шипшидим.— Оқшомдан бери шу ердан, тепаликларни томоша қилиб юрибман.

Овозимни эшитиб, ҳамма ўзини тапир-тупур аравадан ташлади, яна дарров тунд бўлиб олишди. Бобошонинг қаршилигига қарамай, Сабоҳ билан Қорахон ўзларини тутиб туrolмадилар— қовоқларини осилтириб, устимга бостириб келишди, важоҳатидан иккови ҳам ҳозир мени еб қўйишга тайёр эди.

— Нега буларга айтиб қўймадингиз, ака Охун?!— Қорахон худди мени тепмоқчидай, дарров ёнламасига туриб олди. Бобошо қўлидаги қамчинини ўйнатиб, унга маъноли қаради. Шундай қилмаганида...

Аъзойи баданим жимирлаб тисарилдим, орқадан тушириб қолиши мумкин бўлган Қорахонга эмас, Бобошого қарадим, у киссасидан соатини олиб, «вақт бўлди», деган маънода кўз ташлаб қўйди. Худди шу пайт узоқдан поезднинг тақа-туқ овози келди, ҳамма шоша-пиша ўз араваси ёнига бориб турди.

Мен ҳам юқоридан кўз узмай, ҳаммага ўхшаб кутиб турар, ўзимни бошқалардан кўпроқ ҳаяжонланаётгандек тутар эдим, асли, очиғини айтганда, уларнинг оладиган молига ҳам, ўзларига ҳам бепарво эдим. Фикри хаёлим Савияда: ҳозир у, поезд ғилдиракларининг тақа-туқига қулоқ тутганча, мени кутаётгандир...

Ана шу бепарволигим туфайли бўлса керак, поезд ўтиб кетгач, нима ҳодиса рўй берганини дастлаб мен фаҳмладим. Бошқалар эса, кўзига ишонмай гаранг бўлиб қолган эди, Қорахон билан Норбой ҳатто поездга эргашиб, беш-ўн қадам чопди ҳам.

Бобошонинг рангида ранг қолмаган. Мен уни биринчи марта шундай афтодаҳол кўриб турибман.

— Бугун ҳам ишимиз юришмади,— деб шивирлади у, шунинг баробарида атрофдагиларга бир-бир қараб чиқди.— Демак, эртага олиб келишади. Худо ҳаққи, йигитлар, эрта — охири кун! — Бобошо ўзидаги саросимани сездириб қўйганини, аянчли аҳволда қолганини тушунди чоғи, орқасига кескин қайрилиб, аравалар турган жойга қараб юрди. Йўл-йўлакай:— Бугун қайси кун, Сабоҳ?— деб сўради.

Сабоҳ хушламайгина жавоб қилди:

— Ҳозиргина ўзингиз иккинчи кун дедингиз-ку. Ё ўсмоқчилаяписизми, анави «дўстингиз»га ўхшаб...—

Сабоҳ сўзини тугатмади. Мени отишга ўқи йўқ, ҳатто ҳақорат қилаётиб ҳам номимни тилга олгиси келмади!

— Билиб қўйинг, Сабоҳ, сизларни бу ерга уч кунга олиб келганман. Ҳали учинчи кун бошлангани йўқ.— Бобошо кутилмаганда тумшугини чўзиб уни ҳидламоқчи бўлган отга қамчин тушириб қолди.— Қани, судралманглар! Сизга ҳам тегишли, бу, Охун. Туннинг қолганини иссиқ оғушда эмас, биз билан бирга зах, сассиз меҳмонхонада ўтказасиз!— Кейин ҳиммат қилгандек қўшиб қўйди:— Қанақа одамсиз ўзи? Нуқул ўзингизни ўйлайсиз... Бу кетишда менга панд бериб қўясиз...

Қойил! Бобошо бир гап билан ўртадаги хижолатпазликдан қутулди-қўйди, атрофдагилар елкаларини учуриб ҳирингладилар. Худди кутганимдек, Довуд менга тирғалишга тушди, ишқий саргузаштларимдан баъзи «тафсилотлар»ни билмоқчи бўлди, лекин мен турсайиб олдим, то меҳмонхонага етгунча миқ этмадим. Бобошо санчган нинани мени Сабоҳ билан Қорахон санчиши мумкин бўлган найза зарбидан халос этганини ўйлаб борар эдим.

Бобошонинг хонасига киришимиз биланоқ, Қорахон эшикни зичлаб ёнди ва мени қочиб кетади деб ўйлади шекилли, остонада соқчидек туриб олди. Сабоҳ бўлса, тўғридан-тўғри жазаваси қўзиб, қўлини паҳса қилди:

— Менга қаранг, Бобошо,— дея қичқирди у,— манави телбангиз ҳам биз билан баравар ҳақ оладими?!

— Албатта, минг сўм... — деди Бобошо хотиржам овозда. — Сиз ўтиринг, Сабоҳ, у билан ўзим гаплашаман.

Қорахонни нима талвасага солди — билмайман, балки Бобошонинг овозидаги хотиржамликдир, балки унинг оғзидан чиққан пул миқдоридир, ҳарқалай, соқчиликни йиғиштириб қўйиб, столга яқин келди:

— Бу кишим қатиқфуруш хотинни бағрига босиб ётсинлар... Тоза ҳаво олиб юрсинлар!.. Йўқ, Бобошо, бунақаси кетмайди! Уни қамаб қўйинг, мана, ўзим пойлоқчилик қиламан!

Бобошо Қорахоннинг сўзини кесиб ўрнидан турди:

— Нимага мелисанинг ишини бизга айтмадингиз?

Бу гапларни эшитиш қанчалик оғир бўлмасин, у лаънатиларни иш-пишлари билан қўшиб сўкиб юборишдан ўзимни зўрға тийиб турар эдим. Бобошо бунга сезди шекилли, унча қисди-бастига олмай, мурасасозлик билан гапирди. Мен ўзимни тутиб олдим.

— Ортиқча шов-шувсиз, ўзим қутқариб олмоқчи бўлган эдим-да,— дедим мен — Шайховдан фойдаланиб... Ўзингиз айтинг, Қорахон, мелисанинг хонасида ўтирганингизда ўша паррандабоз билан олдингизга кирдикми, йўқми?— Ўзиям жуда нозик жойидан тутдим, ўйлаб қарасам, барибир устаси фаранг эканман. Кўрамиз, ким кимни лақиллатар экан. Кўрамиз, кимнинг усули қулай — сенлардаги пуч мантиқ билан соғлом фикрми ё мендаги тасаввур қуввати...

— Ҳа, кирган эди,— деди Қорахон нафаси ичига тушиб. Негадир Бобошога эмас, Сабоҳга қараб гапирди, иккаласи мени мулла қилиб қўйиш учун тил бириктирган кўринади.

— Кейин сизни қўйиб юборишди, шундайми?— дея руҳланиб давом этдим мен.— Ҳеч қандай дўқ-пўписасиз, савол-жавобсиз... Ахир, сиз, мана, рўпарамизда ўтирибсиз-ку. Ё бу ерда эмасмисиз, панжаранинг ортида ғамга ботиб ётибсизми?

— Кўриб турибсиз-ку, Охун. Қўйинг энди!— деди Қорахон азбаройи қўрқиб кетганидан минғирлаб.— Эси жойидами ўзи...

— Баъзан соқчининг олдига обрўли шахс билан киришнинг ўзи ҳам кифоя қилади. Беҳуда шов-шув кўтаришдан, ҳаммани безовта қилишдан нима фойда? Масалан, Норбойнинг қўлидан нима келарди — ғўлдирашми? Бордию Сабоҳ орага тушса, қутқариш ўрнига муддатни чўздириб олиши турган гап.— Ниҳоят, мен улардан устун чиққанимни билиб, кулиб юбордим — Эркинликда юрганингиздан қувонсангиз-чи, Қорахон...

— Бу киши билан профессорнинг орқаларидан мелиса ҳам чиқди, кейин қайтиб кириб, мендан ҳеч нарса сўрамай, бемалол чой ичди, бир қараб қўйиб «Боравринг!» деди.— Қорахон иш осон ҳал бўлганига ҳайрон эди.

— У ердан чиқиб Шайхов меҳмондорчиликка кетди, мен эса хотиржам бўлиб қаттиқ ухлаб қолибман,— дедим ярашиш оҳангида.— Кейин кечқурун кўча айландим, унча-мунча саргузаштлар ҳам бўлди албатта,— Довуднинг ҳадеб тирғилишига бор жавобим шу бўлди! Лекин шунинг ўзиёқ бу қабиҳ одамлар ўртасидаги вазиятни юмшатиш учун етарли эди. Бобошо, қиёфасидан гапларимга ишонганга ўхшаб турарди, ҳар қандай хавф-хатарга вазминлик билан чап бериб кета олишимга эҳтимол яна бир карра қойил қолиб, ҳорғин қўл силкиди:

— Фақат.. берилиб кетманг, Охун,— деб қўйди у. Бироқ бу билан менинг ишқий саргузаштларимни кўзда тутдими ё йўқ ердаги нарсаларни хаёл қилишга бўлган ҳавасимними — тушунолмадим. Лекин шу гап кун бўйи йиғилиб қолган нохушликларга, ўзаро ёвқарашлару ади-бади айтишишларга чек қўйди.

Хонамга кириб, худди биров ўласи қилиб калтаклаб ташлагандай қоронғи бурчакка бориб ўтирдим. Ҳа, бугунча ҳаммаси тинчлик билан ўтди, лекин ўйиндан ўт чиқди бўлмаслиги учун, уларнинг ғазабини босиш, дилларидаги шубҳани тарқатиб юбориш йўлида озмунча тиришдимми?! Яна бир марта ҳисоб берадиган бўлсам тамом, дош беришим қийин, асаб торларим узилади, устаси фаранглигим ҳам, уйдирмаларимдан ҳам фойда чиқмайди, ана унда омин деяверинг. Алвидо, фаровон ҳаёт, алвидо, озодлик! Чунки бу фаровон ҳаёт ва бу эркинлик учун ҳисоб беришга тўғри келадида. Савдогарлар раҳм қилиб ўтиришмайди... Ҳатто Бобошо ҳам қутқара олмайди, чунки аллақачон ўрта-мизга қандайдир раҳна тушди, тўда ичида дарз пайдо бўлди, айниқса, бугунги омадсизликдан кейин... Яна бир марта ишлари юришмаса, ҳолимга вой: Бобошо мени тутиб беради, акс ҳолда унинг ўзини еб қўйишади...

Ўтирибман. Бутун вужудим қулоққа айланган. Савдогарлар яна бир оз йўлакда санқиб юришди, ҳатто биттаси чамаси мени қарта ўйинига таклиф қилмоқчи бўлиб, эшигимни тортиб ҳам кўрди. «Ухляпман!» деб овоз берганимдан кейингина у хиралашша даф бўлди.

Азбаройи шошилаётганимдан юрагимдаги қўрқувга ҳам иддао қилдим: «Етар энди деразадан сакраб юриш, маҳбус эмасман-ку...» Андишани енгиб меҳмонхона йўлагига чиқдим. Тақдир билан яна бир марта ўчакишмоқчи эдим. Буни қаранги, меҳмонхонадан чиқиб кетганимни ҳеч ким сезмай қолди.

Савияни бағримга олар-олмасимдан қайноқ бўсаларга, нозик эркалашларга кўмилдик...

Эрталаб Савия ўрнидан тургиси келмади, дўконни ҳам, ўзининг кимлигини ҳам унутди, аммо менинг кимлигим эсимда эди, чунки кўршапалакдан мен яна эҳтиёткор, ҳаддан ташқари эҳтиёткор инсонга, маъюс ва шилқим инсонга айланган эдим... эрталаблари ўзимни кўргани кўзим йўқ-да...

Яна Савияни аврашга тушдим, бир соатга рухсат

сўраб ёлвордим. Хиралигим ҳафсаласини пир қилди:
— Кетаверинг, — деди у ниҳоят, — уйқумни буз-
манг...

Мен оёғимни қўлга олиб югурдим. Умрим бўзчи-
нинг моксидек чопа-чоп билан ўтадиган бўлди-да.
Савиянинг уйдан меҳмонхонага қараб, яъни менга
меҳрибон аёлни ташлаб, мени кўрарга кўзи йўқ сав-
догарлар қошига шошаман. Шу йўсин, эркалашни, наф-
рат билан лаззатланиш туйғуларини пўписалар билан
улай-улай икки жон овораси бўлиб қолдим — яна қан-
ча дош бераман бунга?!

Эрта билан Норбой ҳам қўлга тушганини эшитгач,
аламимдан додлаб юборай дедим: йўғимда албатта,
бир фалокат рўй бериши керак, чунки ҳамма буни
мендан кўрсин-да!..

Айтишларича, анави тасқара соқчи чой дамлагани
чиққан Норбойни кўриб, яна деразани чертибди. Худо
ҳаққи, соқчининг бундай эҳтиётсизлиги, хотиржам иш
тутиши менга ёқа бошлади.

— Қаёқларда юрибсиз?— деб сўради Бобошо ше-
риклари қуршовида, ҳамма каби безовта, саросимада
ўтираркан.

— Шундай, айланиб... ҳов анави тепаликларга бо-
риб келдим.

— Қани, энди Норбойга ҳам ёрдам берсин-чи,—
деди Сабоҳ ўта бир хотиржамлик билан. Шундан ҳам
кўринадики, у менга қарши кўраётган ишининг тобора
асосли ва мантиқли бўлишига интиляпти, ўзини хий-
лагина босиб олибди. Ҳаҳ, тулки-ей, кечаси билан ўй-
лаб-ўйлаб, энди айёрликка ўтибдилар-да!

Ҳаммасининг кўзи менга қадалган. Бир хаёлим, «Ме-
нинг вазифам қўлга тушган ҳар бировингизни қутқа-
риш эмас, тўғрими, Бобошо ака?» деб уларни чалғи-
тиб юбормоқчи ҳам бўлдим, лекин... Бусиз ҳам гу-
ноҳларим етиб ортади, уларнинг менга қарши далил-
лари кўп, шунинг учун баҳслашиб ўтирмадим, Нор-
бойни қутқариш билан айбимни ювмоқчи бўлиб, шо-
ша-пиша:

— Албатта-да. Мен қилмасам, ким қилади бу ишни?
Ҳозир Шайхов иккаламиз...— дедим. Бобошо худди
шундай жавобни кутиб турган эканми, бош силкиб
маъқуллади. Мен қаддимни ғоз тутиб, виқор билан
хонадан чиқдим. Бобошо енгил нафас олди. Сабоҳ эса,
шубҳали тумшайганча, қолаверди.

Аввалига-ку ғайрат билан ишга киришдим... кейин

кўрсам, Шайхов хонасида йўқ, қаёққа гум бўлган.—
ҳеч ким билмайди. Шериклари келгунча бу парранда-
боз кимникига бормоқчи эди-я? Новвойларнинг олди-
гами ё шифохона мудириникигами? Тавба, ўзи нуқул
каттаконлар ичида юрадио, тагин маҳаллий удумлар-
ни, аҳолини ўрганмоқчи эмиш? Билмадим, бир ҳисобда
унинг ҳам билгани билган, минглаб кишилар нонини
қай бир хилини ёқтиришини аниқламоқ учун эҳтимол
новвойнинг ўзи билан гаплашиб кўяқолгани маъқул-
дир....

Кўчада шошилиб борарканман, хаёлимдан ана
шундай фикрлар кечар, афандинамо улфатим Шайхов-
ни бир жойда тиниб ўтирмаганига роса сўкар эдим.
Энди қаердан топарканман уни? Ёки ўзим шартта соқ-
чининг олдига борсаммикан? Ўша ернинг ўзида бирор
тадбир ўйлаб топарман, ахир. Ким билсин, шу пайт-
гача у Норбой гунг билан нима ҳақда гаплашаётган
экан.

Соқчининг олдига боришни кўнгилга тугиб, энди
муюлишдан қайрилган ҳам эдимки, жинкўчада Савия-
га дуч келиб қолдим. Ғазабдан унинг вужуди титрар-
ди. Лоп, этиб олдимдан чиқиб қолгани учун бу ерда
нима қилиб юрганини дафъатан тушунолмадим.

— Нимага мени лақиллатдингиз, Охун ака? Ахир,
жўнаб кетаётган экансиз-ку?— У энди ҳеч кимдан
кўрқмас, хижолат тортмас, худди мен қочиб кетади-
гандек, қўлларимдан маҳкам тутиб олган, ўткинчилар
уни таниб ҳайратланиб қарашар, у эса эътибор бер-
мас эди.— Ана, беҳуда санғиб юрганингизга ўлайми,
вақтни ўткази-иб! Ахир, тезгина қайтаман, деган
одам...

Шундоқ шинам-хилват уйни ташлаб кўчага чиқиш-
га, уятчанлигу тортинчоқликни йиғиштириб қўйиб, бу-
нақа очиқчасига гаплашиб олишга уни нима мажбур
қилган экан — билолмадим. Эҳтимол, мени хайр-маъ-
зурни ҳам насия қилиб номардларча қочиб кетган
фаҳмлаб кўксидан алам қўпгандир, жигар-бағрини хўр-
лик тилгандир ёки, эҳтимол, бутунлай бошқа нарсдан
эзилаётгандир. Бу менга қоронғи, аммо жувоннинг
шаффоф мунчоқдек кўзидаги ёш томчилари...

— Мен ҳозир... ҳозир олдингизга бораётган эдим,
Савияхон! Қасам ичишим мумкин. Фақат, бир ишни
битириб олай...

У гапларимга қулоқ ҳам солмай, ортидан эргаши-
шимга қаттиқ ишонган ҳолда жўнаб қолди, худди

шу нарса мени ҳам беихтиёр судраб кетди. Қўрқувни батамом унутдим, мени ҳозир ҳеч нима ҳушимга келтиролмас эди. Фақат уйга кириш олдидангина, ўзимни оқламоқчи бўлиб, бояги гапимни яна бир марта такрорладим:

— Шу ишни битирмасам... улар энди мени аяб ўтиришмайди...

Ҳовлига кириб дарвозани беркитаётганимда, ўзига сўзсиз бўйсунадиган одамга қараган каби Савия менга виқор билан кўз ташлади. Нима бало, ўзини худо фаҳмляптими... Хуллас, умри ёлғизликда кечаётган бу жувонда қайтадан аллақандай ишонч уйғонган эди.

— Қўрқманг.— деди у дарвозадан кирибоқ бўйнимга осиларкан.— Сиз, Охун ака, улардан эпчилроқсиз, ақллироқсиз, қутулиб кетасиз. Улар подадек бир гап, мана кўрасиз, сизга ҳеч бало урмайди...

Бу сўзлар билан у мени ваҳимали ўй-хаёллар гирдобидан қутқарди, енгил тортдим, бу сафар ҳам уларни лаққа туширишимга ақлим етди.

Савия худди шунинг учун мени ахтаргандек, ўрнига чўзилдию қотди-қолди. Менинг бўлса, уйқум келмас, хаёлларим паришон эди. Нега уни кўрибоқ талтайиб кетдим, дарров орқасидан эргашдим? Унга кўзим учиб турмаган, кўнглим ёлғизликни тусаб қолган эди-ку? Мабодо, яна кўргим келган тақдирда ҳам кечга яқин, хайрлашиш учунгина бирров келиб-кегишим мумкин эди, қолаверса, бу ҳам даргумон. Эрта билан-ку гаъзиришимни едим, бошим нақ кундага қўйилди. Бундан бу ёғига ўзимга бало орттириб олмаслик учун қадамимни ўйлаб босишим керак эди. Узи-ку савдогарларнинг иши юришмай турибди, устига устак, манави соқчи... ҳамманинг кўнглига ҳадик солиб қўйди, ҳозир шериклари нима қиларини билмай, типирчилаб қолган пайт... Ҳарна, эҳтиёт бўлган маъқул...

Савиянинг сирига охиригача етмаганману шунга қизиқиш мени бу ёқа тортдими? У икки гапнинг бирини тагдор қилиб «ёлғон», «алдаяпсиз», «ёлғон сўзлашга сизнинг ҳам ҳаққингиз бор, ахир», дегани деган, бу уни балки қийнаётгандир, лекин бу нима? Кимга ёлғон сўзлайди? Кимнинг олдида ўзини оқламоқчи? Бир ҳисобда. Савияни нима қийнаётгани билан неча пуллик ишим бор, ўзимни ўйласам-чи, ҳолимга маймунлар йиғлайман, деб турибди! Аёл зоти асли маҳобатчи бўлади, кўпиртириб гапиришни хуш кўради. Балки у ўйлаётганчалик ёлғон ё гуноҳ ҳам йўқдир, бу шунчаки

тантиқликдир, ёлғизлик касридир, бироқ менинг аҳволим беш қўлдек аён: савдогарларнинг мени кўрарга кўзи, отарга ўқи қолмади, ҳисоб. Худо кўрсатмасин, сирлари фош бўлиб қолса борми, ким айбдор — яна шўринг қурғур Охунбой айбдор! Уф-ф..

Мен бу ерларда қизиқувчанлигим боис тентиб юрибман деган фикрдан юрагим сиқилди, ҳеч қачон бу қадар гангиб довдираб қолмаган эдим.

Ўрнимдан турмоқчи бўлиб, сал қўзғалишимни билман, Савия уйғонди. Ярим соатгина мизғиб олиш унга кифоя бўлди шекилли, қарашлари яна тетик, завққа тўла эди.

Хуллас, кунимиз шунақа бир алғов-далғов билан ўтдики... бу шинам-хилват уйда гоҳо лазатли лаҳзалар ҳукмрон бўлса, гоҳо оғир, асабий лаҳзалар... Савия ўрнимдан сапчиб туриб кетар, эридан ажралмоқчи эканини айтаркан, хона бўйлаб кеза бошлар эди. Энди у ҳаммасини англаб етган, қарори қатъий, бунақа шароитда турмуш кечириб бўларканми, ахир, эрининг қамоқдан қайтишига яна етти йил бўлса... Савия ҳамон сўзланаркан, менинг ухлаб қолмасимни, гапларини диққат билан эшитишимни истарди. Олдинига чиндан ҳам қулоқ солиб ётдим, бироқ тезда тоқатим тоқ бўлди, толиқдим. Бошқа сафар балки суҳбатга аралашиб кетармидим, ул-бул маслаҳат берган, ҳамдардлик изҳор қилган бўлармидим, лекин бугун ташвишим ўзимга етарли... Битта шеригимиз соқчининг қўлида ўтирибди, уни қутқариш ҳам менинг бўйнимда...

Савиянинг кўп гаплари қулоғимга кирмасди, ярим мудроқ ҳолимча маъқуллаб қўярдим. Маълум бўлишича, шу ерлик бир муаллим анчадан бери унинг кўнглини овлаб юраркан, эри эса қамоқда яна етти йил етиши керак, бу бечора ундан ажралишни ҳам, ажралмасликни ҳам билолмай овора.

— Нима бўлса бўлди, ўша муаллимга тегаман! Сиз кетишингиз билан розилик бераман,— деди у хийла хотиржам, мулоҳазали оҳангда. Бу менга бошқача таъсир қилди: рашкимни қўзғаш учун атай айтмаяптимики, деб ўйладим. Кўзларига қарадим. Йўқ, унақага ўхшамайди.— Сиз бўлсангиз нима қипти?— дея қўшиб қўйди у.— Хоҳласангиз, кетмаслигингиз ҳам мумкин... барибир эрта-индин муаллимга жавобимни айтаман.

— Чиндан ҳам қолсам-чи? Умрбод кетмасам-чи?— дедим эринчоқлик билан.

— Қолаверинг, Охун ака... Бу билан бир нарса ўзгариб қолармиди?— Бу ҳол уни астойдил ҳайратга солмоқда эди. Ахир, телбаларча суйиб қолиш қўлингиздан келмайди-ку, а? Ҳамма ортиқча нарса — кўзёшлар ҳам. қувончлар ҳам сизга малол келади-ку, ахир...

— Бунча аччиқ-тиззиқнинг нима кераги бор?— дедим уни қучоғимга оларканман.— Унақа қилманг, ажралишсак ҳам, ўртамизда ширин хотиралар қолсин...

— Нега шу пайтгача уйланмагансиз?— Савия аччиқлангандек ўрнидан хиёл қўзғалиб ҳам қўйди.— Чунки боғланиб қолишдан қўрққансиз... Бола-чақа, хотин...

Гап шу ерга етганда, туйғуларимизнинг бундай ғалати оқимидан ҳайратланиб, рости, аламоқ бўзариб кетдим. Наҳотки, бу ниятига Савия мени аралаштирмай тўғридан-тўғри эришолмайди? Еки менинг «икки кунлик» омонат муҳаббатимга рози бўла туриб ўзини бир синаб олдимикан? Унинг ўтмиш ҳаёти билан келажаги ўртасида нега энди мен кўприк бўлишим керак? Бу қилиғи ҳар қандай эркакнинг ҳам нафсониятига тегиб кетади-ку!

Лекин тезда ўзимни босиб олдим. Дарҳақиқат, менга нима, унга ҳеч нарса ваъда қилмаган бўлсам, худогашукр, ҳаммаси кўнгилдагидек тугади.

«Менда машъум бир нима бор-ов,— деб хаёлимдан кечирардим.— Бу жувон шу пайтгача эрини кутиб, муаллимга рад жавобини бериб келган экан. Унинг ҳаётига ўйинқароқлик билан аралашдим тинчи йўқолди-қолди... Савдогарларнинг ишига аралашмаганимда ҳам... Нега келдим ўзи? Мен бўлмаганимда ўзлари бамайлихотир қарта-партга ўйнаб, эснаши-иб, куннинг кеч бўлишини кутиб ўтиришарди-я... Энди бўлса суваракка ўхшаб типирчилаб қолишган. Ҳали олдимизда уч кунлик йўл турибди, ишқилиб, охири бахайр бўлсин-да...»

Савия мени ўй ўйлагани ҳам қўймас, ҳадеб ўпар эди...

«Дарвоқе,— деб ўйлардим,— менинг аралашувим... Савдогарлар ҳам нуқул ўз фойдаларини кўзлаб ишлайтишади-ку мени. Бу жувон эса, мана, икки кундирки, мен билан вақтичоғлик қилаётганидан боши осмонда. Агар бу ёққа келишга рози бўлмаганимда. Бобошо ҳам бошига машмаша орттириб ўтирмас эди. Шундай экан, фойда ўртада бўлиши керак-да...»

Бу ўй-хаёллардан ниҳоятда толиқиб кетдим, биратў-

ла ҳаммасидан воз кечиб, фақат Савия билан танҳо қолгим келди. Ахир, ҳаётда бунақа лаззатли дамлар ҳадеб насиб этавермайди, пайтини пойлаш, ўшандай он келганда эса баҳраманд бўлиб қолиш керак.

Тун яримлагандагина ҳушёр тортидим, хотирам бир-мунча тиниқлашди.

Савия хотиржам эди, ҳатто кийинишимга ҳам кўмаклашди, гўё қалбан мендан аллақачон узоқлашгану энди бутун борлиғи келажак билан яшаётгандек. Мен эса, унга бир кўприк вазифасини ўтадим, холос. Эридан чиқиб муаллим билан қовушишига сабабчи кўприк...

— Бегим тунда жўнайди...— деб қўйди Савия. Хайрлашув олдидан ўзини тутиши ҳам, бу сўзлари ҳам менга ёқди.

Унга эсдалик қилиб нима қолдиришни билмай кавлана бошладим, кейин киссамдан чўнтаксоатимни чиқариб узатдим. Бу соат савдогар бобомдан қолган табаррук мерос эди.

Дарвозадан чолиб чиқарканман, «Эски соатнинг кераги кам... барибир кечикдим-ку», деган ўй ўтарди хаёлимдан. Чунки поезд аллақачон чинқирган, мен бунини Савияга соат тутқазаетганимдаёқ эшитган эдим.

Темир йўлга энди етиб келувдим ҳамки, поезд ўтиб қолди. Агар жон-жаҳдим билан уринганимда поезддан олдин темир йўлнинг нарёғига ўтиб олармидим, аммо мени ғалати бир манзара тўхтатиб қолди: биринчи вагондан ирғитилган қоп жарликка қараб учди, кейин иккинчисидан, учинчисидан... Вагонлар лип-лип ўтиб борарди, иккала эшиги ҳам ланг очик бўлганидан тамбурдаги қоп-қоп «юк»лару у ерда чаққон-чаққон ҳаракат қилаётган кишиларни бемалол кўриб турардим — ҳамма вагонларда шу аҳвол...

Мана, ўша тантанали дамлар... Бобошо бунини қанчалик интизор кутган эди! Бу айёр тулки шу кунга аста-секинлик билан, пинҳона интилиб келган, асл ниятини ниқоблаш учун эса писта-миста сотиб юрган. Нимасини айтасиз, режа аниқ, пухта. Пухталики эса, ҳатто манавинақа хатарли ишда ҳам, доим мени ҳайратга солади.

Бояги манзара ақлу ҳушимни ўғирлаган эди, ишнинг айни қиёмига етиб келолмаганимни ҳам унутдим. Алам қилади одамга. Юк поезди аллақачон кўздан йўқолган, мен бўлсам ҳамон жар ёқасида туриб, пастдан зўр бериб кимнидир, лоақал энг дароз, алиқомат Қора-

хонни топишга уринар эдим. Афсуски, орадаги масофа узоқ эди, шундай бўлса ҳам, чуқурликдаги ҳар бир ҳаракатни вужуд-вужудим билан сезиб-кўриб турардим. Қопларни кўтар-кўтар қилиб араваларга тиқишаётганини ҳам, шошилаётганларини ҳам, қўлида қамчин, кўрсатма бериб турган Бобошони ҳам...

Аҳмоқона кечган икки кун ичида биринчи марта алланечук хотиржам эдим. Шошилиб нима қиламан, меҳмонхонага барибир улардан илгари етиб бораман.

Чарчаб, адоий тамом бўлиб хонамга етиб келдим у бурчакларни бир-бир кўздан кечириб чиқдим, ҳатто, кимдир кириб олиши мумкиндек, жавоннинг эшигини ҳам очиб кўрдим. шундан кейингина каравотга чўзилдим. Аллапайтга бориб шерикларнинг қадам товушлари, гўнғир-гўнғир овозлари қулоғимга чалинди. Улар йўлакдан ўтиб боришаркан, бор-йўқлигимни текшириб, эшикни бир-бир тортиб кўришарди.

«Ҳалиям келмабди», деди биттаси. Бошқаси яна ҳам аниқроқ қилиб: «Шу даф бўлмадию биз қутулмадик», деди. Учинчиси эса барчанинг менга муносабатини бир сўз билан ифодалади-қўйди: «Ифлос!»

Кейин улар аллақайга гум бўлишди, эҳтимол Бобошонинг хонасига тўпланишгандир. Қадам товушлари ҳам, гўнғир-гўнғир овозлар ҳам тинди, кўнглимни хавотир чулғаб олди. Бир пайт димоғимга қандайдир ҳид урилдики, унинг таърифини келтиролмайман. Бу ҳид йўлакка эшик тирқишларидан таралгани аниқ... ҳид билишда бизнинг бурунга етадигани йўқ, ахир. Дарров сездим: демак, кўкнор тайёрлашган.

Кўкнор ҳиди димоғимга ургани сари ўзимни чарчоқдан холи сезардим, ором олардим. Унинг ҳидиёқ мени маст қилиб қўйган эди.

Эндигина мудрай бошлаганимда эшик тақиллаб, Қорахоннинг овози эшитилди.

— Очинг эшикни! Шу ердамисиз?

«Ҳа, ичкилик уларни ҳам искаботпарга айлантириб қўйган кўринади, излаб қолишибди, бўлмаса, ҳозир мени бошларига уришармиди...»

Қорахон мени хоналарига чақириб, ўзи қайтиб кетди, бўйин товлашга журъатим етмаслигига қаттиқ ишонди шекилли, буйруғини такрорлаб ҳам ўтирмади.

Дарҳақиқат, журъат қилолмадим. Юрагимга аллақачон қурқув оралаган эди, вужудимдаги титроқни ниқоблаш учун елкамга чопон ташлаб, парвойим фалак, хонадан чиқдим. Энди «ўйин» катталашган, ўрта-

даги дов ҳам йирик — ё ҳаёт, ё мамот! Ва мен буни тушуниб турардим...

Остонада пайдо бўлишим билан савдогарлар беихтиёр стол устидаги пиёлаларни йиғиштириб олишди: мендан чўчишди, гўё кўрганларимни кўчага олиб чиқиб ёядигандек. Атай тумшайган юзларида ичкиликдан пайдо бўлган хушчақчақлик балқиб турар, улар менга худди шумтакаларга ўхшаб телба-муғамбирона тикилишар эди. Фақат Норбойгина гўё мен уни эмас, у мени соқчининг назоратидан қутқариб олиши керакдек, қувонч билан гўлдираб, пешвоз чиқди. Оббо, эси-паст-эй...

Стол устида нон бурдалари ва қайнатилган гўшт сочилиб ётар, Довуд бетўхтов гўшт парраклар эди. Ташқаридан қараганда бу ҳол ғалати туюларди: «ов» бароридан келиб, юк қўлга киритилгач, қорин тўйғазишнигина ният қилган одамлардек алпозда ўтиришарди улар.

Бир қарашдаёқ вазиятга тушуниб етдим. Дераза токчасидаги, ичида Норбойнинг танти махлуқчалари — бир талай чаён ғимирсиб юрган идишга ҳам кўзим тушди...

— Ҳа, Охунбой, маза йўқми, дейман?— деб сўради Бобошо. Биринчи марта шундай оҳангда гапириши: пичинг аралаш, ҳатто бир қадар ғазабланаётганлиги ҳам сезилди, демак, бошқаларнинг кайфияти Бобошoga ҳам юққан.

— Маза қочди,— дедим шикасталик билан.— Хуруж қилиб турибди...— Кейин Бобошoga яқинроқ, у қўли билан имлаб кўрсатган жойга бориб ўтирдим ва ҳаммага бир-бир кўз ташлаб чиқдим: савдогарлар хурсандчиликни давом эттиргилари келиб турганига қарамай, менинг олдимда ўзларини сипо тутишга мажбур бўлаётганлари, ўрта-ичида эса кўкнорининг ҳузуридан бебаҳра қолаётганлари учун миҳда ўтиргандек безовта эдилар. Мен кирганимда Бобошо пиёлаларни иккинчи маротабадан айлантириш тараддудида кичкинагина кумуш кўзачани ушлаб турарди. Даврада фақат угина ҳар қачонгидан ҳам ҳушёрроқ, тетикроқ эди...

Қорахон Сабоҳ билан кўз уриштириб олгач, ҳамон кавшанганча нон, гўшт уюми оша мен томон бўйинини чўзди.

— Қочиб кетдингизми деб ўйлабмиз, мулла Охун. Сизни қидириб жазманингизникига ҳам бориб кел-

дик... Сабоҳ у ерда қолмоқчи ҳам бўлди... зўрға ажра-тиб олдик ундан,— деди енгимдан тортқиларкан, тўхтаб-тўхтаб.

Билмадим, қаёқдан менда бунақа шиддат пайдо бўлди — Бобошонинг қамчинини стол устидан олдим у бор кучим билан Қорахоннинг башарасига туширдим. Бир лаҳза ҳамма қотиб қолди: кўзлар аланг-жаланг, оғизлар қийшайган. Энг аввал Сабоҳ ҳушини йиғди, мен қамчинни бир четга улоқтирган он ўрнидан сапчиб турди. У орага кириб қўлларини ҳадеб силкитар, бизни жаҳлдан туширмоқчи бўлар эди.

— Бас қилинлар энди, бас!.. Яна бир товуш чиқса, тамом, деворнинг ҳам қулоғи бор, ахир... Бунақада ҳаммамизни йиғиштириб кетишади-ку! Жим, эсларингни едиларингми?!— дерди Сабоҳ ва Қорахоннинг елкасига шапатилаб тинчлантирмоқчи, ўзига келтирмоқчи бўларди. Бу билан гўё: «Қўявер, ошна, бизнинг кўчада ҳам байрам бўлиб қолар», деяётгандек эди.

Менинг бу қилмишимни тўғри баҳолаган ягона одам, албатта, Бобошо бўлди. Ачинаётганини яширмай, у менга ҳамдардона боқиб турар, нигоҳидан «Э, Охунбой-а, яхшиси, бугунча кўзга кўринмай турганингиз маъқул эди-я... Дунёдан умидингиз бўлса, ҳозироқ туёғингизни шиқиллатиб қолинг...» деган маъноларни уқиб олиш мумкин эди. У пинҳона мен тараф эканини ич-ичимдан сезиб турардим. Ҳа, фақат пинҳона, чунки ҳокимият энди унинг қўлидан кетган, шериклари Бобошога бўйсунмай қўйишган. Аттанг, аттанг... Шундай қилиб, бехосият тумор бўлиб чиқдим-да...

Қорахоннинг юзи кўз ўнгимда росмана шишиб борарди. Ҳа-а, қўрқмайсан-а, қўрқмайсан, даминг ичингга тушиб кетди-ку! Сенларнинг бошингга қамчин ўйнатиб туриш керак ўзи, зўрликдангина зир титрайсанлар, деб ўйлардим мен. Аммо бунинг учун наҳот қамчин кўтариш шарт бўлса?!

Хона бирдан ғала-ғовурга тўлди, мен кирмасимдан олдин қандай хурсандчилик ҳукм сурган бўлса, яна ўшандай ўйин-кулги давом этди. Ҳатто Қорахон ҳам шишган лабларини беўхшов қимирлатиб илжаймоқчи бўлар, афтидан, кўкнорининг кайфи билан оғриқни ҳам унутган эди. Кўкнор тўлғазилган кўзача Бобошонинг қўлида эмасми, ундан яна бир мартадан қуйишни ўтина бошладилар. Бобошо эса ҳушёрлик билан насиҳат қиларди: бунақа устма-уст ичиш яхши эмас, тонг отишига ҳали анча бор, оз-оздан мизғиб олганимиз дуруст

эмасмикан, ундан кейин ихтиёрларинг — иккинчи мартадан ичасизларми, кетар жафосига ичасизларми...

Бироқ, савдогарларнинг нафси тобора жикиллаб борарди. Ноилож қолган Бобошо ўта эҳтиёткорлик билан пиёлаларга томчилатиб-томчилатиб кўкнор қуя бошлади. Қўлини қайтармаслигимни сўраб боши билан имо қиларкан, битта пиёлани менга узатди: «Ичинг, Охунбой, ичинг! Баҳонада манавилар билан ярашиб ҳам оласиз...»

Кўкнорни ичишим билан бошим айлана бошлади, кўз ўнгимда туссиз бир шарпа намоён бўлди, олисолисдан Довуднинг овози эшитилди:

— Овқатдан олинг, Охунбой, кўп-кўп енг...

Йўғ-э, кўкнор ҳам одамга шунчалик тез таъсир қилладими. Асли айб ўзимда, маст бўляпман деган фикрни миямга сингдириб олдим, хонадаги умумий кайфият мени ҳам домига тортди, бу қаршингиздаги суҳбатдошингизнинг қанчалар лаззатланиб, нашъа билан ичаётганига қараб маст бўлишдек гап эди.

Кўкнор деганлари маккор ичимлик эканини, одамни сездирмай маст қилиб қўйишини аввалдан билардим, аммо буни энди ҳис қилдим.

Қамчин зарбидан юзи моматалоқ бўлиб кетган Қорахон иккинчи пиёладан сўнг оғриқни батамом унутди. Мен унинг башарасига қараб қаҳқаҳа урардим, Қорахон ҳам бошқалар сингари тинмай кавшанар, хахолаб кулар, фақат баъзи-баъзидагина, менинг қараб турганимни сезган пайтлари, боя ўтказган аламим ғира-шира эсига тушиб қолса керак, ёш боладек тўрсайиб олар эди.

Ва ниҳоят, Норбой чаён тўла идишни стол устига келтириб қўйганида, шуни пайқадимки, бу ерда иш бошқачароқ экан: савдогарлар бир-бирларига дунёбе-хабар мўлтирашиб, хаёлан ҳар ким ўзича бир жаннатда юзиб юраркан, шунчаки ичиб, шунчаки хурсандчилик қилиб қолмасдан, кайф-сафони янада қиёмига етказиш учун кўнгиллари бошқа нарсаларни ҳам тўсаётган эди. Ўткирроқми, жонни ачитадиғанми, ҳатто хавфли бўлса ҳам майли...

Маълум бўлишича, эс-ҳушини йўқотмасдан ҳузур қилиши учун одам бошига икки пиёла кўкнор кифоя, ундан ортиғига рухсат йўқ, мабодо кимда-ким яна ичгиси келиб қолса, бунинг эвазига бирон-бир хунар кўрсатиб бошқаларнинг кўнглини хушлаши шарт экан.

Довул яна бир пиёла кўкнор сўраб ялинар, бўла-

жак ҳузур-ҳаловатни кўз олдига келтириб вужуд-вужуди титрар эди. Э-ҳа, чаёнлар шунинг учун тутиб келинган экан-да...

Мен шошилиб турганим учун бўлиб ўтган воқеанинг ҳамма тафсилотини ёзиб ўтирмайман, чунки тез орада бу ердан кетишим керак.

Хуллас, Довуд учинчи пиёладаги кўкнорни ҳам бир сипқоришда ичди. Ичиб бўлиши билан шериклари унинг теварагида айланиб, девоналарча сакрай бошладилар, эгнидаги кўйлагига чанг солиб, йиртиб юбордилар. Довуд эса мастона илжайар, қаршилиқ кўрсатмас, фақат, бунча ҳовлиқмасликларини сўраб ўтиниб қўяр эди, холос. Ҳали вақт кўп, шошилиб қаёққа ҳам боришди, ахир у ўзини бу антиқа томошага руҳан тайёрлаш, бунинг учун эса қулайроқ вазиятда ётиб олиши керак. Қолаверса, баданида ҳали кўкнорнинг таъсири бориб етмаган айрим ўринлар борки, ўша жойларни чаён чақса борми... Лекин ҳеч кимнинг сабри чидамас, ҳамма тезроқ томоша кўришга ошиқар эди. Сабоҳ билан Қорахон каравотга босиб турди, Норбой эса тўнғиллай-тўнғиллай, идиш ичида бир-бирига чирмашиб, гўжанак бўлиб олган чаёнларни унинг устига сочиб юборди, чаёнлар шу заҳоти ҳар тарафга тарқалиб, Довуднинг бадани узра ўйноқлай кетдилар.

Унинг кайфдан карахт эти чаёнлар нишини сезмас, йўлигагина чинқириб қўяр, митти жонзотларнинг ҳамласини гўё ўйинқароқлик билан қайтармоқчи бўлар эди. Савдогарлар худди мана шу манзарага ишқибоз шодон қийқиришар, бирорта чаён четга қараб ўрмалаб қолса, эҳтиёткорликни ҳам унутиб, уни яна Довуднинг баданига олиб ташлашар эди. Баданнинг баъзи жойлари чаён илкис ниш урган заҳоти шишиб чиқарди, боя мен Қорахоннинг башарасига қамчин билан солганимда шиш қандай ёйилган бўлса, ана шундай ёйилиб кетарди.

Хаёлим Қорахонда, унга тикилган сари маза қилардим... Қийшайиб қолган бурнига қараб кулаётганимни сезган Қорахоннинг бирдан ғазаби жўшди ва битта чаённи олиб туйқус менинг устимга ирғитди. Бунни ҳеч ким, ҳатто кўкнор ичмай хушёр ўтирган Бобошо ҳам кўрмай қолди, мен эса худди қоқвош болага дакки бераётгандек, Қорахонга самимий пўписа қилиб қўйдим.

— Уйнанг, Қорахон, ҳа, ўйнаб қолинг,— дедиму гандираклай-гандираклай хонадан чикиб кетдим. Аҳ-

волим тобопа ёмонлашаётгандек. кўнглимда нимадир ғалаён қилар, ўкинч туйғуларни қийнар эди.

Ичкилик уларни хушчақчақ қилиб юборди, мен эса аксинча, жиртакироқ. ланж бўлиб қолган эдим: ётиб бемалол ётолмасдим, ўтириб ўтиролмасдим. Лекин ҳозир бунақа шалпайиб ўтиришнинг вақти эмас, дўппини ерга қўйиб, қай пайт жўнасам бежавотир ва қулай бўлишини яхшилаб ўйлаб олишим керак, чунки энди йўлларимиз бутунлай айрилиб кетган эди. Мана, ниятимга ҳам етдим, ҳаммасини ўз кўзим билан кўрдим, билдим, энди савдогарлар жонимга тегиб бўлди, фақат бир нарса — ҳув олис болалигимдаги орзудайин бир нарса қолди, фақат шугина менга яна куч-қудрат бахш этиб турарди... Ниҳоят, жилов энди ўз қўлимда бўлади, деб ўйлардим мен, тонг отмасдан аввал, яъни анави шериклар ҳориб-чарчаб бутунлай оёқдан қолган бир пайтда йўлга чиқаман, кейин сездирмайгина аравалар турган жойга бориб олсам бўлгани...

Ва бепоеён саҳро ўртасида, мудроқ, ғилдиракларнинг тақир-туқурига монанд тебранганча эркинлик ҳукмрон бўлган осмон билан ер оралиғида танҳо... Ҳа-а, кўчманчи аждодларимиз бунақа ҳаётни бекорга танлашмаган, мени ҳам ўша нарса тортяпти...

Лекин энди қаерга бораман? Яна қаерда менга бунақа беғам-беташвиш ҳаёт насиб этади? Кейин онам ҳузурига бораман... савдогарлар жаҳлдан тушиб, бўлиб ўтган гап-сўзларни унутиб юборганларидан сўнг эса, яна қайтиб келаман, шунда Бобошо ҳайрат билан бу воқеаларни эслаб кетади...

Билмадим, эҳтимол фалакнинг гардиши чир-чир айланиб яна Чашма тарафларга келиб қоларман, негаки ҳали ҳам тилгинамнинг учида бу ерлик бир соҳибжамол лабларининг хуш таъмини ҳис қилияпман, кейин иккаламиз ўтириб олиб ширин хаёлларга...

Мен буларни шоша-пиша ёзмоқдаман, чунки хаёлан ўзимни аллақачон олис-олисларда юргандек ҳис этапман, гўё ҳақиқатан ҳам олис-олисларда юрибману теналиклар пойида ҳордиқ чиқариш, қақшаган асабларимга ором бериш учун яна Чашмага қайтгим келаётгандек, бу хилват шаҳарчани қўмсаётгандек эдим. Бу ҳам кўкнорнинг ғалати хусусиятларидан бири — замон, макон ва ҳаракат тушунчаларини бир-бири билан чалкаштириб юборади, уларнинг (театрдаги устозим оғзидан бол томиб гапирадиган) классикчилигини бузади, яъни кўкнорнинг кайфи сизни айна

пайтда нохуш туюлган жойлардан йироқлаштиради, йироқлашиб эса, у гўшаларни яна қайтадан қўмсаётгандек бўласиз, натижада бу ерлар ҳам, бу дамлар ҳам кўзингизга янада гўзал кўриниб кетади...

ХОТИМА

Хайрихоҳ кишининг ҳикояси

Менинг бу ҳикоям билан бозор шинавандасининг ёзувлари орасида қарийб уч йиллик муддат ётибди... Шу пайтгача сира қўл тегмади — бир ёқда касаллик, бир ёқда китоб чиқариш билан боғлиқ оворагарчиликлар, ахир уни вақтида топширишим керак, нашриётларнинг ҳам ўз режалари бор, кейин, дард устига чипқон деганларидек, ижодий ланжлик балосига гирифтор бўлдимки, буни енгишга ҳам вақт керак, хуллас, ҳеч қунт қилолмадим. Лекин афсус... Чунки бу орада қўшним Охунбойнинг иши баттар чалкашиб кетди, одамлар ичида турли-туман миш-мишу қулоқ эшитмаган гап-сўзлар тарқалди, оқибатда янги бир афсона — «шинаванда ҳақидаги ривоят» дунёга келди. Қўлга қалам тутишимдан мурод — ана шу уйдирмаларни йўққа чиқармоқчиман.

Гапни эрта баҳордан бошлай қолай. Бир куни олдимга ўша собиқ балет артисти, хонаки-ғийбатчиларимизнинг тили билан айтганда эса, «қирққа етмаган пенсионер» кириб келди ва қизиқ бир эрмак топганини, бозорчиларнинг феъл-хуйини, кирдикорларини «ичдан туриб кузатиш» учун улар билан бирга қаёққадир кетаётганини, қайтиб келгач, кўрган-кечирганларини менга сўзлаб бермоқчи эканини айтиб қолди, эҳтимол янги ҳикоянгиз учун антиқа материал чиқиб қолар, деди. Жуда содда одам эди-да бизнинг Охунбой!

— Албатта, соғ-омон қайтиб келиб сиз гурунғ бера-сизу, биз йўқ деймизми — жон-жон деб қулоқ сола-миз-да,— дедим мен.— Лекин уларингиздан бир нима чиқаришим даргумон-ов, иккаламизнинг зуваламиз бошқа-бошқа ердан олинган, сизнинг кўрганларингиз менга тўғри келмас... Аммо-лекин ўзингизга эҳтиёт бўлинг! Сиз, Охунбой, енгилтак одамсиз, сиз учун балки бу шунчаки бир ўйиндир, аммо улар учун ҳаёт-мамотдек оғир, машаққатли савдо...

Қисқаси, одатдагидек, қўшнимни огоҳлантиришга тушдим, у бўлса, гапларимга қулоқ солмас. Гаплар,

худди шериклари билан аллақачон олис даштларда юргандек салту савдойи ҳолатда эди. Ростини айтсам, шу ҳақиқатда унга ҳавасим келиб кетди. Бутун қиш бўйи зерикиб, ҳаётга завқи, шу билан баробар шодлигию қувончи сўниб бораётганидан нолиб юрди-юрдида, мана энди гўё қайта тирилиб, қайта яшариб, бутунлай бошқа одам қиёфасида қаршимда пайдо бўлди. У фавқуллодда қобилият соҳиби эди, сизу бизга қалтис ва бемаъни бўлиб туюлган турли гапларни ўйлаб топармиди-ей, ишқилиб, ўзини доим тушкун аҳволдан қутқазиб кета оларди. Шунисига борман-да!..

Хулласи калом, Охунбой бахташ таваккал жўнаб кетди, мен эса яна... бош-адоқсиз ташвишларга кўмилиб кетдим-да, шу билан дайди-девона қўшнимни унутиб юбордим.

Орадан анча вақт ўтиб, ёзда меникига бир терговчи кириб келди. Гуржи экан: Мамидзе. Оқ соч. кўринишидан олижаноб бу одам (ўшандан бери ўртамизда борди-келди узилмайди, дўстлашиб кетганмиз) менинг ғойибона мухлисларимдан бири экан... Қарийб қирқ йилдан буён иши терговчилик бўлган Мамидзенинг бундан ғурурланаётгани сезилиб турарди. Ғурурланмай бўларканми, тажриба деса етарли, ернинг тагида илон қимирласа — билади...

— Камина, айтиш мумкин, бутун Ўрта Осиёда биринчилардан бўлиб энг янги суд амалиётини қўллаганман,— деди у. Кейин собиқ театр артисти Охун ҳақида нима-лар билишимни, умуман, у ҳақидаги фикрларимни, таассуротларимни айтиб беришимни сўради...— Охунни йўқ қилишди,— дея қўшиб ҳам қўйди.

— Нима? Йўқ қилишди?— Мен дабдурустдан ҳеч ба-лога тушунмаган эдим.— Ўлдириб кетишдими?

— Ёқиб юборишди. Ҳарҳолда, бу бизнинг тахминимиз... Савдогарларнинг ўзлари ҳам бўйинларига олиш-ликки...

— Мен гапни қўшнимнинг ёзув-чизув ишларини унча маъқулламаганимдан бошлаб, Охунбойдан олган таассуротларимни сўзлаб бердим.

Мамидзе сумкасида бир талай қоғоз чиқараркан:

— Манавиларни айтяпсизми?— деб сўради.

Қоғозларга кўз югуртирдим.

— Ҳа, ҳа,— дедим. Тасодифан нигоҳим қўлёзма-нинг бир жойига тушди, унда Охун менинг ижодим ҳақида фикр юритган, ҳасад қилганидан асарларимни

бетаъсир, сермулоҳаза, деб атаган эди.

Мамидзе сергак экан, мендаги ўзгаришни дарров сезди:

— Сизга нима бўлди?— деб сўради эҳтиёткорлик билан.

Индамадим. Тортишиб ўтиришнинг ўзи кулгили. Одатим шунақа, ҳатто матбуотда эълон қилинаётган танқидий мақолаларга ҳам унча аҳамият бермайман. Уларни чивинчақиш ёки майдагаплик, деб қўя қоламан. Анчайин нафосат шайдоси бўлмиш қўшимнинг хонаки мулоҳазаларига келсак... Ҳарҳолда, Охунбойнинг унча-мунча личинглари кўнглимга олмасдим, чунки юрагида гина-қудурат жўш урган дамдагига нисбатан олижаноблиги, самимийлиги тутиб кетган пайтлардаги фикрлари ҳақиқатга яқинроқ бўларди унинг.

Қўлёманинг бир жойида Охунбой менинг ҳар қандай бадгумонлик ва такаббурликни ташлаб, унга хайрихоҳ-ҳамдард бўла борганимни таъкидлабди. Фирт ёлгон! Мен бадгумонлик, такаббурлик қилмаганман, Охунга доим ҳамдард-хайрихоҳ бўлиб келганман. Насиҳатимга қулоқ солмаган бўлса нима қилай, ахир?..

Бекор қолган пайтларим «Ё ҳақиқатан айб мендамикан?» деган ўйдан эзилиб кетаман, виждон азоби бошланади. Оқшомлари эшик қўнғироғи жиринглайди, очаман, лекин келган одам Охунбой бўлиб чиқмайди, ажабтовур фикрларидан гўё ўзи ҳам уялаётгандек ёқимли жилмайиб турувчи Охунбой энди йўқ... Баъзан хаёлим қочади, ижодга бу қадар муқкадан кетишим ододанмикан, одамийликданмикан, деб ўйлаб қоламан. Ахир, истеъдодли, зўр ёзувчи бўлганингиз билан шундоқ ёнгинангизда яшаётган тирик одамни кўрма сангиз, билмасангиз, қалбига қулоқ сололмасангиз ва у жар ёқасига бориб қолган бўлсаю, сиз шу лоқайдлик, совуққонликдан кейинчалик ўзингизни лоқай қабиҳ ҳис қилмаслик учун ҳам бир оғиз гап айтолмасангиз, муқаррар ҳалокатнинг олдини ололмасангиз, қутқаролмасангиз... ёзган асарларингиздан кимга фойда!

Суд бўлиб ўтганидан бир йил кейин Мамидзе ёрдамида жиноятчилар билан учрашдим. Тўдабоши Бобошо билан, Сабоҳу Қорахонлар билан... Довудни оқлаб юборишибди: руҳий касаллиги бор эмиш, Норбойни эса умуман тергов қилишмаган, у ўшанда қочиб бориб Чашмадаги соқчининг олдига тавбасига таянган.

кейин, соқовлигига қарамасдан, жон-дили билан тергов ишларига ёрдамлашган экан.

Уларнинг учаловини ҳам шубҳасиз энг олий жазога ҳукм қилиш керак эди, лекин... Тавба деб ёқа ушлайсан киши. Ашъвий далил етарли эмасмиш, жиноятни тасдиқловчи яна қандайдир исботлар керак эмиш. Ваҳоланки, тергов ишида энг замонавий воситалар — турли-туман изотоплардан тортиб анализу ултрабинафша нурларгача қўлланган, шунга қарамасдан бир мисқол кул ҳам топилмаган, ёниб кетган бозор шинавандасидан урвоқ ҳам қолмаган, гўё у росмана одам эмас, одамнинг бир шарпаси бўлгандек. Савдогарлар устидан эса, қотил сифатида эмас, суиқасдчилар сифатида жинойи иш қўзғалибди. Ваҳоланки, Сабоҳ билан Қорахон судда ҳам, қамоқхонага борганимда менинг ўзимга ҳам:

— Биз Охунни ёқиб юборганмиз, худо урсин, ундан ўчимизни олдик!— дея бор овозда даҳшатли чинқириб суиқасд эмас, қотиллик қилинганига ҳаммани жонжаҳдлари билан ишонтирмоқчи бўладилар!

Мамидзе уларни «Восвослар!» деб сўккан. Лекин, менимча, бу восвослик эмас. Савдогарлар Охундан шу қадар безган, нафратланган эканларки, уни йўқ қилиб юборганларидан энди ўзларида йўқ шод эдилар.

Фақат Бобошогина хижолатдан қизариб, ҳайрон бўлиб елкасини учуриб қўярди, аммо Охун ўтирган аравани шериклари ёқиб юборганига у ҳам иқрор эди.

— Лекин у шунақа шайтон эдики,— дея пичирлади Бобошо саросима аралаш,— игнанинг учидек тешик топиб, ўша тешикдан чиқиб, тирик қолган бўлса ҳам ажаб эмас...

Гапларидан тўдабоши ҳали ҳам Охунни ёқтирарди. Ҳатто ўзларини шу шинаванда йигит сотиб қўйгандек туюлаётган бўлса-да.

...Тонга яқин, кўкнорнинг таъсири тарқай бошлагач, Қорахон бирдан типирчилаб қолди: Охун йўқ! Савдогарлар ғазабланиб, қочоқнинг изидан от қўйдилар. Поёнсиз саҳронинг гулпанг тупроғи ҳали намхуш, арава ғилдиракларининг изи ўчиб улгурмаган. Эртаси кечга яқин Охунга осонгина етиб олдилар. Чамаси, салқин шабада Охуннинг кўнглини лоҳас қилган... Кўз олдимга келтираман: от йўртиб боряпти, акам эгарда ўтирибдилар, мағрур, жилов қўлларида... У болаликдаги ушалмаган аллақандай орзуси тўғрисида, зобит тоғаси ҳамда отнинг ўпичлари ҳақида ёзибди — бу му-

гамбирликдан бошқа нарса эмас, шахсан мен бунга ишонмайман. Хулласи калом, савдогарлар етиб келишганида Охунбой араванинг ичида ухлаб ётар, от эса сал нарида пичан кавшанар эди, демак, отнинг олдига емиш ташлагану ўзи андак мизғиб олмоқчи бўлган...

Қочоқни тутишганидан савдогарлар шу қадар руҳланиб кетишдики, дабдурустдан нима қилишни билмай довдираб қолишди. Қорахон Охуннинг биқинига яхшилаб бир тепди, кейин қўл-оёғини боғлаб ташлади. Ўзлари совуқдан дилдираб, аравадан тушишди-да, гулхан ёқишди. Анави касофат хотира дафтари эса, аллақачон Сабоҳнинг қўлига тушиб қолган эди, варақлаб-варақлаб у ер-бу ерига кўз ташлаб чиқишди. Энди улар аниқ бир тўхтамага келишган эди: демак, Охун чиндан ҳам жосус экан, жосус бўлмаса, савдогарларнинг ҳар бир қадамини миридан-сиригача ёзиб борармиди, кейинчалик тергов пайти керак бўлишини билган-да.

Савдогарлар жазавага тушишган, Охундан қандоқ қилиб, қаерда ўч олишни... шу ернинг ўзи маъқулми ё чўлнинг ичкарисига, ҳеч қачон қутулиб кета олмайдиган бирор жойга олиб борган маъқулми — билмай қолишган эди. Довуд дарров шайтонсувдан тайёрлади ва ҳаммалари ича бошлашди... Бобошо журъатсизлик билан, уларни бу йўлдан қайтармоқчи бўлар, аммо энди ҳеч ким унга бўйсунмай қўйган, образли қилиб айтганда, лашкар қўмондонсиз қолган эди. Арзандаси учун Бобошонинг тилаб олган ягона яхшилиги — савдогарларни Охуннинг қўлларини ечиб қўйишга кўндирди, лекин у қош қўяман деб кўз чиқарган эди, негаки Охуннинг қўлларини ечишга ечишдию, Сабоҳ билан Қорахон араванинг орқа-олди эшикларини ҳар эҳтимолга қарши миҳлаб ташлашди.

Кейин яна гулхан атрофига йиғилишди, бозор шивавандаси қамаб қўйилган аравага тикилганча, кўкнорхўрлик қила бошлашди. Дастлабки пиёладан сўнг меъёрни ҳам унутиб, ичмаётган Бобошога қараб вайсай-вайсай, яна тортаверишди.

Ёнларида чаён йўқ ва мабодо Довуднинг кўзига Охун ўтирган арава тагида худди аланга ёнгандай кўринмаганида қандай кўнгилхушлик қилишарди — билиб бўлмайди.

— Ёнғин! — деди Довуд ҳаяжонланиб.

Охунбой ўз хотираларида чаён билан боғлиқ во-

қеаларни ҳам нотўғри талқин қилган, аниқроғи, савдогарларнинг бу ғалати қилиқларининг асл моҳиятини англамаган.

Довуднинг ақлдан озгани тўғрисидаги медицина хулосасини тасдиқлаган экспертчи дўхтир Пайғамбаров менга бошқача тушунтириб берди. Маълум бўлишича, Довуд қачон кўкнор ичса, доим йўқ нарсалар кўзига кўринавериб қийнар экан. Чаёнга талатиб ҳалигинақа томоша кўрсатишики, шу йўл билан қандайдир асаб нуқталарини жунбушга келтираркан. Ҳарҳолда, хаёл чалғийди-да...

Хуллас, Довуднинг ўша дарди яна қўзиб, кўзига араванинг тагида аланга кўриндию ҳаммага:

— Қаранглар, уни қаранглар!— деб уқтираверди.

Сабоҳ бўлса:

— Бу аланга эмас, тутун, ҳозир сизга ҳақиқий алангани кўрсатаман!— дея Қорахон билан бирга икки қучоқ пичан олиб бориб, Охунбой ётган араванинг тагига ташлашди ва гугурт чақди. Қайтиб келиб жойига чўкаркан:— Мана, аланга, — деди.

Олов тезда кўтарилди ва арава ичида ишқибозмишқибози билан бирга қандай ёнишини ҳамма томоша қилиб турди. Шу бўйи ёниб кул бўлди, фақат темир асосигина сўппайиб қолди.

Елғиз Норбой бу манзарага дош беролмади. Имижимидати отни аравадан чиқариб, эгарга сакраб, қайдасан Чашма, деб жўнаб юборди. Эпчиллигини қарангки, тез орада таъқибчиларни чангида қолдириб кетди. Савдогарлар эса росмана хавотирга тушиб бу ерлардан тезроқ жуфтакни ростлаб қолиш учун отларининг бошини орқага буришди...

— Биласизми,— деди Мамидзе,— ҳалиги дафтарнинг бир жойида Охун «Лоақал сочимнинг тукиниям қолдирмайман, изим ҳам ўчади...» деб ёзган экан. Қаранг-а, чиндан ҳам ундан ҳеч вақо қолмади.

— Ҳайронман, шундай бир гапни мисол қилиб келтиряпсизки...— дедим мен.— Сиздек ҳушёр мутахассис... манагинақа ёлғон-яшиқларга ишониб ўтирибсиз-а...

— Бундай ҳолларда, одатда, нимадир қолади,— деб такрорлади у.— Ҳозирги техника биттагина лахтакка ёки сақланиб қолган бир тола сочга қараб ҳатто бундан юз йил илгари бўлиб ўтган воқеа-ҳодисаларни ҳам тиклай олади. Бу ерда эса техника ҳам ожизлик қиляпти... Баъзан, денг, «у шинаванда, умуман ора

мизда бормиди ўзи? Афсонавий одам бўлса-я!» деб ўйлаб қоламан.— Лекин шу заҳоти, иримчиликда гумон қилиб қолмасин, дедими, сўзини тўғрилади: «Ўзингиз тушуниб турган бўлсангиз керак албатта. Мен шунчаки... гапнинг келишими-да*бу ҳам...

Қисқа қилиб айтганда, бу можаро кўпчилик учун сирли тус олди. Мана, оқибати — эл орасида аллақачон шинаванда тўғрисида қандайдир афсоналар, уйдирмалар кеза бошлади. Қўшнимни бир йил кутдик, икки йил кутдик, балки Бухорога, онасининг олдига борар ё бирор жойдан лоақал хат йўллаб қолар, деб ўйладик, йўқ, жимжит

Охун уйланмоқчи бўлиб юрган жувон ҳам унинг тақдирини эшитиб, аввалига қаттиқ ларзага тушди, кейин-кейин ўртада ўтган кўп нарсаларга гумонсирайдиган, ишонмайдиган бўлиб қолди. Ҳатто чашмалик соҳибжамол Савия ҳам саволларимизга жавобдан бош тортди, умрим бино бўлиб бунақа одамни кўрмаганман, ҳеч қачон ишим ҳам тушмаган, деди.

Савияни тушунса бўлади, янги эрини — муаллимни хижолатга қўйгиси келмаган. Шайховга нима бўлди? У ҳам негадир чалкаштира бошлади, туришидан жиддий илм одамино, топган гапни қаранг: шунга ўхшаш нимадир бўлган эди, қандайдир бир одамни ҳам эслайман, лекин ўша одам Охунмиди, йўқми — бунисига кафолат беролмайман, эмиш...

Эҳ, одамлар, одамлар... Хаёлга эрк беришни бунча ёқтиришмаса! Ҳатто Сабоҳ билан Қорахон ўлиб-тирилиб: «Охунни йўқ қилиб юборганмиз, мана шу қўлларимиз билан!» деб бир гапни такрорлаб туришса ҳам ва ҳатто каминанинг нохуш башоратим ҳам шундай оппа-ойдин ўнгидан келган бўлса ҳам, улар ўз билганларидан қолмайди...

Ахир, уни хайрихоҳлик билан огоҳлантирган мен эмасмидим:

— Эҳтиёт бўлинг, Охунбой, бир эмас бир кун ҳаёт таъзирингизни беради.— демаганмидим.

Мана, ўзини эҳтиётлаёлмади, таъзирини еди...

МАЪРИФАТ ДАРВОЗАЛАРИ

Мана, ниҳоят, китобни ўқиб бўлдингиз. «Ниҳоят» дейишимнинг боиси шундаки, хусусан Темур Пўлатов асарлари мутолаасига киришган китобхон катта ва олис йўлни босиб ўтади. Аввал қиссани ўқидингизми ё романнинг номи кўпроқ мафтун этдики сизни — бундан қатъий назар, китобхон сифатида шу чокчака ўзингизда кузатмаган ажабтовур ҳолатларни бошдан кечирганингиз муқаррар: қаҳрамонларнинг ғалати номи, ғалати жойлар, ғалати воқеа-ҳодисалар, кўзимиз, ақлу гидрокимиз кўникиб кетган бадий асарлардаги мутлақо ўхшамаган зиддиятлар... Лекин, негадир матн тез ва равон ўқилмаётганини, воқеалар йўналиши жуда имиллаб илгарилмаётганини, унинг икир-чикирлари секин-аста «сочишиб» кетаётганини, қувваи ҳофизангиз майда тасвирларнинг барини тутиб қололмаётганини, ҳатто зерика бошлаганингизни сезасиз. Айрим парчаларга такрор кўз югуртирасиз, айрим ўринларни ташлаб ўтасиз ва, ниҳоят китобни ёпасиз. Сўнг «Хўш, нимани ўқидим?» деган саволга беихтиёр жавоб излашга киришасиз, шунда роман ё қиссадаги ҳаяжонли лаҳзаларни эслаб юрагингиз гупуриб кетади, айрим манзараларни кўз ўнгингизда гавдалантириб ҳузурланасиз, бир қатор батафсил ва изчил тасвирларни хотирангизда тутиб қололмаганингиздан ажабланасиз.

Бир неча кунгача ўқиганларингиз таъсирида юрасиз, кундалик турмуш ташвишлари билан бўлиб беҳаловатликлар орасида елкаларингиз қотиб, тош коса остида қолиб кетаётгандек бўласиз, дам-бадам «Нима қилиб югуриб юрибман? Кимман, қандай одамман, дунёга нимага келганману тайин-тутуригим борми ўзи?» қабилидаги саволларга жавоб топишга тушиб кетасиз. Чунки «Торозий тошбақаси» «Шинаванда» сизни шу кўйга солади, Темур Пўлат асарлари сизни шу тахлит ўз қомига тортади...

Ўйлаганингиз, бош қотирганингиз сайин асар хусусида аён бўлмаган, жавобсиз саволлар қаторлашаверади ва иттифоқо асарни ўлароқ, дурустроқ тушунмаганингизни англаб қоласиз, ана шунда хабарингиз бўлса, «Башарти романингизни уч марта ўқиб тушунмаган китобхонга қандай маслаҳат берардингиз?» деган саволга ХХ асрнинг буюк носирларидан бири Уильям Фолкнернинг «Тўртинчи марта ўқишни!» деган жавобини эслайсиз.

Темур Пўлат асарлари ҳам шундай. Унинг фалсафасини, дунёқарашини, фикрлаш системасини ва булар бари жамланиб ҳосил қилган ўзига хос бадий-маънавий оламни англаш адиб асарларини такрор-такрор ўқишни тақозо этди. «Жалолиддиннинг сўнгги суҳбатдоши», «Горга яширинган қиз ҳикоялари», «Мени ўрмонга чорла», «Булак манзилгоҳлар», «Қўриқчилик миноралари», «Таъсирчан Алишо», «Мулк», «Ғойибнинг иккинчи сафари», «Шинаванда» қиссалари, «Бухоро хонадонининг кечмишлари», «Торозий тошбақаси» романлари ақл кўзи билан, зиёли назар билан ўқилмоғи зарур.

Торозий образи Шарқнинг буюк алломаларини эслатади. У беҳад шаккоклиги учун одам зотининг хаёлига келмаган тажрибаларга қўл уради — изланади, дилидаги тилида бўлгани учун доим ёлғиз, дарбадер. Одамларнинг назарида у телбанамо, аммо эдеб

фикрлар зикр этилган асарлар яратадиган ҳам, карвонсаройга ўлиш эчкиэмар кўтариб келган ҳам, халойиқ калтаклаб тошбўрон қилаётган тошбақага ҳомийлик қилган ҳам Торозий! Унинг ишини кўрган оломон ўзини ғорсимон тешик-туйнукка уради. Шу ўринда ёзувчи нозик тимсолдан фойдаланади: Торозий тошбақани олиб кетаётиб карвонсарой хизматчиси Фарруҳга хизмат ҳақини тўламоқчи бўлади. Фарруҳ оломон орасидан чиқиб аллома томон яқинлашади, лекин бир неча қадам босар-босмас юраги бетламайди. Негаки, Фарруҳ — жоҳиллик тимсоли, бинобарин, у билиш ва англаш рамзи бўлмиш Торозийдан кўра орқадаги — туйнуқларга яширинган оломонга яқин. Ушбу икки рамзийлик ўртасидаги контраст романнинг марказий ўқларидан бирини ташкил этади.

Роман воқеаси детективнамо тарзда бошланади. Ярим йиллик муолажадан сўнг одам қиёфасига қайта бошлаган Бенишон ўз ўтмишини ҳикоя қилгани сайин детектив жанрига хос сирлилик кучаяди. Яхшики, муаллиф детектив унсурларни авж олдиришга берилмайди, балки ўз фалсафий концепциясини рамзий ҳодисалар, ҳолатлар ва образлар зиммасига юклаб, воқеаларнинг изчил тадрижийлигига эришади. Ёш изқувар Бенишоннинг тузтепага — жасад сари интилиши, Фарруҳни қувиб юбориши, жасаднинг жигарини чўқиб кетаётган бургутни уриб тушириши — барча жисмоний ва руҳий азобланишлари бамисоли инсоннинг ҳақиқатни англашга уриниши рамзига айланади. Паҳлавон Прометей мисоли тузтепага занжирбанд этилган жасад, уни қоплаган туз қатламининг оппоқ нур таратиши, жасаднинг заррача эйнимаганлиги — олий ҳақиқатнинг қудратидан, унинг мангу барҳаётлигидан ишоратдир. Бенишон худди шу олий ҳақиқат бетига оёқ кўяди ва Торозий таъбири билан айтганда, «маънавий бузилиши жисмоний бузилишига олиб келади. Темур Пўлатов Бенишон образи тимсолида ана шундай аччиқ ва шафқатсиз ҳукм чиқаради.

Шундан ҳам кўринадики, Т. Пўлатов асарларидаги ҳолатлар, образлар, зиддиятларнинг ўзидан кўра уларнинг ботинига эътибор берсак фавқуллодда қизиқарли, ажабтовур хулосалар топамиз — ҳаёт мушкулотларига теранроқ, донишроқ кўз билан қарашга одатланамиз.

Темур Пўлатов, характер биринчи навбатда муайян ғояни, рамзий — фалсафий қарашларни ифодалаш воситаси, деб ҳисоблайди. Шу тўғрисида китобхон тасавурида адиб қаҳрамонларнинг образи эмас, ҳар бир характерда мужассам топган ғоянинг образи, фикр — концепция гавдаланади. Такрор айтиш дозим: Т. Пўлатовнинг ғоя-образлари биз кўриб, эшитиб кўниккан ҳаёт реалликларида эмас, балки ривоятлар, афсоналар билан қоришиб кетган муаллифнинг рамзий-символик реаллигида яшайди. Афсона ва ривоятлар асар воқеалар драматизмини янада оширишга, китобхон тасавури кўламини янада кенгайтиришга хизмат қилади. Адибимизнинг ана шундай бой тасвир услубларини ҳазм қила олган тақдирдегина у топган «ноҳаётий» реалликларга (масалан, одамнинг тошбақага айланишига) ишонамиз.

Ёзувчи қаҳрамонларига ном танлашининг ўзида бир дунё хикमत бор. Унинг асарларидаги Оқмон, Душан, Беков, Эғмов, Қулихон, Ғойиб ва ҳоказо образларнинг исми-шарифи ҳақидеёқ узоқ суҳбат қуриш мумкин. Улуғ ниятли алломага Торозий деб ном қўйилганининг бежиз эмаслиги шундаки, Торозий дунёдаги энг эзгу ҳақиқатларни тарози палласига қўйиб адолат ўрнатмоқчи, тарози палласи эса бенишонларга темир қобиқ бўлиб қоляпти (Шу ўринда мен роман таржимони билан баҳслашган жойим ҳам

бор. Фикримча, асарнинг русча — асл нусхасидаги Бессаз ўзбекча талаффузга мослаштирилиб Бесоз деб олингани маъқул эди. Негаки, муаллиф бу образ орқали созланмаган, яъни яхшиликка, эзгуликка майли-интилиши шаклланмаган одамларни назарда тутяпти. Таржимон эса ўз тушунчасидан келиб чиқиб Бессазни Бенишон деб олган)... Торозийнинг ниятлари нечоғли улуг бўлмасин, орзулари рўёбга чиқиш арасига бормасин, унинг шоғирди — Армон, яъни орзу ва армон мангу ҳамроҳлигига ишора...

Жаҳон адабиётининг энг мумтоз асарларида биз шахс маънавий оламининг таҳлилини кузатамиз, шахс ва жамият, шахс ва давр, шахс ва мафкура муаммолари теварагидаги инсоний феъл-атворлар тобланишини кўраамиз. КАТТА адабиёт намоёндаларидан бўлмиш Темури Пўлатов ижодининг бош йўналишларидан бирини айти шундай мавзулар ташкил этиши мутлақо табиий ва қонуний бир ҳолдир. Бековдан, Ғойибдан тортиб то Алишо, Охунгача, улардан Торозийгача — ўз даврининг янги одамлари образларидир.

Янги одамлар... Улар ким, қандай одамларни «янги» одам деймиз? Бундай «янги»ликнинг ўзига хосликлари, ижобий ва селбий жиҳатлари нималардан иборат?

Маъқур саволларга «Шинаванда» қаҳрамони Охун мисолида жавоб излашдан бурун ёзувчининг бу борадаги концепциясини ойдинлаштириб олиш учун «Бухоро хонадонининг кечмишлари» романига, аниқроғи, трилогиянинг учинчи — «Етти ҳузур-қаловат ва қирқ кайғу-алам» қиссасидаги бир сўхбатга қайтишга тўғри келади

Тун. Душан бобоси билан ўтган-кетганлардан, ҳаётини воқеа-ҳодисалардан гурунглашиб ётибди. Сўхбат асноси одамлар, умр, муносабатларга келиб тақалади. Шунда бобо вазмин ва ҳазин товушда гапирди: «Сен аросатдасан. Икки хил — анъанавий ва замонавий турмуш тарзи, икки тил, дин орасида, битта ҳодисага — дейлик, туғилиш, ўлиш ҳодисаларига икки хил қарашлар орасида яшаялсан... Мендан, буvingдан кўра сенга қийинроқ, болам, анча қийин. — Онанг билан отанг ҳақида-ку, гап йўқ... улар бир кутбдан чиқиб наригисига етиб боришолмади... Сенга ғоятда оғир, чунки икки хил турмуш тарзи ишқаланавергач, ҳаёт ҳарорати қайнаш даражасига бориб етади»...

Душаннинг ношуд-мотавон инсон сифатидаги бутун фожиаси ана шу сўзларда тажассум топган. У аросатда вояга етган, аросатда яшяпти — қийналиб, минг бир руҳий азоб-уқубатлар орасида амал-тақал қилиб кун кечираяпти. У жамиятдан, оиладан, одамлардан узиб олинган муҳитда ўсган-улғайган. Турмушдаги, бошқалар билан оддий муомалалардаги энг жўн кўникмаларни билмаслиги ҳам шундан. На ўзбекча тарбия кўрган (отаси оилани тарқ этган), на тожикча удумларнинг фарқига боради (онаси уни интернетга топшириб юборган) ва на русча расм-русумни дурустроқ эгаллаган (интернатда шахс тарбияси йўқ). Сезяпсизми, миллий анъаналар руҳидан тарбия ва янги давр янги кишисининг қамоли ҳақида боряпти сўз.

Душан образи таҳлиliga берилиб кетмай «Башарти Душан улғайса қандай одам бўлади?» деган саволга жавоб беришга уриниб кўрайлик-чи. Темури Пўлатовдан шунини сўраганимда «Торозийдек аллома бўларди», деб жавоб берганди. Эҳтимол. Лекин «Шинаванда»нинг қаҳрамони Охун табиатан Душаннинг мантиқий давоми! Охун ҳам Душан сингари уйдабурон эмас, Душан сингари ҳаётда ўз ўрнини тополмаган. Одамлар билан эшилиб-қўшилиб

кегишнинг уддасидан чиқмайди. Бамисоли бозорда харидорини топмаган дардисар бир буюм!

Охун ҳам аросатда тарбия кўрган, улғайган, у — балет артисти. Эҳтимол, у санъатда катта ютуқларга эришгандир, назарга тушса тушгандир, лекин Европа санъатининг маликаси бўлмиш балет сахнасидан тушгач Шарқ бозориде (бозорни — ҳаёт, шарқона турмуш тарзи, муҳити сифатида тасаввур қилсак, аҳволнинг аянчлилиги янаям ойдинлашади) қандай кун кечириши мумкин? Охунга қийин. Қийингина эмас — фожиа! Демак, Охун — ўз миллий муҳитидан айро тарбия кўрган ва ёши улғайиб Шахс сифатида умр бўйи кўрган-кечирганларини — мзънавий мулкларини сарҳисоб қиладиган чоғи етганда ҲЕЧ КИМ эмаслигини англаб етган ва шунга қарамай чорасизлигини қалбан идрок этган фоже тақдир тимсоли! Тақдир, қисмат ўзининг ана шундай исканжасига олган одам фоний дунёни қай тариқа тарк этади — шу ҳам номаълум. Зотан, Охуннинг паймонаси қай тариқа тўлди? У куйиб ўлдимми? Нега унинг жасаидан нишона ҳам қолмади... Бу саволларга на биз китобхонлар, на қилни қирқ ёрадиган адабиётшунослар, балки адибнинг ўзи ҳам аниқ жавоб бера олади! Зеро, жавобдан кўра саволнинг қўйилиши муҳимроқ, Охундек аросат бир дунёга тушиб қолиш фожиасини англашнинг ўзи юз чандон аҳамиятлироқ!..

Темур Пўлатовнинг ҳаётдан безган, ўзини қайноқ жамоатчилик, воқеликдан тортиб юрадиган одамови қаҳрамонлари «мен»ига разм солсак, улар нақадар фаол, воқеа-ҳодисаларнигина эмас, ҳатто кўз ва ақл илғамас икир-чикирларгача дардли қалб билан кузатиб, ҳамдард яшашини кўрамиз — улар қалбон нотинч, ботинан жонсарақ эканига амин бўламиз. Шу тақдирдагина Тарозийнинг «Ялқовлик тароналари», «Олампаҳоқ қабулида» рисолаларини ўқиб ундаги ана шундай буюк эзгуликни пайқаймиз.

...«Шинаванда» дастлаб 1977 йили нашр этилган, «Торозий тсшбақаси» эса 1985 йили дунё юзини кўрди. Лекин муаллифнинг айтишичиз, роман 70-йилларнинг ўрталарида ёзиб битирилган, унинг китобхонлар қўлига етиб келиши учун эса ҳозирги қайта қўриш, ошкоралик даври зарур бўлган. Йил ўтмай ҳам мазмунан, ҳам ёзилиш услубига кўра эскираётган асарлар қалашиб ётган бир пайтда ўн йил муқаддам яратилган асар худди бугунги кун руҳида ёзилгандек таассурот қолдирадими, роман Иттифоқ адабий жамоатчилиги ўртасида қизгин баҳс-мунозараларга сабаб бўлиши, қолғаверса, хорижий тилларга таржима этилаётгани «Торозий тошбақаси»нинг бадий салоҳиятидан дарак беради. Кеча яратилган асарнинг бугун эскирмаганлиги унинг эртага ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаслигига кафолатдир. Бунинг туб сабаблари эса адибнинг мудом мангу муаммолардан, ҳар қандай замон ва макон кишиси учун қизиқарли бўлган масалалардан мавзу танлашидадир. Бу борада Темур Пўлат Достоевский, Хемингуэй, М. Пруст, Кафка, Фолкнер, Булгаков, Платонов сингари сўз санъати даҳоларининг издошидирки, ушбу ноёб фазилат ўзбек адибнинг бадий қувватига катта ҳурмат билан қараш лойиқлигини кўрсатади.

Темур Пўлат асарларини ўқиб ҳаётнинг чигал, мураккаб ва айни чоқда вазмин жилваларини кўргандек, ҳаётнинг ўша кўз илғамас тўлқинлари ичида яшагандек бўласиз. Шу чоққача ўзингиз пайқаманган ҳаёт ва ҳаёл кўчаларига бошловчи маърифат дарвозаларидан ўтиб инсон умрини янада гўзаллаштирадиган, маъзини бўлиқлаштирадиган эзгулик гўшаларидан паноҳ топасиз. Югурик замон ташвишларидан толиққан кезларингиз бу гўшалар сизга чексиз-чегарасиз таскин ва тасалли, ором бағишлайди.

МУНДАРИЖА

Торозий тошбақаси. Роман
Шинаванда. Қисса

Литературно-художественное издание

Пулатов Тимур

Черепаха Тарази
Завсегдатай

Роман и повесть

Художник В. Лисс
Ташкент, издательство Литературы и искусства имени Га
Гуляма.

На узбекском языке
Адабий-бадий наشر
Темур Пулатов
Торозий тошбақаси
Шинаванда

Роман ва қисса

Муҳаррир Б. Омонов
Расмлар муҳаррири А. Кива
Техн. муҳаррир Э. Саидов
Корректор М. Абдусаломова

ИБ № 4037

Босмахонага берилди 18.04.89. Босишга рухсат этилди 11
Формати 84×108¹/₃₂. Босмахона қоғози № 2. «Литера
гарнитура. Юқори босма. Шартли босма л. 18,48. Ц
кр.-оттиск. 18,9. Нашр л. 20,25. Тиражи 60000. Заказ № 813. 1
1 с. 30 т. Шартнома № 41—89. Рафур Фулом номидаги Адаб
санъат нашриёти 700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети нашриётининг М
Қизил Байроқ орденли босмахонаси, ГСП, Тошкент, Ленин кўча